سيد ظفر حسن

هڪ مثالي ۽ آدرشي ادبي شخص

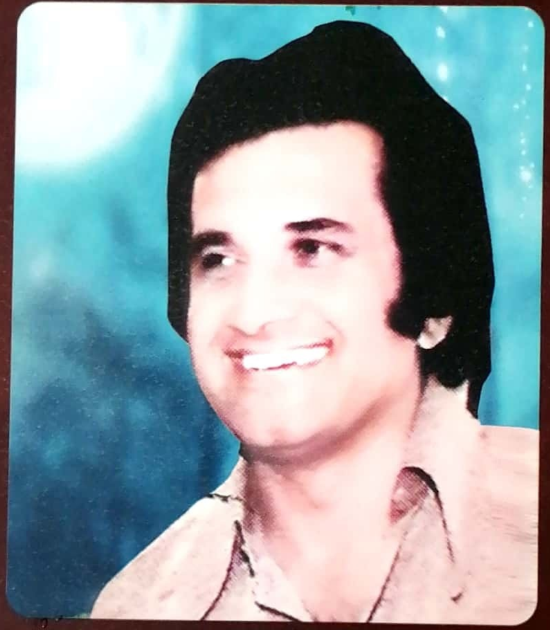

مختيار احمد ملاح

ريڪائون

مختيار ملاح اسان جو اهڙو نوجوان اسڪالر آهي جنهن جو سندس هم عمر لکندڙن ۾ مثال نہ آهي ۽ سندس ايندڙ هر ڪتاب جي اهميت هڪ پي ايچ ڊي جي لاءِ لکيل مقالي جيتري آهي ڪوجنا جي حوالي هن ٿوري عرصي ۾ گهڻي محنت ڪئي آهي هن هڪ ئي وقت تاريخ، ادب، تحقيق ۽ ترتيب تي ايترو ڪم ڪيو آهي، جيڪو سندس عمر کان گهڻو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهڙي شخص/اديب سائين ظفر حسن بابت سندس هيءَ ترتيب ڏنل ڪتاب مٿين ڳالهہ جي شاهدي آهي، واڌو هيءَ ڪتاب هڪ پيتا بہ آهي، جيڪا هڪ لائق شاگرد پاران هڪ لائق استاد ڪي ان جي ڪيل گهڻ رخي علمي ۽ ادبي ڪم ڪي عقيدي طور ڏني وئي آهي، هن پيتا ڪي پڙهي، اهو اندازو لڳائڻ ۾ آساني ٿيندي تہ مختيار ملاح نہ صرف ليکڪ طور ساراهڻ جهڙو آهي پر هو شخصي طور بہ ساراهڻ جهڙو آهي جنهن پنهنجي مانواري استاد بابت هڪ يادگار ڪتاب ترتيب ڏيئي پاڻ کي وڏيڪ مانائتو ڪيو آهي. ساڳئي وقت پنهنجي همعمر لکندڙ نسل کي بہ نہ فقط مانائتو ڪيو آهي پر ٻڌايو آهي تہ محسنن جو احترام هن طرح بہ ڪري سگهجي ٿو.

جيتوڻيڪ هن طرح جو احترام مختيار ملاح پيئن بزرگن، اديبن لاءِ بہ دل ۾ سانڍي رکيو آهي ڪنهن طرح مختيار ملاح جي پورهئي لاءِ پيار ۽ احترام لڳاتار وڌندو ئي رهي ٿو. مختيار ملاح پنهنجي تعريف کان وڌيڪ پنهنجي تحقيق ڏانهن ڌيان ڏيندڙ آهي، جيڪا خوبي سندس نسل جي لکندڙن/ڪوجنيڪن ۾ بنهہ گهٽ آهي، هو ان حوالي ۾ اڄوڪي سنڌ ۾ بنهہ اڪيلو آهي.

رکيل مورائي

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

سيد ظفر حسن

هڪ مثالي ۽ آدرشي ادبي شخص

مختيار احمد ملاح

ريڪائون پبليڪيشن
ڪراچي 2021

(حق ۽ واسطا ليکڪ وٽ محفوظ)

ڪتاب جو نالو: سيد ظفر حسن
(هڪ مثالي ۽ آدرشي ادبي شخصيت)
موضوع: تحقيق
ليکڪ: مختيار احمد ملاح
ڇاپو پهريون: جنوري 2021
ڇپيندڙ: ريڪائون پبليڪيشن ڪراچي
قيمت: 400 روپيا

ايڊريس: ڏتي بخش خاصخيلي ڳوٺ
پٺائي آباد ڪراچي
03337551931
rehmatpirzado@yahoo.com

انتساب

مادرعلمي **سنڌ يونيورسٽي** ۽ ان جي **جاگرافي شعبي** کي،

جتي **سائين ظفر حسن** جهڙا آدرشي استاد مليا ۽

کي دل گهريا دوست پڻ،

جن جي اتساهه ۽ همت افزائيءَ تي

هيءُ ڪتاب کي سهيڙ ڪرڻ جي ذميواري ڪنيم.

مختيار احمد ملاح

فهرست

پبلشر جو نوٽ...رحمت پيرزادو 07
سهيڙيندڙ پاران...مختيار احمد ملاح 08
منهنجي پنهنجي ڪهاڻي...ظفر حسن 26
سنڌ جي سجڻ دانشور پروفيسر ظفر حسن سان ڳالهه ٻولهه انٽرويو:
....همسفر گاڏهي 28
ظفر حسن جو انٽرويو...عبدالرحمان سيال 39
سنڌ جو ساچهه وند ليکڪ...ولي رام ولڀ 43
ڏکهي ساٿ جي مختصر ڪهاڻي.................................ولي رام ولڀ 47
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه اچي ٻوءِ بهار جي......غلام نبي مغل 52
ظفر حسن ۽ سندس هڪ ڪهاڻي.......................................علي بابا 55
ظفر حسن هڪ باوقار شخص...حميد سنڌي 58
ظفر حسن جا خواب ۽ انهن جي تعبير......................امداد حسيني 60
هڪ پياري انسان ۽ سني اديب ظفر حسن جي نالي...الطاف شيخ 62
سيد ظفر حسن سان يادگيريون.......................ڊاڪٽر درمحمد پناڻ 64
ظفر حسن ۽ منهنجو ساٿ.......................پروفيسر اعجاز قريشي 67
تان ڪِي ساڻُن اور...!.......................پروفيسر لال بخش جسڪاڻي 74
سنڌين جي ڳولها ۾... ظفر حسن..................................ڪلا پرڪاش 80
۽ منهنجا به ڪي آهن خواب ....مدد علي سنڌي 88
ظفر حسن هڪڙو ئي هو!...........................شوڪت حسين شورو 125
جي جيءَ کي جيارين...عبدالغفور الستي 131
سائين ظفر حسن..بيدل مسرور 136
ظفر حسن ايماندار ليکڪ...........................ڊاڪٽر ذوالفقار سيال 141
چاچا نه مري ويو آهي... (ظفر حسن تي تاثر)................ناز سنائي 144
اڙي موت ميار، جيڏا روز جدا ڪرين.ڊاڪٽر محمدقاسم ٻگهيو 155
سُرس جنين سان سِڱَ ....انور فگار هَڪڙو 159
سنڌي ٻوليءَ جو عاشق..ادل سومرو 161
ظفر حسن، هڪ ”نان ڪنفارمسٽ“ شخص..پرفيسر نظير قاسمي 164
ظفر حسن با شعور شخص ۽ قوم پرست اديب.........عابد مظهر 169
ظفر حسن هڪ اصول پرست شخص.................آغا شهاب الدين 172
سائين ظفر حسن شاهه ....طارق عالم ابڙو 174
سنڌ جو هڪ نيڪ ۽ پارسا روح.................................نصير مرزا 178

سنڌي ادب جو ضمير: ظفر حسن..............................يوسف سنڌي 183
مرڻ مون سين آءُ (سائين سيد ظفر حسن جي ياد) ستار پيرزادو 189
سنڌ جو سچو خدمتگار سائين ظفر حسن...........اڪبر جسڪاڻي 193
منفرد پيشڪاريءَ جو ماهر ظفر حسن سيد.......................راز شر 195
ظفر حسن سيد ”هڪ ڊائريسٽ بابت ڊائري“............ظفر جوڻيجو 199
سائين ظفر حسن- گهڻ رخو شخص...........................رفيق منگي 206
سائين ظفر حسن جي ڊائري جو مختصر تعارف....حميد سبزوئي 212
ظفر حسن جو سنڌي ڪهاڻيءَ تي رهيل قرض......طارق قريشي 214
سنڌ جو سچو هڏڏوڪي __ ظفر حسن سيد.......عبدالمجيد قريشي 243
عظيم ڪهاڻيڪار ظفر حسن سيد، ڊاڪٽر ڪرم علي رستماڻي 247
ظفر حسن جون يادون...ربنواز ناريجو 249
سنڌ جو دلير ۽ باضمير اديب سائين ظفر حسن.........سندر چانڊيو 251
سائين ظفر سان گهاريل ڪجهه ساروڻيون..........شاهنواز جلباڻي 253
ظفر حسن: سنڌي ٻوليءَ جو عاشق ۽ ڪرو شخص..رمضان شورو 255
سائين ظفر حسن...روزينہ جوڻيجو 258
رهيل قرض جي موٽ...................پروفيسر ظهير احمد ڪلهوڙو 262
سائين ظفر حسن هڪ شفيق استاد..................ڊاڪٽر نور چانڊيو 269
اي ڏرتي منهنجي پياري استاد جي پارت
اٿي!..پروفيسر سوجومل ميگهواڙ 271
ڪهاڻيڪار، ايڊيٽر، پبلشر ۽ آدرشي استاد، ظفر حسن
سيد...پروفيسر رضوان گل 275
ظفر حسن سيد جو سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾
ڪردار ....مختيار احمد ملاح 282
ظفر حسن جي باري ۾ مختصر تاثرات.. 299
محمد ابراهيم جويو
پيرسيد آفتاب شاهه
غلام رباني آگرو
پروانو ڀٽي
قاضي خادم
پروفيسر ڪي.ايس ناگپال
اخلاق انصاري
منصور قادر جوڻيجو
نذر علي سيد
گلبدن جاويد

محمد عرس چانڊيو
عبداللطيف لغاري
آئجا جت
پروفيسر اعجاز قريشي
ڊاڪٽر علي اڪبر ڍڪڻ
دستگير ڀٽي
ڊاڪٽر تنوير جوڻيجو
ثريا مخدوم
خالده نسرين

Zafar Hassan Shah as a husband by Prof. Qamar Zafar Hassan 308
Short story writer Zafar Hassan by Mazharul Haq Siddiqui 309
On the death of Zafar Hassan Syed by Shaikh Aziz 310
by Gul Zafar Hasan , the Renaissance Man of Sindhi Literature
Muhammad Umrani 311
Zafar Hassan Syed – Popularly known as "Shah Sahib" by Prof.
Mohammad Rafique Dhahani 316

اداري پاران:

سيد ظفر حسن شاهه هڪ تمام وڏو ماڻهو هيو، جنهن جي ڇڏيل ڪارنامن ۽ ڪيل ڪم سان هي سمورو ڪتاب ڀريل آهي، هڪ سچي ٿهي آهي جنهن تي سندن ڪردار پنهنجا اثر ڇڏيا آهن. سيد ظفر حسن شاهه هڙئون وڙئون ڏئي ادارا ناهيا، نقصان برداشت ڪريا، مهل جو مڙس ماڻهو ٿي بينو، ڪرو سچو انسان. هڪ ماڻهو پنهنجو قلمي پورهيو بہ ڪري، علمي آبياري بہ ڪري ۽ سماج ۾ اهڙو ڪردار ڇڏي وڃي، اهو واقعي هڪ ڪامياب ماڻهوءَ جي زندگيءَ جو خاڪو آهي.

افسوس تہ جن ماڻهن جي ڪردار تي فلمون ٺهڻ گهرجن اسين اهڙن ڪردارَن تي اڄ تائين ڪو ڪتاب بہ آڻي نہ سگهيا هئاسين، ڪا جامع ڊاڪيومينٽري بہ نہ ٺاهي سگهياسين، مطلب تہ اسان ٽيڪنالاجيءَ جي ترقيءَ مان ڪهڙو فائدو ورتو؟

هي ڪتاب سائين مختيار احمد ملاح جنهن جذبي سان آندو آهي اِها فقط مون کي ۽ پروفيسر اعجاز قريشيءَ کي خبر آهي تہ هي ڪتاب ڪيترن مشڪل مرحلن مان گُذري، اڄ اوهان جي هٿن تائين پهتو آهي. سچ پڇ تہ مختيار ملاح صاحب کي جس هجي، جنهن پراڻا ليک جمع ڪري، نوان ليک لکرائي، ڪمپوز ڪرائي، پروف ڏسي، هي ڪتاب اوهان تائين پُڄايو آهي.

سيد ظفر حسن جيئن تہ مختيار احمد ملاح صاحب جو استاد رهيو آهي ان ڪري هڪ فرض شناس شاگرد جا سڀ حق ادا ڪندي هُن هي ڪتاب مرتب ڪري منهنجي حوالي ڪيو، جيڪو اڄ اوهان جي هٿن ۾ آهي. هي ريڪائون پبليڪيشن لاءِ اعزاز پڻ آهي تہ ڊسمبر2020 ۽ جنوري2021ع ۾ مختيار ملاح صاحب جا بہ ڪتاب "ريڪائون پبليڪيشن" ڇپايا آهن. آئون هڪ ذميوار پبلشر جي حيثيت سان اها دعوا ڪيان ٿو تہ سنڌ ۾ هن دور ۾ بہ علم پرور انسان موجود آهن، جيڪي دلي جذبي تحت ڪتاب وٺن ٿا، پڙهن ٿا ۽ ٻين دوستن کي پڻ پڙهائن ٿا.

ساٿ هلندو رهي، لاٽ ٻرندي رهي.

رحمت پيرزادو

سهيڙيندڙ پاران:

سيد ظفر حسن جو سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾ تمام وڏو ڪردار آهي، جيڪو شايد اڄ جي نوجوان اديبن جي ڄاڻ ۽ عام پڙهندڙن کان اوجهل آهي. هو ڪهاڻيڪار، مضمون نگار، نقاد، ايڊيٽر، پبلشر، مترجم ۽ ادب پرور شخص هو. مون سندس ڪهاڻين جو ڪتاب "رهيل قرض" 1990ع ۾ ڪاليج واري زماني ۾ پڙهيو هو ۽ ان ۾ شامل ڪهاڻي "حياتيءَ تہ رقمي" منهنجي پسند جي ڪهاڻي هئي.

جاگرافي شعبي سان منهنجو ناتو:

1992ع ۾ انٽر پاس ڪري وڌيڪ تعليم لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جو رخ ڪيم، جتي منهنجو ڀاءُ نياز ملاح (جيڪو هڪ شاعر آهي، هن وقت تائين سندس ٻارنهن شاعريءَ جا مجموعا شايع ٿي چڪا آهن) ايڪنامڪس شعبي ۾ تعليم حاصل ڪري رهيو هو. داخلا جي لاءِ مختلف شعبن ۾ اپلاءِ ڪيو هئم پر داخلا صرف جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ ٿي. انهن ڏينهن ۾ مشهور هوندو هو تہ جنهن جي ڪنهن بہ شعبي ۾ داخلا نہ ٿئي ان جي داخلا جو آخري حل جاگرافي شعبي ۾ ٿيندو آهي. مون سان بہ ڪجهہ ائين ئي ٿيو.

ڪلاسن جي سلسلي ۾ جڏهن ڊپارٽمينٽ پهتاسين تہ خبر پئي، جاگرافي، سائنس فيڪلٽيءَ جو هڪ شعبو آهي، جتي ٻين شعبن جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ شاگرد داخل ٿين ٿا ۽ جيڪي داخلا وٺي اچن ٿا، اهي بہ ٿورن ڏينهن ۾ تعليم اڌ ۾ ڇڏي هليا وڃن ٿا. ان قسم جي ڊراپ آئوٽ جا ڪيترائي سبب هئا، جن ۾ خاص طور تي وڏو سبب اهو هو تہ داخلا وٺندڙ شاگرد، انگريزي ڪمزور هئڻ ڪري انگريزي ۾ پيپر ڏئي نہ سگهندا هئا، ڇو تہ اڪثريت گهٽ مارڪون رکندڙ شاگردن جي هوندي هئي، ان کان علاوه ڊپارٽمينٽ جو نظام انتهائي سخت هوندو هوندو، جنهن ۾ هر حال ۾ ريگيولر ڪلاس، ڪاپي ڪلچر جو بلڪل نہ هجڻ ۽ سفارش کان پاڪ تدريسي نظام هو، ان سموري سخت نظام

جي پويان هڪ سخت ۽ با اصول چيئرمين سائين ظفر حسن شاهه جو هجڻ هو، جيڪو مقدار کان وڌيڪ معيار کي برقرار رکيون ٿي آيو.

اسان جنهن سال 1992ع ۾ 1993ع وارن سيشن ۾ داخلا ورتي ته اسان جي پهرين سال ۾ 30 کن شاگرد هئا. اسان کان مٿئين يعني ٻئي سال ۾ صرف ٻه شاگرد، ٽئين سال ۾ هڪ شاگرد ۽ آخري سال ۾ شايد پندرنهن ويهه کن شاگرد هئا. ڪلاسن دوران سيني شاگردن سان دوستي ٿيندي دير ئي ڪو نه لڳي، چو ته شاگرد ايترا گهٽا هئا ڪو نه، جن سان واقفيت يا دوستي ڪرڻ ۾ دير لڳي ها. ان دور جي هم ڪلاسين ۾ شفيق احمد جوٽيجو (هن وقت جاگرافي شعبي جو چيئرمين آهي)، ظهير احمد ڪلهوڙو (هن وقت حيدرآباد قاسم آباد ڪاليج ۾ جاگرافي شعبي جو اسسٽنٽ پروفيسر آهي)، علي انور چانڊيو (هن وقت حيدرآباد ۾ نرسنگ انسٽرڪٽر آهي)، محمد ٻبر (هن وقت زرعي يونيورسٽي، ٽنڊو جام ۾ سيڪيورٽي آفيسر آهي)، عبدالحق بنگلاڻي (هن وقت سالڊويسٽ مئنيجمينٽ ۾ ڪنسلٽنٽ طور ڪم ڪري رهيو آهي)، لوٽومل مينگهواڙ (هن وقت عمر ڪوٽ ۾ ٺيڪيداري ڪندو آهي)، فيروز پنهور (هن وقت ڪوٽڙيءَ ۾ پرائيوٽ نوڪري ڪري رهيو آهي)، ان کان علاوه، ڪوٽڙيءَ جون ٻه اردو اسپيڪنگ ڇوڪريون هيون ۽ ڪي ٻيا ٻه ڪلاس فيلو هئا، جيڪي جلدي يونيورسٽي ڇڏي هليا ويا. اڳتي هلي پريويس سائيڊ کان مهر علي ٽالپر ۽ ملان ممتاز شيخ ٻه جاگرافي شعبي ۾ شامل ٿيا، جن سان پڻ گهرائپ هوندي هئي. جڏهن ته اسان کان هڪ سال سينيئر شاگردن ۾ ڊاڪٽر نور چانڊيو (هاڻي شاهه لطيف يونيورسٽيءَ ۾ جاگرافي شعبي جو چيئرمين)، وڌيڪ سينئر ڊپارٽمينٽ فيلوز ۾ شاهنواز جلباڻي، نورمحمد جلباڻي، سڪندر شاهه، طاهر لغاري، رمضان شورو، روشن نانگراج، روزينه جوٽيجو ۽ ڪي ٻيا هوندا هئا. استادن ۾ سائين ظفر حسن سيد (شعبي جو چيئرمين)، ميڊم مهرالنساءِ پنهور، سائين رفيق احمد ڏناڻي، ميڊم نرگس افروز بلوچ (مرحومه)، اڪبر لغاري (بعد ۾ يونيورسٽيءَ جي نوڪري ڇڏي ڪاليج ۾ ليڪچرر مقرر ٿيو)، شير خان پناڻ (مرحوم)، ميڊم شهناز قاضي (مرحومه)هوندا هئا. اسان جي هاسٽل جي سنگت ۾ ڪجهه دوست باٽنيءَ جا شامل هئا، انهن ۾ خالد حسين قريشي ۽ احمد علي سميجي سان گهاٽي دوستي هئي.

سائين ظفر حسن، جاگرافي ۽ آءٌ:

اسان نون آيل شاگردن کي سينئر شاگردن ڏاڍو خوفزده ڪيو ته چيئرمين تمام گهڻو سخت گير آهي ۽ چيئرمين صاحب استادن تي ٻه سختي ڪئي آهي، ان ڪري هر سال فقط هڪ يا ٻه شاگرد ماسٽرس جي ڊگري وٺي نڪرندا آهن. ان خوف جي ڪري ئي اسان جي ڪلاس مان ڪافي شاگرد آهستي آهستي الوداع چوندا هليا ويا ۽ ٻئي سال تائين صرف ڏهه يا ٻارنهن ڪلاس فيلو وڃي رهياسين.

مان پڻ جاگرافي شعبي ۾ سوا ٻه سال رهيس، ان دوران سائين ظفر حسن سان هڪ شاگرد جي حيثيت ۾ ڪافي ملاقاتون ٿيون، جيڪي جاگرافي شعبي کان ٻاهر ڪو نه هيون، مون ڏٺو ته سائين انتهائي اصول پرست، لائق، ايماندار ۽ ڄاڻ جو ڀنڊار هو. هو سختي صرف شاگردن جي تعليمي ۽ اخلاقي سکيا جي خاطر ڪندو هو. سندس سجو ڌيان انهن ڳالهين طرف هوندو هو ته سنڌي شاگرد سٺا اخلاق ۽ منظم زندگي گذارين. اهو ئي سبب آهي ته اسان ادبي بحث ڪندي جهڙي طرح امرجليل جي ڪهاڻين جا ڊائلاگ حوالن ۾ استعمال ڪندا آهيون، تهڙي ريت سائين ظفر حسن جون چيل ڳالهيون پڻ حوالي طور استعمال ٿينديون آهن، چو جو اهي هڪ حڪمت ڀريئي شخص جي زبان مان نڪتل ڳالهيون آهن. امتحانن جي ڏينهن ۾ هڪ دفعي پيپر ڏيندي مون سائين کي چيو ته ”سائين مون کي باٿ روم وڃڻو آهي“. سائين مون کي روم کان ٻاهر وٺي وڃي سمجهايو ته ”بابا باٿ روم“ نه پر ”ٽوائليٽ“ چئبو آهي. امتحانن دوران ئي اسان جي جاگرافيءَ جي هڪ ٽيچر ميڊم نرگس افروز بلوچ (مرحومه) وڏي ڪڙيءَ وارو سينڊل پائي آئي ۽ ڪلاس جي خاموش ماحول ۾ سندس سينڊل جي ”ٺڪ ٺڪ“ جو آواز پوري ڪلاس جي خاموشيءَ ۾ خلل وجهي رهيو هو. سائين ظفر حسن، ڳالهه کي سمجهي ويو ۽ ميڊم کي ٻاهر وٺي وڃي تاڪيد ڪيائين ته اڳتي اهڙو سينڊل پائي نه اچجي، جنهن سان شاگردن جي تسلسل ۾ رخنو پوي.

سائين پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ انتهائي هينڊسم قسم جو شخص هو. پنهنجي منفرد شخصيت جي ڪري سيني جي اکين ۾ سمائجي ويندو هو. انتهائي صاف سٿرو ۽ وئل ڊريسڊ. سائين جوانيءَ واري زماني ۾ ڪلين شيوِ هوندو هو، پر آخري سالن ۾ ڪيس سوبر ۽ پرڪشش مڇون رکيل هيون. سائين هڪ دفعي پنهنجي شيوِ جي

سلسلي ۾ واقعو ٻڌائيندو چيو ته هو روزانه جي بنياد تي شيوِ ڪندڙ آهي، جڏهن سندس دل جو باءِ پاس ٿيو ته اسپتال ۾ هئڻ سبب شيوِ ڪرائي نه سگهيو. پر جيئن ئي هو هوش ۾ آيو ۽ ماڻهن سان رابطي ۾ آيو ته پهريون ڪم سندن اهو هو ته حجم گهرائي شيوِ ڪرايائين.

اسان جڏهن ايڊميشن جو فارم يا امتحان جو فارم يا ڪو ٻيو ليٽر صحي ڪرائڻ لاءِ، سائين ظفر حسن جي آفيس ۾ ويندا هئاسين ته پاڻ سمورو فارم چيڪ ڪندو هو، اگر ڪو ٿورو به رهيل هوندو هو ته اسان کي واپس ڪندي چوندو هو ته ”بابا آفيس کان ٻاهر وڃي فارم کي ٻيهر چڪاسي ۽ مڪمل پري ٻيهر ڪٽي اچو.“ سمجهائيندي اهو به چوندو هو ته ”منهنجا شاگرد گهٽ ۾ گهٽ پورو فارم پرڻ سگهي ويندا.“ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ايڊمن سيڪشن ۾ جاگرافي شعبي جي فارمن جي ٻيهر چڪاس ئي ڪا نه ٿيندي هئي، چوندا هئا ته هي فارم سائين ظفر حسن جا صحي ٿي آيل آهن، انهن ۾ غلطيءَ جي گنجائش ڪا نه هوندي. اهڙي طرح سائين، اسان کي مختلف وقتن تي ڪي اهم ڳالهيون سيکاريندو رهندو هو. هڪ دفعي واڪ ويندي سائين سان ملاقات ٿي وئي. سائين واڪ (Walk) تمام گهڻي ڪندو هو. سائين شاگردن جي شڪايت ڪندي چيو ته ”اسان جا شاگرد گهمندي ڦرندي، جتي جڳهه ملين ٿي اتي ويهي پيشاب ٿا ڪن، پٽين تي چا لکيل آهي، ان جو به احترام ڪو نه ٿا ڪن.“ سائين اهڙي عمل کي نندينديءَ اسان کي سمجهايو ته اهڙي عمل کان پاسو ڪيو وڃي، جو ته اهڙي عمل سان فرد جي شخصيت تي خراب اثر پوندا آهن. ايتري تائين سائين اسان کي ڪپڙن پائڻ جي ڍنگ تي به صلاحون ڏيندو هو.

سائين ظفر حسن جون ڳالهيون ساهه سان سانڍڻ جهڙيون هونديون هيون، جو ته انهن ۾ حڪمت پريل هوندي هئي. هڪ دفعي 21 سيپٽمبر 1996ع تي صبح جو ڪلاس اٽينڊ ڪرڻ لاءِ پهتاسين ته خبر پئي ته گذريل رات مير مرتضيٰ ڀٽو جي ڪراچيءَ ۾ شهادت وارو واقعو ٿي چڪو آهي، ان ڪري ڪلاس نه هلندا. اسان جاگرافي ڊپارٽمينٽ جي ٻاهران ٻيٺا هئاسين ته سائين ظفر حسن پنهنجي گاڏي تي پهتو ۽ لهندي اسان کان ڊپارٽمينٽ بند هجڻ جو سبب پڇيائين. اسان ڪيس سڄي خبر ٻڌائي. ان جي جواب ۾ سائين هڪ وڏي ڳالهه ٻڌائي جيڪا مون کي اڄ به ياد آهي: ”جن قومن ترقي ڪئي آهي، انهن وٽ وقت ڪونهي، جڏهن ته اسان جي قوم ڪا به ترقي نه ڪئي آهي،

چاڪاڻ ته اسان وٽ ٽائيم تمام گهڻو آهي. اڄ اسان جي قوم جو هڪ ليڊر مارجي ويو آهي ۽ اسان پنهنجون يونيورسٽيون بند ڪري ڇڏيون آهن ۽ اڄوڪو سڄو ڏينهن شاگرد رانديون ڪندي گذاريندا ۽ استاد واندا ويهي گذاريندا، ڇو جو اسان وٽ وقت تمام گهڻو آهي، جنهن جي اهميت جي خبر ڪنهن به نه آهي.“

هڪ دفعي، سائين ظفر حسن شاهه سان اخبارن پڙهڻ جي سلسلي ۾ وڏو بحث ٿيو. سائين اسان کي صلاح ڏني ته سنڌي شاگردن لاءِ ڊان اخبار پڙهڻ تمام ضروري آهي، ڇو ته ان ۾ ڪرنٽ افيئرز، ايوريڊي سائنس، اسلاميات، ايڪنامڪس، پوليٽيڪل سائنس سميت ڪيترائي موضوع پڙهي سگهجن ٿا، پر سڀ کان وڌيڪ انگريزي سکڻ، لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ آساني ٿي پوي ٿي. اسان، سائين کي شڪايت ڪندي چيو ته ”سائين ڊان اخبار تمام گهڻي مهانگي آهي، اسان افورڊ نه ٿا ڪري سگهون.“ ان جي جواب ۾ سائين اسان کي لاجواب ڪندي چيو ته “نه بابا، منهنجي نظر ۾ ڊان اخبار سڀني اخبارن کان سستي آهي”. اسان پڇيو اهو وري ڪيئن سائين؟ سائين اسان کي سمجهائيندي چيو ته ”ضروري نه آهي ته توهان روزانو هڪ نئين اخبار خريد ڪيو. توهان ڪنهن به دڪان تان پراڻي ڊان اخبار جو ڪلو ڪن خريد ڪري اچو، جڏهن پڙهي پورو ڪيو ته ان کي وڪڻي ۽ هڪ ٻيو ڪلو خريد ڪري اچو.“ ”توهان کي ڊان اخبار سان مطلب آهي، ان جي نئين يا پراڻي هئڻ سان نه آهي.“

سائين ظفر حسن پڙهائڻ ۾ تمام بهترين هوندو هو. هن ان وقت اسان کي صرف هڪ سيمسٽر ۾ ريجنل جاگرافي پڙهائي هئي. سندس ليڪچر ڏيڻ جو انداز اهڙو آسان ۽ وڻندڙ هوندو هو جو ٻيهر ڪتاب پڙهڻ جي ضرورت ئي نه پئي. هو هر چيپٽر صاف ۽ آسان ڪري سمجهائيندو هو. اهڙي طرح مارڪن ڏيڻ ۾ ٻين استادن جي ڀيٽ ۾ سخي هوندو هو، جنهن جو لکيل جواب سمجهه ۾ اچي ويندو هوس، ان کي دل کولي مارڪون ڏيندو هو.

ٻن سالن بعد بي.ايس.سي (پاس) جي ڊگري وٺي، مون جاگرافي ڊپارٽمينٽ کي الوداع چيو ۽ انگلش ڊپارٽمينٽ ۾ داخل ٿيس، پر هاسٽل تي منهنجي رهائش ۽ دوستي جاگرافي ۾ ٻاٽني وارن دوستن سان هوندي هئي. اهڙي ريت سائين ظفر حسن سان به ملاقاتن جو سلسلو جاري رهندو آيو. هاڻي فرق صرف اهو هو ته سائين سان

جاگرافيءَ جي بجاءِ ادبي ڪچهري ٿيندي هئي. سائين پنهنجي ادبي سرگرمين کان علاوه مستقبل لاءِ رٿيل سرگرمين جي باري ۾ ٻڌائيندو رهندو هو. اهو سلسلو يونيورسٽي ڇڏڻ کان پوءِ به جاري رهيو. سائين 1997ع جي آخر تائين نوڪريءَ مان رٽائر ٿي چڪو هو، پر سائنس ڪي ملاقاتون بعد ۾ به رهيون. آخري ملاقات شايد سائين جي وفات کان هڪ هفتو اڳ گاڏي ڪاتي، حيدرآباد ۾ ٿي هئي، جنهن ۾ ظهير احمد ڪلهوڙو ۽ شاهنواز جلباڻي به شامل هئا. جيئن ته سائين هميشه هر ڪم پلاننگ ڪري پوءِ ڪندو هو ۽ هر وقت نوان پلان جوڙيندو هو، ان آخري ڳڌجاڻيءَ ۾ به سائين، اسان کي پنهنجي مستقبل جي حڪمت عملين جي باري ۾ تفصيل سان آگاهه ڪيو، جنهن ۾ معياري پبلشنگ هائوس، اخبار وغيره شامل هئا، پر سائين جيئن ته ننڍي پيماني تي هڪ زميندار به هو، ان ڪري سائين زمينن کي نئين سرِ آباد ڪرڻ جي لاءِ فرٽيلائيزر ۽ ڪيميڪل کان پاڪ فصلن کي آباد ڪرڻ جو پروگرام رٿيون وينو هو. سندس خيال هو ته پلي آمدني گهٽ ٿئي، پر قدرتي پاڻ سان فصل ڪيميڪل ۽ مختلف بيمارين پاڪ هوندا. زمينن سان پڻ سائين ظفر کي تمام گهڻي محبت هوندي هئي، اهو ئي سبب آهي جو هو پنهنجي هارين کي پنهنجي ٻچن وانگر پائيندو هو.

سائين ظفر جي حياتيءَ جو احوال:

سائين ظفر حسن 41 آگسٽ 1937ع تي حيدرآباد ضلعي جي ڳوٺ واٽڪي وسيءَ ۾ پيدا ٿيو. سندس والد سيد نذر علي شاهه پنهنجي ڳوٺ جو پهريون پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو هو ۽ حيدرآباد ۾ سنڌ ڪوآپريٽو بئنڪ ۾ مئنيجر هو. هن پرائمري تعليم پنهنجي ڳوٺ "واٽڪي وسي" ۾، پوءِ پرئڪٽسنگ اسڪول، ٽريننگ ڪاليج فار مين حيدرآباد جي تعليمي ادارن نور محمد هاءِ اسڪول مان، ميٽرڪ 1954ع، انٽر آرٽس 1957ع ۾، ايم. اي 1961ع ۾ سنڌ يونيورسٽي مان جاگرافي شعبي ۾ ڪيائين. هو 1961ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جاگرافي شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. اڳتي هلي ايسوسيئيٽ پروفيسر، پوءِ پروفيسر ۽ نيٺ جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين مقرر ٿيو. جتان 1997ع ۾ رٽائر ڪيائين. پاڻ 61 سالن جي عمر ۾ 8 مارچ 1998 تي لاڏاڻو ڪيائين.

ذاتي زندگيءَ ۾ ظفر حسن هڪ بهترين شخص هو. هڪ سنو مهمان نواز، سياسي ۽ سماجي شعور رکندڙ، وقت جو پابند، هر ڪم رٿابنديءَ سان ڪندڙ، صرف هر خيال ماڻهن سان دوستي رکڻ، پنهنجي عقيدن ۾ پڪو يقين رکندڙ، دنيا ۾ ايندڙ تبديلين جي گهري نظر رکندڙ، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان بيحد محبت ڪندڙ وغيره وغيره.

سائين ظفر بابت تعزيتي رفرنس ۽ اخباري اشاعتون:

سائين 8 مارچ 1998ع تي وفات ڪري ويو، سندس مرتئي جي خبر ٻئي ڏينهن تي اخبار وسيلي ملي، انتهائي گهڻو صدمو پهتو، چو ته سنڌ هڪ عالم، استاد، جاگرافيدان، اديب ۽ هڪ سنڌ پرست ڏاهي کان محروم ٿي وئي هئي. جيتوڻيڪ سائين ظفر حسن اسان جي وچ ۾ موجود نه هو، پر سندس ذڪر اسان جي ڪچهرين ۾ شامل رهندو هو ۽ جڏهن به يونيورسٽيءَ جا دوست ملندا هئاسين ته اڪثر سوچيندا هئاسين ته سائين جي باري ۾ ڪجهه لکجي.

سائين جي وفات کان پوءِ، سنڌي ادبي سنگت جي ڪن شاخن ۽ سنڌ يونيورسٽي وارن سائين جي باري ۾ تعزيتي رفرنس ڪيا هئا، انهن ۾ محترم عبدالرحمان سيال، سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ ۾ شايد سائين جي پهرين ورسيءَ جي مناسبت سان هڪ پروگرام ڪيو هو، جنهن ۾ يونيورسٽيءَ جي استادن پنهنجا پيپر پڙهيا هئا، پر اهي هاڻي هٿ اچي نه سگهيا. ان سلسلي ۾ سڀ کان وڏيڪ ۽ اهم ڪم عبدالمجيد قريشيءَ جو نظر اچي ٿو، جنهن سائين ظفر جي وفات تي نه صرف اديبن کان ڪمنٽس (رايا) لکرايا، پر تعزيتي ميڙاڪو ڪوٺائي اديبن کان سائين ظفر جي باري ۾ تقريرون ڪرايون ۽ اهي پنهنجي رسالي "عوامي امنگ" ۾ شايع به ڪيا. اهڙي طرح، هن صاحب سائين جي متعلق ورسين جي موقعن تي به ڪي خاص نمبر شايع ڪيا آهن، جنهن لاءِ هو جس لهڻي ۽ انهن مان ڪجهه لکڻين کي سندس ٿورن سان هن ڪتاب ۾ پڻ شامل ڪيو ويو آهي. 2007ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڏهوڪي وائيس چانسلر سائين مظهر الحق صديقي صاحب جي صدارت ۾ سائين ظفر حسن جي نائين ورسي جي حوالي سان هڪ پروگرام ٿيو هو، جنهن ۾ ڊاڪٽر رفيع شيخ، ڊاڪٽر تنوير جوڻيجو، پروفيسر غلام حسين خاصخيلي، ولي

رام ولپ صاحب ۽ ڪي ٻيا شريڪ ٿيا هئا. اتي ٻه پڙهيل مضمون هٿ اچي نه سگهيا.

هن ڪتاب جي اشاعت جي رٿابندي:

اسان يونيورسٽي جي دوستن گڏجي هڪ واٽس ايپ گروپ ٺاهيو آهي، جنهن ۾ ڪيترائي دفعا سائين ظفر حسن جي شخصيت جي باري ۾ بحث ڪياسين ۽ هڪ ڏينهن مون دوستن کي صلاح ڏني ته ڇو نه سائين ظفر تي هڪ ڪتاب مرتب ڪجي. منهنجي صلاح سان سڀني اتفاق ڪيو، ان گروپ ۾ ڪي دوست باٽني ڊپارٽمينٽ جا فارغ تحصيل آهن، ته ڪي انگريزيءَ جا ۽ انهن مان ڪن کي لکڻ جو تجربو ڪو نه هو. بهرحال، ارادو ڪيوسين ته سائين تي ڪم شروع ڪبو. اهڙي نموني، ان ڪم جي باري ۾سائين پروفيسر اعجاز قريشي صاحب سان پڻ صلاح مشورو ٿيو، جيڪو يونيورسٽيءَ جي زماني ۾ سائين جو ويجهو دوست هو. ان ميٽنگ ۾ ظفر جوڻيجو صاحب ٻه شامل هو، جيڪو سائين ظفر جو ويجهو دوست رهيو آهي. آخرڪار اتفاق ٿيو ته سائين ظفر حسن جي شخصيت کي نوجوانن تائين پهچائڻ ۽ ڪيس خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ هڪ خاص ڪتاب (نمبر) شايع ڪيو ويندو، جنهن جي ترتيب ۽ مضمون گڏ ڪرڻ جي ذميواري مون پنهنجي سر تي ڪنئي.

مون هڪدم، ادبي تاريخن جا ڪتاب جاچڻ شروع ڪيا، ان حوالي سان ته ادبي تاريخن ۾ سائين ظفر جو ذڪر ڪيترو آيو آهي ۽ مون کي انتهائي افسوس ٿيو ته ادبي تاريخن جي لکندڙن، سائين کي بلڪل نظرانداز ڪيو آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، جنهن جا ادبي تاريخن تي ڪافي ڪتاب شايع ٿيل آهن ۽ سندس پهرين ادبي تاريخ پڻ سائين ظفر پاڻ شايع ڪرائي هئي، ان، پنهنجي ڪنهن ٻه ڪتاب ۾ سائين ظفر تي هڪ سٽ ٻه نه لکي آهي. ادبي تاريخن کان پوءِ، ڪجهه خاڪن ۽ آتم ڪٿائن جا ڪتاب تلاش ڪيم، جن ۾ هڪ ٻه مضمون هٿ اچي ويا، ان کان علاوه سائين سان تعلق رکندڙ اديبن سان فون تي رابطو ڪيم، جن مان ڪن اڳ لکيل پنهنجا مضمون موڪلي ڏنا ۽ ڪن نوان مضمون لکي ڏنا، مان سندن دل جي گهراين سان شڪرگذار آهيان. وڌيڪ مضمون گڏ ڪرڻ ۽ نوان مضمون لکرائڻ جي سلسلي ۾ پنهنجي فيس بڪ تي هڪ عام ميسيج يا اعلان ڪندي سائين جي

دوستن، شاگردن، اديبن کي گذارش ڪندي لکيم ته ”اسان سائين ظفر حسن سيد جي سمورين لکڻين کي گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرڻ جو ارادو ڪيو آهي ۽ سائين جي باري ۾ سندس دوستن، شاگردن ۽ اديبن کان مضمون لکرائي هڪ خاص ڪتاب شايع ڪيو ويندو. ان سلسلي ۾ سڀني علم دوست ۽ سائين سان تعلق رکندڙن کي اپيل ٿي ڪجي ته سائين جي باري ۾ ڇپيل، اڻ ڇپيل مواد فراهم ڪن ۽ پنهنجا نوان مضمون لکي موڪلين، جنهن ۾ سائين جي علمي، ادبي خدمتن ۽ سندس ذاتي زندگيءَ کي اجاگر ڪري سگهجي.“ هن اعلان يا گذارش تي تمام گهٽ موٽ ملي، صرف ڪجهه ماڻهن اهڙي ڪتاب جي اچڻ جي آجيان ته ڪئي، پر مضمون لکي ڪو نه ڏنا.

ان کان پوءِ مون، سائين جي همعصر اديبن، يونيورسٽيءَ جي دوستن ۽ شاگردن سان سڌي ريت ٽيليفون رابطا ۽ فون تي ميسيج ڪرڻ شروع ڪيا، جنهن جي نتيجي ۾ ڪجهه پراڻا ۽ نوان مضمون گڏ ٿيا. ڪجهه ان دور جي يونيورسٽيءَ جي پروفيسرن سائين تي لکڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. سندن خيال هو ته سائين ظفر پنهنجي اصولن ۽ موقف ۾ ايترو ته سخت هو جو ساڻن ملڻ جلڻ ختم ڪري ويو هو. سائين ظفر حسن پنهنجي اصولن تي پابند رهندو هو ۽ ڪنهن سان ٻه انهيءَ سلسلي ۾ ڪمپرومائيز نه ڪندو هو. سهڻيءَ جي شيخ اياز نمبر -2 (1991ع) ۾ اهڙي شڪايت طارق اشرف ٻه لکي آهي ته ”مان اها ڳالهه ٻڌائڻ چاهيندس ته جتي منهنجي ڪن دوستن اياز نمبر ڪڍڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو، اتي گهڻا دوست ناراض ٻه ٿيا. مون کي سڀ کان وڌيڪ ظفر حسن جي ناراضگيءَ جو ڏک آهي. هيءَ نه فقط منهنجي ننڍي هوندي جو دوست آهي، بلڪ هن سهڻي رسالي کي هڪ عرصي تائين ڪڍڻ ۾ برابر جو ساٿ ڏنو، ۽ جڏهن مان جيلن ۾ويس تڏهن ٻه هن منهنجو ساٿ نه ڇڏيو. پر اياز نمبر ڪڍڻ تي، بلڪ انهن ليکڪن جي سهڻيءَ ۾ ڇپڻ تي هن مون سان ناتا ٽوڙي ڇڏيا، جن ڪنهن طريقي سان مارشل لا جي حمايت ڪئي يا آمر ضيا جي حمايت ڪئي يا ساٿاري رهيا. مان ظفر حسن جي جذبن ۽ خيالن جو احترام ڪريان ٿو، پر منهنجو چوڻ آهي ته جن ليکڪن غلط ڪم ڪيا، انهن تي تلوار نه کڻو، قلم کڻو، ڇو ته قلم جو اثر تلوار کان وڌيڪ اثرائتو ٿيندو آهي.“

منهجي خواهش هئي ته سائين ظفر جي پٽن (نذر شاهه ۽

يوسف شاهه) مان بہ ڪو سنڌس باري ۾ ڪجهہ لکي ڏئي. ان سلسلي ۾، مون سنڌن موبائيل نمبر هٿ ڪري ڄامشوري نڪري ويس، جتي سنڌن هڪ دوست جي معرفت ملڻ جي ڪوشش ڪئي. سائين نذر شاهه سان رابطو ٿي نہ سگهيو، پر سيد يوسف شاهه سان مسلسل رابطو رهيو. سائين جي مهرباني، جنهن منهنجي ڪم جي قدرداني ڪندي ٿورا مڃيا ۽ تعريف ڪئي، سنڌس ڪوششن سان سائين ظفر صاحب جي شريڪ حيات پروفيسر قمر ظفر صاحبہ هڪ مختصر پر بهترين مضمون لکي موڪليو، جنهن لاءِ مان سنڌن انتهائي گهڻو شڪر گذار آهيان. هن ڪتاب ۾ سائين نذر شاهه جو بہ هڪ ننڍڙو مضمون هڪ اخبار مان هٿ آيل شامل آهي.

هن ڪتاب ۾ شامل مواد بابت:

الله سائين جا لک احسان جنهن اها توفيق ڏني جو تمام گهڻي محنت ڪان پوءِ مان، سائين جي دوستن، همعصر پروفيسرن، شاگردن، ۽ اديبن جا ڪجهہ قدر مضمون گڏ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهيان، جنهن سان سائين جي شخصيت ۽ ادبي ڪٿ ڪي اجاگر ڪرڻ ۾ ڪافي مدد ملي ٿي. هن ڪتاب ۾ سائين جا بہ انٽرويو، هڪ مختصر آتم ڪٿا بہ شامل آهي. آتم ڪٿائي باب ۾ سائين جي علمي ادبي نظرين ۽ مستقبل جي رٿابندين جي معلومات ملي ٿي. سائين ظفر جا ڪي بيا بہ انٽرويو شايع ٿيل آهن، پر اهي هٿ اچي نہ سگهيا. منهنجي خواهش هئي تہ گهٽ ۾ گهٽ سائين جا اهي سيئي انٽرويو ڪتاب ۾ هجڻ گهرجن ها.

هن ڪتاب جو اصل حصو، سائين ظفر جي علمي، ادبي ڪارنامن ۽ سنڌس شخصيت جي باري ۾ لکيل ننڍن ۽ وڏن 50 کن مضمونن تي مبني آهي. انهن مضمون نگارن ۾ ڪي سائين ظفر جا ذاتي دوست آهن، ڪي يونيورسٽي جا ڪليگ آهن، تہ ڪي شاگرد آهن، ڪي همعصر اديب آهن تہ ڪي سنڌن خير خواهه آهن. انهن سڀني جا مضمون خلوص، محبت ۽ دل جي گهراين سان لکيل آهن. علي بابا جو مضمون "ظفر حسن ۽ سنڌس هڪ ڪهاڻي" مهراڻ رسالي مان ڪنيل آهي. سائين ظفر، علي بابا کي تمام گهڻو پائيندو هو ۽ ڪيس وهاري ڪهاڻيون لکرائيندو هو ۽ سانديي بہ رکندو هو. ڪيس خبر هئي تہ علي بابا جهڙو سيلاني ماڻهو پنهنجون ڪهاڻيون پاڻ سانديي ڪو نہ سگهندو. علي

بابا، پنهنجي مضمون ۾ سائين ظفر جي ڪهاڻي "ياڳ نياڳ" ۾ سمايل موضوع، ليکڪ جي ٽيڪنڪ ۽ ٻوليءَ جو شاندار تنقيدي جائزو ورتو آهي.

جڏهن بہ ظفر حسن جو ذڪر ايندو تہ ولي رام ولڀ جو ذڪر بہ لازم ٿي پوندو. هن ڪتاب ۾ بہ مضمون: "سنڌ جو ساڄهہ وند ليکڪ" ۽ "ڏکي ساٿ جو مختصر ڪهاڻي"، نالي واري ليکڪ ۽ سائين ظفر جي دوست ۽ ساٿي ولي رام ولڀ صاحب جا آهن، جيڪي سنڌس ڪتاب "يادون، ملاقاتون ۽ ڪجهہ اپياس" تان ورتل آهن. ولي رام ولڀ صاحب، سائين ظفر جو ويجهو ۽ ادبي ساٿي هو، جنهن سان گڏجي پاڻ ڪيترائي ادبي سلسلا جاري ڪيائون، جن ۾ "آرسي" ۽ "ڌرتي" بہ شامل هئا. ولي رام ولڀ جي مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي مضمونن ۾، ٻنهي اديبن جي دوستي ۽ سنڌي ادب جي ڪيل گڏيل جاکوڙ جي پلي پت خبر پوي ٿي. اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو مختصر مضمون سائين ظفر جي هڪ ٻئي ادبي دوست ۽ نالي واري ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار غلام نبي مغل صاحب جو "ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ اڃي ٻُو بهار جي" شامل آهي. مغل صاحب پڻ سائين ظفر حسن جو ماهوار سهڻي واري زماني جو ساٿي هو ۽ پاڻ گڏجي سهڻي رسالي لاءِ ڪم ڪيو هئائون. اهوئي سبب آهي جو مغل صاحب پنهنجي مضمون ۾ انهن يادن کي سموبو آهي. اهڙو ئي هڪ ٻيو مضمون سنڌي افسانوي اديب، ڊرامانويس ۽ نقاد شوڪت حسين شوري صاحب جو بہ شامل آهي، جيڪو پڻ سائين ظفر جو ادبي دوست هو. شوڪت حسين شوري پنهنجي مضمون "ظفر حسن هڪڙو ئي هو" ۾ سائين ظفر سان گهاريل گهڙين ۽ "پرفيڪٽ پريس" ۾ ڪيل گڏيل ڪمن کي ڊاڪيومينٽ ڪيو آهي.

سنڌ جي جديد تاريخ کي نئين سِر لکندڙ پروفيسر اعجاز احمد قريشي صاحب نہ صرف سائين ظفر حسن جو ويجهو دوست هو، پر پاڻ يونيورسٽيءَ ۾ گڏجي "سماجي سائنس" جي نالي سان هڪ جرنل بہ ڪڍيو هئائون. پروفيسر قريشي صاحب جو مضمون "سيد ظفر حسن ۽ منهنجو ساٿ" ۾ انهن سڀني واقعن، گهڙين ۽ گڏيل ساٿ جي ڪٿا ڏنل آهي، جنهن ۾ پاڻ گڏجي جدوجهد ڪندا رهيا. قريشي صاحب نہ صرف پنهنجو مضمون لکي ڏنو،پر هر وقت صلاح ۽ مشورن ۾ بہ مون کي مستفيد ڪندو رهيو، سنڌس تعاون کان سواءِ هي ڪتاب

شايد پورو ٿي نہ سگهي ها. پاڻ سائين ظفر جو فيملي فرينڊ هو، ان ڪري سندس مضمون بہ پڙهڻ لائق آهي. سنڌ يونيورسٽي جي سائين ظفر جي هڪ ٻئي ڪليگ پروفيسر لال بخش جسڪاڻي جو مضمون ”تان ڪِي ساڻن اور...!“ اهم مضمون آهي. پروفيسر جسڪاڻي صاحب خود بہ نالي وارو اديب ۽ تاريخدان آهي. سندس ڪتاب سنڌي ۽ انگريزي ٻولين ۾ شايع ٿيل آهن. سائين منهنجي گذارش تي هيءُ هڪ نڪور مضمون لکيو، جنهن ۾ سائين ظفر سان وابستہ يادن کي شاناٺتي انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

سرحد پار جي سنڌي اديبن ۾ ڪلاپرڪاش ۽ موتي پرڪاش جو ادبي ۽ زندگيءَ ۾ همسفر جوڙو وڏي اهميت رکي ٿو. ڪلاپرڪاش جا ڪيترائي ناول ۽ ڪهاڻين جا مجموعا شايع ٿيل آهن. سندس مضمون ”سنڌين جي ڳولها ۾... ظفر حسن“ دراصل سندس سفرنامي ”جي هيئنڙي منجهہ هُرن“ تان ڪنيل آهي، جيڪو يوسف سنڌي صاحب موڪلي ڏنو هو. هي سفرنامو ڪلا پرڪاش ۽ موتي پرڪاش ۽ ڪن ٻين هند جي سنڌي اديبن جي سنڌ ياترا جي باري ۾ آهي، جيڪي 1988ع ڌاري سنڌ آيا هئا. موتي پرڪاش پڻ پنهنجي آتم ڪٿا واري ڪتاب ”وهي ڪاتي جا پنا“ ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي سائين ظفر جو ذڪر ڪيو آهي، پر ڪلا پرڪاش پنهنجي مٿئين سفرنامي ۾ سائين ظفر جي باري ۾ هڪ الڳ باب لکيو آهي، جنهن ۾ هن سائين ظفر حسن پاران ڪين ايئر پورٽ ويندي پنهنجي پيٽ جي گهر ۾ ترسائڻ کان ويندي ادبي محفلن جو ذڪر شاندار نموني ڪيو آهي، ان سا گڏ هن سائين ظفر جي سنڌي ٻوليءَ سان والهانہ محبت کي عقيدت ۽ احترام سان پيش ڪيو آهي.

ڪتاب ۾ شامل سنڌ جي نالي واري محقق ۽ گل حيات انسٽيٽيوٽ جي باني ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ جو ”سيد ظفر حسن سان لاڳاپيل منهنجون يادگيريون“ هڪ اهم مضمون آهي. جو تہ ڊاڪٽر پٺاڻ صاحب ۽ سائين ظفر گڏجي ڪم ڪيو. سائين ظفر ان وقت سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو ۽ پٺاڻ صاحب سنڌالاجيءَ ۾ خدمتون سرانجام ڏئي رهيو هو. پٺاڻ صاحب پنهنجي مضمون ۾ انهن ڏينهن جي حوالي سان ادبي گڏجاڻين ۽ ٻنهي جي اصول پرستيءَ تي مبني ڪجهہ اهم حقيقتن تان پردو ڪنيو آهي.

سائين ظفر حسن جي هڪ ٻئي ادبي ۽ ذاتي دوست مدد علي

سنڌي پنهنجي ياداشتن تي مبني هڪ طويل مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ نہ صرف ظفر صاحب جي ذاتي زندگيءَ ڪي چٽيو آهي، پر سائين جي فيملي ۽ ادبي سرگرمين تي بہ تفصيل سان جائزو ڏنو آهي. مدد علي سنڌي صاحب سالن جي حساب سان سائين ظفر حسن جي يادن کي سهيڙيو آهي.

ادبي سفر ۾، سائين ظفر جا ڪيترائي ساٿي هئا، انهن ۾ شاهہ لطيف جي انگريزيءَ ۾ مترجم عبدالغفور الستي جو نالو بہ اچي ٿو. سندس مضمون ”جي جيءَ ڪي جيارين“، يوسف سنڌيءَ کان مليو. هن مضمون ۾ الستي صاحب، سائين جي ڪجهہ يادن سان گڏ سنڌن ننڍي جي سير سفر جو بہ ذڪر ڪيو آهي. اهڙو هڪ ٻيو اهم نالو سائين بيدل مسرور جو بہ آهي، جيڪو هڪ ئي وقت ڪهاڻيڪار، ناول نگار، مترجم ۽ راڳي بہ آهي. پاڻ ٽي.وي تي پروڊيوسر بہ رهيو آهي. بيدل سائين جي مهرباني جو منهنجي گذارش تي پنهنجو مضمون ”سائين ظفر حسن“ ۽ هڪ خط موڪلي ڏنائون، جيڪو هر طرح سان بهترين يادن سان ڀرپور مضمون چئي سگهجي ٿو. ساڳئي تسلسل ۾ هڪ ٻيو اهم مضمون ”چاچا نہ مري ويو آهي...“ (ظفر حسن تي تاثر)، نالي واري ليکڪ ۽ پبلشر ناز سنائيءَ صاحب جو لکيل آهي. هن طويل مضمون ۾ سنائيءَ صاحب، سائين ظفر جي اصول پرستي، سنڌي ٻوليءَ تي سخت موقف کان علاوه، انهن سيني رٿائن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي سائين ظفر صاحب پنهنجي رٽائرمينٽ کان پوءِ ڪرڻ لاءِ رٿيون هيون. سنائيءَ صاحب موجب، سائين ظفر جي وفات سان اهي سڀ رٿائون بہ مري ويون آهن.

سائين ظفر جيتوڻيڪ جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو پروفيسر هو، پر سندس حلق احباب ٻين شعبن ۾ بہ ڪافي هو، خاص طور تي مختلف يونيورسٽين جي سنڌي شعبي ۾ اهم هو. ان ڏس ۾ سنڌي ڊپارٽمينٽ جي اڳوڻي چيئرمين ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو جو مضمون ”اڙي موت ميار، جيڏا روز جدا ڪرين“، هاڻوڪي چيئرمين ڊاڪٽر انورفگار هڪڙي جو مضمون ”سُرس جنين سان سِڪَ“ ۽ شاهہ لطيف يونيورسٽي جي سنڌي شعبي جي اڳوڻي چيئرمين ۽ نالي واري شاعر ادل سومري جو مضمون ”سنڌي ٻوليءَ جو عاشق“، ڪراچي يونيورسٽي جي سنڌي شعبي جي رٽائر پروفيسر ۽ ڪهاڻيڪار ڊاڪٽر عابد مظهر جو مضمون ”ظفر حسن با شعور شخص ۽ قوم پرست اديب“ بہ هن

ڪتاب ۾ شامل آهن. اهي سڀ مضمون پنهنجي جاءِ تي اهميت رکن ٿا. ادل سومري صاحب جو مضمون دراصل سائين ظفر سان ملهايل هڪ شام ۾ پڙهيو ويو هو. سائين غلام مصطفيٰ قاسمي جي فرزند پروفيسر نظير قاسميءَ جي مضمون ”ظفر حسن هڪ نان ڪنفارمسٽ“ ۾ سائين ظفر جي اصول پرستيءَ تي بهترين روشني وڌل آهي. سندس خيال ۾ سائين ظفر حسن مروج سماجي قدرن سان نه نهڪندڙ شخص هو. نالي وارو سماج سڌارڪ ۽ ڪامورو آغا شهاب الدين پڻ سائين ظفر جي ويجهو رهيو. هو علمي ادبي ۽ تعليمي ڪمن ۾ سدائين اڳي ڪان اڳرو رهندو هو، خاص طور تي سچل سرمست ۽ لعل قلندر جي ميلن تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنسن ۾ پنهنجون خدمتون سرانجام ڏيندو هو. سندس آتم ڪهاڻي ”شهاب نامو“ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ هن سائين ظفر تي تفصيل سان لکيو آهي، پر مون سندس ان باب مان مختصر حصو ڪٽي هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي.

هن ڪتاب ۾ شامل ٻين مضمونن ۾ طارق عالم ابڙي جو ڪالم ”سائين ظفر حسن شاهه“ به شامل آهي، جيڪو سائين جي حياتي ۾ عبرت ميگزين ۾ شايع ٿيو هو. طارق عالم ابڙو پڻ سائين جي تمام ويجهو هو ۽ سائين ظفر ئي سندس جڳ مشهور ناول ”رهجي ويل منظر“ پهريون دفعو شايع ڪيو هو. طارق عالم جو دوست ۽ نالي وارو شاعر ۽ اديب نصير مرزا به سائين ظفر سان ويجهو رهيو. هن اهڙيون يادون پنهنجي مضمون ”سنڌ جو هڪ نيڪ ۽ پارسا روح“ ۾ بيان ڪيون آهن، خاص طور تي سائين سان وابسته ٻن واقعن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. ادبي قافلي جو هڪ ٻيو اهم نالو يوسف سنڌي، جيڪو ناول نگار، ڪهاڻيڪار، مترجم هئڻ سان گڏوگڏ هڪ وڏو پبلشر به آهي، اهو پڻ سائين سان ڪيترن موقعن تي گڏ ڪم ڪندو رهيو ۽ کيس سائين کي ويجهڙائي سان ڏسڻ جو موقعو مليو. سندس مضمون ”سنڌي ادب جو ضمير: ظفر حسن“ ۾ سائين جي خطن گڏ اهڙا ڪوڙ يادگار واقعا بيان ٿيل آهن. ان ساڳي ڪڙيءَ جو هڪ ٻيو اديب ستار پيرزادو صاحب پڻ مترجم ۽ پبلشر به هو. سندس مضمون ”مرڻ مون سين آءُ“ دل جي حضور سان سائين کي خراج تحسين طور لکيل آهي.

سائين ظفر جي سچ چوڻ واري عادت جي ڪري سندس آخري ڏينهن ۾ ڪيترائي ويجها دوست به ڪائنس ڪناراڪشي ڪري

ويا هئا، پر انهن ڏينهن ۾ سائين سان جيڪي ويجها رهيا، انهن ۾ هڪ ڊاڪٽر ظفر جوٽيجو به هو. هو بنيادي طور تي غير سرڪاري ادارن ۾ ڪم ڪندو رهيو آهي ۽ ويجهڙائيءَ ۾ ملائيشيا جي يونيورسٽيءَ مان سنڌ جي هاري تحريڪ تي پي.ايڇ. ڊي ڪري آيو آهي. سائين جي وفات کان پوءِ ظفر جوٽيجي صاحب، سائين ظفر جي اڻڇپيل ڊائرين ۾ دلچسپي ورتي ۽ ولي رام ولڀ سان گڏجي نه صرف سائين جي ڊائريءَ جو پهريون واليوم شايع ڪيائين پر آرسي رسالي مان چونڊ ڪري ڪهاڻين جو پڻ ڪتاب شايع ڪيو اٿائين. سندس مضمون ”ظفر حسن سيد هڪ ڊائريسٽ بابت ڊائري“ سندس ۽ سائين ظفر جي تعلق تي بهترين روشني وجهي ٿو. اين. جي. اوز جي دنيا جو هڪ ٻيو اهم نالو رفيق منگي صاحب به آهي، جيڪو پڻ آخري ڏينهن ۾ سائين ظفر سان ويجهو رهيو. سائين ظفر حسن، منگي صاحب سان گڏجي ڪرنٽ افيئر جي حوالي سان هڪ رسالو ”عام جائزو“ جاري ڪيو هو. منگي صاحب پنهنجون يادگيريون ”سائين ظفر حسن- گهڻ رخو شخص“ ۾ محفوظ ڪيون آهن.

هن ڪتاب کي مرتب ڪرڻ وقت منهنجي خواهش هئي ته سائين جي ادبي خدمتن خاص طور تي بحيثيت ڪهاڻيڪار، ڊائري نويس، نقاد وغيره تي الڳ الڳ اڀياس ٿيڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر حميد سبزوئي جو مختصر مضمون ”سائين ظفر حسن جي ڊائريءَ جو مختصر تعارف“، نالي واري ڪهاڻيڪار طارق قريشي جو مضمون ”ظفر حسن جو سنڌي ڪهاڻيءَ تي رهيل قرض“ ۽ علي راز شر جو مضمون ”منفرد پيشڪاريءَ جو ماهر“ بهترين آهن، انهن ۾ سائين جي ڪهاڻين جو اڀياس ڪيو ويو آهي. سائين جي گهڻ گهرن مان هڪ نالو عبدالمجيد قريشيءَ جو به آهي، جنهن جي پريس جي مهورت سائين پنهنجي هٿن سان ڪئي هئي. قريشي صاحب پڻ منهنجي گذارش تي اهڙن يادن تي مبني مضمون ”سنڌ جو سچو هڏڏوڪي _ ظفر حسن سيد“ لکي ڏنو.

هن ڪتاب ۾ پنج مضمون انگريزي ٻوليءَ ۾ شامل آهن، جن مان هڪ مضمون سائين شيخ عزيز صاحب جو ڊان اخبار ۾ سائين جي مرتئي تي شايع ٿيو هو. ٻيو مضمون نالي واري اديب ۽ ڪاموري سائين گل محمد عمراڻيءَ صاحب لکي موڪليو ۽ ٽيون مضمون جاگرافي شعبي ۾ ڪم ڪندڙ پروفيسر رفيق احمد ڏناڻي جا لکيل

آهن. عمراڻي صاحب جو مضمون تفصيلي طور سائين جي علمي ۽ ادبي خدمتن تي روشني وجهي ٿو ۽ ڏناڻي صاحب، جيڪو سائين کان جاگرافي شعبي جو چيئرمين بہ ٿيو هو، سندس مختصر مضمون جاگرافي شعبي ۾ سائين جي بحيثيت استاد طور خدمتن کي اجاگر ڪري ٿو.

هن ڪتاب کي ترتيب ڏيڻ وقت، منهنجي اها بہ خواهش هئي تہ سائين ظفر جا ڪي شاگرد، سائين جي باري ۾ لکن. ان سلسلي سان ڪيترن کي لکڻ جي دعوت ڏني وئي، پر ڪن ٿورن لکي موڪليو. ان حوالي ۾ پهريون نالو شاهنواز جلباڻيءَ جو آهي، جيڪو ان دور ۾ ”ڪامريڊ شاهنواز“ سڏبو هو ۽ هڙتالون ۽ ڪلاسن جي بائيڪاٽ ڪرائڻ جي حوالي سان مشهور هوندو هو، پر سائين ظفر جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو. اهڙو اظهار هن پنهنجي مضمون ”سائين ظفر سان گهاريل ڪجھ ساروڻيون“ ۾ ڪيو آهي. ٻيو نالو رمضان شوري صاحب جو آهي، جيڪو يونيورسٽيءَ جي دور کان ئي صحافت سان وابستہ هو ۽ جاگرافي ۾ پڙهندو هو. ادي روزينہ جوڻيجو پڻ سائين ظفر جي شاگردياڻي آهي، هن پنهنجي مضمون ۾ سائين جي باري ۾ پنهنجي يونيورسٽي جي يادن کي تازو ڪيو آهي. هن سائين جي شخصيت تي ”ظفر حسن: سنڌي ٻوليءَ جو عاشق ۽ کرو شخص“ مضمون لکيو آهي. ٽيون مضمون ڊاڪٽر نور چانديي جو آهي، هو هن وقت شاهہ عبداللطيف يونيورسٽيءَ ۾ جاگرافي شعبي جو چيئرمين آهي ۽ سائين ظفر جو شاگرد رهيو آهي. هن ڪتاب ۾ شاگردن طرفان هڪ اهم مضمون ”رهيل قرض جي موٽ“، ظهير احمد ڪلهوڙي صاحب جو آهي، جيڪو هن وقت حيدرآباد جي ڪاليج ۾ جاگرافيءَ جو اسسٽنٽ پروفيسر آهي. سائين جي حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ سائين سان تمام گهڻو ويجهو رهيو. هن صاحب، سائين جي ڪهاڻين جي ڪتاب ”رهيل قرض“ کي ٻيهر ڪمپوز ڪرائي سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي ويبسائيٽ تي رکرايو آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي اسسٽنٽ پروفيسر سوجومل ميگهواڙ جو مضمون ”اي ڌرتي منهنجي پياري استاد جي پارت اٿئي! “ هن ڪتاب ۾ شامل آهي. هي صاحب پڻ سائين جو شاگرد رهيو آهي. سائين ظفر جو هڪ ٻيو شاگرد رضوان گل، جنهن جو شمار هن وقت اهم اديبن ۾ ٿئي ٿو. سندس مضمون ”ڪهاڻيڪار، ايڊيٽر، پبلشر ۽ آدرشي استاد - ظفر حسن سيد“ اهم آهي. آخري مضمون راقم الحروف جو آهي، جو پڻ سائين جو شاگرد رهيو آهي ۽

هن پنهنجي مضمون ”ظفر حسن سيد جو سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار“ ۾ سائين جي مڙني ادبي خدمتن جو مختصر جائزو ورتو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪجھ نالي وارن عالمن ۽ اديبن جا مختصر رايا شامل ڪيا ويا آهن، جيڪي گهڻو ڪري سائين جي تعزيتي رفرنس جي موقعي تي ”عوامي امنگ“ رسالي ۾ شايع ٿيا هئا ۽ ڪجھ رايا فيس بوڪ تي ڏنل هڪ بحث مان ڪنيا ويا آهن.

هن ڪتاب جي اشاعت جا صرف بہ مقصد آهن، پهريون سائين جي عظيم ۽ وساريل شخصيت کي خراج تحسين پيش ڪرڻ ۽ ٻيو سائين جي ادبي خدمتن کي نوجوان اديبن ۽ عام پڙهندڙن آڏو اجاگر ڪرڻ آهي. هن ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ سائين جي شخصيت جا مختلف پهلو کلي سامهون اچي وڃن ٿا، جنهن ۾ هڪ استاد جي حيثيت ۾ هڪ قابل ۽ ڪميٽيڊ استاد، اديب جي حيثيت ۾ هڪ بهترين اديب، پبلشر جي حيثيت ۾ هڪ ڪامياب پبلشر، قوم پرست جي حيثيت ۾ انتهاپسند ۽ ڪڏهن بہ مفاهمت نہ ڪندڙ شخص، والد جي حيثيت ۾ هڪ شفيق پيءُ ۽ سندس ذات جا ٻيا بہ ڪيترائي پهلو اجاگر ٿين ٿا.

ڪوشش آهي تہ سائين ظفر حسن جي سڀني ڪهاڻين جي تلاش ڪري سندس ”ڪهاڻين جو ڪليات“ شايع ڪرائجي. سائين ظفر جي مضمونن جهڙوڪ سوانحي، تنقيدي، تحقيقي، عام راءِ ۽ حالات حاضره وارن مضمونن کي گڏي ڪتابي صورت ۾ محفوظ ڪجي. اهڙيءَ طرح سائين ظفر جي ڊائرين، انگريزي ڪالمن ۽ سائين جي خطن کي بہ شايع ڪرڻ جي سلسلي ۾ سندس فيمليءَ کي اپاءَ وٺڻ گهرجن، ڇو تہ ليکڪ کي سندس ڪتاب ٻيو جنم ڏئي امر ڪري ڇڏيندا آهن.

مان دل جي گهراين سان شڪرگذار آهيان پنهنجي يونيورسٽيءَ جي دوستن جو، پروفيسر اعجاز احمد قريشي صاحب ۽ ظفر جوڻيجي صاحب جو، جن هن ڪتاب جي سهيڙ جي سلسلي ۾ همت افزائي ڪئي. يوسف سنڌي، ناز سنائي ۽ نصير مرزا جا احسان، جن اڳ شايع ٿيل مواد جي تلاش ۾ مدد ڪئي ۽ پنهنجا مضمون ڏياري موڪليا. خاص طور تي منصور قادر جوڻيجي جا لک احسان، جنهن کي جڏهن بہ ڪو نئون مواد هٿ ايندو هو تہ فون ڪري انهيءَ مهل آگاهي ڏيندو هو. هن ڪتاب لاءِ سائين ظفر حسن جي فيمليءَ جو بہ شڪرگذار آهيان، جن ڪتاب جي اشاعت جي سلسلي ۾ خوشيءَ جو اظهار ڪيو. ڪتاب جي لاءِ جن بہ اديبن ۽ اعلمن پنهنجي مصروف

شيڊيول مان وقت ڪڍي بهترين ۽ دل سان مضمون لکي ڏنا، انهن سڀني جو بہ ٿورائتو آهيان. هر مضمون پنهنجي جاءِ تي اهميت رکي ٿو ۽ انهن ۾ سائين ظفر حسن لاءِ سڪ، محبت ۽ خراج تحسين سمايل آهي.

هن ڪتاب جي ڪمپوزنگ جي سلسلي ۾ اقبال ابڙي جون مهربانيون، جنهن بغير ڪنهن حساب جي ميٺر وقت سر ڪمپوز ڪري ڏنو. پروفن جي سلسلي ۾ مانواري دوست اڪبر برهماڻي پنهنجي مصروفيتن هوندي بہ وقت ڪڍيو ۽ احتياط سان ڪتاب کي پڙهيو، اهڙيءَ طرح ثناءُ الله سومري بہ پروفن ۾ ڪافي مدد ڪئي. ڪتاب جي اشاعت جي سلسلي ۾ مون سان گڏ سائين ظفر حسن جي ڪن دوستن ۽ شاگردن جي مالي مدد شامل آهي، جن ۾ سائين پروفيسر اعجاز احمد قريشي صاحب، رفيق منگي صاحب، ظهير احمد ڪلهوڙو صاحب، محمد ٻبر صاحب، سيد مظفر شاهہ ۽ ڪتاب جو پبلشر رحمت پيرزادو شامل آهن، جن جي ڪري هي ڪتاب توهان جي هٿن تائين پهتو آهي.

****

ظفر حسن

منهنجي پنهنجي ڪهاڻي

جنم 14 آگسٽ 1937ع تي ۽ هاڻي ڄمار پنجاهہ* سالن ڪان مٿي. پريان نظر ڪريان ٿو تہ پولار ۽ ان ۾ اڌورن ڪمن جي دز ئي دز. ڪجهہ ڪهاڻيون، ڪجهہ مضمون، هڪ ڪتاب، پبلشنگ جو ڪم، جاگرافي- سڀ وقت جي اينڌڙ جهوٽي ۾ ڪک پن تي اڏامندا ٿا وڃن. باقي رهجي ويا آهن ”ڊائري“ جا هزا ڪن صفحا- اڻ ڇپيل، پر انهن جو ڇا ٿيندو!

باقي لڳي ٿو جيڪي گهڙيون حياتيءَ جون ٻچيل آهن، انهن ۾ جيڪي ڪرڻو آهي سو هڪ سپنو ٿو لڳي. سڄو عجيب سپنو آهي. وڪريل وڪريل ننڍڙن ننڍڙن سپنن ۾ ورهايل هڪ مدل ڪلاس پگهار تي گذارو ڪندڙ ماڻهوءَ جو ڪجهہ ڪرڻ جو سپنو جهڙوڪ هڪ پبلشنگ هائوس هجي، اهو ئي تہ هڪ سنڌي اخبار ڪيان، انهيءَ عجيب دعويٰ سان تہ سنڌ ۾ پبلشنگ جي معيار ڪان مون ڪان وڌيڪ ڪير نہ ڄاڻي ۽ جي سنڌي اخبار ڪيان تہ ڪير بہ مون سان پڄي نہ سگهي. سنڌي اخبار وارا تہ ٺهيو پر اڙدو ۽ انگريزيءَ وارا بہ نہ. آهي تہ ٻڌاڪ ۽ پنهنجي باري ۾ ڪنهن وڏي غلط فهميءَ تي ٻڌل پر مٿي ۾ اُٿ وينل آهي. جي اخبار ڪڍڻ جو موقعو نہ مليو تہ منهنجو عملي ڪم ٻڙي رهجي ويندو.اهو تہ ٿيو مستقبل جو سپنو پر حال ۽ ماضي!

ماضي ۽ حال! مون سڄي حياتيءَ ۾ مان ڇا حاصل ڪيو. تجربي، مشاهدي، يونيورسٽيءَ ۾ پنجويهن سالن ڪان بہ مٿي پڙهائيندي اها ئي حاصلات منهنجي پونجي آهي، منهنجو املهہ خزانو آهي ۽ اهو خزانو لٽائڻ لاءِ، ورڇ ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. جيترو لٽائيندس اوترو وڌندو. اهو خزانو آهي قوم ۽ ان جي سڃاڻپ جو پڌرو راز! قوم جي واحد سڃاڻپ ان جي ٻُولي آهي. اهو ئي حاصل ڪيو اٿم پنجاهہ سالن ۾. ۽ ڪنهن بہ قوم کي ختم ڪرڻ لاءِ ٻہ طريقا استعمال ڪبا آهن. هڪ تہ قوم جو جنسي قتل عام (Physical genocide) ۽ ٻيو قوم جي ٻولي ۽ ڪلچر جو قتل عام (Cultural genocide) . پر جنسي موت سان ڪنهن بہ قوم کي بنهہ ختم نہ ٿو ڪري سگهجي. پر ٻيو طريقو

هر غصب، ظالم، حاڪم ۽ ڌاريو استعمال ڪندو آهي ۽ نهايت چالاڪيءَ، حرفت ۽ ظاهري محبت ۽ ميناج سان استعمال ڪندو آهي، لوڀ ۽ لالچن جي انعامن، اڪرامن ۽ شهرت جي سينگار سان مظلوم قومن کي آچيندو آهي ۽ مظلوم قوم هوريان هوريان، بي سرت، ڌاري ٻوليءَ ۽ ڪلچر ورتائيندي ويندي آهي تان جو ان ڌاري قوم ۾ ضم (Merge) ٿي ويندي آهي. اهو ڪم غاصب ۽ قابض سدائين ان مظلوم قوم مان ئي فرد چونڊي انهيءَ جو ڪلچرل قتل عام انهن جي هٿان ئي ڪرائيندا آهن.

ها! اهو ئي حاصل ڪيو آهي مون پنهنجي سڄي حياتيءَ جي تجربي، مشاهدي ۽ ڄاڻ مان. اها ڄاڻ، ڄاڻ ئي رهجي وڃي ها. تجربو، تجربوئي رهجي وڃي ها،مشاهدو، مشاهدوئي رهجي وڃي ها پر امڙ جي 1982ع ۾ وفات ۽ 1983ع ۾ سوين سنڌين جي شهادت مون کي لوڏي ڇڏيو ۽ باقي رهي ڪسر 1984ع ۾ ٿوڙهي ڦاٽڪ جي سانحي پوري ڪري ڇڏي. مسلسل انهن ٽن دل ڏاريندڙ واقعن مون مان منافقي ۽ مفادپرستي ڪڍي مون کي هڪ نئون ماڻهو بڻائي ڇڏيو. نئين سوچ ڏيئي ڇڏي. هونئن به انسان لاءِ هڪڙو واقعو اکيون کولڻ لاءِ ڪافي هوندو آهي پر مون جهڙي ناهر پرست لاءِ هڪ نه ٻن پر ٽن ٽن ڌڪن جي ضرورت هئي .

پنهنجي هن نئين سوچ تي، نئين عمل تي پهرين پاڻ کي اڪيلو سمجهندو هوس، پوءِ به الڪو ڪونه هو پر هاڻي منهنجي سوچ، منهنجا ويچار جيڪڏهن هڪڙي ماڻهوءَ کان ٻئي ماڻهوءَ تائين ۽ ٽئين ماڻهوءَ تائين پهچندا هجن ته پاڻ کي هاڻي مطمئن سمجهندس، پنهنجي هن دنيا ۾ اچڻ تي پنهنجي هن جيئڻ تي.

(ڪهاڻين جي مجموعي"موتي جي مهراڻ جا"، مرتب فيروز احمد، نيوفيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1987ع تان ورتل)

• هي آتم ڪٿا جو باب 1987ع جو شايع ٿيل آهي. (مرتب)

books.sindhsalamat.com

انٽرويو: همسفر گاڏهي

سنڌ جي سڄاڻ دانشور پروفيسر ظفر حسن سان ڳالهه ٻولهه

حيدرآباد جڏهن به وڃڻ ٿيندو هو تڏهن آءٌ ڊاڪٽر نجم عباسي (مرحوم) سان نسيم نگر واري گهر تي ضرور ملڻ ويندو هئس، پر جامشوري کان لنگهندي ذهن جي اسڪرين تي ٻين نالن سان گڏ سنڌ جي هڪ اهڙي خاموش مجاهد جو نالو به تري ايندو هو جنهن سان رهاڻ ڪرڻ لاءِ دل نه سَٽون پئي ڪائيندي هئي پر وقت جي گهٽتائيءَ جو احساس ٿيندي ئي هر ڀيري دل مان اهو خيال ڪڍي ڇڏيندو هئس. سنڌ جو اهو خاموش مجاهد ۽ دانشور ظفر حسن صاحب هو. آخرڪار اپريل 1995ع ۾ دل ٻڌي جامشوري ڦاٽڪ وٽ لهي پيس ۽ پوءِ ڊاڪٽر گهٽ ۽ سيلاني وڌيڪ پنهنجي يار ڪرم رستماڻي سان گڏ گهر تائين هليو ويس. پاڻ مليو، انٽرويو ونڻ واري ڳالهه تي ڪلي ڏنائين، چيائين ته درويش جا ڪهڙا تا انٽرويو ڪريو؟ ڪنهن دانشور جو ڪريو. بس اسان به طئي ڪري آيا هئاسين ۽ ظفر حسن صاحب جي به ضيائي اهل قلم ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندڙ اديبن سان هٿ نه ملائڻ توڙي سماجي لاڳاپا نه رکڻ جي حوالي سان ڪافي شهرت هئي، سو ڪچهري شروع ٿي، جيتوڻيڪ ڪجهه ورهيه اڳ ظفر حسن هي جهان ڇڏي چڪو آهي پر سندس چيل ڳالهيون تاريخ جو اهڙو رڪارڊ آهن، جن جي ترديد نٿي ڪري سگهجي. هن گهٽن ئي سنڌ دوستيءَ جي غلاف ۾ ويڙهيل معتبر مهاندڻ جا وڪا پڌرا ڪيا. اسان جي خواهش هئي ته هي انٽرويو ڪتاب ۾ سندس زندگيءَ دوران ئي ڇپجي پر ايئن شايد قدرت کي منظور نه هو. پوءِ به مرحوم جيڪي علمي، ادبي ۽ فڪري ڳالهيون اسان سان اوريون اُهي هتي هوبهو ڏجن ٿيون ته جيئن تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ سولائي ٿي سگهي. (هـ -گ)

سوال: اوهان جي نظر ۾ هاڻوڪي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا ڪهڙا آهن؟

جواب: سنڌي ٻوليءَ بابت آءٌ انهي راءِ جو آهيان ته ان کي ان جي حيثيت موجب حق نه پيو ڏنو وڃي، حالانڪ اها ان حيثيت جي حقدار به آهي.

www.sindhsalamat.com

تاريخي پسمنظر ۾ ڏنو وڃي ته پاڪستان ٺهڻ مهل پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي تعليم جو ذريعو اردو بولي هئي، مشرقي بنگال جي بنگالي هئي، باقي سنڌ ۾ سنڌي پڙهائي ويندي هئي. ان قت انگريزي بولي مٿين (ڪاليج سطح) ڪلاسن لاءِ لازمي هئي، جنهن جي سنڌ، بنگال، پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان ۾ هڪ جيتري اهميت هئي. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ به پوسٽ آفيس جون ٽڪليون سنڌيءَ ۾ ڇپبيون هيون، مني آرڊر به سنڌي ۾ لکيل هوندا هئا، ساڳئي وقت ريلوي اسٽيشن تي سائن بورڊ ڪان ويندي ريل اندر هدايتون به سنڌيءَ ۾ لکيل هونديون هيون. انهيءَ ڳالهه مان به سولائيءَ سان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان وقت سنڌي بوليءَ جي ڪيتري اهم حيثيت هئي.

ايئن سمجهو ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي بولي جي حيثيت هٽ وني گهٽائي وئي، سڀ کان پهرين جڏهن ڪراچيءَ کي گاديءَ جو هنڌ ٻڌايو ويو ته اتان اسان جي بولي کي رٿابندي هيٺ نيڪالي ڏني وئي. ان ڪانپوءِ مارشل لا لاڳو ٿيڻ سبب سنڌي بولي جي مادري زبان واري حيثيت گهٽائي، ان کي ٻئي درجي جي بولي ٻڌايو ويو. اڳ سڄاٽپ فارم سنڌيءَ ۾ هوندا هئا، انهن تي هدايتون به سنڌيءَ ۾ لکيل هونديون هيون، پر هاڻ اهو سڀ ڪجهه ختم ڪري ان جي جاءِ تي اردو کي آندو ويو آهي.

بولين جي سلسلي ۾ هڪ دلچسپ مثال اوهان کي ٻڌائيندو هلان ته ڀُٽي صاحب واري دور ۾ نوان نوٽ جاري ڪري انهن جي ڪُنڊن تي پاڪستان جي چئن بولين سنڌي، بلوچي، پشتو ۽ پنجابي جا اکر اُڪاريا ويا، پوءِ ان تي وفاق ۾ سخت احتجاج ٿيو، ان بعد سرڪار اهي نوٽ واپس وني ضبط ڪري ڇڏيا. حقيقت ۾ ڏنو وڃي ته اهڙي روايت برقرار رهي ها ته هوند چڱي ڳالهه هئي ۽ ان سان قومن جي جمهوري حقن کي هٿي ملي پئي سگهي. ليڪن هتي ته حالت اها آهي جو انگريز بهادر به آزاديءَ کان اڳ اسان جي بوليءَ کي سني حيثيت ڏني هئي ۽ آزاديءَ ڪانپوءِ ٿيڻ ته ايئن کپندو هو ته سيني بولين کي غلاميءَ واري دور کان وڌيڪ اهميت ڏني وڃي ها پر ايئن نه ٿي سگهيو. ان جو سنڌي بولي جيئرو جاڳندو مثال آهي. توهان ٿورو جيڪڏهن ميڊيا طرف غور ڪندئو ته اتي به ليڪا لتا پيا آهن، چئني صوبن ۾ ٽيليويزن اسٽيشنون ته قائم ڪيون اتن پر مڪاني بولين کي وقت خيرات وانگر ايترو ٿو ملي جنهن مان انهن جي اهميت اجاگر ٿيڻ ته نهيو، ماٺهن

تائين رسائي به نتي ٿئي. هيو وقت وري اهڙا اُبتا رڪيل آهن جو ڪير پروگرام ڏسي نتو سگهي. انهي مان پڻ اهو ٿو محسوس ٿئي ته هتي جاٽي بجهي مڪاني بولين جي اهميت کي گهٽايو پيو وڃي. اڄ ڪلهه اهو بحث پيو هلي ته انگريزي ۽ اردو کي تعليم جو ذريعو بڻايو وڃي پر اتي سوال ٿو پيدا ٿئي ته انهن ٻن بولين سان سنڌي پلا ڇو نه شامل هجي، ان جي شامل ٿيڻ سان ڪهڙي خطا تي پوندي، خود ميڊيم جو چڪر ڦهلائي ماڻهن کي پريشان ڪيو وڃي ٿو، چاڪاڻ جو ميڊيم، مادري زبان واري ئي ٻار لاءِ درست آهي. هتان جي حاڪمن جو خيال آهي ته اردو قومي زبان هجي، باقي ٻيون صوبائي بوليون هجن ئي نه، اها تمام وڏي ڏاڍائي آهي.

1972ع ۾ آئين پٽاندڙ لساني بل پيش ڪيو ويو هو، جنهن ۾ پڻ اهو واضح طور چيل آهي ته پاڪستان جي قومي بولي اردو هوندي، انگريزي 15 سالن تائين عبوري طرح سرڪاري بولي جي حيثيت سان رهندي، جيستائين اردو اها حيثيت اختيار ڪري. باقي صوبن کي پنهنجي مادري بولين کي قومي بوليون قرار ڏيڻ جو اختيار حاصل هوندو. باوجود آئين ۾ ڪجهه جهول هجڻ جي ان ۾ ڪجهه چڱائي وارو پاسو به آهي، پوءِ به ان کي نظرانداز ڪندي هميشه اهو موقف اختيار ڪيو وڃي ٿو ته سنڌ به لساني صوبو آهي ۽ پاڪستان هڪ لساني ملڪ، مطلب ته اردو ڪانسواءِ ٻين بولين جو وجود ئي ڪونهي. اهڙي ڳالهه ڪرڻ وارا ڪالهه به غلط هئا، اڄ به غلط آهن ۽ سياڻي به غلط ثابت ٿيندا، ان ڪري ايئن چئي سگهجي ٿو ته سرڪاري طرح سنڌي بولي تمام گهٽي ڪمزور آهي ۽ ڏينهون ڏينهن ان جي حيثيت گهٽائي پئي وڃي.

سوال: مطلب ته پاڪستان ٺهڻ سان صوبن ۽ اتان جي بولين کي فائدي بجاءِ نقصان ٿيو آهي؟

جواب: آءٌ اوهان جي سوال سان انهي حد تائين سهمت آهيان ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌي بوليءَ کي اها حيثيت نه ڏني وئي، جيڪا ان کي اڳ حاصل هئي. ان ڪري اسان جا عوامي نمائندا جيڪي اسلام آباد ۾ سدائين ڪُپ ڪوڙيون وينا آهن تن کي پنهنجي مادري بولي لاءِ آواز اٿارڻ گهرجي. سنڌي بولي جيڪڏهن سنڌ جي قومي بولي ٿئي ٿي ته ان سان اردو کي ڪهڙو نقصان پهچندو؟ هرويرو مڪاني بولين کي

نظرانداز ڪرڻ لاءِ سدائين ڊونگ رچايو وڃي ٿو. ان ڪري ضروري آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي ورهاڱي کان اڳ واري حيثيت کان به بهتر حيثيت ڏني وڃي.

سوال: ڪٿي ايئن ته ڪونهي ته سنڌ ۾ سنڌي ٻولي مري رهي آهي؟
جواب: بلڪل، سنڌي ٻولي مري رهي آهي. اها استعمال جي لحاظ کان ايترو ته گهٽبي پئي وڃي جو ان کي مرڻ سان تعبير ڪجي، تڏهن به ڪو وڏاءُ نه ٿيندو.

سوال: اوهان قومي ٻولي ڇا کي ٿا چئو؟
جواب: جنهن ٻوليءَ جي حيثيت سرڪاري هوندي، اها قومي ٻولي ٻڌجي ويندي آهي. ان سلسلي ۾ آءٌ توهان کي آمريڪا جو مثال ڏيندس. اتي جڏهن قومي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ ٻن ٻولين، انگريزي ۽ جرمن ٻولي جو مسئلو سامهون آيو تڏهن اُتي ووٽ ڪرايا ويا. اهڙي ريت انگريزي ٻولي قومي ٻولي قرار ڏني وئي ۽ هاڻ آمريڪا جي قومي ٻولي انگريزي ئي آهي.
قومي ٻولي جو مطلب اهو به ٿئي ٿو ته اها ڪنهن قوم جي نمائنده حيثيت ۾ مڃيل هجي. ڳالهائڻ، لکڻ پڙهڻ کان ويندي زندگيءَ جي هر شعبي تي ان جو غلبو هوندو آهي. اهڙيءَ ريت هندستان وارن جي قومي ٻولي هندي آهي پر اتي سرڪاري طرح انگريزي ۽ هندي ٻئي هلن ٿيون. مطلب اهو ته سرڪاري طرح مڃيل ٻولي ئي قومي ٻولي سڏبي، پوءِ ان کي ڪير مڃي يا نه، ان سان ڪو فرق نه ٿو پوي.

سوال: سنڌي ٻولي کي دفتري زبان بڻائڻ وارو ڪم سنڌي لينگئيج اٿارٽي کي سونپيل آهي، پر ان هيل تائين ان ڏس ۾ ڪي به عملي اپاءَ نه ورتا آهن. اوهان اٿارٽي بابت ڇا چوندئو؟
جواب: سنڌي ٻولي اختياري جي اداري انهيءَ سلسلي ۾ واقعي ڪجهه ناهي ڪيو، هينئر تائين منهنجي نظر مان سندن به ٽي ڪتاب مس گذريا آهن، اٿارٽيءَ کي دفتري ڪمن جي سلسلي ۾ فارمن، ڪجهه ٻين ڪاغذن کي سنڌي لکت ۾ تيار ڪرڻو هو، پر اهو به اڃا تائين نه ٿي سگهيو آهي. انهيءَ مان ايئن ٿو سمجهه ۾ اچي ته سنڌي لينگئيج اٿارٽي جا عملدار نااهل آهن، انهن ۾ جيڪڏهن اهليت هجي ها ته هينئر

تائين پنهنجي مادري زبان جي ڀلي لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ضرور ڪري ڏيکارين ها. ان ڪري سرڪار کي گهرجي ته اها انهن ماڻهن جي جاءِ تي ڪي ٻولي جا ڄاڻو ماڻهو مقرر ڪري کانئن ٻوليءَ جو ڪم وٺي.

سوال: اڄ ڪلهه سنڌ جي علمي، ادبي ۽ فڪري حلقن ۾ ٻولي بابت رومن لپيءَ ۽ واڌو لفظن گهٽائڻ جو بحث پيو هلي، ان سلسلي ۾ اوهان جي ڇا راءِ آهي؟
جواب: ماضيءَ ۾ آءٌ به رومن لپيءَ جي حق ۾ هيس. سراج الحق ميمڻ صاحب به رومن لپيءَ جي حق ۾ هيو. 1972ع ۾ اهڙي قسم جو بحث تڏهن ڇڙي پيو هو جڏهن اسان سمجهيوسين ٿي ته سنڌ ۾ سنڌي ٻولي کي قومي ٻوليءَ واري حيثيت ڏني پئي وڃي. رومن لپيءَ واري ڳالهه جي ته ڪافي حلقن مخالفت ڪئي، ڪجهه حلقن حمايت به ڪئي. هن وقت مان رومن لپيءَ جي حق ۾ ناهيان. منهنجي نظر ۾ ٻولي جي حيثيت وڌيڪ اهم آهي. جنهن ٻوليءَ جي حيثيت جو سرڪاري طرح سان تعين نٿو ڪري سگهجي ته پوءِ ان سان مٽا سٽا ڪرڻ واري ڳالهه ڪرڻ به اجائي ٿي ٿئي. اها ڳالهه انهيءَ مثال جي مصداق ٿئي ٿي ته ڪو ماڻهو مرندو هجي ۽ اسان اهو بحث ڪندا هجون ته مرندڙ شخص کي مٿان ڪمبل وجهجي يا ڪوٽ پارائجي! هينئر ٻولي جي لپيءَ ۾ تبديلي جي ضرورت محسوس نٿي ٿئي. ان کي ساڳي حيثيت ۾ برقرار رهڻ گهرجي. باقي ان ۾ معمولي تبديليون آڻڻ جي گنجائش آهي. ڇاڪاڻ جو ٻولين جي لپين ۾ ننڍيون تبديليون ٿينديون رهنديون آهن. هن وقت سنڌي ٻولي ۾ غير معمولي تبديلين آڻڻ جي حق ۾ ڪونه آهيان، ٻوليءَ مان لفظ گهٽائڻ سان مونجهارا وڌندا. ڇو ته اڳوٽا ڪتاب مڪمل صورتخطي ۾ آهن ته پوءِ نئون نسل انهن کي ڪيئن پڙهي سگهندو! ان ڪري صورتخطي يا لپي جي تبديليءَ بجاءِ اسان کي ٻولي جي سرڪاري حيثيت مڃرائڻ لاءِ جمهوري جدوجهد ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو سرڪاري طرح هينئر سنڌي ٻولي کي ”اڇوت ٻولي“ تصور ڪيو وڃي ٿو ۽ ان جي ڳالهائڻ کي گناهه تصور ڪندي پاڪستان ۾ ترتلو مڃي وڃي ٿو.

سوال: اوهان چيو ته سنڌي ٻولي مري رهي آهي، ان جو اوهان وٽ ڪهڙو منطق آهي؟

جواب: ان باري ۾ منهنجو منطق (Logic) اهو آهي ته جيڪا ٻولي سرڪاري طرح گهڻ استعمال ٿيندي اها مرندي، بلڪ اهو سماجي لسانيات جو به اصول آهي ته جيڪا ٻولي تعليم، دفتري طور گهڻ استعمال ٿيندي ان جي حيثيت گهٽجي ويندي ۽ جنهن ٻولي جو استعمال وڌيڪ ٿيندو اها وڌندي ويندي. منهنجو ذاتي مشاهدو آهي ته حيدرآباد ۾ 99 سيڪڙو سنڌي ٻار پڙهن ٿا پر انهن جي ميڊيم سنڌي نه، اردو آهي. سنڌ جا صوبائي وزير ٽي وي تي اردو ۾ انٽرويو ڏين ٿا، سنڌيءَ ۾ ڇو نه ٿا ڏين؟ ڪهڙي خراب ڳالهه آهي! سنڌ ۾ سنڌي ئي ڳالهائڻ گهرجي.

سوال: ڇا اوهان جي نظر ۾ ٻوليءَ جا ڪي اهڙا ماهر آهن جيڪي ٻوليءَ کي بچائڻ يا ان جي واڌ ويجهه لاءِ اهم ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا؟
جواب: منهنجي نظر ۾ سنڌ اندر ٻوليءَ جا اهڙا ڄاڻو موجود آهن، جيڪي ان لاءِ بهتر ڪم ڪري سگهن ٿا. سراج الحق ميمڻ ۽ ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو جا نالا به انهيءَ فهرست ۾ ڳڻائي سگهجن ٿا. ليڪن اهو ٻڌائي ڇڏيانوَ ته هتي بدديانتي ۽ سفارش سبب نااهلي سدائين اڳتي ۽ اهل ماڻهو سدائين پٺتي رهندا پيا اچن. ان ڪري ڪنهن به ماهر ۽ ڄاڻو کي گهر ويٺي ٻوليءَ جي ڀلائيءَ لاءِ سرڪار ڪم ڪرڻ جي دعوت ڏئي، ممڪن نظر نٿو اچي، ڇاڪاڻ جو سنڌ ۾ ميرٽ جي گنجائش ئي ڪانهي. اسان جيستائين اهل ماڻهو کي اڳتي نٿا آڻيون ۽ احتساب نٿا ڪريون تيستائين ترقي نه ڪري سگهنداسين. سنڌي لينگئيج اٿارٽي بابت هڪ ڳالهه رڪارڊ تي آڻڻ گهران ٿو ته سنڌي لينگئيج اٿارٽي بااختيار ادارو آهي ۽ ان جي آفيس ڪراچي ۾ هجڻ گهرجي. دنيا جي اٿارٽين جون آفيسون اتان جي گاديءَ جي هنڌن تي آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جڏهن هتي آفيس نهرائي تي تڏهن به مون کي اعتراض هو پر ڪُڇيس ڪونه، ڇو ته ڪڇان ها ته اهو طعنو ڏنو وڃي ها ته آءٌ پاڻ لينگئيج اٿارٽيءَ جو چيئرمين ٿيڻ ٿو گهران! بهرحال سنڌ ۾ ڳالهائڻ وڏو گناهه آهي، خلق وڙهڻ لاءِ ٻانهون ڪنجيون ويٺي آهي.

سوال: ادب جو سماجي ڪارج ڪهڙو آهي؟
جواب: ادب جو سماج ۾ وڏو ڪارج هجي ٿو، ادب رڪارڊ ۽ متبادل تاريخ جي حيثيت رکندڙ آهي، ڇاڪاڻ جو تاريخ کي سهيڙڻ جو ڪم

ادب ڪري ٿو. دنيا جو سمورو ادب پنهنجي پنهنجي دور جي نمائندگي ڪري ٿو. جيئن انگريزي ادب لاءِ چيو ويندو آهي ته هي وڪٽورين، ايلزبيٿ دور جو ادب آهي. ادب ماڻهوءَ جي سوچ حالت ۽ فڪر کي رڪارڊ ڪري ٿو. جماليات کي ماڻهو ردي ۽ سماج کان ڪٽيل شيءِ سمجهن ٿا پر ايئن ڪونهي. جماليات به سماج سان ڳنڍيل ٿئي ٿي. ان جو به سماجي ڪارج آهي. ناٽڪ، فلمي منظرناما، ناول، راڳ، ڳيچ اهو سڀ ڪجهه ادب جو حصو ته آهي ۽ جي اهو سڀ ڪجهه نه لکيو وڃي ها ته اسان جانورن جي ويجهو هجون ها.

سوال: ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ناٽڪ نويسي جو عروج هيو. ورهاڱي کان پوءِ ايئن ٿو محسوس ٿئي ته سنڌ مان ناٽڪ نويسي ختم ٿي وئي آهي، اوهان ڇا چوندا؟
جواب: اهو بلڪل صحيح آهي. ان ڪري ئي مان چوندو آهيان ته اسان سڀ نااهل آهيون. اسان ڪوبه ادارو ۽ تحريڪ مضبوط نه ڪري سگهيا آهيون. لاهور ۾ اڄا به ناٽڪ ٿين ٿا ۽ اٺ اٺ ناٽڪ هڪ ڏينهن ۾ به ٿين ٿا پر سنڌ ۾ ايئن ڪونهي. اسان نه رڳو ناٽڪ منڊليون نه بچائي سگهياسين پر هر ميدان تي پٺتي پئجي ويا آهيون. ڪم ڪرڻ کان عاري ۽ سست آهيون. ان ڪري آءٌ مجموعي طرح سان سنڌي قوم کي نااهل ٿو سمجهان.

سوال: انهيءَ نااهليءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ اوهان وٽ ڪي تجويزون آهن؟
جواب: ادا نااهلي ختم ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ سڌارا آڻڻا پوندا. اسان ۾ سهپ گهٽ آهي، چار ماڻهو گڏجي ڪوبه ڪم نٿا ڪري سگهون.
ادبي سنگت ۾ سدائين چوندن جي موقعي تي ڇڪتاڻ لازمي ٿيندي آهي. ان جي ڪارڪردگي به ٻُڙي تي ڏسجي. ڪو نيوز ليٽر نٿو نڪري. ڪا مرڪزي آفيس به ڪانهي. بهرحال منهنجو خيال آهي ته اسهپ، بدديانتي ڇڏي محبت، محنت، احتساب ۽ ڀائيچاري وارو ڪس ونڻو پوندو.

سوال: سنڌي ادبي سنگت لاءِ چيو وڃي ٿو ته اها ايشيا جي سڀ کان وڏي ادبي تنظيم آهي. اوهان سنگت کي ون يونٽ واري دور ۾ به ڏٺو هاڻ به ڏسو پيا. اوهان ان تي ڪهڙو تبصرو ڪندئو؟

جواب: اسان وٽ سنڌ ۾ وڏاءُ جو ڏاڍو مرض آهي. ادبي سنگت آهي ته صحيح، باقي ايشيا جي وڏي تنظيم آهي يا نه، ان جي مون کي خبر ڪانهي. سنڌي ادبي سنگت شروع ۾ اديبن جو وڏو محاذ هئي، هاڻ ايئن ناهي. وڏا اديب سنڌي ادبي سنگت کي ڇڏي چڪا آهن. اهي سنگت جي گڏجاڻين ۾ وڃڻ پنهنجي توهين سمجهن ٿا. نوجوان اديب به هڪ عرصي تائين هن تنظيم سان رهن ٿا، بعد ۾ اهي به ان ڪان پاسيرا ٿي ٿا وڃن. هاڻي ادبي سنگت رڳو هفتيوار گڏجاڻين جو نالو وڃي بچي آهي. ان ڪانسواءِ ان جو ڪوبه عملي ڪم ڪونهي، ايئن سمجهو ته سنڌي ادبي سنگت ”ٻڙي“ تي بيٺي آهي.

سوال: ون يونٽ ۽ ضيائي مارشل لا واري دور ۾ ڪيترن ئي سنڌي اديبن ۽ دانشورن لکي لکي معاوضا ورتا ۽ اهل قلم ڪانفرنسن ۾ شريڪ ٿيا، ٻنهي دورن ۾ سنڌي اديبن ۽ دانشورن جي ادا ڪيل ڪردار جو ڪيئن تجزيو ڪندئو؟

جواب: ون يونٽ واري دور ۾ سنڌي اديبن ۽ دانشورن جو ڪردار فعال رهيو، انهن پنهنجي لکڻين ۾ به سنڌ جي پرچار ڪئي. اڄ جا وڏا اديب ان وقت نوجوان هئا. انهن قومي جاڳرتا ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. هونئن به دانشور ۽ اديب ئي ڪنهن قوم جي جاڳرتا ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. سياستدان جو درجو ان ڪان پوءِ اچي ٿو. تنقيدي رايا رکندڙ صحافي به دانشورن ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا، جو ته اهي به قوم کي جاڳائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. ون يونٽ واري دور ۾ سنڌ جو نالو هٽايو ويو. ايوب واري مارشل لائي دور ۾ ته سنڌي ٻولي جي حيثيت گهٽائي ان کي ٻيو درجو ڏنو ويو. ان وقت مارشل لائي وزير ذوالفقار علي ڀُٽي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ تقريب ۾ تقرير ڪندي چيو هو ته: ”اسان سنڌي ٻولي سان ڪابه زيادتي ناهي ڪئي.“ اتي مون ڪيس ياد ڏياريو ته پتا صاحب ايئن ڪونهي! ان موقعي تي پروفيسر علي نواز جتوئي ۽ مير محمد قريشي، ڀٽي صاحب ڪان سوال ڪيا ۽ آخر ڀُٽي صاحب کي اها ڳالهه مڃايائون ته سنڌي ٻولي سان زيادتي ٿي آهي، ان موقعي تي ڀٽو صاحب چڙي به ويو هو.

ضيا جي مارشل لا واري دور ۾ سنڌي اديبن ۽ دانشورن جو ڪردار انتهائي خراب رهيو. سڀ ڪان پهرين سنڌي اديبن ضيا جي مارشل لا جي جائزيت تسليم ڪندي ان جي هر سڏ تي لبيڪ چيو، اهل قلم

ڪانفرنس سوڏو سيني مارشل لائي دعوتن تي ڳاڏا ڀري پهتا. مون کي ياد تو پوي ته ضيا جي دور ۾ ست ڪانفرنسون ٿيون هيون. انهن ۾ نياز همايوني ته رڪارڊ قائم ڪيو ۽ ستن ئي ڪانفرنسن ۾ شريڪ ٿيو. شيخ اياز، حميد سنڌي، غلام علي الانا، امر جليل، عبدالقادر جوڻيجي ۽ گهڻن ٻين شرڪت ڪئي ۽ ايوارڊ به ورتا. مطلب ته ان دور ۾ سنڌي اديبن ۽ دانشورن پنهنجو ضمير وڪيو هو. ان دور ۾ مون به پنهنجو ضمير وڪيو هو. اهو ايئن ته ڪراچي اندر سنڌ مدسي ۾ سيد غلام مصطفيٰ شاهه ڪانفرنس سڏائي هئي. ان ۾مارشل لا جا وزير شريڪ ٿيا هئا. ضيا جي ڪانفرنس يا ان جي وزيرن جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ کي برابر تو سمجهان. حالانڪ مون کي اها خبر ڪانه هئي ته اتي ڪير ڪير اچڻا هئا. ضياءَ آپيشاهه هو ان ڪري هُن ضمير خريد ڪيا ۽ اسان وڪرو ٿياسين. غلام مصطفيٰ شاهه ته ڪانفرنس سڏائي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ ڪان به وڌيڪ خطرناڪ ڪردار ادا ڪيو. هن اديبن جو ميڙاڪو ڪوئائي ضيا کي باور ڪرايو ته سڀ سنڌي اديب ۽ دانشور ساڻس گڏ آهن.

سوال: ڇا سنڌ ۾ سرجندڙ ڪهاڻي، ناول ۽ شاعري کي همعصر عالمي ادب سان برميچي سگهجي ٿو؟

جواب: مون کي نهايت ڏک سان چوڻو ٿو پوي ته اسان لکڻ ۾ به زوال پذير آهيون. سنڌي ۾ ناول ته آهي ئي ڪونه. 1947ع کان وٺي 1998ع تائين آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ناول مس لکجي سگهيا آهن. ناول لکڻ محنت وارو ڪم آهي. ان ڪري ان طرف ڌيان نتو ڏنو وڃي. باقي ڪهاڻيون لکجن پيون. اها وچولي درجي جي آهي. شاعري تمام سٺي پئي ٿئي. ان کي همعصر عالمي شاعري سان برميچي سگهجي ٿو. اسان اديب ڪافڪا، ڪاميو ۽ جيمس جوائس جا نالا ته پيا وٺندا آهيون پر انهن جا ناول به سنڌي ۾ ترجمو ڪونه ڪيا اٿئون. سولزي ٽتسن جو ڪوبه ناول سنڌي ۾ ترجمو ڪونه ٿيو آهي. دنيا جو طويل ناول (War and Peace) اردوءَ ۾ ٿي ويو آهي پر سنڌيءَ ۾ اجا ڪونهي آيو. آغا سليم، امرجليل، علي بابا، ملڪ آڪاڻي، طارق عالم، غلام نبي مغل به هڪ اڌ ناول ڏئي خاموش ٿي ويهي رهيا آهن. اهي جيڪڏهن ڪوشش ڪن ته سٺا ناول لکي سگهن ٿا. اسان جا نوجوان به گهڻ محنت ٿا ڪن. اهي جيڪڏهن محنت ۽ مطالعو ڪن ته شاهڪار ڪهاڻيون لکي سگهن

تا. سنڌي ۾ به ادب جي خدمت لاءِ نج ادبي رسالي جي اجا به ضرورت آهي.

سوال: شيخ اياز جي حوالي سان چيو ويندو آهي ته هن وائيس چانسلري واري دور ۾ ڪي ذاتي فائدا حاصل ڪيا ۽ هو پاڻ کي لطيف ثاني پڻ تصور ڪري ٿو. اوهان انهن ٻنهي زاوين کان اياز بابت ڇا چوندا؟
جواب: آءٌ ڪڏهن به شيخ اياز جو طرفدار ناهيان رهيو. هن ڪي به فائدا ڪو نه ورتا هئا، کيس وائيس چانسلري سندس حيثيت موجب ڏني وئي هئي. بس رڳو خراب اهو ٿيو جو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جهڙي عالم کي هٽائي اياز کي V.Cبڻايو ويو هو، اهو مناسب نه هو. سراج الحق ميمڻ به وائيس چانسلر ٿي سگهي ٿو. ان کي جيڪڏهن هاڻ وي سي ڪري رکيو به وڃي ته ان کي سياسي فائدو نه سمجهڻ گهرجي. چو ته هو ان عهدي لاءِ اهل آهي.
ڪوبه ماڻهو پنهنجي دعويٰ پاڻ نه ڪندو آهي. اياز جيڪڏهن لطيف ثاني جي دعويٰ ڪري ٿو ته غلط آهي. شيڪسپيئر ڪانپوءِ برناڊشا به ناٽڪ لکيا، پر ان کي ثاني ڪونه چيو ويو. هر ماڻهو جي پنهنجي حيثيت ٿئي ٿي، ڪوبه ڪنهن جو ثاني نٿو ٿي سگهي.

سوال: سنڌ ۾ اديب ۽ ڪلاڪار سدائين بيماريءَ وگهي مرندا رهن ٿا، ان سلسلي ۾ ثقافت کاتو توڙي ٻيا سرڪاري ادارا ڪجهه به نه ٿا ڪن، آخر اسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟
جواب: حڪومت کي، اديبن، دانشورن ۽ ڪلاڪارن جي پرگهور ضرور لهڻ گهرجي، پر اديبن کي پاڻ تي به ڀاڙڻ گهرجي. ان لاءِ اديبن کي ڪا ٽرسٽ جوڙڻ گهرجي. ادبي سنگت کي سنڌي ليکڪ، ڪلاڪار فنڊ قائم ڪرڻ گهرجي. ان ۾ هر ڪو Contributeڪري ته هزار ۽ لک به ٿي سگهن ٿا. هرويرو ويهي حڪومت ڏانهن چو تڪيون، ڦڙي ٿلاءَ آهي!

سوال: جاگرافيائي حوالي سان سنڌ صوبي جي حدن بابت اوهان جو ڇا خيال آهي؟
جواب: جاگرافيائي طور تي حدون ننڍيون وڏيون ٿينديون رهنديون آهن. باقي موجوده سنڌ جون سرحدون هاڻ دائمي سمجهڻ گهرجن. "ماڇڪو" اسان جي سرحدن کان ٽپي پنجاب ۾ تو وڃي. اهو نقشي ۾ پنجاب جو

آهي، وڌيڪ ريسرچ ڪجي ته پوءِ خبر پئجي سگهندي ته ان جو اصل پسمنظر ڇا آهي. هن وقت سرحدن جي اعتبار کان ٻئي ڪنهن صوبي جي ٽڪري تي دعويٰ ڪرڻ درست نه ٿيندو.

سوال: سوويت يونين ٽٽڻ کان پوءِ عالمي سطح تي ادب تي ان جا گهرا اثر پيا آهن ۽ سنڌ ۾ به ترقي پسند تحريڪ ڊانوان ڊول ٿي وئي آهي. اوهان ان پسمنظر ۾ ڇا چوندا؟
جواب: منهنجي خيال ۾ ترقي پسندي سوويت يونين جو ٺيڪو ڪونه هئي ته ان جي ڪري ترقي پسندي ختم ٿي وئي. يا ان جي حالتن جو سڌو اثر به اسان تي ڪونه ٿي پيو. اسان جو لبرل ازم اتان جي لبرل ازم کان مختلف هو. نامياري ليکڪ سورزشن جو هڪڙو ناول به روس ۾ ڪونه ڇپيو، جو ته هو روس جي نظام جو سخت مخالف هو. هن روسين لاءِ لکيو ته اوهان فاشسٽ نظام هلائي رهيا آهيو. روسين جي چڱي ڳالهه رڳو اها هئي ته اهي ماڻهن کي قائل ڪري ويا هئا ته ڪميونسٽ نظام ئي واحد نظام آهي، جنهن ذريعي لوئر، مڊل ڪلاس حڪومت ڪري سگهي ٿو. اها انهن جي واڌو پوائنٽ هئي. باقي آءٌ ذاتي طرح انهيءَ نظرئي جو مخالف آهيان. چاڪاڻ جو اتي به سنگل پارٽي جي نالي تي آمريت قائم هئي.

سوال: سنڌ جي ڪيترن ئي اديبن ۽ ادارن ڪراچيءَ جي فٽ پاٿن تان ڪتاب وٺي مختلف علمي ۽ ادبي ادارن کي ناياب ڪتاب ڪري لکين روپين ۾ وڪرو ڪيا آهن. اها علم ۽ ادب سان همدردي چئجي يا ويساهه گهاتي؟
جواب: ادا مون کي لينگئيج اٿارٽي، ثقافت کاتي يا ٻئي ڪنهن جي ته خبر ڪانهي باقي مون پاڻ وٽ تمام گهڻا ناياب ڪتاب گڏ ڪري رکيا هئا جيڪي مون پهرين سنڌ يونيورسٽيءَ کي وٺڻ لاءِ چيا. انهن انڪار ڪيو ته پوءِ سنڌ آرڪيائيوز وارن کي چئن لکن ۾ وڪرو ڪري ڏئي ڇڏيم. مون يحيٰ ۽ ايوب دور جو رڪارڊ پاڻ وٽ رکيو هو. اهو رڪارڊ شايد ڪنهن وٽ هجي!؟

("سنڌ جي ڏاهپ کان سورنهن انٽرويو"، مرتب همسفر گاڏهي، 2004ع تان ورتل)

****

انٽرويو :عبدالرحمان سيال

ظفر حسن جو انٽرويو

ڪي ڪي ماڻهو اهڙا هوندا آهن، جيڪي تعارف جا محتاج نہ هوندا آهن. اهڙن ماڻهن مان ظفر حسن بہ هڪ آهي. پاڻ 14- آگسٽ 1937ع حيدرآباد جي پرسان ڳوٺ ڪٽياڻ ۾ ڄائو. 1966ع کان باقاعدي ڪهاڻي لکڻ شروع ڪيائين. ظفر حسن جيتوڻيڪ قدر ٿورو لکيو آهي پر ادب ۾ هڪ اهم شخصيت جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. اچو تہ اوهان کي هن سان ملايون ۽ ڏسون تہ پاڻ ٻارن لاءِ ڇا ٿو چوي:

سوال: سائين توهان پنهنجي ننڍپڻ بابت ڪجهہ ٻڌائيندا؟
جواب: آءٌ ڀراڙي جي پرائمري اسڪول ۾ پڙهيو آهيان. جيتوڻيڪ آءٌ بہ سال پوءِ اڇي شهر ۾ پڙهيس، جتي مون پرائمري تعليم پوري ڪئي. پر واٽڪي اسڪول ۾ اسين بہ پيائر صبح جو پنهنجي ڳوٺ کان بہ ميل پنڌ ويندا هئاسون ۽ پاڻ سان ٻنپهرن جي ماني کڻي ويندا هئاسون؛ ٻنپهرن جو جڏهن آسي پاسي جي ڳوٺن جا ڇوڪرا ماني کائڻ ويندا هئا تہ اسين اتي بينچن تي ليٽي پوندا هئاسون ۽ اهي بينچون بنا ٽيڪ جي هونديون هيون، جن تي اسين صبح جو 9 وڳي کان 5 وڳي شام تائين پڙهندا هئاسون ۽ اسان جي اسڪول ۾ بہ ڪلاس روم هوندا هئا: هڪ ڪلاس ۾ پهرين درجي جا ٻار پڙهندا هئا ۽ ٻئي ڪلاس ۾ ٻئي کان وٺي ستين درجي تائين جا سڀ شاگرد پڙهندا هئا.

سوال: اوهان لکڻ ڪڏهن کان شروع ڪيو ۽ لکڻ جو ضروري سمجهيو؟
جواب: هونئن تہ مان ننڍپڻ ۾ روزاني “الوحيد” ۽ “نواءِ سند” جي ٻارن جي صفحن ۾ “معلومات” جي سري هيٺ هتان هتان مواد کڻي موڪليندو هئس پر پوءِ پهريون پيرو 1954ع ۾ ڪاليج مخزن “قليلي” ۾ پهريون پيرو اصلوڪي ڪهاڻي لکيم. تنهن کان پوءِ ٻارهن سالن کان پوءِ 1966ع ۾ باقاعدي لکڻ شروع ڪيم. لکڻ جي ضرورت ان ڪري سمجهيم تہ مون کي پنهنجو نالو پڙهي ڏاڍي خوشي ٿيندي هئي

۽ ان ڪري ئي لکڻ شروع ڪيم تہ نالو ڇپجي ۽ شهرت ملي، پر هاڻي انهي ڪري ٿو ضروري سمجهان جو اسان جي قوم لاءِ ضروري آهي تہ سنڌي ٻولي ۽ سماج کي مالوتر ڪيو وڃي.

سوال: ٻارن لاءِ هن وقت تائين اوهان ڇا لکيو آهي؟
جواب: ٻارن لاءِ هن وقت تائين مون ڪجهہ بہ نہ لکيو آهي.

سوال: ڇا ٻارن لاءِ لکڻ ايترو مشڪل آهي جو اوهان نٿا لکي سگهو؟
جواب: جي ها، ٻارن لاءِ لکڻ ڪجهہ ڏکيو آهي يا گهٽ ۾ گهٽ مون کي ائين ٿو لڳي. ٻالڪ ساهت لاءِ وڏن جي ساهت وانگر سهيوڳي ٻالڪ ساهت جو جيڪو خاص طرح انگريزي ۾ ڇپجي ٿو ان جو اڀياس ڪرڻ ضروري آهي تہ جيئن ٻالڪ ساهت بہ وڏن جي ساهت وانگر نئين انداز ۾ لکي سگهجي نہ تہ پراڻو ٻالڪ ساهت پڙهيل يا رڳو هاڻوڪو سنڌي ٻالڪ ساهت پڙهيل ليکڪ جيڪڏهن ٻالڪ ساهت تخليق ڪندو تہ اهو معياري نہ هوندو. آءٌ گهٽ ۾ گهٽ انگريزيءَ ۾ جديد ٻالڪ ادب جا سو ڪن ڪتاب ۽ رسالا پهرين پڙهڻ گهران ٿو تہ جيئن انهن جي نموني پٽاندڙ ٻالڪ ساهت تخليق ڪري سگهان.

سوال: موجوده دور ۾ سنڌي ٻارن لاءِ نہ ماهوار رسالا آهن ۽ نہ ڪتابي سلسلا؛ اوهان اهو ٻڌائي سگهندا تہ هن وقت اهو خال ڪيئن پري سگهجي ٿو؟
جواب: ادا اهو صحيح آهي تہ موجوده دور ۾ سواءِ هڪ رسالي ماهوار گل ڦل جي ٻيو ڪوبہ ٻارن لاءِ رسالو نہ آهي ۽ ڪو بہ ڪتابي سلسلو باقاعدگيءَ سان نٿو نڪري ۽ سنڌي ادبي بورڊ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ ادارو اهڙو نہ آهي جو ٻارن لاءِ ڪتاب باقاعدگي سان شايع ڪندو رهي ۽ آئوٽ آف اسٽاڪ ڪتاب ٻيهر شايع ڪري.
اهو خال ان ريت پري سگهجي ٿو تہ پهرين مرحلي ۾ سنڌي ادبي بورڊ وانگر انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي بہ ٻارن جو ماهوار رسالو جاري ڪري. ٻيو اهڙي طرح مرڪزي حڪومت طرفان جيئن وڏن لاءِ “نئين زندگي” ۽ صوبائي حڪومت طرفان ماهوار “پيغام” شايع ڪيا وڃن ٿا، اهڙيءَ طرح مرڪزي حڪومت، نہ تہ گهٽ ۾ گهٽ صوبائي حڪومت طرفان پيغام سان گڏ پر الڳ هڪ ٻارن جو رسالو بہ شايع ڪيو وڃي. اهڙي

طرح ترت اسان کي ٻارن لاءِ ٽي رسالا ملي ويندا. تنهن کان پوءِ ٻارن جا ڪتاب جيڪي سنڌي ادبي بورڊ اڳ ۾ ئي ڇپايا، انهن ۾ اڄڪلهه واڌارو نہ ٿو ڪيو وڃي. تنهن کان سواءِ نئشنل بوڪ فائونڊيشن ۽ ٻين مرڪزي ادارن جيڪي بہ ڪتاب اردو ۾ شايع ڪيا آهن تن جا سنڌي ايڊيشن بہ شايع ڪيا وڃن.

انهيءَ مرحلي کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌ الاجي وانگر هڪ ٻارن جي ساهت لاءِ الڳ ادارو سنڌ ٻالڪ ڪتاب ٽرسٽ (چلڊرين بوڪ ٽرسٽ آف انڊيا) جي نموني تي بہ قائم ڪيو وڃي جيڪي رڳو ٻارن لاءِ ڪتاب شايع ڪري. اهڙي اداري قائم ٿيڻ کان پوءِ ٻيا سرڪاري ادارا پلي پوءِ ٻالڪ ساهت شايع نہ ڪن ۽ چو تہ پوءِ هر ادارو اسپيشلائيز ڪر ڪندو، جيئن هاڻي سنڌ سائنس سوسائٽي قائم ٿيڻ کان پوءِ ٻين سرڪاري ادارن کي سائنسي موضوع تي ڪتاب شايع نہ ڪرڻ کپن. چو تہ حڪومت ادارن کي ڪنهن بہ ڪم جي Duplication ڪرڻ ڪري گرانٽ نہ ڏيندي آهي.

سوال: سنڌي ٻارن کي پڙهڻ لاءِ سنڌي رسالا ۽ ٻيا ڪتاب ميسر نہ آهن. ٻار مجبورن ادبي شوق پورو ڪرڻ لاءِ اردو رسالا ۽ ڪتاب وٺن ٿا.

سوال: اوهان ٻڌائي سگهندا تہ اسان جي ٻارن کي ڇاڪرڻ گهرجي.

جواب: ادا، ٻارسنڌيءَ ۾ سنڌن لاءِ رسالا ۽ ڪتاب نہ هجڻ ڪري اردوءَ ۾ ڪتاب وٺي ٿو، ٻار تہ شوق ۽ وندر لاءِ جيڪو بہ جنهن بہ ٻولي جو ڪتاب جيڪڏهن هو پڙهي سگهندو تہ وٺندو، ان ڪري ٻارن تي ڪهڙي ميار. هتي تہ وڏا پڙهيل لکيل ليکڪ دانشور پنهنجي ٻوليءَ ۾ رسالا ۽ اخبارون هوندي بہ اردو ٻوليءَ جا ئي ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون وٺن ٿا.

سوال: ٻارن لاءِ هن وقت جيڪو ڪجهہ لکجي ٿو اهو معياري آهي يا نہ؟

جواب: ادا آئون سمجهان ٿو تہ ٻارن لاءِ جيڪي لکجي پيو سو ايترو معياري نہ آهي جيترو هجڻ گهرجي.

سوال: جيڪڏهن معياري ناهي تہ ڇا ڪرڻ گهرجي؟

جواب: مون اوهان کي ٻڌايو تہ سنڌي ساهت لکندڙن کي وڏن جو جديد انگريزي ٻالڪ ساهت پڙهڻ گهرجي. اسان وٽ تہ اهو بہ ڪانسيپٽ

صاف ڪونهي تہ اسين جيڪي ڪجهہ لکي رهيا آهيون اهو ڪهڙي عمر واري ٻار جي گروپ جو آهي. انگريزيءَ ۾ ٻارن جا رسالا ٻارن جي عمر پٽاندر (سطح تي) پيش ڪيا وڃن ٿا. اسان جا گهڻا ليکڪ ٻارن جي موضوع تي قلم کڻن ٿا، پر لکن هو وڏن جي سمجهہ وٽان ٿا.

سوال: سنڌي ٻولي ۾ اسان وٽ وڏا وڏا نامور اديب آهن جن ۾ اوهان پاڻ بہ آهيو، تہ پوءِ ٻارن لاءِ چو نہ ٿا لکو؟

جواب: ادا ٻارن لاءِ وڏن ليکڪن کي لکڻ کپي ۽ منهنجو وس پڄي تہ آءٌ اهو شرط وجهان تہ انهي ليکڪ کي ليکڪ نہ سمجهيو وڃي جيسين هو ٻارن لاءِ نہ لکي.

سوال: ننڍپڻ جو ڪو اڻ وسرندڙ واقعو؟

جواب: ننڍپڻ جو هڪڙو واقعو سدائين مون سان گڏ رهندو:

هڪڙي شادي هئي جتي آءٌ بابا سان گڏجي ويو هئس. شاديءَ ۾ لڏون ورهايا هئائون، جڏهين لڏن جو پئڪيٽ آءٌ ۽ بابا پاڻ سان گڏ ڪنيون واپس پي موٽياسين تہ بابا پڇيو هو "توڪان جيڪڏهن شادي وارا پڇن تہ توکي لڏون مليا آهن يا نہ؟ تہ ڇا جواب ڏيندين؟" مون وراڻي ڏني هو مانس، "آءٌ هي لڏون لکائي چوندس تہ مون کي لڏن جو ٻيو بہ پيڪٽ ملي ويندو."

تنهن تي بابا چيو هو "جي لڏون سونا بہ هجن تہ بہ ائين نہ ڪجان."

سوال: سنڌي اديبن مان وڏن ۾ ٻارن لاءِ ڪهڙا ليکڪ پسند اٿو؟

جواب: سنڌي اديبن مان شاعرن کي وري بہ شابس آهي جو هو ٻارن لاءِ شعر تہ لکن ٿا، پر سنڌي نثر نويس ٻارن لاءِ نہ ٿا لکن. وري بہ محمود مغل، عبدالرحمان سيال، اڪبر جسڪاڻي ۽ ادل سومري کي شابس آهي جو ٻارن لاءِ باقاعدگي سان لکندا رهن ٿا.

سوال: سنڌي ٻارن لاءِ ڪو خاص سنيهو؟

جواب: سنڌي ٻوليءَ ۾ پڙهو، سنڌي ٻولي ڳالهايو، سنڌي ٻوليءَ ۾ لکو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻڌو: ٻولي قوم جي واحد سڃاڻپ آهي. جي ٻولي نہ آهي تہ قوم بہ نہ آهي.

سوال: گل ڦل جي لاءِ اوهان جو ڇا خيال آهي؟
جواب: گل ڦل سنڌي ٻوليءَ جي اهم ترين خال کي ڪجهه پريو بينو آهي. گل ڦل تي تنقيد ڪرڻ مهل سوچيندو آهيان ته گل ڦل نه هجي ته الاءِ ڇا ٿئي.

سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ٻالڪ ساهت تي ۽ اڪيلي سر گل ڦل اها ذميداري ڪنيون بينو آهي. باقي گل ڦل کي آف سيٽ تي ڇپجڻ گهرجي. هر لکڻي سان گڏ تصوير هجي. ننڍي ٽائيپ بدران وڏي ٽائيپ هجي.

(ماهوار ”گل ڦل“، ايڊيٽر غلام رباني آگرو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، جولاءِ 1984ع تان ڪنيل)

****

ولي رام ولڀ

سنڌ جو ساڃهه وند ليکڪ

8 مارچ 1998ع تي آچر جي موڪل هئي. بازار مان سودو سلف وٺڻ کان پوءِ گهر اچي ماني کاڌم ۽ ٿين وڳي سمهي پيس، ننڊ مان معمول کان اڳ ۾ جاڳي پيو هوس. سوچيم اجا چار مس ٿيا آهن ته ننڊ مان اک ڇو کلي اٿم! جسم سور پئي ڪيو ۽ ذهن اجاتل بار سبب ٿڪل هو. ٿوري دير کان پوءِ، ڪنهن مسجد مان ڪنهن جي گذاري وڃڻ جو اعلان پئي ٿيو. اعلان ڪندڙ به پيرا اعلان ڪيو، پر ڪوشش جي باوجود گذاري ويل شخص نالو جهٽي نه سگهيس. گذريل ڇئن مهينن دوران، ڪيترن ئي پنهنجن عزيزن، دوستن ۽ ادبي دنيا جي چمڪندڙ ستارن ڪي موت جي اونداهين ۾ گم ٿيندي ٻڌو اٿم، تنهن ڪري اعلان ٻڌندي ئي منهنجي دل ويتر وڌيڪ اداس ٿي وئي، جو موت زندگيون ته اجاڙيون ٿو، پر آباد گهر به ويران ٿي وڃن ٿا ۽ دل جون دنيائون ۽ قومن جا مستقبل تاريڪ ٿي وڃن ٿا.

انهيءَ اٻاڻڪائي جي ڪيفيت ۾ شام جو ستين وڳي ڏاري فون جي گهنٽي وڳي. سامهون لائين تي ڊاڪٽر عبدالرحمان سيال ڄامشوري مان ڳالهائي رهيو هو. سندس نالو ٻڌندي ئي اندر ئي اندر ۾ ڪٽڪو ٿيو ته خدا خير ڪري. ڊاڪٽر عبدالرحمان ايل ايم سي ۾ ٻارن جو ڊاڪٽر آهي. ادبي حوالي سان سني سلام دعا اٿم ۽ رستي پنڌ ملاقات ٿيندي رهندي آهي، پر فون تي ڳالهه ٻولهه غير معمولي خبر کان سواءِ نٿي ٿي سگهي. انهيءَ سوچ سان گڏ جڏهن اتاولائيءَ وچان خير خبر جو پڇيم ته چيائين ته ”خبر سني ناهي، سائين ظفر شاهه گذاري ويو.“ آئون اها خبر ٻڌڻ لاءِ تيار نه هوس. مون کان دانهن نڪري وئي ته هاءِ ڇا ٿي ويو! اعتبار ئي نه پئي آيو. فون تي هن دفنائڻ جو ٻڌايو ته سياڻي نوين وڳي ڪٽندا ۽ سندس اباڻي ڳوٺ سيد قطب شاهه ۾ دفنائيندا. اوهان هينئر اچڻ چاهيو ته اوهان جي مرضي.

مسجد مان ڪنهن اجاتل شخص جي موت جو اعلان منهنجي نهايت ئي پياري دوست ظفر شاهه جي موت جو اطلاع هو. هو شام جو ڇئين وڳي ڏاري ڄام شوري ۾ پنهنجي گهر ۾ پنهنجا ناتا ٽوڙي ڏور ڏسائن

ڏانهن هلڻ هارو هو ۽ مون کي شريف اسڪوائر جي ڪنهن مسجد مان اطلاع ٿيو هو. قدرتي سڏ جي ڳجهه جي ڪيئن خبر پوي؟!

اجا اجهو هڪ ڏينهن اڳ چنچر ڏينهن، هو مون وٽ سنڌالاجيءَ ۾ آيو هو ۽ پيڻ عائشه مدد جي آفيس ۾ سڏايو هئائين ۽ اتي چانهه پيتي هئائين. نهايت ئي خوش موڊ ۾ هو ۽ مون سان چرچا ڪندو رهيو. پوءِ اسان گڏجي ٻاهر آيا هئاسين ۽ لان لتاڙي لئبرريءَ جي ڪنڊ تي بينل وڻن جي جهڳٽي هينان بيهي اڌ منو ڪلاڪ ڪچهري ڪئي هئي سين. ڳلي جي خراش ۽ سوزش جو ذڪر ڪندي چيو هئائين ته نه چاهيندي به اينٽي بايوٽڪ ڪاٺي پئي پوي. ٿڌ ڪان بچڻ لاءِ هلڪو ناسي ڪوٽ پائي رکيو هئائين. ٻوريل وڻن مان مڪسڊ خوشبوءِ جو هڳاءُ پئي آيو، جنهن ۾ سندس اداس ٿڪ ملي ماحول کي وڌيڪ ڳورو ۽ اداس بڻائي رهيا هئا. سندس ڳالهين ۾ شيخ اياز جي جنازي جو ٽول پلازا تان ڪٽي اڳتي وڃڻ ۾ وقت جي پابندي نه ڪرڻ، عظيم شاعر جي دفنائڻ جي رسمن ۾ ماڻهن ۽ خصوصي طور تي ادبي لڏي جي گهٽ شرڪت ۽ خصوصي طور تي ان ۾ پنهنجي شرڪت نه ڪرڻ ۾ ناڪاميءَ جو ذڪر پئي ڪيائين. ان ڪانسواءِ هڪ ڏينهن اڳ 1998-05-03ع پريس ڪلب ۾ ٿيل خيرالنساءِ جعفريءَ جي موت جي تعزيتي گڏجاڻيءَ جو به ذڪر ڪيائين ۽ ڏک وچان پئي چيائين ته هاڻي ڪنهن تقريب ۾ شامل ٿيڻ تي دل ئي نٿي ٿئي. ڪيس پنهنجي اڌجنڊڙ گهر کي مڪمل ڪرائي، ان ۾ شفٽ ٿيڻ ۽ پوءِ پنهنجو پبلشنگ ادارو شروع ڪرڻ جي شديد خواهش هئي.

نائين مارچ تي پنهنجي پياري دوست جي آخري سفر ۾ ڪلهي ڪانڌي ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌالاجيءَ جي لئبرريءَ جي ڪنڊ تي بينل وڻن جي هينان اچي بيٺس، جتي اسان آخري ڀيرو چنچر ڏينهن 7 مارچ تي بيهي ڪچهري ڪئي هئي، جتان هو هٿ ملائي اڳيرو وڌي ويو هو ۽ اسان جي ٽيهن ورهين تي ڦهليل ويجهڙائپ ۽ واسطيداريءَ تي ٻڙي اچي وئي هئي. انهيءَ گذريل وقت ڏانهن جڏهن مڙي ڏسان ٿو ته مون کي هو سنڌي زبان جي ليکڪ هئڻ سان گڏ هڪ قداور ۽ وڏو ماڻهو نظر اچي ٿو. سندس واحد ڪهاڻين جي مجموعي "رهيل قرض" کان سواءِ، هو وڏي پائي جو نقاد، تبصري نگار ۽ مضمون نويس هو. شروع ۾ طارق اشرف سان گڏ ماهوار "سهڻي" جي ايڊيٽوريل بورڊ جو اهم ميمبر هو. مواد جي چونڊ ۾ ظفر حسن جي راءِ کي وڏي اهميت هئي،

پنهنجي پريس "پرفيڪٽ پرنٽرس" جي نالي سان قائم ڪيائين، جتان ڪيترن ئي ڪتابن، رسالن ۽ ڪتابي سلسلن جي متحرڪ هئڻ سان گڏ، ماهوار "ڌرتيءَ" جو باني ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ "پروڙ"، "انڊلٺ"، "سماجي سائنسون" وغيره جاري ڪيائين. اسيءَ جي ڏهاڪي دوران اسان ٻنهي گڏجي "عالمي ادب" ۽ "آرسي" ڪتابي سلسلا شايع ڪيا، جيڪي اڄ به ادبي ڪتابي سلسلن ۾ پيڙهه جي پٿر جي حيثيت رکن ٿا. هن پبلشنگ جي ڪم ڪان سواءِ مون سان گڏ ڪتابن ۽ رسالن جي وڪري ۽ ورهاست جي هڪ ايجنسي "پارس مخزن ايجنسي" به قائم ڪئي هئي، پر ناسازگار حالتن سبب پوءِ بند ڪئي وئي. انهيءَ دور ۾ ڪيس سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري جون ذميواريون سونپيو ويون ۽ ڪجهه وقت ٽماهي مهراڻ جي ايڊيٽر طور به ڪم ڪيائين. سندس ذاتي اشاعتي اداري تحت ڇپيل ڪتاب، ان وقت جي بوڪ ڪرافٽ جا نمونا آهن. هن ٻين ڪيترن ئي دوستن سان گڏجي ترجمي ڪرڻ، ڪتابن جي ڇپائي ۽ وڪري ورهاست ۾ انيڪ بي بها صلاحون ۽ مشورا ڏنا ۽ علمي ڪم ڪيو.

سنڌ يونيورسٽي جي جاگرافي شعبي جو استاد ظفر حسن هڪ ڊگهي عرصي تائين چيئرمين رهڻ ڪان پوءِ 1997ع ۾ رٽائر ڪيو هو. هو هڪ بااصول، مخلص ۽ اعليٰ پايي جو استاد هو ۽ پنهنجي پيشيورانه زندگيءَ ۾ مثالي ۽ آدرشي شخص ٿي رهيو.

پنهنجي امڙ جي وفات ڪان پوءِ هن روز مرهه جي روٽين طور ڊائري لکڻ شروع ڪئي ۽ ڊسمبر 1997ع دوران مون کي ٻڌايائين ته ان جا هو نوٽ بوڪ سائيز جا 20 جلد لکي پورا ڪري چڪو آهي. شروع ۾ اها ڊائري سندس ذاتيات سان لاڳاپيل هئي، پر پوءِ ان جو دائرو سماجي، ادبي ۽ قومي سطح تائين ڦهلائي ڇڏيو هئائين. اهي سنڌ ۽ ان ۾ ٿيندڙ واقعن جا دستاويز، جن مان ڪجهه حصا ڪڍي، هو اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ڪرڻ لاءِ ڏيندو هو ۽ چوندو هو ته اهي جڏهن ايڊٽ ڪري ڇپيا ويندا ته منهنجي خيال ۾ انهن کي اهميت حاصل ٿيندي. هو اخبارن جي ڪٽنگس جو فائيل رکندو هو ۽ شاگردن لاءِ اهميت واريون خبرون ڊپارٽمينٽ جي نوٽيس بورڊ تي رڪائيندو هو. هو پنهنجي لاءِ گهربل معلومات هڪ جدا ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪندو هو ۽ ڪوٽيشنس جي نوٽنگ هو ريگيولر لي ڊائري ۾ ڪندو هو.

سندس زندگيءَ جو هڪ ٻيو پهلو نوجوان شاگردن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ

جو آهي. هو سماجي ۽ سياسي سطح جي رولس آف گيم ۽ رولس آف مئنيجمينٽ بابت زور ڏيندي ٻڌائيندو هو ته جيستائين اسان اخلاقي، علمي ۽ سائنسي طور پنهنجي عمل ۽ ڄاڻ ۾ پاڙيرا نه ٿينداسين تيستائين انفرادي توڙي اجتماعي طور ترقي نه ڪري سگهنداسين ۽ قوم جو مستقبل روشن نه ٿي سگهندو. هو پنهنجي سوچ ۾ نهايت واضح، چٽو ۽ اٽل هو. سنڌي سماج ۾ هڪ وقت ۾ هڪ کان وڌيڪ شاديون ڪرڻ جو مخالف هو ۽ غير سنڌين مان شادي ڪرڻ کي قوم، ٻولي ۽ ثقافتي ايڪي جو نقصان چوندو هو. هو گهرن توڙي عام وهنوار ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ۽ وس پڄندي سنڌي دڪاندارن کان شيون خريدڻ کي ترجيح ڏيندو هو. جنهن ڪري ڪيس وقتي نقصان به ٿيندو هو پر هو انهيءَ جي پرواهه نه ڪندو هو. هاڻي هو پنهنجي زندگيءَ جو سفر پورو ڪري، پنهنجي اباڻي ڳوٺ قطب شاهه جي قبرستان ۾ هميشه لاءِ آرامي ٿي چڪو آهي. هن پنهنجو نئون گهر مڪمل ڪرائي پنهنجي گهر ٻار سان شفٽ ٿي منجهس ٿانئيڪو ٿيڻ ڪانپوءِ هڪ پبلشنگ ادارو کولڻ ٿي چاهيو پر من جون آسون ۽ رتائون من ۾ ئي رهجي ويس.

(ولي رام ولڀ جي ڪتاب ”يادون، ملاقاتون ۽ ڪجهه اپياس“، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، 2016ع تان ورتل)

****

ولي رام ولڀ

ڏکي ساٿ جي مختصر ڪهاڻي

ظفر حسن سان منهنجي پهرين ڏيٺ 1967ع ڌاري حيدرآباد جي ڪوڪر محلي ۾ طارق اشرف جي گهر جي در تي ٿي هئي. آئون ان ڏينهن طارق اشرف سان ملڻ لاءِ سندس گهر تي ويو هوس ته مون کان اڳ ۾، بليو پتلون ۽ اڇي قميص تي ٽاءِ ٻڌل هڪ سهڻو جوان اتي بيٺو هو. مون گهر جي گهنٽي وڄائي ته ٿوري دير ۾ طارق اشرف گهر کان ٻاهر نڪتو ۽ اسان سان جدا جدا مليو، اسان جي هڪ ٻئي سان واقفيت ڪرايائين. تڏهن ”سهڻي“ رسالي جي باقاعدي آفيس نه هوندي هئي. رسالي جي ايڊيٽنگ جو ڪم طارق اشرف پنهنجي نئين گهر ۾ ئي ڪندو هو ۽ ان جي ڇپائيءَ جو ڪم، گهر جي پرسان مدينه مارڪيٽ ۾ جمالي پريس مان ڪرائيندو هو. ادبي رسالي جي طور تي ”سهڻي“ جلد ئي ادبي حلقن ۾ پنهنجي جاءِ پيدا ڪري ورتي هئي. امر جليل، آغا سليم، نسيم کرل، غلام نبي مغل، علي بابا، شيخ اياز، امداد حسيني، تنوير عباسي، نياز همايوني ۽ ٻيا ڪيترا ئي نالي وارا ڪهاڻيڪار ۽ شاعر سهڻيءَ ۾ ڇپبا هئا ۽ پڙهندڙ پرچي جو بيچينيءَ سان انتظار ڪندا هئا.

ظفر حسن سٺ واري ڏهاڪي جي پوئين حصي ۾، سنڌي ادب جي ميدان ۾، ”سهڻي“ رسالي جي مرتب طور، طارق اشرف ۽ نسيم کرل سان گڏ نمودار ٿيو هو. ”سهڻيءَ“ جي طبعي بيهڪ، مواد جي چونڊ ۽ پاليسي واضح ڪرڻ ۾ سندس وڏو دخل هو. انهن ڏينهن ۾ ”سهڻي“ جي وڪري جي واڌاري ۽ ساليانه خريدار بنائڻ لاءِ ڪوهنور سينيما جي شو ۾ ”دي ملين پائونڊ نوٽ“ فلم جا ٽڪيٽ وڪڻڻ جي مهم به ظفر حسن هلائي هئي. سندس عزم، اُتساهه ۽ خلوص ڏسي آئون، طارق اشرف، مدد علي سنڌيءَ ۽ سندس چوياري ۾ جڙي ويس. اسان وقت بوقت پاڻ ۾ ملندا رهندا هئاسين.

مارچ 1968ع کان ”سهڻيءَ“ جي ايڊيٽوريل بورڊ ۾ طارق اشرف سان گڏ نسيم کرل ۽ ظفر حسن جا نالا به شامل ٿيا. ”سهڻي“ ۾ شامل ٿيندڙ مواد جي چنڊڇاڻ ۽ چونڊ ۾ ظفر حسن جي راءِ کي اهميت حاصل هئي. جلد ئي پوءِ ظفر حسن پرنٽنگ پريس خريد ڪري ”سهڻي“ رسالي کي جاري رکڻ لاءِ، طارق اشرف جي حوالي ڪئي، جيڪا ڪافي عرصي تائين طارق اشرف جي گهر پرسان لڳل رهي ۽ ”سهڻي“ رسالو باقاعدگيءَ سان جاري رهيو.

پر جيئن ته پريس پاڻ پري نه ٿي سگهي، ايتري قدر جو مسواڙ به نه ٿي نڪتي، تنهن ڪري ظفر حسن پريس جي مشين ڪوڪر پاڙي مان ڪٽائي وجي، پرفيڪٽ پرنٽرس جي نالي سان، 474 صدر ۾ لڳائي ۽ ان جي هلائڻ جو جدا انتظام ڪيو. اتي انهيءَ پريس مان ڪيترائي ڪتاب، رسالا، پمفليٽ، پوسٽر ۽ ڪتابي سلسلا شايع ٿيا ۽ انهن جي ڏس پتي جي طور تي پڻ استعمال ٿيڻ لڳي. اها بيشڪ سنڌ جي هڪ ڏکئي دور ۾ ڪيترن ئي ادبي مجلسن، سياسي بحث مباحثن جو فورم رهي، جتي حيدرآباد، ڪراچي ۽ سنڌ جي مختلف شهرن جي ادبي، سياسي ۽ سماجي شخصيتن جي اچ وڃ رهندي هئي.

ظفر حسن سماجي، ادبي ۽ سياسي سوچ رکندڙ، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان عشق ڪندڙ اديب هو، جنهن وٽ اونهي، اوچي ۽ پرانهين سوچ هئي. هن پنهنجي رٿابنديءَ کي ڪاميابيءَ جي ڪناري تي پهچائڻ لاءِ پرنٽنگ پريس کي وڏو هٿيار ٿي سمجهيو ۽ ان لاءِ نه رڳو پنهنجي وسيلن مان پريس خريد ڪئي، پر ڪيترن ئي موضوعن تي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب شايع ڪرڻ جو حامي هو. اپريل 1973ع ۾ هن ”پروڙ“ جو پهريون شمارو شايع ڪيو، جيڪو ان وقت جي سياسي ماحول ۽ حالتن جي عڪاسي ڪري ٿو. ادبي اچ اُجهائڻ جو اُپاءُ ڪندي هن مارچ 1974ع ۾ ”ڌرتي“ جو پهريون شمارو شايع ڪيو، پر پوءِ اهو رسالو هو جاري رکي نه سگهيو. ساڳئي سال يعني مئي 1974ع ۾ غلام محمد ميمڻ جي سرپرستيءَ ۾ ”انڊلٺ“ ڊائجسٽ جاري ٿيو. جنهن جو ايڊيٽر سنڌي زبان جو ڪهاڻيڪار مشتاق حسين شورو هو ۽ صلاحڪار بورڊ ۾ ظفر حسن آخر تائين شامل رهيو. انهيءَ ڊائجسٽ جا 6 شمارا شايع ٿيا جيڪي يادگار حيثيت رکن ٿا.

جنوري 1978ع ۾ ظفر حسن ۽ مون گڏجي ”عالمي ادب“ جو پهريون شمارو شايع ڪيو. ٻئي شماري جو مواد گڏ ڪرڻ جي باوجود، اسان

مالي مشڪلاتن کي منهن ڏيئي نه سگهڻ ڪري، ان کي اڳتي جاري رکي نه سگهياسين. ساڳئي وقت فيبروري 1978ع ۾ اعجاز قريشيءَ سان گڏجي ”سماجي سائنسون“ جو پهريون شمارو شايع ڪيائين، پر ساڳين مشڪلاتن جي ڪري اهو به جاري رهي نه سگهيو. اهو شمارو اڄ به ظفر حسن جي وسيع نظر جي نشاندهي ڪري ٿو.

1977ع کان مارشل لا جو ضيائي دور شروع ٿيو. سياسي گهٽ ۽ ٻوسٽ جي ماحول ۾ اظهار جي آزادي تي پابنديون هيون. رسالن ۽ ڪتابن جي اشاعت محدود ۽ محتاط ٿي ويئي. هڪ ڏينهن هن مون سان صلاح ڪئي ته ”چونه پاڻ گڏجي هڪ ادبي ڪتابي سلسلو جاري ڪريون، جنهن لاءِ اسان ٻئي گڏجي ٿورو سرمايو سيڙايون. مواد جي چونڊ ان شرط تي ٿئي ته شماري ۾ مواد جي چونڊ متفق راءِ سان هجي ۽ وڪري جو انتظام يعني ورهاست جو نيٽ ورڪ پاڻ تي هموار ڪري، مارڪيٽنگ پاڻ ڪريون، پر پنهنجو نالو ڪيستائين ظاهر نه ٿئي، جيستائين پهريون شمارو شايع نه ٿئي.“ متفق فيصلو ٿيو ۽ مواد گڏ ڪرڻ لاءِ ليکڪ برادريءَ سان رابطو رکيوسين. اسان کي سٺي موٽ ملي ۽ مواد جي چنڊڇاڻ ڪري پريس ۾ ڏيئي ڇڏيوسين. ڇپائيءَ جي هر مرحلي جي نگراني منهنجي ذمي هئي ۽ مواد جي چونڊ ۾ گڏ ويهندا هئاسين. شروع ۾ اسان 100 صفحن جو شمارو شايع ڪرڻ جو رٿيو هوسين، پر پوءِ رفته رفته جو مواد وڌندو ويو، پرپور ۽ جامع ٿي پيو. آخر مارچ 1983ع دوران 300 صفحن تي مشتمل ”آرسي“ ڪتابي سلسلي جو پهريون شمارو مارڪيٽ ۾ آندوسين.ظفر حسن جو يونيورسٽيءَ ۾ ميل جول جو وسيع حلقو هو. پهرئين شماري جي موٽ ايڏي ڀرپور ملي جو ٻئي شماري جو مواد گڏ ڪرڻ ۾ دير ئي ڪانه لڳي. انهيءَ سلسلي جا جنوري 1986ع تائين 5 شمارا شايع ٿيا، پر پوءِ ورهاست جي نيٽ ورڪ جي اوڻاين ۽ بڪ اسٽالن ۽ بڪ شاپس جي بي توجهي سبب ڪيترن ئي ڪاپيون بچي پيون، جنهن ڪري مالي نقصان جي ڪري اڳتي لاءِ پيسن جي کوٽ ٿيندي وئي ۽ بچيل ڪاپين جو ڍڳ ٿيندو ويو. ”آرسي“ پنجن شمارن شايع ٿيڻ سان ادبي حلقن ۾ ته نالو ۽ ساک حاصل ڪئي، پر مالي طور کوٽ کي منهن نه ڏيڻ سبب پاڻ پرو ٿي نه سگهيو.

اهو به ٻڌائيندو هلان ته ”آرسي“ جاري ڪرڻ کان اڳ، جڏهن مدد علي سنڌيءَ جو ”اڳتي قدم“ رسالو پرفيڪٽ پريس مان شايع ٿيڻ سان ٻيا

ڪتاب ۽ رسالا به اتان شايع ٿيڻ لڳا هئا ته ڪتابن جي مارڪيٽنگ ۽ ورهاست لاءِ اسان گڏجي هڪ ادارو ”پارس مخزن ايجنسي“ نالي سان قائم ڪيو، پر جيئن ته انهيءَ اداري کي هلائڻ لاءِ ڪنهن گهڻ-ويڪائو روزاني اخبار ۽ رسالي جي ورهاست جي سپورٽ نه هئي، جيئن ڪاوش، عبرت ۽ ٻين کي آهي، تنهن ڪري اهو ادارو به پنهنجا پير پختا نه ڪرڻ سبب اُسري نه سگهيو ۽ جلد ئي بند ڪرڻو پيو.

1971ع ۾ جڏهن ملڪ پاڪستان ٽٽي پيو، اوڀر پاڪستان بنگلاديش بڻجي الڳ ملڪ ٿي ويو ۽ اولهه پاڪستان ئي سمورو پاڪستان ٿي سامهون آيو ته ملڪي سطح تي ڪيترين ئي تبديليون آيون. انهيءَ دور ۾ ظفر حسن ذهني ٽرانسفارميشن مان گذري ڪيترين ئي تبديلين کي نه قبوليو. هو ٻي ڊپائي ۽ ٻي باڪيءَ سان سنڌ جي مسئلن تي سياسي، ادبي ۽ سماجي حلقن ۾ پنهنجو نقطهء نظر پيش ڪرڻ لڳو، جنهن ڪيس اختلافي شخصيت طور مڃتي آندو. سنڌس نقطهء نظر کي صحيح سمجهڻ ۽ زباني ڪلامي درست مڃڻ جي باوجود سياسي، سماجي ۽ ادبي حلقن ۾ ڪيس غير حقيقي ۽ غير عملي چيو ويو، پر ظفر حسن پنهنجي موقف تي اٽل رهيو. جنهن جي اُپٽار لاءِ هن پنهنجي 45 هين جنم ڏينهن 14-08-1982ع کان ڊائري لکڻ شروع ڪئي، جيڪا هو زندگيءَ جي آخري وقت تائين لکندو رهيو. 15 ڪن سالن دوران لکيل سندس ڊائريون 3400 صفحن تي مشتمل آهن، جيڪي سندس ذاتي زندگي، سياسي صورتحال، ادبي حوالن ۽ سماجي واقعن تي ناقدانه نگاهه سان ڀرپور لکيتون آهن.(1) 14 آگسٽ 1982ع کان 31 مارچ 1984ع تائين جو پهريون جلد، مارچ 2003ع ۾ شايع ٿيو هو.

ظفرحسن رٿابنديءَ ۾ نهايت ئي اعليٰ پايي جو رٿائون جوڙيندڙ هو. وٽس رٿائن جو اڻ ميو خزانو هو، هو هميشه ڪتاب لکرائڻ، ڇپائڻ ۽ ورهاست جي سرشتي بابت ۽ سنڌي ادب جي نمائنده رسالي ۽ اخبار شايع ڪرڻ جون رٿابنديون ڪندو رهندو هو. هن اخبارن مان چونڊ مواد ڪٽي سنڌ واسين لاءِ هڪ ٻيو سلسلو ”عام جائزو“ نالي سان آگسٽ 1992ع ۾ شروع ڪيو، پر ساڳئي ورهاست ۽ وڪري جي مسئلي سبب اڄ به سندس گهرجي ويئر هائوس ۾ ڍڳ ٿيو رکيو آهي. اصل ۾ وٽس رٿابندي ته هئي، پر ڪاروباري تنظيم ڪاريءَ جي کوٽ هئي، جنهن ۾ ٽيم ورڪ جي ضرورت هوندي آهي. وٽس سنڌ جي ڪلچر، تاريخ، ٻولي، ادب، سياست ۽ سماجيات وغيره لاءِ هڪ وڏو پرسپيڪٽو هو، پر افسوس جو پنهنجين صلاحيتن کي ڪنهن سطح تي استعمال ڪري نه سگهيو. هن سنڌ يونيورسٽي سوسائٽي جي گهر جي تهه خاني ۾ هڪ پبلشنگ هائوس قائم ڪرڻ جي رٿا رٿي هئي. جنهن کي هو عمل ۾ آڻي نه سگهيو ۽ سندس وفات کان پوءِ اهو گهر به وڪامجي ويو. سندس زندگيءَ جا اهڙي قسم جا ڪجهه واقعا مون کي انگريزيءَ جي فڪشن رائيٽر جئڪ لنڊن (1976ع-1916ع) جي حياتيءَ جهڙا لڳندا آهن.

پر ان کان پوءِ جو مواد ڇپائيءَ جو منهن ڏسي نه سگهيو آهي. سندس ڊائري ۾ ادبي، سياسي ۽ سماجي ڳالهيون ۽ واقعا درج ٿيل آهن، جيڪي سندس هن سنسار مان هلئي وڃڻ کان پوءِ گهڻ ۾ گهڻ نئين نسل کي، نوان ۽ ڏيان ڇڪائيندڙ لڳندا. اڄ اسان جي عام توڙي خاص حلقن ۾ سماجي، ادبي ۽ سياسي ادارن جي سرشتي جي تباهه ڪاريءَ جون روئٽو رنو وڃي ٿو، جنهن جون عڪاس اسان جون اخبارون آهن. لکيل لفظ جي حرمت جي معنيٰ ڪالمن ۾ ڳولي وڃي ٿي، اديب تي اليڪٽرانڪ ميڊيا حاوي ٿيندو وڃي ٿو، تڏهن ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اڳاهون سوچ رکندڙ ظفر حسن جهڙن اديبن جي لکڻين کي لائيم لائيٽ ۾ آندو وڃي ۽ سندس ساڍا ٽي هزار صفحن تي ڦهليل ڊائريءَ جي مواد کي شايع ڪرڻ لاءِ سندن پونئرن سان لهه وچڙ ۾ اچي، ايڊٽ ڪري ڇپائڻ جو انتظام ٿي سگهي، ٻي صورت ۾ اهو مواد ڊائرين ۾ بند پيو هوندو ۽ محفوظ نه رهندو.

(ولي رام ولڀ جي ڪتاب ”يادون، ملاقاتون ۽ ڪجهه ايياس“، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، 2016ع تان ورتل)

****

1970ع واري ڏهاڪي دوران، هو ڪجهه عرصو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ تڏهن ٽماهي ”مهراڻ“ جي ايڊيٽر طور به اضافي خدمتون سرانجام ڏنائين. سندس ايامڪاريءَ ۾ تمام سٺا ڪتاب ۽ ٽماهي ”مهراڻ“ جا يادگار شمارا شايع ٿيا.

غلام نبي مغل

ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه اچي بُوءِ بهار جي!

الائي ڪيتريون بهار جون مندون گذري ويون آهن، پر ڪو ڪو انسان، دنيا ۾ رهيل پنهنجي بُوءِ ۽ طبيعت جي بهار ائين ڇڏي ويندو آهي جو اوهان ڪيس ڪنهن به موسم ۾ ياد ڪريو ته هُو پنهنجي اعليٰ تربيت يافته طبيعت، موتئي جي گلن جهڙي خوشبو ۽ زندگي جي بهترين قدرن سان، اوهان کي محسوس ٿيندو رهندو. سڄي جڳ جو گهٽگهرو ۽ دوستن جي چڱن مَنن ڪمن تي نظر رکڻ وارو دوست. اهڙو دوست، جو سيني جو پلو چاهيندڙ، سو هو سيد ظفر حسن. هُو اهڙو انسان هو جنهن لاءِ چئي سگهجي ٿو: Larger than Life.

ظفر حسن سان منهنجي ڏيٺ ويٺ ماهوار ”سهڻيءَ“ جي آفيس ۾ ٿي جت هو طارق اشرف سان ملڻ آيو هو. ڳالهه نڪتي ماهوار سهڻيءَ جا ساليانه خريدار تمام گهٽ آهن. ظفر حسن حيران ٿي ويو ته اهڙي اعليٰ مخزن لاءِ ساليانا خريدار ناهن. ترت طارق اشرف کي چيائين خريداري ڪرڻ وارو رسيد بڪ ڏي. طارق هڪ بُڪ ڏنس. چيائين نه هڪ ٻيو به ڏي. ٻيو وٺي، ظفر حسن مون ڏانهن مُڙيو: يار غلام نبي تنهنجا ٻه ٽي افسانه پڙهيا اٿم مونکي افسوس آهي ته اوهان کي اڳ تعريف جا ٻه اکر لکي نه سگهيس. پاڻ ٻئي، هڪ ٻئي کي نالي سان سڃاڻو ٿا. پر منهنجي ذهن ۾ توهان لاءِ گهڻي عزت آهي، سا به جيڪو فڪشن ادب لکين ٿو اُنهيءَ ڪري، توهان قد بت ۽ عمر ۾ الاهي ننڍا آهيو پر لکو ائين پيا جڻ دنيا جي فڪشن رائٽرس منجهان هڪ هجو. موپاسان، اوهينري، چي خوف، البر تو موراويا ۽ منٽو کي پڙهيو اٿو. مون جواب ۾ صرف ائين چيو ته اهي سڀ ڪتاب ته ڪونه پڙهيا اٿم پر انهن ليکڪن جون گهڻيون ڪهاڻيون پڙهيم اٿم. ظفر حسن ڪلندي چيو ”ويري گُڊ“ پوءِ طارق اشرف سان سهڻي جي ميٽر ۽ سيل بابت ڳالهين ۾ مصروف ٿي ويو.

ظفر حسن پوءِ سهڻيءَ جي اشاعت ۾ طارق سان پائيوار ٿي ويو ۽ سندس نالو ايڊيٽرشپ ۾ به اچڻ لڳو. حساب ڪتاب ۾ نهايت ايماندار هو. ان جي ابتڙ طارق اشرف کي رڳو ايتري ڄاڻ هئي ته پئسا اچن پيا ۽ سهڻيءَ جا بل به پرجن پيا ۽ پريس جا گهربل مٽيريئل به خريد پيا ٿين. حالتون سازگار آهن ۽ سمورو وقت سهڻيءَ لاءِ وقف هوندو هوس.
ڪجهه مهينن ڪان پوءِ طارق مونکي ٻڌايو ته ظفر حسن جو رويو صحيح ناهي. انهن ڏينهن ۾ ظفر حسن مونکي رستي ويندي پنڌ مليو ۽ چيائين تنهنجي دوست کي مخزن هلائڻ نٿي اچي. نڪو حساب ڪتاب رکي ٿو ۽ نڪي کيس ڄاڻ آهي ته ڪيترا پئسا آيا. مون ظفر حسن کي چيو: ”اوهين ٻئي ايماندار انسان آهيو. ضرور ڪٿي نه ڪٿي ڀُل چُڪ ٿي ويئي هوندي. وري رجسٽر چيڪ ڪريو.“
ظفر حسن ٺهڪ ڏنو ۽ چيائين :”توهين رجسٽر چئو ٿا هت ڪاپيءَ جو پنو ڪونهي. مونکي ڏهين ٻارهين هزارين جو فرق محسوس ٿئي ٿو. توهين چيڪ ڪري ڏسو.“
آءُ طارق وٽ آيس اهو پاڻ نهايت پريشان هو. طارق کي ياد نه هو ته پئسا ڪيڏانهن ويا. مون ”سهڻيءَ“ جي آمدني ۽ خرچ جي آڊٽ ڪئي. مون کي به سمجهه ۾ نه آيو ته ڏهه هزار ڪيڏانهن ويا. نيٺ سهڻي جي خرچ ۽ آمدني کان پوءِ مون طارق کان پڇيو ته ”جڏهن تو سهڻي هلائي ته تو وٽ ٽائپ ڪيتري هئي. جواب مليم 6 پيج سنڌي، چار پيج اردو ۽ چار پيج انگريزي.“
مون پڇيو: ”هاڻ ڪيترا پيج آهن؟“
طارق ٻڌايو: ”چاليهه پيج سنڌي، ڏهه پيج اردو ۽ چار پيج انگريزي.“
آءٌ ڳالهه سمجهي ويس ۽ پڇيم: ”ايترن پيجن جا پئسا ڪيترا ٿيندا.“
طارق جواب ڏنو:”پندرهن سورهن هزار رپيا!“
مون ڪلي پڇيو مانس:”اهي پئسا ڪٿان آيا؟“
طارق وراڻيو: ”سهڻي جي سيل منجهان!“
”انهن پئسن جو ڪو حساب لکيو اٿئي؟“
طارق چيو: ”نه. ڪجهه رسيدون آهن.“
ٻئي ڏينهن ظفر حسن سان ويهي سڄو حساب ڪيوسين. طارق چپ هو. نيٺ ظفر حسن سمجهي ويو ته طارق سيل مان آيل پئسن مان پريس لاءِ نئين ٽائپ ورتي آهي. پر سندس ڏوهه اهو هو ته حساب ڪونه لکيائين، صرف ڪجهه کيسن ۽ ميز جي خانن ۾ رسيدون پيون هيون.

انهيءَ کان پوءِ ظفر حسن وري ساڳيو ظفر حسن ٿي ويو. پر پنجن ڇهن مهينن کان پوءِ هن پنهنجي پريس پرفيڪٽ پريس، ڪينٽومينٽ ٽاٽي سامهون کولي. جنهن کي هلائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪيائين پر هلائي نہ سگهيو. سندس ايمانداري آڏو آئي. الائي ڪيترا ماڻهو ڪيترو ڪيس نقصان پهچائي ويا پر طارق اشرف ۽ مون سان اڳ وانگر دوستانا ناتا قائم رکيائين.

ظفر حسن نهايت ايماندار ماڻهو هو. دوستن جو دوست ۽ مخالفن سان ڪوبہ تعلق نہ هوندو هوس. سنڌ جو سچو عاشق هو. ايتريقدر جو جنهن دوست اردو زبان سان ڪو لاڳاپو رکيو تہ ان کي صاف چئي ڏيندو هو تون سنڌ جو پٽ ناهين، تو سان ڪونہ ڳالهائبو. اهو سلسلو ان جو آخر تائين هو. اهڙن دوستن جن سان هٽ ملائڻ ۽ ڳالهائڻ گناهہ سمجهندو هو تن مان عبدالقادر جوڻيجو ۽ امداد بہ هئا. انهن جو ڏوهہ اردو ادب سان وابستگي هئي.

بهرحال، سنڌ جائو وڏو انسان هو جيڪو سنڌ جا سور سهي سهي، ننڍي عمر ۾ اسان کان جدا ٿي ويو. چڱا ماڻهو ائين جلدي جهان ڇڏيندا آهن. ظفر حسن بہ انهن منجهان هڪ هو. ظفر حسن هڪ وچولي سيد گهراڻي مان هو. سندس ڳوٺ حيدرآباد شهر کان ويندڙ ريلوي جي پهرين اسٽيشن ڪٽياڻ هو. سندس والد سنڌ ڪو آپريٽو بئنڪ ۾ انسپيڪٽر هو. اها بئنڪ اجا بہ بند حالت ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي سامهون موجود آهي. ظفر حسن يونيورسٽي آف سنڌ ۾ پڙهيو بہ ۽ استاد بہ رهيو. هو آخر ۾ جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ پروفيسر هو ۽ تڏهن دل جي تڪليف جي ڪري، سيني دوستن کي، سنڌ کي ۽ انسانيت کي الوداع چئي نهايت آرام سان هي جڳ ڇڏي هليو ويو. پر جن سان هن جي ڄاڻ سڃاڻ، ياري ۽ ميل ميلاپ هو، سي يار سڀ ڪيس اجا تائين ياد ڪندا آهن.

سنڌي ادب سان عشق هوس. سندس پهريون افسانو ”قرض“ سهڻيءَ ۾ ڇپيو. سندس ڪهاڻين جو ڪتاب ”رهيل قرض“ بہ ڇپيو هو.

بهرحال گلاب جهڙو انسان اسان کان جلدي وڇڙي ويو. اهڙي انسان جي خوشبو سدائين محسوس ٿيندي رهندي.

ڪراچي

28-8-2020

علي بابا

ظفر حسن ۽ سندس هڪ ڪهاڻي

”رهيل قرض“ ۾ مون کي سڀ کان وڌيڪ سٺي ڪهاڻي ”ڪني پاڻيءَ جو تلاءُ“ لڳي. اها ڪهاڻي ماحوليات (Environment) ۽ انساني ڪيفيتن جي عجيب ڪهاڻي آهي، جنهن کي ظفر حسن تمام سهڻي نموني نباهيو آهي. پر مان هتي رڳو ”ياڳ نياڳ“ ۽ ظفر حسن تي ڳالهائيندس. ”ڏاريو“(Out Sider)جي ليکڪ البرٽ ڪامئو پنهنجي”ڏاريو“ ناول تي هڪ نوٽ لکيو، ”ڏاريو جي جوڙڻ ۾ ٽي ماڻهو داخل هئا. ٻہ مرد (جن مان هڪ مان پاڻ هئس) ۽ هڪ عورت.“

”ياڳ سياڳ“ ۾ بہ ڪجهہ ائين ئي لڳي ٿو. ان ۾ فقط بہ ڪردار (هڪ ظفر حسن پاڻ آهي)، ۽ ٻي سندس ماءُ، جا سنڌ ڌرتي آهي.

ڪهاڻيءَ جي ٽيڪنڪ بہ ڪا نئين ڪانهي. ڪهاڻي فرسٽ پرسن درفرسٽ پرسن ۾ آهي. روايتي انداز سان لکيل، ڪنهن بہ هيرا ڦيريءَ کان سواءِ. بلڪل سادڙي نموني سان لکيل سياسي ڪهاڻي.

ڪهاڻي هن انداز سان لکيل آهي: ”آءٌ هڪ امير ماڻهن آهيان، زميندار بہ آهيان تہ وڏيرو بہ. اسيمبليءَ جو ميمبر بہ چونڊيو ويو آهيان. شوقين بہ آهيان تہ عياش بہ. ٽنهين قسمن جو شڪاري آهيان. جانورن جو، ماڻهو جو، زائفائن جو.“

ظفر حسن جو اهو وڏيرو سياسي ۽ سماجي سُٽ ٻُٽ بہ رکندڙ آهي. ڪيس سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ٿوري نہ بلڪ گهڻي ڄاڻ آهي.

اهو وڏيرو هڪ ايڊيٽر کي گهرائي ٿو. سنڌي ادب تي بحث ٿئي ٿو.

ايڊيٽر چوي ٿو: ”سنڌي ٻولي غريب آهي تہ آءٌ بہ غريب آهيان. سنڌي اديب بهترين ڪتاب تخليق ڪن ٿا پر سرڪار پاران انهن جي ڪابہ همت افزائي نٿي ٿئي.“

ڪهاڻيءَ ۾ بئنڪن ۽ ڪارخانيدارن کان سنڌي ڪتابن کي انعام ڏيارڻ جو تصور ڏنو ويو آهي.

۽ وڏيرو، ايڊيٽر کي پنهنجي طرفان ڏهہ هزار روپيا ڏئي ٿو.

ٻئي ڏينهن وڏيرو هڪ پڙهيل فلم ڊائريڪٽر سان سنڌي فلم تي بحث ڪري ٿو:

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

سنڌي فلم تي جيترو خرچ ڪيو ويندو اوترا پئسا ڪيئن سگهندين؟"

"سنڌي فلم، اردو ۽ پنجابي فلمن جيترو منافعو ڏئي سگهي ٿي. فلم کي پرڏيهي ٻولين ۾ ڊب ڪري پرڏيهي ملڪن ۾ هلائي سگهجي ٿو، ۽ اها بين الاقوامي ميلن مان انعام حاصل ڪري سگهي ٿي. سڀ کان گهڻيون فلمون هندي ٻوليءَ ۾ ٺهنديون آهن، پر انعام بنگالي فلمن کي ملندا آهن..." وغيره .

۽ وڏيرو رقم ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو.

وڏيري جو ذاتي سوال ٻه ڪڙو ٿي وڃي ٿو.

(جنهن جو جواب آهي.)

"ڏهن سالن کان ساڳي حڪمران پارٽيءَ ۾ ان لاءِ آهيان ته اسان جا ڪم ئي اهڙا آهن. جي ملڪ ۾ ٿورو به انصاف هجي ته ٽيپ ڪائي وڃون! ڪا ننڍي نيٽي دل تي ديرو ڪري ته خون ڪرائي وجهون. هاريءَ ناريءَ کي دڙڪي داٻ ۾ رکيو وينا آهيون. پوليس معنيٰ سرڪار، ان ڪري ان جي مخالفت جو سوال ئي ڪونهي. اسان جو رڪارڊ ڪارو ڪٽ لڳو پيو آهي. ان ڪري ڪائنر ٻڌجي رهڻو ٿو پوي. باقي چوندباسين سدائين اسين وڏيرا ۽ سدائين سنڌ ۽ سنڌين کي لٽي، ماري تباهه ڪرڻ ۾ ڪابه گهٽتائي نه ڇڏينداسين... وغيره".

وڏيري جو ڪردار ڪجهه به آهي، پر هو حيدر بخش جتوئيءَ کان سخت متاثر آهي، جو پئسو نه هئڻ ڪري اليڪشن ۾ سدائين هارائيندو آهي. سنڌي وڏيرن ڪڏهن به هن کي چونڊن ۾ سوڀارو ٿيڻ نه ڏنو.

۽ وڏيرو سوچي ٿو ته: "هي اهو ماڻهو آهي جنهن سان اسان جي سنڌ جو ڀاڳ لکيل آهي." وڏيري کي مرڪ ڏاڍي وڻندي آهي، محبوبائن کان وڌيڪ.

هو هڪ هنڌ سوچي ٿو:

"اسين سنڌي ڪيڏا نه ظالم آهيون جو اسان ڪيس ڏک ڏيئي سندس مُرڪ کسيندا رهندا آهيون."

"هن ڀيري اليڪشن جون تياريون آهن. آءٌ اليڪشن ۾ ڪٽي ٿو ڪٽان، پر آءٌ جيڪڏهن جيل ۾ هوندس ته به فارم ڀريندس. اهو منهنجو حق آهي."

(يا)

"اوهان هيترا ڀيرا جيل ۾ ويا، هيترا ڀيرا تقريرون لکيون، پر اوهان اليڪشن ۾ سوڀارا نه ٿيا. اوهان کي ڪاوڙ ته ڏاڍي ايندي

هوندي؟"

"اوهان غلط سمجهيو آهي. آءٌ هي مسئلا ۽ تقريرون عوام آڏو کندو آهيان. اهو منهنجو فرض آهي ۽ چونڊن ۾ بيهڻ جو مقصد به اهو آهي، ته جيئن اهي مسئلا اسيمبليءَ ۾ پيش ڪري سگهان، ته جيئن مسئلا حل ٿي سگهن. پر جيڪڏهن چونڊن ۾ سوڀارو نه ٿيان ته تقريرون ڪرڻ بند ڪري ڇڏيان. هڪ سنڌيءَ جي حيثيت سان اهو منهنجو فرض آهي. کٽڻ يا نه کٽڻ منهنجو مقصد ڪونهي، جيئن پاڻيءَ جو مسئلو اسان سڀني جو گڏيل مسئلو آهي وغيره."

آخر ۾ وڏيرو مٿس زور ٿو ڀري ته: "هن ڀيري اوهان جي اليڪشن جو خرچ آءٌ ڀريندس. ڀلي لکن ۾ اچي، اهو منهنجو فرض ۽ سنڌ جو حڪم آهي." ۽ هو انهيءَ ليڊر کي راضي ڪري ٿو وٺي.

انهيءَ موڙ تي پهچي ڪهاڻي فرسٽ پرسن در فرسٽ پرسن ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. ۽ اهو سڄو تصور ٿو لڳي هڪ مفلس نوجوان جو، جيڪو ڇڻ سپني مان جاڳي ٿو پوي. سندس ماءُ ڪلي چوي ٿي:

"ماڻهو رات جو خواب ڏسن، تون ڏينهن ڏٺي پيو خواب لهين."

پٽ جواب ٿو ڏئي:

"امان! ڪيترا به اسين غريب ڇو نه سهي، پر اسين اهو ڪجهه سوچي سگهون ٿا، جو امير به سوچي نه ٿا سگهن."

ڪهاڻي انت تي پهچي ٿي.

ڪهاڻيءَ ۾ ظفر حسن ذهني ۽ جسماني طور داخل آهي. ان ڪهاڻيءَ کي لکئي ٽيهه سال گذري ويا آهن، پر سنڌ جي سياسي ڪهاڻي ته اڄ به پنهنجي زور ۽ شور سان اتي جو اتي بيٺي آهي. سرمد جي شعر جيان:

"ازل جي ننڊ مان جاڳيس، ڏٺم ته فتني جي رات اڃا برقرار آهي. مان وري چادر تاڻي سمهي پيس."

(ٽماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2007/4-3ع تان کنيل)

****

حميد سنڌي

ظفر حسن- هڪ باوقار شخص

جڏهن شيخ اياز سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو ته ڪن ماڻهن جي ڪنن پرڻ تي شيخ صاحب ظفر حسن تي ناراض ٿي پيو. هڪڙي ڏينهن ظفر حسن مون سان مليو ۽ مون کي چيائين ته يار منهنجو فائيل شيخ صاحب جي ٽيبل تي پيو آهي، پر هو ان تي صحي نٿو ڪري. مون چيومانس ته شيخ صاحب جي فائيل تي صحيح ٿيڻ سان تنهنجو ڪهڙو ڪارج سرندو؟ ته مونکي چيائين دراصل آءٌ چاهيان ٿو ته منهنجو پروموشن 19 گريڊ ۾ ٿئي ته آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿي سگهان ۽ پنهنجي پراڻين خواهشن جي تڪميل ڪندي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪري سگهان. مون چيومانس هل مون سان. اسان جڏهن شيخ صاحب جي آفيس واري ڪمري جي پرسان پهتاسون ته پاڻ ٻاهر ويهي رهيو ۽ آءٌ اندر هليو ويس. شيخ اياز صاحب مون کان پڇيو ته اهو ٻاهر ڪهڙو ماڻهو ويهاري آيو آهين؟ مون چيومانس ته ظفر حسن سيد آهي. ڏاڍو بهترين ماڻهو آهي، ماڻهن توهان کي ان بابت الائي ڇا چيو آهي. توهان ان تي ناراض آهيو الائي ڇا؟ سندس فائيل گهڻن ڏينهن کان توهان جي ٽيبل تي پيو آهي. توهان ان تي صحي نٿا ڪريو.جنهن تي شيخ صاحب چيو يار واقعي سيد ظفر حسن بهترين ماڻهو آهي، ماڻهن ان بابت مونکي غلط ٻڌايو هو. هن منهنجي ڪتاب ”ڀڳت سنگهه“ جي ڏاڍي واکاڻ ڪئي آهي. تنهن جي معنيٰ هن مون کي سمجهيو آهي. سڏ ڪرينس ته آءٌ فائيل صحي ڪري ڏيانس ۽ انهيءَ جو انهيءَ مهل فائيل صحي ڪري ڏنائين.

سائين اصول پرست هو، مون کي ياد آهي ته سيد ظفر حسن صاحب مون سان ڏاڍو ناراض ٿيو هو، جڏهن منهنجي ڪتاب ”ويرون“ کي سرڪاري طور پنجويهه هزار روپيه انعام مليو ته سيد مون کي چيو توهان ضياءُ الحق کان اِهو انعام نه ورتو، جو ضياءُ سنڌي ماڻهن جو

قاتل آهي. مون چيومانس ته انعام وٺڻ ۾ هڪڙو آءٌ ڪونه آهيان. تنوير عباسي وارا به آهن. اسان کي پنهنجي محنت ۽ فن جو سِلو مليو آهي. اسان انهن پئسن مان سنڌي زبان جا ٻيا ڪتاب به ڇپرائيندا سون پئسا گهر ڪونه کڻي ويندا سون تڏهن مس مس وڃي همراهه راضي ٿيو.

سيد ظفر حسن کي جو ڪجهه سمجهه ۾ ايندو هو منهن تي سامهون چئي ڏيندو هو. ان کان بعد دل ۾ نه رکندو هو. سائين ڪجهه عرصو اڳ مون کي هڪ ادبي رهاڻ ۾ مليو ۽ ڀاڪر پائيندي چيائين ته يار ملوئي ڪونه ٿا. ڄڻ ته پهرين واري ناراضپي واري ڳالهه سندس ذهن تي ئي ڪانه هئي. ظفر حسن ۾ تمام گهڻو ”ول پاور“ هو. اهڙا ماڻهو تاريخ ۾ هميشه مٿانهن صفحن تي پنهنجو نالو لکرائيندا آهن ۽ تاريخ انهن کي وڏي احترام سان ياد ڪندي آهي.

(ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

****

امداد حسيني

ظفر حسن جا خواب ۽ انهن جي تعبير

خواب اهڙا ڏسجن جيڪي اکين ۾ سمائجي سگهن ۽ ظفر حسن اهڙائي خواب ڏٺا. ”ڌرتي“ رسالو هن جي اهڙن خوابن جي تعبير هو. هو هميشه چوندو هو ”امداد پاڻ گڏجي ڪم ڪنداسين.“ جيتوڻيڪ ظفر حسن سان ڪم ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو ۽ ائين مون ڪيس چيو به هو، پر هن اهو پڪو پهه ڪيو هو . ظفر حسن هڪ ڪلمڪ ماڻهو هو. ڳالهه ڳالهه تي ٿهڪ ڏيڻ وارو ظفر حسن پوءِ هوريان چپ ۽ ڳنڀير رهڻ لڳو هو. شايد ان ڪري جو هن جيڪا ”سنڌ“ ڏسڻ ٿي گهري سان هن جي اکين کان الوپ ٿي رهي هئي. ظفر حسن پنهنجا خواب اسان وٽ ڇڏي ويو آهي. ڇا اسان ۾ ڪنهن جون اهڙيون اکيون آهن جو اهي خواب انهن ۾ سمائجي سگهن! ظفر حسن اڪيلي سر حالتن سان ويڙهه ڪاڏي. سنڌ، سنڌي ساهت ۽ ٻوليءَ جي معاملي ۾ ڪڏهن به ڪنهن سان به ناهه نه ڪيائين. هن جي آڏو هڪ مشن هو، جيڪو جاري رهڻ گهرجي ۽ ظفر حسن لاءِ صحيح معنيٰ ۾ اهو ئي خراج تحسين آهي.

هُري ٿو هانو ٿي

جڏهن به ياد ٿو ڪريان وطن وطن،
تڏهن هُري ٿو هانوَ ٿي ”ظفر حسن!“

جڏهن به قول فعل ساڳيا رهن،
جڏهن به ٿو ٻڌان ڪٿان سچا سخن،
لُڇي ٿي لُونءَ لُونءَ لوءِ جي لڳن،
۽ نيڻ سنڌ لاءِ خواب ٿا ڏسن،
تڏهن هُري ٿو هانوَ ٿي ظفر حسن!

جڏهن اديب سنڌ لاءِ ٿا لکن،
۽ سٺ سٺ ساڻ ٿا سچا رهن،
ڪڏهن به ڏاڍ جي اڳيان نه ٿا جهڪن،
۽ ڪنهن به واڪ تي نه ٿا وڪامجن،
تڏهن هُري ٿو هانوَ ٿي ظفر حسن!

جڏهن ڏکن جا ڏينهن ڏيهه تان لهن،
جڏهن به گاهه ٿا گسن مٿان گسن،
بهار ۾ نوان گلاب ٿا ڦٽن،
جڏهن به ”يوسف“ ۽ ”نذر“ نظر اچن،
تڏهن هُري ٿو هانوَ ٿي ظفر حسن!

جڏهن به ياد ٿو ڪريان وطن وطن،
تڏهن هُري ٿو هانو ٿي ظفر حسن!

****

(٭يوسف ۽ نذر، ظفر حسن جا فرزند آهن)

(ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

الطاف شيخ

هڪ پياري انسان ۽ سٺي اديب ظفر حسن جي نالي

ظفر جي جدائيءَ جو ڏاڍو ڏک اٿم. هو نہ ڪنهن جي گلا ڪندو هو نہ اجائي خوشامد. ڪيڏو نہ محنتي، ايماندار ۽ حليم شخص هو. هر وقت منهنجي همت افزائي ڪيائين ۽ سٺيون صلاحون ڏنائين. سنڌس بابت وڌيڪ لکڻ بدران انگريزي اخبار Dawn ۾ شيخ عزيز جون ڏنل ڪجهہ سٽون ڏيان ٿو:

ليکڪ، اديب، ڪهاڻيڪار، تنقيدنگار ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي اڳوڻي سيڪريٽري سيد ظفر حسن جي اوچتي موت سبب، سنڌي ادب کي ٿوري عرصي ۾ ٻئي هڪ ڀيو وڏو صدمو رسيو آهي. اڄ ڏينهن حيدرآباد ۾ ظفر حسن دل جي بيهڻ سبب 61 سالن جي ڄمار ۾ گذاري ويو.

ظفر حسن تمام وڏو تنقيدنگار هو ۽ تنقيدنگاريءَ سان گڏ هن ڪيترين ئي خوبصورت ڪهاڻيون بہ لکيون. پاڻ ٽماهي مهراڻ سميت ڪيترن ئي رسالن جو ايڊيٽر پڻ رهيو.

ظفر حسن پيشي جي لحاظ کان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ استاد هو. سنڌي ادبي سنگت کي متحرڪ ڪرڻ ۾ سندس تمام اهم ڪردار هو. هو 14 آگسٽ 1937ع ۾ حيدرآباد ۾ ڄائو. سندس خاندان ٻٽن پيڙهين کان تعليم جي شعبي ۾ ڪيل خدمتن جي حوالي سان، سڄي سنڌ ۾ چڱي ناماچاري رکي ٿو. پاڻ شروعاتي تعليم حيدرآباد ۽ ماسٽرس سنڌ يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪيائين. ڪيس ننڍي عمر ۾ ئي لکت جي ڏات ملي وئي هئي. هن لکڻ جي شروعات (اٺويهہ سؤ پنجاهہ واري ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ ۾ ڪهاڻيون لکڻ سان ڪئي، ان کان پوءِ هن سنڌي ادبي سنگت کي منظم ڪرڻ طرف ڌيان ڏنو، تڏهن هن جي سامهون وڏو مقصد سنگت جي پليٽ فارم تان جديد ادبي لاڙن جي ترويج ڪرڻ هو.

جڏهن سٺ واري ڏهاڪي ۾ سنڌي ادب جي فڪري جوهر ۾، ون يونٽ واري سياسي گهماگهميءَ سبب تبديلي اچڻ لڳي هئي، تڏهن ظفر حسن سنڌ جي سماجي ۽ اقتصادي مسئلن کي ڪهاڻين، تنقيدي مضمونن ۽ مقالن ذريعي ڀرپور انداز ۾ پينٽ ڪيو. هو ان دور ۾ ئي ڪيترن اهڙن ادارن سان گڏجي ڪم ڪرڻ لڳو، جن جو مقصد ڪتابن ۽ رسالن وغيره ڇپائڻ ذريعي سنڌي ادب کي ترقي ڏيارڻ هو. اهڙي ڪم جي سلسلي ۾ سندس ادارت هيٺ نڪرندڙ ٻن رسالن "ڌرتي" ۽ "آرسي" کي ڳڻائي سگهجي ٿو. ادب جي ترويج لاءِ هن 1970ع ۾ هڪڙي پرنٽنگ پريس بہ لڳائي، جنهن جي ڪري ڪيترن ئي اديبن کي پنهنجي تخليقي مواد ڇپائڻ ۾ ڪافي مدد ملي.

هو هڪ تخليقڪار جي حيثيت ۾ ترقي پسند تحريڪ سان آخري دم تائين لاڳاپيل رهيو ۽ هن جو سماجي حقيقت نگاريءَ ۾ پڪو ايمان هو. هو شعوري طور تي نلهيءَ نعري بازيءَ کان پري رهيو. هو سچائيءَ، ايمانداريءَ، غير جانبدارائپ سان ڪم ڪرڻ ۾ يقين رکندو هو. هن جي سخت ۽ غير جانبدارانہ تنقيد، ڪيترن ئي موقعن تي سندس هم عصرن کي پسند نہ آئي، پر پوءِ بہ هو پنهنجي راءِ تان هرگز نہ هٽيو ۽ پنهنجي لگن ۾ مگن رهيو. ايستائين جو جنرل ضياءَ جي مارشل لا واري دور ۾ بہ هن پنهنجي اصولن تي سودي بازي نہ ڪندي "اهلِ قلم ڪانفرنس" ۾ شرڪت کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو.

هڪ استاد جي حيثيت ۾ بہ ظفر حسن يونيورسٽيءَ اندر پنهنجي شاگردن لاءِ بهترين استاد طور سڃاتو ويندو هو. هو آخري وقت ۾ بہ لکڻ، پڙهڻ ۾ مشغول هو.

(الطاف شيخ جي ترجمو ڪيل ناول "گئشا گرل" جي انتساب ڪيل مواد تان کنيل)

****

ڊاڪٽرڊرمحمد پناڻ

سيد ظفر حسن سان لاڳاپيل منهنجون يادگيريون

سيني کي خبر آهي ته سيد ظفر حسن سنڌ يونيورسٽيءَ جي جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو پروفيسر هو. نهايت نفيس، مهذب ۽ اصول پرست انسان هو. هن جي مون سان ڏيٺ وائٺ پهريون غائبانه ٿي. هن انسان شناس دوست ۾ قدردانيءَ جا ڪٽا ڪيترن جي پيٽ ۾ وڏيڪ هئا. ان زماني ۾ مان جوشيلو ۽ جذباتي ليڪڪ هئس. ”هلال پاڪستان“ ۾ منهنجو هفتيوار ڪالم ”آئينو ۽ اولڙو“ ڇپبو هو. انهن ڪالمن سندس توجهه ڇڪرايو ۽ اسان قلمي يار ٿي وياسين .

سيد ظفر حسن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿيو ته مون سان صلاح مصلحت ڪندو هو. ڪراچيءَ انڊيا جا اديب ايندا هئا ته ڪراچيءَ اچي انهن سان ملڻ وقت مون کي به وٺي ويندو هو. هڪ دفعي انهن سان مشاعري جي محفل رچائي وئي ته سيد ظفر حسن ان ۾ وٺي ويو ۽ مون کي ڪجهه نه ڪجهه پڙهڻ لاءِ تاڪيد ڪيائين. مون پنهنجو آزاد نظم ”غير مشروط پيار“ پڙهيو جيڪو دوستن کي ڏاڍو وڻيو.

مان مادام مهتاب اڪبر راشديءَ جي ذاتي ڪوشش ۽ دلچسپيءَ سان سنڌالاجيءَ ۾ ڊيپوٽيشن تي ڊپٽي ڊائريڪٽر ٿي آيس ته سيد ظفر حسن کي منهنجو اچڻ سٺو لڳو.

سيد ظفر حسن سان ڳنڍجي اسان وقت جي پابندي، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان عشق ۽ سنڌ-دشمنن سان نفرت جو راسخ ڪلچر پيدا ڪيو. ٻئي عملي سياستدان ڪونه هياسين. پر نظرياتي طور تي ڪن ڳالهين ۾ ڪٽر هياسين. ضياء جو ظلمي زمانو هو. هو سنڌ-دشمني سبب اسان کي ڪونه وڻندو هو. هن سنڌي اديبن جي خريداري جي بازار لڳائي. ڪيترن کي وڏا عهدا مليا. انهيءَ مال پڙيءَ ۾ مون کي به هڪ عهدي جي آڇ ڪئي وئي. مون انڪار ڪيو ته اهو اڪيڊمي آف ليٽرس وارو عهدو مرحوم غلام رباني آگري کي مليو .

اڪيڊمي آف ليٽرس جا ساليانه ميڙ ٿيندا هئا ته سيد ظفر حسن ۽ مان جهاز جون ٽڪيٽون ۽ دعوتناما ڦاڙي ايجنٽن کي موٽائي ڏيندا هئاسين. جيڪو سرڪاري فنڪشن ۽ گڏجاڻيءَ ۾ ويو، اهو سيد ظفر حسن ۽ مون مان ڦاٽو. ان سان مڪمل سوشل بائڪاٽ ڪندا هئاسين. اهڙي ماڻهو کي هٿ به ڪونه ڏيندا هئاسين. اسان ٻنهي مان گهڻا اديب ۽ شاعر ناراض هئا ۽ لهرائيندا به هئا.

اهڙي ماحول ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن طرفان وڏو جلسو ٿيو. شاگردن اسان جي ڳالهه سمجهي ۽ مڃي. هنن ڪنهن اهڙي کي دعوت نه ڏني، جيڪو حڪومت-دوست يا حڪومتي حڪمت عملين سان سهمت هجي. ان ڪري انهيءَ فنڪشن جي صدارت سيد ظفر حسن جي صلاح سان مون ڪئي. زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڪلاشنڪوفن ۽ ٻاڙهن جهنڊن جي ڇانو ۾ مون سلامي ورتي.

سيد ظفر حسن ۽ مان جهڙوڪ هڪ سڪي جا ٻه پاسا هوندا هئاسين ۽ هڪ ٻئي تي ڪڙي نظر رکندا هئاسين. ظفر حسن ڪن ڳالهين ۾ مون کان وڌيڪ پختو هو. هن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ”سنڌي ادبي سنگت“ جي شاخ کي فعال رکيو. ڪيتريون گڏجاڻيون اسان وٽن هيٺان ڪيون.مان جيڪڏهن ڪنهن ادبي گڏجاڻيءَ ۾ پهچڻ ۾ دير ڪندو هئس ته ڪاوڙجي پوندو هو ۽ چوندو هو ته ”ٻوليءَ جي خدمت روزي نماز جهڙي اهميت رکي ٿي.“

وقت جي پابندي مون کان وڌيڪ ظفر حسن ڪندو هو. هڪ دفعي ”ڪوٽڙي سنڌي ادبي سنگت“ سيد ظفر حسن جي صدارت ۾ منهنجي ليڪچر جو پروگرام سٿيو. فنڪشن شام جو 5 وڳي ٿيڻو هو. اسان ٻئي وقت تي اتي پهتاسين. پنڊال سجايل هو. مگر ڪو ماڻهو ڪونه پهتو هو. مون ليڪچر ڏنو ۽ سيد ظفر حسن صدارتي تقرير ڪئي. اتان اتي ڪوٽڙي پريس ڪلب وياسين ۽ پريس رليز جاري ڪئي سين. اهڙن روين ۽ واقعن جو مثبت اثر ٿيو .

سيد ظفر حسن همت افزائي ڪرڻ ۽ چڱي ڪم ۾ اڳرائي ڪري مدد ڪندو هو. مان اجان ڪراچيءَ ۾ هئس ته ٻارن جي لاءِ ڪهاڻيون لکيون. نالو ٻارن جو مگر هيون وڏن لاءِ سياسي ۽ نظرياتي ڪهاڻيون. سخت سينسر شپ ڪري ايئن ئي ٻارن جي نالي ۾ لکڻ سولو هو. منهنجي ڪهاڻي ”ڇانو بنا وڻ“ ضياء جي خلاف هئي. ٻي ڪهاڻي ”درد جو دارون“ لطيف ۽ شاه عنايت جي تحريڪ تي لکيل

هئي. اهي ڪهاڻيون سيد ظفر حسن ”سنگت“ رسالي ۾ ڇپرايون.

سيد ظفر حسن وڏي وٿ هو. هن ماڻهن جي نظرياتي تربيت ڪئي. هن جي نظرياتي شاگردن وڏا سياسي ڪم ڪيا. ڊاڪٽر حفيظ قريشيءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. هن مائي جندو جي مدد ڪئي ۽ ٽنڊو بهاول جي شهيدن جو رت رائگان ڪرڻ نه ڏنو.

****

پروفيسر اعجاز احمد قريشي

ظفر حسن ۽ منهنجو ساٿ

هي 1964-65ع جو زمانو آهي مان سنڌ يونيورسٽي ۾ بي. اي (آنرز) اڪنامڪس ۾ داخلا جي تياري ڪري رهيو هوس. دائود ڪاليج مان انٽر آرٽس پاس ڪري چڪي هيم ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخلائن جو اعلان ٿي چڪو هو. هي اهو ئي دور هو جنهن ۾ ملڪ ۾ ”ون يونٽ“ مڙهيل هو ۽ ايوب جو دور هو، ون يونٽ جي خلاف سنڌ ۽ ٻين صوبن ۾ تحريڪ هلي رهي هئي، انهيءَ دور ۾ ئي سنڌي ٻوليءَ جي حق لاءِ پڻ مختلف تنظيمن طرفان ڪافي مظاهرا وغيره ٿيندا رهيا. 65-1964ع واري سيشن ۾ منهنجي داخلا ٿي چڪي هئي ۽ مان سنڌ يونيورسٽي جي هاسٽل جي A بلاڪ يعني ابن خلدون هاسٽل ۾ رهڻ لڳس. هن ئي دور ۾ رسالو ”روح رهاڻ“ نڪرندو هو جيڪو سنڌ جي حقن جي ڳالهه ڪندو هو ۽ مان ان رسالي کي 1964ع کان پڙهڻ شروع ڪيو هو. انهيءَ ساڳئي دور يعني 1965ع کان سهڻي رسالو نڪرڻ شروع ٿيو. مان بنا دير جي جاگرافي شعبي ۾ وڃي محترم ظفر حسن صاحب سان مليس ۽ کيس ٻڌايم ته مان سهڻيءَ جو ساليانو خريدار ٿيڻ چاهيان ٿو. ظفر حسن صاحب ٺورو اچرج ۾ پئجي ويو ته هڪ سنڌي نوجوان شاگرد پاڻ خريدار ٿيڻ لاءِ هلي آيو آهي جو ته هن چواڻي ته اسان ماڻهن ڏانهن وڃي خريدار ٿيڻ لاءِ منٿ ڪندا آهيون. بهرحال، هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کي ڏاڍي عزت ڏنائين. مون کيس ڏهه رپيه ڪڍي ڏنا ۽ هن مون کي رسيد ڪڍي ڏني ۽ پوءِ مون کي سهڻي رسالو ماهوار ملڻ لڳو. ظفر صاحب مون کي پنهنجي گهر اچي چانهه پيئڻ جو چيو. پاڻ ان وقت هيرآباد ۾ رهندو هيو.

مان شام جو سندس گهر ويس، پاڻ تمام بهترين طريقي سان چانهه سان گڏ بسڪيٽ، سنبوسا، گهيچا ۽ پاپڙن سان خاطر تواضح ڪئي. سائين سان تمام ڊگهي ڪچهري ٿي ۽ سنڌ جي مسئلن تي ڪافي ڳالهه ٻولهه ڪئي سون. مون کي ٻئي ڏينهن ”سهڻي“ جي آفيس

ونِي هلي طارق اشرف سان ملاڻ جو چيائين. اهڙي نموني سان
يونيورسٽيءَ جي ٽائيم کان پوءِ ٻئي ڄڻا گڏجي سهٽيءَ جي آفيس
وياسين. آخر هلندي هلندي سيد ظفر حسن سان منهنجي دوستي ٿي
وئي. هفتي ۾ ظفر صاحب سان ٻہ ٽي ملاقاتون ضرورر ٿينديون هيون.
ظفر حسن دل جو انتهائي صاف ماڻهو هو ۽ تمام گهڻو پڙهاڪ هيو ۽
مون کي پڻ کيترن ئي ڪتابن پڙهڻ تي اتساهيندو رهندو هو. ظفر
حسن وٽ پنهنجي بهترين لائبريري موجود هوندي هئي ۽ مهيني ۾ هو
کيترائي ڪتاب وٺندو ۽ پڙهندو ۽ پنهنجي لائبريري ۾ شامل ڪندو
ويندو هو. ظفر حسن صاحب جو اهو خيال هو تہ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن
سان تمام گهڻيون ناانصافيون ٿي رهيون آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ کي
پوئتي ڌڪيو پيو وڃي، انهيءَ لاءِ اهو ضروري آهي تہ پاڻ سنڌ
يونيورسٽيءَ ۾ هڪ اهڙي تنظيم ٺاهي انهن ۾ نوجوان شاگردن کي
گهڻو پڙهائڻ تي اتساهجي ۽ نوان نوان ڪتاب آڻيون. سندس صلاح
هئي تہ پاڻ سماجي سائنس تي سنڌي ٻوليءَ ۾ مضمون لکرائجن ۽
جنرل جاري ڪجي ۽ پوءِ مون ۽ ظفر صاحب گڏجي سنڌي ٻوليءَ ۾
هڪ جنرل ڇپايو، جنهن ۾ اقتصاديات، سماجيات، سماجي ڪم، تاريخ ۽
بين الاقوامي تعلقات تي سنڌي ۾ ڪورس مطابق، پروفيسر محمد
بخش لاشاري، پروفيسر ڊاڪٽر تنوير جوڻيجو، پروفيسر غلام حسين
خاصخيلي، پروفيسر فخرالنساء ۽ ٻين کان مضمون لکرائي شايع
ڪياسون. انهيءَ دور ۾ مان پڻ يونيورسٽيءَ ۾ استاد ٿي چڪو
هوس ۽ ان ڪم کي مان ۽ ظفر صاحب مسلسل ڪندا رهياسون.
ساڳئي وقت سنڌ تي انگريزيءَ ۾ پڻ ڪتابن جي ڪوٽ هئي خاص
ڪري اقتصاديات تي. اقتصاديات جي موضوع تي سنڌيءَ ۾ پروفيسر
غلام حسين خاصخيلي ۽ ڊاڪٽر ديدار شاهہ جا ڪتاب سنڌالاجيءَ جي
طرفان ڇپجي اڳي چڪا هئا. جيئن مٿي ذڪر ڪيو اٿر تہ انگريزيءَ ۾
اقتصاديات تي ڪتابن جي ضرورت هئي تہ مون پروفيسر خاصخيليءَ،
ڊاڪٽر امجد علي بيگ گڏيل طور "ايڪانامي آف سنڌ" جي نالي سان
ڪتاب لکيو.

هيءَ ڳالهہ 1976ع جي آهي ۽ جڏهن اسان اهو ذڪر سائين ظفر
حسن سان ڪيو تہ هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هن پنهنجي طرفان ئي هڪ
خط ۽ تجويز لکي ان وقت جي وائس چانسلر ڊاڪٽر نبي بخش خان
بلوچ ڏانهن ڪٽي ويو تہ سنڌ يونيورسٽي جي هنن استادن هي ڪتاب

لکيو آهي، انهيءَ جي ڪري آرڊر ڪيو وڃي تہ انسٽيٽيوٽ آف
سنڌالاجي مهيني اندر هي ڪتاب ڇپرائي شاگردن جي ڪورس جو
پورائو ڪري، ڊاڪٽر بلوچ صاحب خوشيءَ جو اظهار ڪندي آرڊر ڪيو
۽ ظفر حسن جي معرفت ڊاڪٽر غلام علي الانا جيڪو ان وقت
سنڌالاجي جو انچارج هو ڪتاب ڇپرائي اسان جي هٿن ۾ ڏنو. اسان
ٽنهي استادن خوش ٿيندي سائين ظفر حسن، ڊاڪٽر نبي بخش خان
بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا جا ٿورا مڃيا ۽ اهو ڪتاب شاگردن لاءِ
ڪارآمد ثابت ٿيو.

ظفر حسن اهڙن سيني ماڻهن سان نفرت ڪندو هو جيڪي
سنڌي ٻوليءَ سان محبت نہ ڪندا هئا ۽ جيڪي وڏن سرڪاري جلسن
خاص طور تي جنرل ضياءُ الحق جي دور ۾ ٿيندڙ جلسن جلوسن، اهل
قلم ڪانفرنس ۽ ٻين اهڙن سرڪاري جلسن ۾ جنهن ۾ سنڌ، سنڌي
ٻولي، سنڌي ادب کي گهٽ ڏيکاريو ويندو هو جو بائيڪاٽ هو ۽ اهو
پيغام سڄي سنڌ ۾ پهتو ۽ کيترن ئي ماڻهن ظفر حسن جو ساٿ ڏيڻ
شروع ڪيو. هڪڙي دفعي جو ذڪر مان رڪارڊ تي رکڻ چاهيان ٿو تہ
مظهر صديقي صاحب جي بهترين دور يعني 1980ع جي شروعاتي دور
جي ڳالهہ آهي تہ ڪجھ اهڙيون ڳالهيون ٿيون، جن جي ڪري غور
شروع ڪيو ويو تہ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي کي "سينٽر آف
ايڪسيلنس" بڻائي يونيورسٽي آف گرانٽس ڪميشن جي حوالي
ڪجي تہ جيئن اهو ادارو وفاق جو ادارو ٿي وڃي چو تہ ان دور ۾
وفاق ان اداري کي جام پئسا ڏئي ها، هي دور ضياءُ الحق جو دور هيو
۽ ڊاڪٽر محمد افضل يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جو چيئرمين هو ۽
هنن جو خيال هو تہ سنڌالاجي جيئن تہ سنڌ جو بهترين ادارو آهي ان
ڪري چو نہ هن کي يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن ۾ ڪنيو وڃي.

انهيءَ سلسلي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن تمام گهڻو
گوڙ ڪيو. استادن مظاهرا ڪيا، لکپڙھ ڪئي تہ سنڌالاجي جي وفاقي
اداري جي حوالي نہ ڪئي وڃي. ڊاڪٽر عيسيٰ دائود پوٽو، ڊاڪٽر
مبارڪ علي، ڊاڪٽر محمد علي مهيسر، پروفيسر غلام حسين
خاصخيلي، راقم ۽ ٻيا کيترا شامل هئا.

علي احمد بروهي پڻ سنڌالاجيءَ کي گرانٽس ڪميشن جي
حوالي ڪرڻ جي حمايت ڪئي ۽ پوءِ علي احمد بروهيءَ جي خلاف پڻ
مظاهرا ڪيا ويا جنهن ڪري هن اهو بيان ڪيو تہ سنڌالاجي کو

كونو ناهي جو گرانٽس ڪميشن ڪنيو تہ ڇا ٿي پيو. يونيورسٽيءَ جي خواتين استادن ۽ شاگردياڻين سخت مزاحمت ڪئي ۽ ڪجھ ڏينھن بعد علي احمد بروهي صاحب جيڪو سنڌالاجي ۾ ليڪچر ڏيڻ آيو ان کي اچڻ نہ ڏنو ويو ۽ وائيس چانسلر ۽ ڊائريڪٽر سنڌالاجي کي اهو شدت سان محسوس ڪرايو ويو تہ سنڌالاجي ۾ علي احمد بروهي جھڙن ماڻھن لاءِ ڪا بہ جاءِ ڪانهي ۽ پوءِ سندس آمد ۽ ليڪچر رد ڪيو ويو.

ظفر حسن صاحب پاڻ هڪ سٺو ڪھاڻيڪار ۽ مضمون نگار هيو. هن هڪ ڪھاڻي جو ڪتاب "رهجي ويل قرض" ڪڍيو ۽ ڪيترا مضمون ڇپرايائين، ولي رام ولڀ صاحب سان گڏجي ڪھاڻين ۽ مضمونن جا گڏيل ڪتاب "آرسي" جي نالي سان رسالو ڪڍيائين ان کان سواءِ ٻہ ٽي ماهوار رسالا جن ۾ "پروڙ"، "ڌرتي" بہ جاري ڪيائين. ظفر صاحب سڄي عمر پنھنجي يادگيرين جون ڊائريون رکيون جيڪي هزارن پيجن تي مشتمل ۽ موجود آهن جن مان هڪ جلد ڇپيل آهي.

ظفر حسن هڪ اعليٰ ڪردار جو انسان هو ۽ جاگرافيءَ جو بهترين استاد پڻ. سنڌ يونيورسٽيءَ جو تمام وڏي حد تائين چرنڊڙ پرنڊڙ ڪارڪن هو. سندس دوستن جو حلقو تمام وسيع هو، جن ۾ مدد علي سنڌي، حفيظ قريشي (جونيئر)، لال بخش جسڪاڻي، غلام حسين خاصخيلي، ظفر جوڻيجو، رفيق منگي، طارق اشرف، سليمان شيخ، راقم، پروفيسر محمد بخش لاشاري، قاضي سعيد، ڊاڪٽر حميده کھڙو ۽ ٻيا.

مان جڏهن 1970ع ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ استاد مقرر ٿيس ۽ سال جي آخر ۾ لنڊن پڙهڻ لاءِ ويس تہ سائين ظفر حسن مون کي ڪراچي ايئرپورٽ تي ڇڏڻ هليو. ۽ هڪ ڏينهن اڳ مدد علي سنڌي طرفان ڇپيل رسالو اڳتي قدم جون پنج ڪاپيون منهنجي لاءِ سوکڙيون ڪٽي آيو.

لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ مون پنهنجي ايم. اي جي ڊگري جي ٿيسز سنڌ ۽ پنجاب ۾ پاڻي جي معاملي تي لکي. واپس اچڻ کان پوءِ مون ظفر صاحب سان اهو ذڪر ڪيو جنهن سنڌ يونيورسٽي جي جاگرافي جي استادن طرفان ٺهيل سنڌ جاگرافرس ايسوسيئيشن طرفان انهيءَ ٿيسز کي ڪتابي صورت ۾ ڇپائڻ جي آڇ ڏني جيڪا مون قبول ڪئي. بعد ۾ جاگرافي شعبي جي سربراهہ ڊاڪٽر شڪيل احمد سائين ظفر حسن جي چوڻ تي انهيءَ ايسوسيئيشن طرفان منهنجو ڪتاب

ڇپايو، جيڪو منهنجو پهريون ڪتاب ٿيو. انگريزيءَ ۾ جنهن جو مهورت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي، مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد ۾ ڪيو. ڪتاب جي ڇپائي ۽ مهورت جو سال 1975ع آهي.

سيد ظفر حسن جي باري ۾ اهو چيو ويندو آهي تہ هو تعصبي هو ۽ صرف سنڌ پرست هو سا ڳالھ ائين ناهي، پنهنجي ڌرتي ۽ ان جي ماڻھن جي محبت انساني زندگيءَ جو لازمي جز آهي پر ظفر حسن صاحب صوفي منش ماڻھو هو ۽ انسان دوست ۽ انسانن سان محبت ڪندو هو. ڊاڪٽر مبارڪ علي خان ۽ پروفيسر فريد الدين سنڌس بهترين دوست هوندا هئا. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ ڊاڪٽر مبارڪ علي جي ڪتابن ڇپائڻ ۾ ظفر صاحب جو وڏو هٿ هو.

1980ع جي وچ واري ڏهاڪي جي ڳالھ آهي تہ ظفر صاحب کي دل جو عارضو ٿيو ۽ هو سول اسپتال حيدرآباد جي دل جي وارڊ ۾ داخل ٿيو، مون کي خبر وقت تي نہ پئجي سگھي پر جيئن سندس طبعيت ڪجھ بهتر ٿي تہ سندس ڀاءُ مظفر مون وٽ آيو ۽ سڄي حقيقت کان واقف ڪيائين ۽ چيو تہ ظفر صاحب توهان کي سڏيو آهي ۽ مان انهيءَ پير وچي ساڻس مليس ۽ پوءِ ظفر صاحب 3 هفتا اسپتال ۾ هئو ۽ آئون وٽس روزانو ڪيئي ڪلاڪ شام جو ويندو هئس ۽ هو جڏهن آرام ڪندو هو تہ آئون گھر اچي ويندو هوس. اهڙي نموني ٺيڪ ٺيڪ ٿيڻ کان پوءِ هو لطيف آباد واري گھر ۾ اچي رهيو ۽ سندس مڪمل صحتيابي تائين آئون وٽس روز ويندو هئس. سندس اهو چوڻ هوندو هئو تہ هر روز ضرور ملندو رهہ تہ جيئن ڪچهري ٿئي ۽ ڪجھ لکڻ پڙهڻ جي باري ۾ ڳالهيون ڪجن. ظفر صاحب وٽ تمام سٺا خيال موجود هئا تہ ڪيئن سنڌ جي شاگردن جي تعليم کي وڌائجي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقي لاءِ ڪم ڪجي. اهي سڀ ڳالهيون اسان جي ملاقاتن ۾ بحث هيٺ اينديون هيون. جڏهن شيخ اياز 1976ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائس چانسلر ٿي آيو ۽ غلام رباني صاحب پرووائس چانسلر ٿي آيو تہ ظفر حسن صاحب سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿيو ۽ سندس دور ۾ بورڊ سٺي ترقي ڪئي ۽ ڪافي نوان ڪتاب ڇپايا ويا. جيئن مٿي چئي آيو آهيان تہ پاڻ سڀ کان اول "سھٽي" رسالي سان لاڳاپيل هئو پر بعد ۾ پنهنجي طرفان هڪ پريس "پرفيڪٽ پرنٽرس" جي نالي سان قائم ڪيائين ۽ پوءِ ڪتاب ۽ رسالا ڇپرائيندو رهيو. رسالن ۾

"پررز"، "ڏرتي"، "آرسي" (اينٽالاجي)، سندس ڪتاب "رهجي ويل قرض" ڇپرائي پڌرو ڪيائين ۽ اهڙي نموني سان ادبي ۽ علمي ڪيتر سان هر وقت سلهاڙيل رهيو. سندس مطالعو تمام وسيع هئو ۽ پاڻ انگريزي ۽ سنڌي ۾ ڪيترائي مضمون ۽ خط لکي ڇپرايائين. جيڪي سنڌي اخبارن، رسالن ۽ انگريزي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپيا.

ظفر حسن صاحب هڪ پڙهيل ۽ ڪڙهيل انسان هئو ۽ آءٌ ڪيس سنڌ جو دانشور چوڻ ۾ نه ڪيٻائيندس. هن کي سنڌ ۽ هن سڄي ملڪ جي اقتصاديات، سياست، جاگرافي، سماجيات جي گهڻي ڄاڻ هئي ۽ هُو انهن سڀني مسئلن تي تمام گهڻي ڄاڻ ۽ دسترس رکندڙ هئو. لطيف سائينءَ تي به هن کي سٺي شناس هئي. اسان جون شام جي چانهه جي ڪوپ تي محفلون ٿينديون هيون. گهڻي قدر مان ۽ ظفر صاحب روز نه ته به هر ٻئي ڏينهن ملندا هئاسين. هفتي ۾ هڪ دفعو مدد علي سنڌيءَ سان به ضرور ملندا هئاسين. انهن ٻنهي صاحبن جو به پاڻ ۾ سنو واسطو تي ويو هئو. سائين جون ۽ سندس نياٽيون گڏ پڙهنديون هيون. اسان اڪثر ادبي گڏجاڻين، ڪچهرين ۽ سيمينارن ۾ به گڏ ويندا هئاسين. سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جا ميمبر هوندا هئاسين ۽ پوءِ انهن جي پروگرامن ۾ صرف حيدرآباد نه پر ڪراچي ۽ سڄي ملڪ ۾ به چڪر لڳندو رهندو هئو. 1978 ۾ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن (سِگا) جي طرفان سڄي ملڪ ۾ لطيف ڪانگريس ڪوٺائي وئي ۽ هن لاءِ ريل گاڏيءَ جا ڪجهه گاڏا بوڪ ڪرائي ڪافي ميمبرن خاندان سان گڏ سفر ڪيو. جنهن ۾ ملتان، لاهور، اسلام آباد ۽ پشاور شامل هئا. لطيف تي ڪافي مقالا پڙهيا ويا. ان سفر ۾ ظفر حسن به گڏ هئو ۽ پاڻ مقالا به پڙهيائين. هن يادگار سفر ۾ سگا جا گهڻي ڀاڳي سڀ املهه ساٿي به گڏ هئا، جن ۾ ڊاڪٽر سليمان شيخ، ڊاڪٽر شريف ميمڻ، فضل الله قريشي، بخش علي لاکو، اشفاق ميمڻ، يوسف ميمڻ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، محسن شاهه بخاري، سائين غلام محمد پنيرو، ظفر حسن، راقم الحروف ۽ ٻيا ڪيترائي ساٿي گڏ هئا. ظفر حسن جي خاصيت اها به هئي ته اهم شين جي ڪٽائن کي پنهنجي اندر جي ڪٽائن سان رڪارڊ به ڪندو هئو ۽ پنهنجي ڊائريءَ ذريعي انهن شين کي محفوظ ڪري ڇڏيندو هئو. انگريزي اخبارون خالي ڪري سنڌ بابت اهتي سبتي خبر جي ڪٽنگ ڪري پڻ محفوظ ڪندو هئو. آئون ساڻس هن ڪم ۾ سات ڏيندو هوس. اهي سڀ علمي، ادبي ۽ ثقافتي ڪم هلندا هئا ۽ پوءِ

سائين انهن ڪٽنگس کي پڻ جائتو ڪري رکندو هئو. سنڌ ۾ ڊائرين لکڻ ۽ اهڙن ڪمن جو رواج گهٽ آهي. چار پنج ماڻهو مون کي اهڙا سُجهن ٿا ۽ ياد پون ٿا، پهريون سائين جي ايم سيد، ٻيو محترم فضل الله قريشي، ٽيون ظفر حسن ۽ چوٿون محترم امان الله شيخ وڪيل ۽ دانشور.

****

پروفيسر لال بخش جسڪاڻي

تان ڪِي ساڱن اور...!

اهو جون 1963ع جو سال هو، آءٌ پنهنجي پياري دوست نور علي شاهه سان گڏجي سکر مان فرسٽ ايئر جو امتحان ڏئي منگهن ۽ ٽڏين هوائن جي شهر حيدرآباد پهتاسين، جيڪو منهنجي خوابن جو آدرشي شهر هيو ۽ اڄ به آهي. چرچ مينشن بلڊنگ حيدرآباد جي مٿان آمريڪن سينٽر ۾ شاندار لائبريري موجود هئي. جتي ڪتابن جو خزانو، ايئرڪنڊيشن، ٿڌو پاڻي، مئگزين، هفتيوار فلمون ۽ جڳ مشهور (Documentaries) ڏيکاريندا هئا. هيٺ گرائونڊ فلور تي (British Council) لائبريري هوندي هئي. اتي به ساڳيون سهولتون ۽ لاجواب ڪتاب ۽ مئگزين رکيل هوندا هئا، جتان هزارن جي تعداد ۾ نوجوانن CSS پاس ڪري پنهنجو مستقبل سنواري سٺيون نوڪريون ورتيون يا ٻاهر هليا ويا. چا ته حيدرآباد جو علمي ادبي اوج هو ۽ حيدرآباد شهر ۾ جي به لائبريريون علمي شعور ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ شهر جي نوجوانن لاءِ بيمثال تحفو هو. مان روزانو لائبريري ۾ وڃي ويهي ڪتاب ۽ رسالا پڙهندو هئس.

اتي جي اسسٽنٽ لائبريرئن محمود پناڻ سان ملاقات ٿي جيڪو پناڻ ڪالوني جو هو. جلدي دوست ٿي وياسين. محمود پڙهيل ڳڙهيل ادب دوست ترقي پسند ۽ مارڪسٽ شعور رکندڙ هو. مونکي هڪ ڏينهن ڳالهيون ڪندي ٻڌايائين ته سنڌ جا چار وڏا اديب دانشور ۽ وڏا ناليوارا ڪميونسٽ آهن. مون چيو ڪهڙا؟ چيائين پير حسام الدين راشدي، شيخ اياز، غلام رباني آگرو ۽ سيد ظفر حسن جيڪو يونيورسٽيءَ جو پروفيسر آهي. چيم سکر ۾ شيخ اياز سان ملي آيس "پوئنر پري آڪاش" تحفو به ڏنائين. هت حيدرآباد ۾ رباني صاحب سان به ملي آيس. هاڻي ظفر حسن سان ملاقات ڪرايو، نالو گهڻو ٻڌو آهي. چيائين ڪتابن سان عشق اٿس. اڪثر ڪري ڪتاب خريد ڪرڻ آمريڪن سينٽر ۾ ايندو آهي ملاقات ٿي ويندي. هڪ ڏينهن سينٽر ويس ته اشاري سان

محمود سڏ ڪيو ۽ چيائين ته هي اٿئي سائين ظفر حسن سيد. آءٌ سندس شخصيت کان تمام گهڻو متاثر ٿيس. ڳاڙهو رنگ، ڪارا سڌا ۽ وڏا وار، ڪلين شيو. آهستي ۽ ڌيمي آواز ۾ ڳالهائڻ جو انداز ۽ شخصيت ۽ مرداني وجاهت جو پيڪر هو. چيائين محنت ڪيو، پڙهو ۽ سنڌ وطن جو نالو روشن ڪيو. مطلب ته سيد ظفر حسن تمام گهڻو خوش لباس هو. اونهاري جي موسم ۾ هلڪي رنگ جي ڪاٽن جا ڪوٽ به پائيندو ۽ ڪلر ڪامبينيشن جو تمام گهڻو خيال رکندو هو. تمام گهڻو Aesthetic هو، اندر کان آرٽسٽ ۽ تخليقي سگهه جو مالڪ ۽ سنڌي ثقافت جو شهزادو ۽ عاشق هو. جيئن ڪنهن چيو هو: فن يا ڪلا ثقافت جي پرورش ڪري ٿي. ظفر حسن سيد صاحب ڪردار ۽ اعليٰ اخلاقي قدر رکندڙ، نفاست پسند انسان هو. هن ۾ ماڻهپو ۽ سهپ هئي. سيد پرست ڪونه هو. سندن همشيره آپا اختر جي شادي غير سيدن ۾ قاضي سعيد احمد صاحب سان ٿي، جيڪو نيشنل بئنڪ جو صدر هو ۽ ڊاڪٽر حميده کهڙو جي مڙس ڊاڪٽر قاضي سليم صاحب جو ڀاءُ هو. ان ڪري سيد ظفر حسن ڊاڪٽر حميده کهڙو جو ويجهو مائٽ پڻ هو.

ٻن ٽن سالن کان پوءِ سندس ننڍي ڀاءُ مظفر حسين شاهه سان واقفيت ٿي جيڪا اڳتي هلي دوستيءَ ۾ تبديل ٿي. اسان ويجها دوست ڪيس گهريلو نالي پاپا شاهه سان سڏيندا هئاسين. ان زماني ۾ هي عامل ڪالوني هيرا آباد ۾ رهندا هئا. چند سالن کان پوءِ لطيف آباد ڇهين نمبر ۾ نرسريءَ جي سامهون وڃي رهيا. مون 1973ع ۾ يونيورسٽي جوائن ڪئي ۽ 1974 ۾ ريگيولر استاد ٿيس ۽ اسان وٽ هسٽري شعبي ۽ پاڪستان اسٽيڊي ۾ ڊاڪٽر حميده کهڙو وٽ گهڻو ڪري ايندو هو ۽ سائينءَ جي مون سان تمام گهڻي ويجهڙائي هئي. هو مون کان عمر ۾ وڏو هو، ان ڪري پنهنجي ننڍن ڀائرن وانگر ڀائيندو هو. نوان نوان Script ڏيندو هو، چيائين ته سڀ دوست سرڪاري تقريبن جو بائيڪاٽ ڪن جيڪو دوست وڃي ان جو سوشل بائيڪاٽ ڪيو، ان سان هٿ نه ملايو. هو باغي ۽ سچو قلم ڪار هو. تمام گهڻو پڙهيل ۽ حساس هو. وري هڪ ٻي مهم هلايائين ته سڀني سان سنڌيءَ ۾ ڳالهايو. اڙدو، پنجابي ۽ پناڻ سڀ سمجهن ٿا. ڪٿي به وڃو، بازار هجي يا وين هجي يا سفر ۾ هجو سڀني سان سنڌيءَ ۾ ڳالهايو. ماڻهو سڀ سنا اٿو، اسان پاڻ کي مثبت ڪيون. هو ڪنهن کان به نفرت ڪونه ڪندو هو، سنڌ

جي حقن جي ڳالهه ڪندو هو ۽ان تي ڪڏهن سودي بازي (Compromise) نہ ڪيائين. هو تعصب پرست هرگز ڪونہ هو.

هو چوندو هو تہ نيٺ سنڌي لکو ۽ نج سنڌي ڳالهايو. اسان جي ٻوليءَ ۾ تمام گهڻي وسعت ۽ شاهوڪاري آهي. هڪ دفعي چيائين تہ اوهان ڌاريا لفظ نہ لکو پنهنجي لکڻين ۾ نيٺ سنڌي لکو. مثال ڏيندي چيائين تہ لفظ مقبول ۽ مشهور ڌاريا لفظ آهن، ان جو متبادل لفظ ”هرواسي“ موجود آهي تہ پوءِ اسان کي عربي، فارسي يا اردوءَ کان اڌارا لفظ ڇو وٺجن. سال 1993 ۾ مون ڪتاب سماجيات جو تعارف لکيو. اهو ڪتاب 400 صفحن کان وڌيڪ آهي. مون هن ڪتاب ۾ نيٺ سنڌي لفظن جو استعمال ڪيو، جيڪا سيد ظفر حسن جي تربيت هئي. هي ڪتاب سنڌ يونيورسٽي جي پنجن شعبن ۾ پڙهايو وڃي ٿو. مون کي چوڪرا اڄ تائين چون ٿا، سائين توهان جي سنڌي ڏاڍي ڏکي آهي چو تہ اها ٻولي اخباري ناهي! هُو ان ڳالهہ تي زور ڏيندو هو تہ روڊن رستن، اسٽاپن،ريلوي اسٽيشنن جا نالا ۽ دڪانن جا بورڊ وغيره رستن تي سڀ سنڌي ۾ هجڻ گهرجن. ۽ اهو بہ چوندو هو تہ ان فقير کي خيرات ڏيو جيڪو سين بہ سنڌيءَ ۾ هٽي. سنڌس چپن تي هر وقت اهو وِرد هو”تنهنجي ٻولي منهنجي ٻولي قومي ٻولي سنڌي ٻولي.“ هو غير طبقاتي سماج جو حامي ۽ مظلوم ۽ ڏتڙيل طبقي جو طرفدار هو. جڏهن لطيف آباد شفٽ ٿيو، چيائين مان لطيف آباد کان حيدرآباد شهر ڪار يا رڪشا ۾ سفر ڪرڻ ڇڏي ڏنو آهي. مان هاڻي 6 سيٽر رڪشا ۾غريبن سان گڏجي سفر ڪيان ٿو، اوهان بہ سڀ پاڻ کي ڊي ڪلاس ڪيو، مني ٽيڪسي تي سفر ڪيو. پٺائي شايد اهڙن ماڻهن لاءِ چيو هو:

هُو جي آيا هير، مون اڳ نہ ڏٺا ڪڏهن.

اهو سڀ ان وقت جون تحريڪون آهن جن جو باني سيد ظفر حسن هو. پاڻ ان ڳالهہ تي زور ڏنائين تہ يورپي ۽ آمريڪي ادب جون شاهڪار ڪهاڻيون ۽ سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا وڃن، جيئن سنڌي ٻولي وڌ ۾ وڌ شاهوڪار ٿئي. هن ڏس ۾ صدر ۾ پرفيڪٽ پريس قائم ڪيائين ۽ ”ڌرتي“ جهڙو لاجواب رسالو جاري ڪيائين.

1980-81ع ۾ ولي رام ولڀ سان گڏجي رسالو ”آرسي“ جاري ڪيائين. مون بہ ”ڌرتي“ ۽ ”آرسي“ رسالن ۾ هيمنگوي ۽ ٻين يورپي اديبن جون ڪهاڻيون ترجمو ڪيون ۽ شايع ڪيائون. طارق اشرف سندس تمام ويجهو دوست هو. سهڻي رسالي جي ترتيب ۽ مشورا ظفر حسن جا

هوندا هئا. هڪ دفعي چيائين جسڪاٽي هلو تہ اڄ طارق اشرف سان ڪورٽ ۾ ملي اچجي. اسان صبح سان ڪورٽ وياسين. طارق اشرف جيل جي گاڏي ۽ پوليس جي پهري ۾ آيو، جيڪو سهڻي رسالي جي ڪري جيل ڀوڳي رهيو هو. گهڻي دير تائين سهڻي رسالي ۽ سنڌ جي مسئلن تي پاڻ ۾ ڳالهائيندا رهيا. هڪ دفعي طارق اشرف کي منهنجي صدر واري فليٽ تي وٺي آيو، چيائون تہ يورپ جي شاهڪار ڪهاڻين جو ترجمو ڪري سهڻي کي ڏيو ۽ پرڏيهي ادب جو سلسلو هلايو. مون وٽ تمام گهڻا ڪلاس هئا، جنهن جي ڪري اهو ڪم ڪونہ ڪري سگهيس. جنهن جو اڄ بہ افسوس آهي. هڪ دفعي چيائين تہ پريس نقصان ۾ تي وڃي. پنهنجي ٻولي ۽ ادب کي بچائڻو آهي تہ اهو برداشت ڪبو، جيڪو سندس Commitment جو وڏو مثال آهي. ظفر حسن قوم پرستي ۽ سنڌ پرستيءَ جو هڪ وڏو ٻرندڙ جبل هو جنهن جولاوو ۽ چڻنگون سموري سنڌ ۾ پکڙيون جنهن يونيورسٽيءَ اسان جي پيڙهيءَ کي متاثر ڪري اتساهہ ڏنو. وطن، ٻولي، ادب ۽ ڪتاب ڪلچر جو عشق ڏنو. سندس اصول هو تہ ڪلاس هر صورت ۾ وٺڻو آهي ۽ خالي ناهي ڇڏڻو.

ظفر حسن ڪهاڻيون، مضمون ۽ مقالا لکيا. ”رهيل قرض“ سندس ڪهاڻين جو مجموعو آهي. ريڊيو جي مخزن پروگرام ۾ ڪتابن تي تبصرا ۽ ليڪچر پروگرام ڪيا. پاڻ هاليووڊ ايڪٽرن جهڙو سهڻو ۽ خوش لباس شخص هو. ٽي وي تي ”پرک“ پروگرام ڪيائين، جيڪي تمام گهڻو هر واسي ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري طور 1977ع کان 1979ع تائين ڪم ڪيائين. يار دوست جيڪي آفيس ۾ دير مدار پهچندا هئا يا نہ ايندا هئا انهن تي ميمو ڪڍيائين ۽ چيائين دوستي پنهنجي جڳهہ تي پر اصول سڀ کان اتم شيءِ آهي. برٽرنڊ رسل شايد ظفر حسن سيد لاءِ ئي چيو هو ”هڪ سچو اديب هميشہ جنگ جي حالت ۾ رهندو آهي.“

پروفيسر ظفر حسن هڪ مثالي استاد، اعليٰ ۽ سخت منتظم هو. استادن کي هميشہ پڙهڻ ۽ محنت جو اتساهہ ڏيندو هو. پنهنجي Subject سنڌي، انگريزيءَ ۽ اڙدو ادب تي دسترس حاصل هئس، گهر ۾ سندس ذاتي لائبريري تمام وڏي ۽ شاندار هئي. سنڌ يونيورسٽي سوسائٽيءَ واري گهر ۾ لائبريريءَ ۾ وڏو هال جوڙايو هئائين. افسوس جو رٽائر ٿيڻ کان پوءِ جلد گذاري ويو. ۽ ان گهر ۾ رهيو بہ ڪونہ. هو شاگردن ۽

نوجوانن سان پيار ڪندو هو ۽ ڪتاب به سوکڙيون ڏيندو هو. هو عورتن سان ويهي علمي ادبي ۽ قومي بحث ڪندو هو پر هن کي عورتن ۾ دلچسپي ڪانه هئي. ڪنهن دوست چيو ته ڊپارٽمينٽ ۾ زبردست عشق ڪيائين جيڪي بلڪل غلط هو. هن ڪنهن سان به عشق ناهي ڪيو، سواءِ پنهنجي ماءُ ٻولي ڌرتي ۽ ثقافت ۽ پنهنجن ماڻهن سان ڪيائين. جيڪڏهن ڪا ڳالهه هئي به ته اِها ٻي ڊر ڪان هئي. مولانا آزاد ڪٿي چيو هو "ڪردار انسان جو اهڙو حسن ۽ ملڪيت آهي جنهن کي ڪڏهن به زوال نٿو اچي سگهي."

جڏهن شيخ اياز سنڌ يونيورسٽيءَ جو وي. سي ٿيو ته استادن کي خطاب ڪرڻ لاءِ اچي رهيو هو. اهو ظفر حسن هو جنهن مون کي ۽ اعجاز قريشيءَ کي چيو ته سيني ترقي پسند استادن کي وڃي چئو ته هو آڊيٽوريم ۾ گڏ ٿين. اسان ائين ڪيوسين پوءِ جڏهن شيخ اياز تقرير ڪئي ته آڊيٽوريم ڀرجي ويو. ماڻهو ٻاهر بيٺا هئا ۽ اهو تاريخي استقبال هو. تاريخي رڪارڊ خاطر، اهو به ٻڌائڻ اهم ٿيندو ته جڏهن ڀٽي صاحب جي حڪومت ختم ٿي ۽ ضيا جو دور شروع ٿيو، ظفر حسن، شيخ اياز کي عرض ڪيائين ته جيترو جلد ٿي سگهي، وي.سي شپ تان استعيفا ڏني وڃي، پر شيخ اياز سندس ڳالهه نه مڃي.

ملڪ کان ٻاهران جيڪي به اديب ايندا هئا انهن جا ليڪچر وغيره ظفر حسن جي حوالي هوندا هئا. شيخ اياز جا ادبي پروگرام به ظفر حسن ۽ قاضي خادم وٽ هئا. سچل انٽرنيشنل ڪانفرنس ۾ انڊيا ۽ ٻين ملڪن جا مهمان آيا هئا. اهو ٽن ڏينهن جو پروگرام سموري سنڌ جو ٽوئر سگا ۽ ظفر حسن سنڀالي ڪامياب ڪرايو. نامور اديبه وينا شرنگي ۽ ٻين اديبن جا ليڪچر تمام سٺي نموني ۾ ڪرايا جيڪي يادگار هئا. ذاتي دوست به هو ۽ ان جو ليڪچر تمام سٺي نموني ڪرايو. مشهور ڪهاڻيڪار نسيم کرل، ڊاڪٽر حميده کهڙو سان آفيس ۾ ملڻ آيو، تڏهن به ظفر حسن کي ملڻ لاءِ گهرايو جيڪو سندس ويجهو ذاتي دوست هو.

ظفر حسن جو والد صاحب سيد نذر علي شاهه سنڌ مرڪنٽائل بئنڪ ۾ مئنيجر هو. تنڊي جام جي ڀرسان مسو ڀرڳڙي سندن ڳوٺ آهي جتي زمينداري به اٿن، جيڪا سندن ننڍو ڀاءُ مظفر شاهه سنڀاليندو هو. اها ڏک ۽ صدمي جي ڳالهه آهي ته سندن خاندان ۾ ڪو genes جو مسئلو هو تنهن ڪري سندن والد ۽ چاچو ۽ ان کان پوءِ ظفر حسن، مظفر

شاهه ۽ سندن سڀ کان ننڍو ڀاءُ انور شاهه سڀئي Heart attack سبب وفات ڪري ويا. سڀئي اتي پنهنجي پيارن سميت خانداني قبرستان ۾ ابدي آرام ۾ آهن. جيئن ڀٽائي چيو "تڏي وسائج تڙ جي مٿي مڙهه مٿان."

سيد ظفر حسن هڪ آدرشي ۽ رول ماڊل انسان هو، محبتن، احترام ۽ خلوص جو پيڪر هو. هو هن ڌرتيءَ تي هڪ دفعو آيو ۽ جلدي هليو ويو. سنڌ جي چيڪي ۽ گيڙو رنگ جي مٽيءَ تي پنهنجا نشان، ساروٽين جي خوبصورت گلابن ۽ رابيلن جي خوشبو اسان وٽ هميشه لاءِ ڇڏي ويو. ڀٽائي چيو:

تان ڪي ساٿن اور، جان آهين اوطاقن ۾،
ڏهه ڏهه پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٿائن گهور،
ويا جي هنگلور، ته ڪرم ملنديءِ ڪاپڙي.

****

ڪلا پرڪاش

سنڌين جي ڳولها ۾... ظفر حسن

ڪراچي ايئرپورٽ تي موتي ۽ بلالي پاڻ ۾ ڳالهيون ڪرڻ ۾ محو هئا ۽ هنن کان ٿورو پري موهن ۽ مان سامان ڳولهڻ لاءِ بيٺا هئاسين تہ هڪ حسين اتفاق ٿيو. موهن مون کان ٿورو پر پرو ٿرالي هٿ ڪيو بيٺو هو تہ ڪنهن اچي ڪانئس پڇيو، ”هيءَ فلائيٽ گلف ايئر جي آهي؟ دُبئيءَ مان آئي آهي؟“

”ها، بلڪل.“ موهن وراڻيو.

هن شخص چيو، ”مان دبئيءَ مان آيل پنهنجن مهمانن کي ڳولهي رهيو آهيان... موهن گيهاڻي...“

”مان ئي تہ آهيان موهن گيهاڻي.“

”مان ظفر حسن.“

هو ٻئي هڪ ٻئي کي گلي مليا تہ ظفر پڇيو، ”۽ موتي پرڪاش... ڪلا؟“

”اجها ڪلا“، موهن ائين چوندي مون طرف ٿي آيو تہ مون پنهنجو نالو ٻڌي پنيان نهاريو. مون موهن ۽ ظفر جي گفتگو نہ ٻڌي هئي، پر طفر کي ڏسندي ئي دل آواز ڏنو اَڙي، ظفر...

ظفر مون کان پڇيو، ”موتي ڪٿي آهي؟“

مون پهرين ڪيس اشاري سان ڏيکارڻ ٿي گهريو تہ هُتي بيٺو آهي موتي. بلاليءَ سان ڳالهائي رهيو آهي. پر پوءِ مان ظفر سان گڏ وجي ڪيس موتيءَ وٽ ڇڏي آيس!

هاڻي سوچيان ٿي تہ منهنجو ياءُ ظفر دُبئيءَ مان آيل مهمانن کي تہ برابر ڳولهي رهيو هو. موهن، موتيءَ ۽ ڪلا کي، پر در حقيقت

هو ڳولهي رهيو هو انهن موهن، موتيءَ ۽ ڪلا کي، جيڪي سنڌي آهن، جن جو سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب سان گهرو واسطو آهي. ظفر کي اسان جي ۽ اسان جهڙن سچي سنڌين جي تلاش آهي! سچن سنڌين جي سدائين ڳولها ۾ آهي ظفر حسن.

ايئرپورٽ کان ٻاهر نڪتاسين تہ اسان جي ملاقات ظفر جي سهڻيءَ ڪنوار قمر سان ٿي! هُن سان ڳالهائيندي منهنجي دل سڪون ۽ فخر سان ڀرجي ويئي تہ اسان جي اديب دوست ظفر حسن، جيڪو اسان کي ڀاءُ وانگر پيارو آهي، اُن جي ڪنوار هيڏي خوبصورت ۽ هيڏي ذهين آهي! ظفر ۽ قمر ايئرپورٽ تان سڌو اسان سان گڏ بلاليءَ جي گهر هليا. اُتي مهمانن کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو. مرد هڪ ڪمري ۾ ويٺا ۽ زالون ٻئي ڪمري ۾. قمر منهنجي بلڪل ئي سامهون صوفا تي ويٺي هئي. هن کان خبر چار ورتم تہ ٻڌايائين تہ هوءَ حيدرآباد جي ڪاليج ۾ زولاجيءَ جي پروفيسر آهي! اهو بہ ٻڌايائين تہ ڪين چار ٻارڙا آهن جن مان صرف هڪڙي ڀنڙي نذر کي پاڻ سان وٺي آئي آهي. باقي ٽن ٻارن کي ڄام شوري ۾ ئي ناناڻن ۽ ڏاڏاڻن وٽ ڇڏي آئي آهي. اها بہ خبر پيئي تہ هن اسان سان ڪراچيءَ ۾ اچي ملڻ خاطر، ڪاليج مان ٽي چار ڏينهن موڪل ورتي آهي. هن جي حب حاصل ڪري دل ڀرجي آئي. پنهنجو گهر ۽ پنهنجا ٻار دربدر ڪري، پنهنجي ڪم تان گسائي، ظفر سان گڏ ڪراچيءَ اچڻ، سندس پنهنجي پتار لاءِ قرب ۽ عزت جو ثبوت تہ آهي ئي آهي پر ان مان اسان لاءِ بہ سندس محبت ظاهر آهي. اسين جيڪي رشتي ۾ سندس ڪي بہ ڪين لڳون، سندس اديب گهوٽ جا اديب دوست آهيون. پوءِ بہ هن اسان کي ايڏو پنهنجو سمجهيو تہ دل ڪيئن نہ احسانمند ٿئي! قمر واقع ئي قمر آهي. سهڻي ۽ اڇي اُجري- فضيلت ڀري ۽ محتنڻ! قمر کي خبر هئي تہ ظفر سان اسان جي خط و ڪتابت آهي. هڪ بہ دفعو فون تي بہ ڳالهائڻ جو وجهہ مليو آهي. ظفر جي خطن ۽ فون تي گفتگوءَ ڪيس اسان جي دل جي بيحد قريب آندو هو پر روبرو ملندي ساڻ دل ۾ ديرو ڪري ڇڏيائين. اصل ائين لڳو ئي ڪين تہ ڪو ظفر پهريون دفعو مليو آهي. سندس سهڻو سڀاجهو منهن ڄڻ اڳي ئي ڏٺل پئي لڳو، هن جي ڪهاڻي ”رهيل قرض“ مجموعي ۾ ظفر پنهنجي اَبي ۽ اَمڙ کي اَرپڻ ڪيو آهي. لکيو اٿائين تہ ابو هي ڪتاب ڏسي ها تہ ڪيڏو خوش ٿئي ها. ۽ اَمڙ هي ڪتاب ڏسي خوش ٿيندي پر ڳالهائي نہ سگهندي ۽ رڳو ڳوڙها

ڳاڙيندي.

هي به ستون پڙهڻ سان منهنجيءَ دل ۾ هڪ ڳالهه چيچي ويئي هئي ته ظفر پنهنجي ابي امڙ جو بيحد لائق فرزند آهي. مون کي هو راکورا هئي ته مان سندس ماءُ بابت ڪانئس ڪجهه پڇان. مان ظفر کان پڇي نه سگهيس پر سندس ڀيڻ اختر کان پڇيم، جيڪا پوءِ گڏي .هن جا ڪي مضمون به پڙهيا اٿم. ظفر جيئن لکڻين ۾ پڌرو آهي، تيئن ئي روبرو به لڳو. سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي اديبن لاءِ بي پناهه محبت، ڏاڍ ۽ ناحق ڏسي ته خون ٿهڪيو وجيس! دوستن جي چونڊ ٿيل اٿس. ڏيکاءُ بلڪل پسند ڪين ڪري. سادو سانتيڪو، هو ڏاڍو دريا دل به آهي. پيار ڪرڻ ۽ وري آزاد به ڇڏڻ ته ڪو ڪانئس سکي! مان سندس ان لاثاني گڻ جي اُپٽار ڪرڻ لاءِ بي چين آهيان. هو ڄامشوري مان خاص اسان سان ملڻ اسان جي ايئرپورٽ تي مرحبا ڪرڻ لاءِ پنهنجيءَ ڪنوار سميت آيو هو، پنهنجو گهر ۽ ٻار رُلائي. ڪراچيءَ ۾ هو پنهنجي ڀاءُ انور وٽ لٿل هو. اُهو سندس به گهر آهي چو ته ظفر ۽ انور سڳا ڀائر آهن. زماني جي گردش ۽ هن دُرنگيءَ دنيا، جيڪا پيسي جي پوڄاري آهي، تنهن هنن ٻنهي ڀائرن جي ڀائپيءَ تي ڪوبه اثر نه ڪيو آهي. اُهو انور جو گهر بلالي ڀاءُ جي گهر کان ڪافي پري آهي. ٻه ٽي دفعا ظفر پنهنجيءَ ڪنوار سوڌو، بلاليءَ جي گهر، گلشن اقبال ايراضيءَ ۾ آيو. موتي ۽ موهن ڪيس مليا ئي ڪين. مان ويني هئس. مون ڪين ٻڌايو ته موتي ۽ موهن، اَدي بلاليءَ سان گڏ پوليس ۾ ويا آهن، ته سنڌي ماڻهو سنڌ ڏسڻ آيا آهن، اِهو اطلاع ڪين هر ڪنهن وزٽر وانگر، قانوني طور پوليس ۾ ڏيڻو آهي، اُن بعد مون ڪيس چيو "ظفر، منجهند جي ماني وري ڀڳوانداس وٽ آهي."

"ٺيڪ آهي. پوءِ هلون ٿا. وري چئين وڳي فون ٿو ڪريان يا اچان ٿو."

مُرڪندي مُرڪندي ظفر جڏهن اهي لفظ چيا، تڏهن سچ ته دل گهورجي ويئي هن ڀاءُ جي سياءُ تان. هو هيڏي تڪليف ڪري رهيو هو ۽ اسين ساڻس ملڻ لاءِ وقت نه پيا ڪڍي سگهون! تڏهن به نه هن جي نرڙ ۾ گهنج پوي ۽ نه سندس چپن تي ٽهلپل سدابهار مرڪ ۾ ڪا ڪمي پوي!

هڪ ٻي ڳالهه به منهنجيءَ دل تي گهرو اثر ڪيو اُها هيءَ ته ظفر لائق ماڻهن ۽ خاص ڪري ليکڪن جو قدر دل سان ڪري ڄاڻي. هن اياز عالم ابڙي جي اسان سان واقفيت اهڙي نموني ڪرائي جو اياز جي

خود دار شخصيت اسان جي دلين تي اُن دم ئي اُڪرجي ويئي. جنهن صداقت سان ظفر، گرامي صاحب بابت مهراڻ جي "گرامي نمبر" ۾ لکيو آهي، اُن مان به پروڙ پوي ٿي ته ظفر وٽ هڪ پارکو ۽ قدردان دل آهي.

ظفر جو هڪ ضد آهي ته سنڌيءَ ۾ ڳالهايو. جيڪڏهن ڪو به سنڌي ڄاڻندڙ ساڻس سنڌيءَ ۾ نه ڳالهائيندو ته ظفر هُن کي جواب ئي نه ڏيندو. هن جي ڀائرن ۽ ڀينرن جي گهرن ۾ به سڀ ڪو سنڌيءَ ۾ ڳالهائي. ظفر ان ڳالهه ۾ ايترو سخت آهي، جو سندس هڪڙي ڀاءُ غير سنڌي ڇوڪريءَ سان پيار جي شادي ڪئي آهي ته ظفر پنهنجي اُن ڀاڀيءَ سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ جو اُصول لڳائي، آخر ڪيس سنڌي سيکاري ڇڏي آهي! ظفر جي ايڏي سختي ڏسي هڪ ڏينهن مون ڪيس چيو، "مان بلاليءَ جي گهر ۾ عشرت ۽ ٻارن سان هندستانيءَ ۾ ڳالهائي رهي هئس جو ته هنن کي سنڌي ڪين اچي... ته زبان تي عادت رهجي ويئي آهي. هاڻي تنهنجي ڀاءُ انور ۽ ڀاڀي نسرين سان پُل ۾ هندستانيءَ ۾ ڳالهايان ته ائين نه ٿئي جو رات جو دعوت تان موٽان ته تون در ئي نه کولين!" ظفر جواب ۾ صرف مُرڪيو پر سندس مُرڪ ۾ به جڻ چتاءُ هو ته اهڙيون ڀُلون به هُو معاف نه ڪندو. ظفر جي پنهنجن اصولن طرف ايمانداري ايڏي آهي جو اصولن جي طرفداري ڪندي ۽ سچ چوندي هو ڪنهن جو به لحاظ نه رکندو. پنهنجن پراون جو نه. ننين وڏن جو نه... سائين غلام مصطفيٰ شاهه جو به نه ته ڊاڪٽر حميده کهڙي جو به نه ... سچ ٿا مرد چون ڪنهن کي وٽي نه وٽي. سچل جي ڪلام جي هيءَ سٽ ظفر سان بلڪل نهڪي ٿي اچي.

ظفر، يونيورسٽيءَ ۾ پوليٽيڪل جاگرافيءَ جو پروفيسر آهي. ان کان سواءِ سندس باقي وقت ادبي خدمت ۾ گذري ٿو. سنڌي ادبي بورڊ سان ڪافي سال هن ڀاءُ جو واسطو رهيو ۽ ادبي بورڊ مان الوداع ڪرڻ بعد هن پنهنجي پياري ساٿيءَ ولي رام وليءَ سان گڏ "آرسي" شايع ڪرڻ شروع ڪئي آهي. "آرسي" جن به نظر مان ڪڍي هوندي سي ان جي معيار جي ساک ڀريندا ۽ هاءِ اُڳتي هلي "آرسي" جي معيار ۽ انمول ساهتڪ خزاني جي ساک وقت ڀريندو. ساهت ڇپائڻ لاءِ ظفر پنهنجو پيسو سيڙائي پريس خريد ڪئي. مان سمجهان ٿي ته هن جهڙي اصول پرست ۽ خوددار شخص لاءِ اهو ئي بهترين طريقو آهي ادب جي خدمت ڪرڻ جو.

مون ڪيس گهٽائي دفعا ليکڪن کي چوندو ٻڌو ته "لکو... لکو ڇو نه ٿا؟ جيڪڏهن نه لکندا ته باقي توهان جو ۽ منهنجو رشتو ڪهڙو رهندو؟ ادب ئي ته اسان کي ملايو." ناصر مورائيءَ کي منهنجي سامهون چيائين، "توهين لکندا ته واهه واهه نه ته توهان سان ڳالهائڻ بند."

مون جڏهن ڪراچي ڇڏڻ وقت ساٽس موڪلايو پئي تڏهن ڪيس چيم، "ظفر، تون پنهنجي سنڀال ڪجانءِ. تنهنجي صحت ۽ زندگي اسان لاءِ ڏاڍي قيمتي آهي."

ظفر وراڻيو، "توهين صرف لکو. مان بلڪل ٺيڪ رهندس."

اسان جي لکڻ سان ظفر نالي واري شخص کي ڇا ملندو؟ پر هو پاڻ کي سنڌ کان، سنڌي قوم کان، سنڌي ٻوليءَ کان ۽ سنڌي ادب کان الڳ سمجهي ئي ڪين ٿو. جيڪو سنڌي ٻولي ڳالهائي ٿو ۽ سنڌيءَ ۾ لکي ٿو، جيڪو سنڌ جي آسودگيءَ جو تمنائي آهي ۽ سنڌي قوم جو سچو فرد آهي، اُهو ظفر جو دوست آهي. ظفر جي محبت جو حقدار آهي. ڪراچي ايئرپورٽ تي ملندي ئي پهرئين اڌ ڪلاڪ ۾ جي اندر ظفر پڇيو هو ته تون پنهنجو ڪجهه به لکيل ڪٿي آئي آهين يا نه؟ مون جڏهن ظفر سان ڳالهه ڪئي ته منهنجو هڪ ناول تيار پيو آهي. مون اهو بمبئيءَ جي "ورڪنگ وومن" تي لکيو آهي، تڏهن چيائين، "ان جي فوٽو ڪاپي ڪڍائي اسان ڏي رواني ڪجو."

وري ٻئي دفعي ڳالهه نڪتي ته چيائين، "ڀلي پهرين پارت ۾ ڇپجي."

مان ظفر کي ٻڌائڻ ٿي چاهيان ته پهرين سنڌ ۾ ڇپجي ته مون لاءِ وڌيڪ ئي خوشيءَ جي ڳالهه آهي. بمبئيءَ ۾ منهنجا ڪتاب ڇپرائڻ لاءِ گهڻو چاهه دادا ڄڳت آڏواڻيءَ کي هوندو هو. اڄ ڪلهه ڄڳت دادا ساهتڪ نموني جا ڪتاب نه ٿو ڇپائي. مان پارت ۾ ڪنهن پبلشر کي اپروچ ڪريان ته منهنجو ڪتاب ڇپرايو، اهو دل آزاريندڙ ڪم آهي. هڪ ٻي به ڳالهه آهي جنهن ڪري مان هيڪاري وڌيڪ خوش ٿينديس جيڪڏهن سنڌ ۾ منهنجون تخليقون ڇپايون وينديون. ٻي ڳالهه هيءَ آهي ته مون کي سنڌ ۾ گهڻن ئي منهنجن پائرن ۽ خاص ڪري، ادي ظفر، سنڌي ليکڪا جي حيثيت ۾ جيترو سڃاتو ۽ مان ڏنو، اوترو مان نه سنيران ته مون کي پارت ۾ ڪڏهن مان مليو آهي يا سڃاتو ويو آهي! مان ڄڻ ٻيهر ليکڪا ٻڻجي موٽي آهيان!

اسين ظفر حسن کان سندس ضد سکي آيا آهيون ته سنڌين

سان ضد ڪري سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻو آهي. مان جڏهن هيءَ ڳالهه لکي رهي آهيان، ٺيڪ هن وقت منهنجو گهوٽ اجمل شيخ سان فون تي ڳالهائي رهيو آهي. هو ڪيس چئي رهيو آهي، "هاڻي ته، يار، سنڌيءَ ۾ ڳالهائينداسين توهان سان به. ظفر کان سکي آيا آهيون. ظفر جو اهو ضد اسين پنهنجي سڀاءَ ۽ زندگيءَ ۾ شامل ڪنداسين."

مون کي لکندي شرم ٿو اچي ته خود منهنجي توڙي منهنجي گهوٽ جي ڪن پائرن پينرن جو اولاد سنڌي ۾ نه ڳالهائيندو آهي ۽ اسان شڪست کاڌل سپاهين وانگر ان ڳالهه بابت لڙڻ ئي ڇڏي ڏنو آهي پر هاڻي مان ۽ منهنجو گهوٽ، ٻئي ظفر سان انجام ٿا ڪريون ته پنهنجيءَ شڪست جي احساس کي مٽائي اسين به سندس وانگر هر ڪنهن سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائينداسين پوءِ چاهي هو سنڌيءَ ۾ نه وراڻين! هڪ ٻيو ڪم ظفر اسان تي رکيو آهي، اُهو اِهو ته هندستان جي آزاديءَ وقت جڏهن ملڪ جو ورهاڱو ٿيو، تڏهن اسان سنڌي هندن کي سنڌ ڇڏي وڃڻو پيو ۽ پارت ۾ وڃي نئين سر زندگي اَڏڻي پيئي بلڪل ان طرح جيئن ڪنهن اوچتي طوفان سبب ڪن پکين جا آکيرا اُجڙي وڃن ۽ هو اُن طوفان جو هراس ۽ اوندهه، اکين ۾ کڻي ڪنهن دور دراز جڳهه تي وڃي، وري ڪک ڪک ميڙي پنهنجا آکيرا ٺاهين ته سنڌي هندن ان طوفان کي ڪيئن منهن ڏنو ۽ پارت ۾ وري پاڻ کي ڪيئن اڏيو؟ ان موضوع تي اسين ڪو ڪتاب لکون. ظفر اِهو وڏو ڪم ڏسيو آهي. اسين دل سان ڪوشش ڪنداسين ته جيئن اهو ڪم سر انجام ڪريون. حقيقت ۾ ظفر کي ڇو ٿو ڇوٽو پوي ته ان موضوع تي اسين لکون! ٺيڪ ائين ڪپندو هو جو سنڌي هندن مان ڪنهن جي قلم مان، ورهاڱي جي بعد جيڪي مصيبتون نازل ٿيون، ان بابت ڪو ٻي ساختو شاهڪار ملڻ ڪپندو هو! پر اهو ٻي ساختو اظهار ادب ۾ ڇو نه ٿيو، ان جو ڪارڻ مان نه ٿي ٻڌائي سگهان. توڻي لڄ اچيم ٿي ته ائين ڪيئن ٿيو. جڏهن ظفر ۽ سليم ميمڻ به اهو سوال پڇيو تڏهن منهنجي من ۾ پهريون دفعو اهو خيال آيو ته اسان جي ادب ۾ ههڙي طوفاني موضوع تي ڪا دل لوڏيندڙ تخليق ڪانهي تنهنڪري ئي شايد... يا اهو به هڪ ڪارڻ ٿي سگهي ٿو جنهن ڪري شايد اسان جي نوجوان طبقي ۾ ماضيءَ لاءِ گهڻي ڄاڻ ۽ محبت نه آهي! مان پارت ۾ رهندڙ سنڌي نوجوانن جي ڳالهه ٿي ڪريان. ها، ته اهڙو ڪجهه لکان جو ننڍي ٿهيءَ کي سجاڳ ئي نه ڪري پر ڏونڌاڙي، اهو انجام به دل ئي دل ۾ ظفر

سان ڪيو اٿم!

ظفر اسان کي ڪراچيءَ ۾ انور ۽ نسرين، اختر ۽ قاضي صاحب جهڙا سهڻا ساٿي ملائي، پاڻ ٻه چار ڏينهن ڄامشوري هليو ويو. اسين ڪراچيءَ ۾ هجون ۽ ظفر حسن ڄامشوري ۾، مٿان وري ظفر جو فون ٻه خراب هجي ۽ اسين ڏينهن رات ڪوشش ڪريون ته ملي ئي نه، اهو اسان سان ستم ٿيو، پر سهٺو پيو، غير حاضر هوندي ٻه ظفر اسان ٿنهين سان گڏ هو. مان توڙي موتي ۽ موهن، ڪيس پنهنجين دلين ۾ ڪٽي پئي گهمياسين. آخر جڏهن ڪراچيءَ آيو، تڏهن ٻه هن سان ملڻ جو وقت تمام ٿورو مليو. اسان جون گهڻن ئي هنڌ دعوتون هجن. هو وري نڪرڻ مهل چوي: ”بلڪل آرام سان اچجو. پل ڪيتري ٻه دير لڳي. مٿان ڪوبه خيال ڪريو.“

جيتوڻيڪ تمام ٿورو وقت پئي گڏ ويناسين، تڏهن ٻه ظفر جي ڪراچيءَ ۾ هئڻ جو احساس اسان کي ڏاڍو شاهوڪار پيو ٻڻائي ڇڏي. پڇاڙيءَ وارن ٻن ڏينهن تي ظفر اسان کان کي سوال پڇيا. سندس پڇيل سوال ۽ اسان جا ڏنل جواب هڪ منجهند جو هن ٽيپ رڪارڊر ۾ ٽيپ ڪيا.

آخرين ڏينهن تي ته خاص بندوبست ڪري، هن وڊيو رڪارڊنگ ڪرائي. پاڻ اسان ٻنهي جي سامهون ويهي کي سوال پڇيا جن جا اسان جواب ڏنا. ظفر اسان کي پنهنجي دل ۾ ته قابو ڪري ڇڏيو هو پر پوئين صبح جو اسان کي وڊيو ڪئسيٽ ۾ ٻه قابو ڪري ڇڏيائين! هن اسان کان ايترا ۽ اهڙا سوال پڇيا جو سچ ته اسان جي دل بار بار پرجي پئي آئي، نه ڪنهن اسان کان حال پڇيو آهي ۽ نه اسان ڪنهن سان حال اوريو آهي. پر اسان ظفر سان پنهنجو ڪافي ڏک سک ونڊيو. مثال طور جيئن موتي پنهنجيءَ پوريءَ زندگيءَ ۾ ٻن چئن ماڻهن کي مس اها ڳالهه ٻڌائي هوندي ته بمبئيءَ ۾ هن هڪ دفعي يڪا ٽي ڏينهن ماني نه کاڌي هئي! موتي، ظفر سان ڇُلي پيو ته اهڙي غريبي ٻه هن ڏٺي آهي... ٻيو هڪ سوال پڇيائين جنهن جي جواب ۾ مون ڪيس چيو ته اسان جا ٻار اسان جهڙا خوش نصيب نه آهن. هنن بي پرواهه نندپڻ ته ڏٺو ئي ڪين. مان وڌيڪ ڳالهائي نه سگهيس. ان گهڙيءَ اهو ڏک ورائي ويو ته اسان جن ٻارڙن جو نندپڻ اسان جي جيئڻ جي جدوجهد جي نذر ٿي ويو.

اسان کي ايئرپورٽ تي الوداع ڪرڻ لاءِ هڪ وار قمر ٻه اچي

پهتي! منهنجيءَ هن پينڙيءَ جي مان ڪيتري مهرباني مڃان. آخر ۾ موڪلائڻ وقت پهرين مون ئي موڪلايو قمر ۽ ظفر کان، پوءِ مان اڳتي وڌي ويس ۽ پنيان نهارڻ جي جرئت ئي نه ڪيم، جو ڏسان ته موتي ڪيئن ٿو ظفر کان موڪلائي. ان مهل اهو سياڳو ڏينهن ياد آيو جنهن ڏينهن اسين ڪراچيءَ ۾ پهتا هئاسين. ايئرپورٽ تي جنهن مهل ظفر چيو هو، ”ڪٿي آهي موتي؟“ اها گهڙي ياد اچي ويئي. موتي ان وقت ٿورو پرتي بلاليءَ سان ڳالهائي رهيو هو. مان ظفر سان گڏ وڃي ڪيس موتيءَ وٽ ڇڏي اتي واپس هلي ويس، جتي موهن بيٺو هو ۽ سامان ملڻ جي انتظار ۾ هو. مان يڪدم واپس ان ڪري ويس ڇاڪاڻ ته ظفر ۽ موتي ٻه پيار وارا جيڪي عرصي کان هڪ ٻئي سان ملڻ لاءِ ماندا هئا ۽ سپنن ۾ ۽ جاڳ ۾ هڪ ٻئي کي ساريو هئائون تن جي ملڻ جي سياڳيءَ گهڙيءَ جو سُک سهڻ کان ٻاهر هو. ان وقت جڏهن هو الڳ ٿي رهيا ۽ موڪلائي رهيا هئا، تنهن گهڙيءَ جو سور ٻه سهڻ کان ٻاهر هو!

(ڪلا پرڪاش جي سنڌ جي سفرنامي ”جي هيئنڙي منجهه هُرن“ ،1987ع تان ورتل)

****

مدد علي سنڌي

۽ منهنجا به ڪي آهن خواب

(ظفر حسن بابت ڪجهه اڻپوريون ساروڻيون)

نسيم سحر آهي،
زندگي، طائر، ملڪ نغمه زن،
دراز ريش
ايراني مُلي جي ٻانگ،
۽ طلوع آفتاب سان
داغستان منور،
گهوڙا پنهنجي مالڪن کي ڏسي هٽڪيا.
ويڙهاڪ سردار گڏ ٿيا،
انهيءَ وقت
تورا بوداق
فزيق خواجه کي چيو:
فتح جي خوشيءَ ۾
توکي هڪ قصو ٻڌايان!!
(هڪ قديم داغستاني گيت جو ترجمو)

* * *

ڪيترن ماڻهن سان زندگيءَ ۾ مڪا ميلو ٿئي ٿو، پر اهڙا ماڻهو تمام گهٽ هوندا، جيڪي ڪڏهن به من تان نه لهي سگهندا آهن. جڏهن مونکي دوست مختيار احمد ملاح چيو ته اوهين ظفر حسن تي ڪجهه لکي ڏيو، ته آئون ڪيتري دير تائين اونهي ويچار ۾ ٻڏي ويو هوس ۽ پوءِ دل جي آئيني تي ڪيترين ئي يادگيرين جا ڪڪر اُڀري آيا. انهن يادگيرين جي واءُ وڏ ڦڙي مينهن سمان وسڻ شروع ڪري ڏنو.

ظفر حسن سان، منهنجي دوستي اڌ صدي پراڻي هئي، اصل ۾ ظفر حسن، شروعات ۾ منهنجو نه، پر سُهڻي رسالي جي ايڊيٽر طارق اشرف جو دوست ۽ سهڻي رسالي ۾ هن جو مددگار هو. تنهن وقت سهڻيءَ مخزن جي کهڙي ڳالهه ڪجي؟ هر مهيني باقاعدگيءَ سان، ڊيمي سائيز ۾ بنا ڊڪليئريشن جي رسالو نڪرندو هو.

اهو زمانو سال 1969ع جو آهي. طارق اشرف جيڪو سدائين منهنجي لاءِ طارق صاحب رهيو، نه فقط منهنجو پاڙيسري هو، بلڪ اسان جا هن سان خانداني رستا به هئا. هن جي امڙ، امان مرحيات جي دل گهري ساهيڙي هوندي هئي. حيدرآباد جي الهندي ڪچي ۾، ڪوڪر پاڙي ويجهو طارق اشرف جي گهر پرسان منهنجي ننڍپڻ جا دوست امتياز قاضي ۽ ارشاد قاضي رهندا هئا. هنن جو وڏو ڀاءُ اشفاق قاضي وري حميد سنڌيءَ جي مخزن روح رهاڻ ۾ ڀانهن ٻيلي هو. سال 1968ع ۾ روح رهاڻ رسالي کان حڪومت ضمانت گهري، جيڪا نه ڀرڻ جي ڪري رسالو بند ٿي ويو. تنهن وقت سهڻي رسالو فقط ادب براءِ ادب جي فڪر جو پوئلڳ هو.

روح رهاڻ جي بندش پوڻ کانپوءِ، سنڌي ادب ۾ سهڻي، نئين زندگي ۽ مهراڻ رسالن جو اوج هو. سهڻي رسالي ۾ آغا سليم، امر جليل، نسيم احمد کرل، غلام نبي مغل، ڊاڪٽر نجم عباسي، قمر شهباز، امداد حسيني، شمشير الحيدري ۽ ٻين ڪيترن ئي ليکڪن جا مضمون شايع ٿيندا هئا. طارق صاحب کي سندس گهر ايندي،ٻاهر ويندي ڏسندا هئاسين، پر ساڻس ڳالهه ٻولهه جنوري 1969ع ۾ ٿي، جڏهن مون هڪ ڪهاڻي "ويا گذاري ڏينهڙا" لکي ۽ وڃي طارق صاحب کي ڏني. هن ڪهاڻي وٺي چيو، "سهڻي ۾ شايع ٿيندڙ لکڻين کي ظفر حسن جڏهن اوکي ڪندو آهي، تڏهن انهن کي شايع ڪندو آهيان. آئون ڪهاڻي پڙهي پوءِ ظفر حسن کي ڏيندس!" ڪجهه ڏينهن کانپوءِ طارق صاحب مونکي چيو، "ظفر حسن کي ۽ مونکي هيءَ ڪهاڻي وڻي آهي، توهان هن ڪهاڻيءَ کي فيئر ڪري ڏيو!" بهرحال، اها ڪهاڻي سهڻي ۾ شايع ٿي ته جهڙوڪر آئون خوشيءَ ۾ نه پيو ماپان. ان وچ ۾ سهڻيءَ کي ڊڪليريشن مليو. طارق اشرف سندس گهر جي ويجهو، هڪ جاءِ پنهنجي مائٽ سيد سليم شاهه کان مسواڙ تي ورتي ۽ اتي پرنٽنگ پريس اچي قائم ڪئي. بعد ۾ خبر پئي ته اها پريس هٽڻ لاءِ ظفر حسن، پنهنجو گهر وڪڻي، اها پريس خريد ڪئي هئي. ظفر حسن جو اهو گهر

عامل ڪالونيءَ ۾ واقع هو، جتي هو پنهنجي ڀائرن مظفر حسن سيد (وفات ڪري ويو) انور حسين سيد، (وفات ڪري ويو)، ٻن ڀينرن ادي اختر، ادي منور سلطانه ۽ امڙ حسينه سيد سان گڏ رهندو هو. سندس والد سيد نظر شاهه، اڳي ئي وفات ڪري ويو هو، جيڪو ٽنڊي جام ويجهو زميندار سان گڏوگڏ ورهاڱي وقت سنڌ ڪوآپريٽو بئنڪ ۾ مينيجر هو. ظفر اهو شاندار گهر وڪڻي، اچي لطيف آباد يونٽ ڇهه ۾، مسواڙ تي بنگلو وٺي رهيو. ظفر جو اهو بنگلو لطيف آباد جي مين روڊ تي، نرسري ويندي روڊ جي ڪنڊ تي واقع هو. ڪڏهن لطيف آباد ۾، ان بنگلي وٽان لنگهندي، ماضي ياد اچي ويندو آهي.

* * *

ظفر حسن جي امڙ، جيجي حسينه سيد اصل حيدرآباد دکن جي هئي. ننڍڙي هوندي کان ڪيس نور محمد هاءِ اسڪول جي باني نور محمد لاکير ايڊووڪيٽ جي زال، نپائي وڏو ڪيو هو. محترم نور محمد لاکير جي زال به حيدرآباد دکن جي هئي. پر امڙ حسينه سيد، سنڌي ايڏي صاف ڳالهائيندي هئي، جو خبر ئي نه پوندي هئي، ته هن جو تعلق حيدرآباد دکن سان آهي. جڏهن به فون ڪندو هوس، ته ڏاڍي اُڪير ۽ محبت سان حال احوال وٺي پوءِ ٻڌائيندي هئي. ”آبا، ظفر حسن ٻاهر ويل آهي!“ پوءِ لطيف آباد ۾ اڪثر وڃڻ ٿيندو هو، روايتي سنڌي عورتن وانگر، مون کي پنهنجي پٽن ظفر ۽ مظفر وانگر پائيندي هئي، پڇاڙيءَ ۾ بيمار رهندي هئي. ظفر حسن جي حالت ڏسڻ وٽان هوندي هئي، سخت پريشان رهندو هو، هڪ ڀيرو مون کي پنهنجي گهر اندر وٺي هليو ته هلي امڙ جي عيادت ڪر. آئون اندر ويس هوءَ بيڊ تي ليٽيل هئي، مٿس اڌ رنگ جو اثر هو. فقط هڪ هٿ ٿورو مٿي ڪري، اشارو ڪيائين ته منهنجي لاءِ دعا ڪرايو! ظفر جي والده جا آخري ڏينهن پنهنجي پٽ مظفر حسن سيد، جي لطيف آباد يونٽ 2، واري ننڍڙي بنگلي ۾ گذريا، جيڪو اسان جي دوست علي انور هاليپوٽي جي لطيف آباد يونٽ ڇهه واري بنگلي هاليپوٽو هائوس جي سامهون واقع هو. ظفر حسن جي والده جو ٽيجهو هاليپوٽي هائوس ۾ ٿيو هو، چاڪاڻ ته مظفر جو بنگلو تمام ننڍو هو.

* * *

ظفر حسن جي دماغ ۾ تنهن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ جديد ادب ترجمو ڪري آڻڻ جي ڌُن سوار هئي. سهڻي رسالي لاءِ هڪ مڪمل

پريس به انهيءَ ارادي سان قائم ڪئي هئائين. تنهن وقت ڪمپيوٽر جو زمانو ڪونه هو، ان ڪري سنڌي ڪتابن جي اشاعت لاءِ نه فقط پرنٽنگ مشين پر ان سان گڏوگڏ ڪمپازيٽر به رکڻا پوندا هئا. 52 اکرن جي ٽائيپ، جنهن ۾ شروع، پڇاڙي ۽ وچ وارا اکر، ڪامائون، فل اسٽاپ، 52 اکرن رکڻ لاءِ ڪاٺ جا، اسپيس وارا ننڍڙا ننڍڙا خانا ٺهيل ڏگها اسٽينڊ، ڪمپازيٽرن جي ويهڻ لاءِ اسٽول، ڪمپوزنگ ٽيل ميٽر لاءِ پتل جون ٺهيل اسٽڪس، پروفن ڪڍڻ لاءِ گيلي (لوهه جو ٺهيل رولر)، پروفن ڪڍڻ لاءِ ڪاغذ، ڇپائي لاءِ مس، مشين مين ۽ ان جو اسسٽنٽ، ڪمپازيٽرن جو انچارج فورمين. مقصد ته ڇهن ڪان اٺن ڪمپازيٽرن، سميت 10 ڪن ماڻهو ننڍي پريس لاءِ ضروري هوندا هئا، ۽ اهڙي پرنٽنگ پريس ظفر حسن، سهڻي رسالي لاءِ، الهندي ڪچي ۾ هڻي هئي، جنهن جو آئون اڌ صديءَ ڪانپوءِ پيو ذڪر ڪريان.

* * *

پريس قائم ڪرڻ ڪان اڳ ۾ فيصلو ٿيل هو، ته طارق اشرف، پريس سنڀاليندو ۽ ظفر حسن وري پريس جو سمورو خرچ برداشت ڪندو. باقي پريس جي آمدني ڪيتري هئي تنهن وقت ته ان بابت اسان کي ڪا به خبر نه هئي. سستائي وارو زمانو هو. نيوز پيپر، اوپر پاڪستان مان ايندو هو. 20x30 باءِ اٺ، يعني ڊبل ڪرائون رسالي لاءِ ڪاغذ جي ريم جو ريٽ هوندو هو 12 رپيا. جڏهن ته ڪرائون سائيز جي پيج جي ڪمپوزنگ ۽ ڇپائي جا وري وٺندا هئا 2 رپيا. سو اهو هو زمانو، جنهن جي پاڻ وينا ڳالهه ڪريون. شام جو ظفر حسن پريس ۾ اچي، فورمين استاد غلام قادر مرحوم ڪان حساب جي پڇا ضرور ڪندو هو، پر ڪيس جواب ملندو هو ”سائين طارق صاحب وٽ حساب ڪتاب جي ڪاپي پيل آهي؟“

بهرحال اُهو سلسلو به گهڻو وقت نه هلي سگهيو. ڏيڍ ٻن سالن اندر، ظفر صاحب جو موڊ خراب ٿيڻ لڳو. آئون طارق صاحب جي تمام ويجهو هئس. ان ڪري نه پُڇڻ جي باوجود محسوس ٿيو ته هاڻ طارق ۽ ظفر حسن جي تعلقاتن ۾ ڏار پوڻ وارا آهن. سال 1971ع جي جنوري ۾ آخرڪار طارق صاحب، ٻڌايو، ”پريس بند پيا ڪريون!“ ۽ پوءِ ظفر حسن آيو، ۽ پريس ڪي پنهنجو تالو هٽائي، هليو ويو... پر جنهن جاءِ ۾ پريس قائم هئي، تنهن جاءِ ۾ به در هوندا هئا. هڪ وڏو شاهي در جتي مشن لڳل هئي ۽ ٻيو وري جاءِ ۾ وڃڻ لاءِ هڪ ننڍڙو در! اتي تالو

لڳل هو. پر ان جي چابي طارق صاحب وٽ هئي. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ رات جو طارق صاحب مونکي ۽ پاڙي جي هڪ نينگر الطاف لچو کي پاڻ سان گڏ وٺي هلي سهٽي پريس جي ننڍڙي در جو تالو کوليو. پوءِ اسان طارق صاحب جي چوڻ تي اتان سنڌي ٽائيپ جو سمورو سامان ڪٽڻ شروع ڪيو. مون جڏهن طارق صاحب کي چيو، ته ”ائين چو ٿا ڪريو“ ته چيائين ”تون ماٺ ڪري هي سامان ڪڻ. ڇاڪاڻ ته هي منهنجو سامان آهي. باقي مشين ظفر حسن جي آهي!“ آئون چپ ٿي ويس ۽ ٻن ڏينهن، يعني ٻن راتين ۾ اهو سامان ڪٽائي اتي طارق صاحب جي گهر ۾ هڪ ننڍڙي ڪمري ۾ وڃي رکيوسين. مون اهو ڪم ته ڪيو، پر پوءِ منهنجو ضمير مون کي ملامت ڪندو رهيو، ته هن غلط ڪم ۾ آئون شامل چو ٿيس؟ مون ظفر حسن سان اها ڳالهه ته نه ڪئي، پر پاڻ هڪ ڏينهن اچي مون وٽ گهر پهتو.

* * *

اها سال 1971ع جنوري جي ڳالهه آهي. ڪيس ڏسي مونکي ڏاڍي خوشي ٿي. مون ڪيس ڊرائينگ روم ۾ وڃي ويهاريو. هن ڊرائينگ روم جي ڏاڍي تعريف ڪئي، جيڪو اصل ۾ ادا وڏي ممتاز قريشي جو سيٽ ڪيل هو. ڊرائنگ روم واقعي هو به ڏاڍو سهڻو. پيرن هيٺان نرم ايراني غاليچو، ڀتين تي وال پيپر، رنگين سِرن جي ڊزائين واري ٽين ديوار تي وري ڳاڙها بخمل جا پڙدا. خوبصورت ڪاري رنگ جا ليدر وارا صوفا سيٽ. پر ۾ سِيٽي. اڍائي ٽنن جو آمريڪن ايئر ڪنڊيشنر ڪيريئر، آرٽ سان پريل شوڪيس، ڊرائنگ روم جي اندر وري 50 فوٽن جي برماٽيڪ واري ڇت وارو بيڊ روم! اتي ڪجهه دير ويهڻ بعد هن چيو، ”مدد صاحب اوهان سان هڪ ڳالهه ڪرڻي آهي، جيتوڻيڪ مون کي خبر آهي ته، اوهين طارق صاحب جا ويجها دوست آهيو، پر هي ڳالهه آئون ڪنهن ٻئي کي ڪونه چوندس!“

مون ڪيس چيو ”شاهه صاحب توهان مونکي ٻڌايو ته ڳالهه ڇا آهي!“ پاڻ ڪجهه دير ماٺ رهيو، پوءِ ٻڌايائين، ”سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته ڳالهه ڪيئن ڪريان، پر ڳالهه جيڪڏهن نه ڪندس، ته پوءِ معاملو وڌي ويندو. مون هي پريس، پنهنجو عامل ڪالوني وارو گهر وڪڻي خريد ڪئي هئي. هاڻي اوهين پاڻ ڏسو، فقط پرنٽنگ مشين نه پر ڪمپوزنگ مٽيريل، ۽ ٻيو سمورو سامان وغيره ويندي مشين مين، ڪمپازيٽرن، فورمين، ۽ آفيس جي مسواڙ به هر مهيني آئون ٿو ڏيان.

منهنجو طارق صاحب کي چوڻ هو، ته پريس مان جيڪي آمدني ٿئي ٿي، ان جو حساب ڪتاب رکو. پر طارق صاحب منهنجي ڳالهه تي توجهه نٿو ڏئي! مون غلام نبي مغل جي ڪنن تي به اها ڳالهه آندي آهي پر هاڻي، هي معاملو اڳتي نه هلي سگهندو. توهان مهرباني ڪري منهنجو ساٿ ڏيو، ته آئون پرنٽنگ پريس ڪٽائي هلي، صدر ۾ اها هٽايان.“ هاڻ آئون ڪچان ته ڇا ڪچان. جو مونکي خبر هئي، ته طارق صاحب، پويان پريس جو سمورو سامان ڪٽائي وڃي پنهنجي گهر رکيو آهي. آئون منجهي پيس، ته جيڪڏهن هن کي ٻڌايان ٿو ته پريس ۾ ته ڪاري وارا ڪک وڃي بچيا آهن سواءِ پرنٽنگ پريس جي، ته ڳالهه مون تي اچي بيهندي، ته اها ڳالهه ظفر کي تو جو ٻڌائي، بهرحال!

مون هن کي فقط ايترو چيو، ”سائين توهان پريس ڪٽائڻ ۾ دير نه ڪريو!“ ۽ پوءِ ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ ظفر پريس جو تالو هلي کوليو. سنڌس ڀاءُ مظفر حسن ۽ آئون ساڻس گڏ هئاسين. پريس جو در کوليائين ته اتي سواءِ مشين جي ٻيو ڪجهه به نه هو. اهو ڏسي ظفر حسن صفا دهلجي ويو ۽ سخت ڪاوڙ جو اظهار ڪيائين. پر مون ڪيس چيو، ”سائين هاڻ ڪاوڙ مان ڪم نه هلندو، جيڪي ٿيو، ان ڳالهه کي ڇڏي توهين فقط طارق صاحب سان ڳالهايو يا غلام نبي مغل کي وچ ۾ آڻي، فيصلو ڪرايو. پر مشين هتان ڪٽائي هلو!“

* * *

ظفر حسن بابت، طارق اشرف اسان کي ٻڌائيندو هو، ”ظفر صاحب، ٽائيم جو پابند، ايٽيڪيٽ تي هلندڙ، ۽ تمام سنجيده ماڻهو آهي.“ اهوئي سبب هو، جو جڏهن ظفر حسن، سهٽي پريس جي آفيس ۾ اچا مس داخل ٿيندو، ته آئون اتان اٿڻ جي ڪندو هوس. طارق اشرف جي سهٽي پريس واري آفيس، تنهن وقت، حيدرآباد جي اديبن جو مرڪز هوندي هئي. امر جليل، ته پريس جي سامهون واري سيد سليم شاهه جي گهر ۾ مسواڙ تي رهندو هو. سيد سليم شاهه ۽ سيد محمد علي شاهه، طارق صاحب جا مائٽ هئا. سليم شاهه جي زال وري حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر عبدالڪريم لوڌيءَ جي ڀيڻ هئي. سليم شاهه جي والده اصل حيدرآباد دکن جي هئي، جيڪا مشهور اديب ڊاڪٽر ابراهيم خليل جي زال جي وڏي ڀيڻ هئي. طارق اشرف وارن جي ناني به اصل حيدرآباد دکن جي هئي، تنهن ڪري طارق صاحب جي والده ۽ سنڌس ڀينرون (طارق جون ماسيون جن مان هڪ ملتان، ۽ ٻي

مٿياري جي سيدن ۾ پرڙيل هيون) پاڻ ۾ اڙدو ۾ ڳالهائينديون هيون.

شام ٿيندي هئي ته اڪثر اتي ظفر حسن، آغا سليم، امر جليل، غلام نبي مغل، آغا شهاب الدين، وليرام ولڀ، الهبچايو لغاري، رسول بخش انڙ، پيربخش پياسي شاعر تنبي محمد خان وارو، امداد حسيني، شوڪت حسين شورو ڪڏهن ڪڏهن ڊاڪٽر تنوير عباسي اچي گڏ ٿيندا هئا.

ظفر حسن ڏسڻ ۾ مڙس جهڙو انگريز. رنگ جو بنهه اڇو، ڪير جهڙو، بت ڀريل، قدآور، صفائي اهڙي جو مک پنهنجي مٿان نه ويهڻ ڏيندو. اڪين ۾ ڪائي جستجو ڪا ڳولا. ڪرسيءَ تي ٿوري مير ڏسندو ته طارق صاحب کي چوندو، ”سائين معاف ڪجو ڏسو، ڪرسيءَ تي ڪيڏي نه مِٽي لڳي پئي آهي.“ ۽ پوءِ پاڻ ئي ڪپڙو کڻي، ڪرسيءَ کي صاف ڪندو! ظفر صاحب پاڻ به سدائين اڇو ۽ اهڙو اجرو رهندو هو، جو ساڻس هٿ ملائيندي، ڊپ ٿيندو هو، ته متان سائينءَ جو هٿ ميرو نه ٿي پوي. سدائين پينٽ ۽ شرٽ ۾ ملبوس. وارن ۾ ڦڻي ڏنل. پيرن ۾ روزانو پالش ٿيل بوٽ، جورابن سان. ڪپڙا روز تبديل ڪندو. ٻئي ماڻهوءَ کي به اصل گدلو نه ڏسي سگهندو. تڏهن آئون ميراجي شاعر کان گهڻو متاثر هوس: وار وڏا ڪلهي تائين لڙڪيل. ڪپڙا ڪاڏيءِ جا! قميص جا ٻٽڻ ڪليل، پيرن ۾ ميرو بنا پالش جي پناڙڪو سينڊل، هٿ ۾ هڪ وڏي لٺ. قميص هڪ ٻن هنڌن تان ڦاٽل. ان ڦاٽل ڪپڙن سان وري طارق صاحب وٽ وڃبو ته هو ڄاڻي واڻي منهنجي قميص کي وڏيڪ ڦاڙي چوندو، ”هي ٻهروپ مون سان نه ڪندو ڪر ۽ اها پنهنجي لٺ آفيس جي در تي رکي پوءِ اندر ايندو ڪر!“ ظفر صاحب ايندو ته آئون اٿڻ جي ڪندس. نه سلام نه وري دعا. هڪ ڀيرو طارق اشرف کلندي مون کي ٻڌايو، ”اڙي ٻهروپيا، ظفر حسن ايڏو ته سادو آهي، جو ڪالهه مون کي چوڻ لڳو، ”طارق صاحب هي نوجوان جيڪو توهان وٽ اچي ٿو، ۽ مونکي ڏسي وري اٿي هليو ٿو وڃي. ان لاءِ منهنجي دل چوي ٿي ته پاڻ ڪجهه پئسا گڏ ڪري هن کي ڪپڙا وٺي ڏيون، جو سندس قميص به ڦاٽل هوندي آهي.“ ان تي مون کلندي ڪيس چيو، ”سائين توهين ڀليا آهيو، اهو هِن جو ڍونگ آهي، سکي ۽ ستابي گهر سان تعلق اٿس.“

۽ پوءِ هڪ ڀيرو ظفر حسن مونکي چئي ڏنو، ”سائين معاف ڪجو، اوهان جو هي حليو مناسب نه آهي، ميراجي اڙدو ٻولي جو شاعر

ته وڏو هو، پر انتهائي گدلو ماڻهو هو. ان ڪري پنهنجي پرسنلٽيءَ کي ڊيميج نه ڪريو! مون کي توهان جي خبر پئي آهي ته توهين ممتاز قريشي جا ننڍا ڀاءُ آهيو، آئون اوهان جي قيصر سئنيما تي اڪثر فلم ڏسڻ ويندو رهندو آهيان!“

مون ساڻس ها ڪئي، ۽ فقط لٺ کڻڻ بند ڪري ڇڏيم، پر ان واقعي ڪانپوءِ ظفر حسن سان نيازمنديءَ جو سلسلو شروع ٿي ويو. ان وقت جڏهن پاڻ شام جو سهڻي پريس ۾ ايندو هو، ته ساڻس هڪ ٻيو سوٽيڊ بوٽيڊ نوجوان ڪاري عينڪ پاتل شخص گڏ هوندو هو، جيڪو اڳتي هلي مشهور تاريخدان ٿيو. سندس نالو هو مبارڪ علي. تنهن وقت پروفيسر عمر ميمڻ، جمال رند، محمد حسن پٺو، غلام رباني آگرو، ابراهيم جويو ۽ سمورو گروپ ويندي وائس چانسلر پروفيسر غلام مصطفیٰ شاهه تائين مبارڪ علي جو سخت مخالف هوندو هو؛ جيڪي مون کي اڪثر چوندا هئا، ”ظفر حسن، جماعت اسلامي جي ماڻهوءَ کي ٿو پاڻ سان گڏ وٺي هلي! ان ڪري تون به ظفر سان گڏ نه هلندو ڪر.“ تنهن وقت سائين ابراهيم جويو جي اڳواڻيءَ ۾ ترقي پسند سنڌي اديب گڏ هئا، جيڪي ادب ۾ سنڌ جي قومي حقن لاءِ لکجندڙ ادب براءِ سياست جا قائل هئا، ٻئي طرف طارق اشرف وارا ادب براءِ ادب جي نظريي جا حمايتي ۽ آئون وري هوندو هوس ٻنهي گروپن جي وچ ۾ ڦاٿل.

*　　*　　*

سهڻي پريس ۾ منهنجو وڃڻ روز جو معمول هوندو هو. ان ڪري ظفر صاحب سان منهنجي ويجهڙائپ آهستي آهستي، پر سُست رفتاريءَ سان وڌڻ لڳي. هاڻ هن کي ڏسي آئون اٿي نه ويندو هوس.

پاڻ سدائين خوش پوشاڪ، خوش اخلاق، سهڻي سوچ جو مالڪ رهيو. مرداني حسن ۾ سندس جهڙو ٻيو ورلي ڪو اديب هوندو. نه ڪڏهن سگريٽ نه وري ڪڏهن وسڪي کي هٿ لاتائين. خانگي زندگي به بنهه صاف ۽ شفاف، اسان جي وسڪي پيئڻ واري عادت بابت فقط ايترو چوندو هو، ”مدد صاحب، توهان جا اديب دوست، توهان کي ننڍي ڄمار ۾ وسڪيءَ تي لاهي آيا آهن، اها چڱي ڳالهه ڪونهي. خاص طور تي توهان جهڙي ماڻهوءَ لاءِ، ڇاڪاڻ ته اسان جون توهان ۾ گهڻيون اميدون آهن.“ آئون هن جي ڳالهه کي لنوائي، جواب ڏيندو هوس، ”سائين، آئون هيوي ڊرنڪر اصل نه آهيان!“ ان تي کلي چوندو

هو، ”پر توري توري تہ واپرايو تا نہ؟ عبدالقادر جوڻيجي وارن سان!“

ظفر صاحب بنيادي طور تي رومانٽڪ ماڻهو هو. پر اندر جو حال ڪڏهن بہ نہ اوريندو هو. هڪ ڀيرو هُن کان سوال ڪيم، ”سائين توهان ڪڏهن ڪنهن سان محبت ڪئي؟“ تعجب سان مونکي ڏسي چوڻ لڳو، ”اُهو بہ ڪو سوال آهي پڇڻ جو؟“

ظفر صاحب وڏو زماني شناس سنجيده ماڻهو هو. سُخن جو اهڙو سچو، جو کهڙي ڳالهہ ڪجي. جيڪا ڳالهہ من ۾، اها ٿئي وري چپن تي. ڪنهن بہ ڪم جي باري ۾ جنهن سان بہ واعدو ڪيائين، تہ ان تان هرگز نہ ڦرندو، پوءِ ڀل وارو، وير وهي وڃن، پر ان تان نہ هٽندو. پنهنجو خانگي ڪم ڪنهن کي نہ چوندو. نہ وري ڪنهن لاءِ ڪا سفارش ڪندو. حاجتمند جي دل ۾ اجايون اميدون جاڳائي، ڪين ڪو بہ آسرو اصل نہ ڏيندو. سنڌي ادبي بورڊ ۾ سيڪريٽري شپ سندس پراڻو خواب هو. اڄ ادبي بورڊ ۾ جي سيڪريٽري واري دفتر ۾ غالباً اهو بورڊ بہ باقي نہ بچيو آهي، جنهن تي ظفر جو نالو لکيل هو. نہ وري بورڊ، کي ڪا اهڙي ضرورت ٿي، جو پنهنجي سيڪريٽري جو ڪوئي ڪتاب شايع ڪرڻ جي زحمت گوارا ڪن.

اڄ اڌ صدي لنگهي وڃڻ بعد جهاتي پائي پوئتي نهاريان ٿو تہ ويل وقت هڪ سپنو ٿو ڀانئجي. سپنو بہ اهڙو جو جڻ ڏني ان کي ڪالهہ تي هجي. (سال 1969ع ۽ اڄ سال 2020ع) پورا 50 ورهيہ معنيٰ: اڌ صدي. هاڻي دوربيني اکين تي رکي، ماضي ۾ تو ليئو پائي ڏسان، جيڪو منهنجي اکين اڳيان گذرندو رهيو. آئون اکين ڏٺو شاهد آهيان. ڪيترن واقعن ۽ ان دور جو!

مرداني حُسن ۾ سندس جهڙو بيو ورلي ڪو اديب مون ڏٺو. هڪ ڏينهن وٽس ويس. مون بيل وڄائي تہ پاڻ اچي در کوليائين. ٻاهر لان ۾ ويهي رهياسين. لان ۾ گلاب جي گلن جا ڪجهہ ٻوٽا هئا. انهن مان ٽڙيل مکڙين جو معائنو بہ ڪندو ٿي هليو. آئون ساڻس گڏ. ايتري ۾ سندس والده اندران سڏ ڪيو، تہ پاڻ تڪڙو اندر ويو. ڪجهہ دير ۾ موٽي آيو ۽ چوڻ لڳو، ”امان توهان جي لاءِ پڇيو پئي، تہ مدد لاءِ چانهہ سان گڏ ڇا موڪليان؟“ ايتري ۾ نوڪر چانهن ۽ سنبوسا کڻي آيو. چانهن پي اندر وني هليو. اندر ڊرائنگ روم ۾ سدائين سندس والد سيد نظر شاهہ جو پراڻي فريم ۾ فوٽو رکيل هوندو هو، نظر شاهہ پاڻ بہ ورهاڱي وقت ڪوآپريٽو بئنڪ حيدرآباد جو مينيجر هو.

* * *

جنوري 1971: ڪينٽونمينٽ ٿاڻي جي سامهون، 474 صدر حيدرآباد پريس، مشين مين استاد رئيس جمالي، ڪمپازيٽرن جو فورمين استاد عبدالمجيد پريس ۾ سهڻا شيشي جا ڪبٽ ٺهيل، انهن ۾ رکيل اڙدو، سنڌي ۽ انگريزي ڪجهہ ڪتابن جا نالا ياد آهن. فرانز فينن (1925-1961ع) جو ”ياد رفتگان“ (اڙدو ترجمو)، ”بيا گوراويا“ فرينچ ليکڪ بالزاڪ (1799-1850ع) جو ناول (ڇپيل مڪتبہ جديد لاهور)، دوستو وسڪي (1821-1881ع) جا انگريزي ۾ ناول جهڙوڪ ”ذلتون کي ماري لوگ“، ترگنيف (1818-1883ع) جو ناول ”جهونڪي بهار کي“ (ماسڪو مان ڇپيل)، ٽالسٽاءِ جوناول: ”وارايند پيس“ ۽ ”آنا ڪرينا“، ميخائل شولو خوف (1915-1985ع) جو مشهور ناول ”ايند ڪوئيٽ فلوز دي ڊان“ (انگريزي ۽ ان جو اڙدو ترجمو ”اورڊان بهتا رها“، سويت لٽريچر مخزن، ميوزورڪ، ٽائيم جا سوين پرچا، پارٽ مان شايع ٿيل رسالا جهڙوڪ: ڪونج، نئين دنيا، رابيل، منگهارام ملڪاڻي، ايشور چندر، موهن ڪلپنا، سندري اتمچنداڻي جا ڪتاب ۽ انسائيڪلوپيڊيا ان برٽينيا جا ڪجهہ جلد.

مقصد تہ ٻڌائيندو هو، تہ سوويت لٽريچر مخزن، 1946ع کان باقاعدگي سان هر مهيني شايع ٿئي ٿو. جيڪا روسي، فرينچ، جرمن، اسپيني، پولش، انگريزي ٻولين ۾ ڇاپي وڃي ٿي. ظفر حسن وٽ، ڪتابن جي بهترين ڪليڪشن هوندي هئي، تلڪ چاڙهي مٿان، ادبيات بهترين بوڪ اسٽال هو. خير محمد ۽ سليم قريشي ان کي هلائيندا هئا. پر ۾ آمريڪن سينٽر هو. تلڪ چاڙهي جي هيٺان فوجواري روڊ تي اڪال يونگالائين جي سامهون قومي ڪتاب گهر هو، ان کي هڪ مدراسي عبدالستار هلائيندو هو. ڪجهہ وقت سهيل سانگي بہ ان بوڪ اسٽال تي اچي نوڪري ڪئي. اتي گهڻو ڪري روسي ادب، اڙدو ۽ انگريزي موجود هو. روسي ڪتاب ڏاڍا سستا، جن جي اعليٰ ڪليڪشن اتي وڪري لاءِ رکيل هوندي هئي. ڪامريڊ لينن جا ڪتاب ۽ ترقي پسند لٽريچر هڪيو تڪيو موجود هو. وڏي ڳالهہ تہ ماسڪو جي دارالاشاعت جا ڪتاب ڏاڍا سهڻا ڇپيل ملندا هئا. سوويت لٽريچر، رسالي سميت- ۽ ظفر ڪتاب بہ تمام گهڻا خريد ڪندو هو. هن جي خواهش هئي تہ دنيا جو بهترين ادب ترجمو ڪري سنڌي ۾ شايع ڪرايو وڃي. ان سلسلي ۾ سندس ذهن ۾ جيڪو خاڪو هو، اهو مرحوم

محمد حنيف رامي ۽ سندس ڀاءُ چوڌري نذير احمد، جي مڪتبہ جديد لاهور وارو هو. يا وري مشهور انگريزي پبلشر، پنگوئن جي ڪتابن جي سائيز سندس دلپسند هوندي هئي.

* * *

شروع کان وٺي ظفر حسن آئيڊلسٽ ۽ ايڊوينچرسٽ رهيو. 1971ع جي ڳالھ آهي، هڪ ڀيرو چيائين، ”پاڻ کي ترڻ ۽ گھوڙي سواري اچڻ گھرجي!“ مون چيو، ”بلڪل صحيح تا چئو!“ يڪدم چيائين ”تہ پوءِ اوهان کي اچن تا ٻئي ڪم ڪرت؟“ ٻڌايم، ”ترڻ تہ نہ پر گھوڙي سواري اچي ٿي!“ يڪدم چيائين، ”گھوڙي سواري تہ مون کي بہ اچي ٿي. پر سوئمنگ اچڻ گھرجي!“ چيم، ”سائين خير تہ آهي“، چوڻ لڳو ”ڀاءُ، ڪنهن بہ مهل حالتون خراب ٿي سگھن ٿيون، جيڪڏهن پاڻ کي ٻيلي ۾ هلي رهڻو پوي، ڪنهن وڏي ويڙهہ لاءِ تہ پوءِ، ان لاءِ اهي ٻئي ڪرت لازمي آهن!“ مون ڪيس ڪوبہ جواب نہ ڏنو، پوءِ وٺي هليو حيدرآباد جيم خاني، جتي سوئمنگ پول هوندو هو، پر جيم خانا جو سوئمنگ پول خراب هو، ان ڪري ڳالھ اتي جو اتي رهجي ويئي.

* * *

جولاءِ 1971ع: اوڀر پاڪستان تي مليٽري آپريشن شروع ٿي چڪو هو. ڪامريڊ جام ساقي، انڊر گرائونڊ ٿي پئي هليو. هڪ ڀيرو، ظفر حسن چيو، ”اڄ شام جو 7 وڳي گھر اچجو، اڪيلائيءَ ۾ ملاقات ڪرڻي آهي!“ چيم، ”سائين، بليڪ آئوٽ جي ڪري رات جو لطيف آباد مان موٽڻ وقت مسئلو پيدا ٿي ويندو!“ چيائين تہ، ”اهڙي ڪابہ ڳالھ ڪونهي، مني ٽيڪسيون، رات جو دير تائين هلن ٿيون!“ بهرحال شام جو 7 وڳي آئون رڪشا ۾ چڙهي وڃي ظفر صاحب جي لطيف آباد واري بنگلي تي لٿس. پاڻ اتي موجود هو. ڪجھ دير ويٺاسين ۽ اجا اونداهي ٿي تہ ڏسان هڪڙو سيپڪڙو مهاجر چوڙيدار پاجامي، لکنوي ٽوپي، لٺ ۽ سيلم شاهي جوتن سان اسلام عليڪم چئي ڊرائينگ روم ۾ داخل ٿيو. مون هن کي نہ سڃاتو تہ ايتري ۾ هن همراهہ کلندي مون کي چيو، ”يار ڪامريڊ سڃاڻين بہ نٿو!“ ايئن چئي ڀاڪر پائي، ڳچيءَ تي چمي ڏنائين، تہ سمجھي ويس، تہ اهو همراهہ ڪامريڊ جام ساقي آهي، ملڪ ۾ سخت مارشل لا جو دور، جام ساقي ڪميونسٽ پارٽي جو ليڊر ۽ اهو ظفر حسن وٽ، تہ واقعي اها رسڪ جهڙي ڳالھ هئي. بهرحال، ايتري ۾ منير احمد مانڪ بہ اچي پهتو. آخرڪار فيصلو

ٿيو، تہ چاڪاڻ تہ ملڪ ۾ گھٽ ۾ گھٽ ۾ پوسٽ چانيل آهي ان ڪري ادبي تقريبن ذريعي سڄاڳيءَ جو پرچار ڪرڻ گھرجي. بهرحال ان قسم جون گڏجاڻيون، مهيني ۾ چار ڀيرا ظفر حسن جي گھر تي ٿينديون هيون جنهن ڪانپوءِ نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾ باقاعده هفتيوار ادبي گڏجاڻيون شروع ٿيون، تنهن وقت محترم عبدالحميد آخوند نيشنل سينٽر جو ڊائريڪٽر هو، پر اڳتي هلي مارشل لا اٿارٽي اهي ادبي گڏجاڻيون بند ڪرائي ڇڏيون. ڪيتري وقت تائين، يعني بليڪ آئوٽ جي اونداهين راتين ۾ ظفر جي گھر تي، جام ساقي جي صدارت ۾ ميٽنگون ٿينديون هيون. اهو وڏو جوکم جو ڪم هو. پر ظفر حسن هڪ بهادر شخص هو، جنهن تنهن وقت اهو بلڪل نہ سوچيو، تہ انهن گڏجاڻين وقت مارشل لا حڪام جو ڇاپو بہ پئجي سگھي ٿو. اتي ئي هڪ گڏجاڻيءَ ۾ فيصلو ٿيو تہ قومپرستن ۽ ڪميونسٽن جو اتحاد ٿيڻ گھرجي. ان سلسلي ۾ مير احمد پٽي ۽ مونکي ذميواري ڏني ويئي. مون سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي اهم ليڊرن، جي هڪ گڏجاڻي، سيد شاهہ محمد شاهہ جي ڳوٺ ڀاڻوٽ تعلقي هالا ۾ سڏائي. پر ميٽنگ ۾ ڊاڪٽر ارباب کهاوڙ مخالفت ڪئي، تہ ٻهريون قومپرست مضبوط ٿين، تنهن کان اڳ ۾ اهڙو اتحاد ٿي نہ سگھندو.

ان سلسلي ۾ منهنجي ڊيوٽي لڳائي ويئي تہ تون ڪامريڊ جام ساقي جي محترم سائين جي. ايم. سيد سان ملاقات ڪراءِ. چاڪاڻ تہ جام انڊر گرائونڊ هو، ان ڪري فيصلو ٿيو تہ ان ڪامريڊ جام ڪنهن هڪ دوست سان موٽر سائيڪل تي، ۽ آئون بس ۾ سن وڃان. ان فيصلي تحت آئون صبح جو سويل نورمحمد هاءِ اسڪول حيدرآباد وٽ پهتس. اتي سرفراز چاڙهي جي چيڙي تي هڪ اڙدو اسپيڪنگ ڪامريڊ کي پنهنجي موٽر سائيڪل تي ويهاريو، ۽ آئون بس ۾ وڃي وينس. سن پهچي، مون سائين سان ڳالھ ڪئي. 2 وڳي جام ساقي سن پهتو. سائين جي ايم سيد سان ملاقات ڪري، جام ان موٽر سائيڪل تي واپس روانو ٿيو.

* * *

”منهنجي شادي، امان وارن طئي ڪئي آهي صلاح ڏيو!“ مون کي هڪ ڪنڊ ۾ وٺي وڃي ظفر اها ڳالھ ٻڌائي. سندس ڳالھ ٻڌي مُرڪي چيم، ”سائين سٺي ڳالھ آهي، ڪٿان تا شادي ڪريو؟“ چوڻ

لڳو، ”توهين تہ سڄاڻيندا هوندا هنن کي، ميان اسلم شيخ جي ڏيءُ سان سنگ طئي ٿيو آهي؟“ مون يڪدم چيو، ”اڪرم شيخ جي همشيره سان؟ جيڪي صدر ۾ رهندا آهن؟“ چيائين، ”ها، پر هاڻي توهان کي مون سان گڏ ڪراچي هلڻو پوندو، ٻي خريداري تہ ادي اختر وارن ڪري ڇڏي آهي، پر اڃا ڪين ڪراچي مان ڪجھ شاپنگ ڪرڻي آهي.“ مون چيو، ”ضرور سائين، توهان جڏهن چوندا، تہ هلنداسين!“ ۽ پوءِ پاڻ ڪراچي وڃي وڏيڪ شاپنگ، هن پنهنجي گهروارن سان ڪئي. پر مونکي ڪراچي جي بوهري بازار وٺي هليو. اتان، ليڊر جون ڪجھ بيگون خريد ڪيائين. اهي ڪار ۾ رکرائي، پوءِ آياسين ڪيفي جارج تي. اها هوٽل ڪراچي جنرل پوسٽ آفيس جي سامهون هوندي هئي، اڄ اتي اليڪٽرانڪ جا دڪان آهن. پوءِ لنچ اتي ڪري ڪافي منهنجي خواهش تي بندر روڊ تي واقع ڪاندا والا بلڊنگ ۾ مشهور ڪافي شاپ زيلين ۾ وڃي پيتي هئيسين. تڏهن ڪيفي زيلين جا بہ وڏا اوج هئا. اتي ريڪارڊنگ مشين لڳل هوندي هئي. ان ۾ 25 پئسا وجهي پنهنجي پسند جو ڪوبہ انگريزي گيت ٻڌي سگهبو هو. منهنجو وٽندڙ انگريزي گيت هوندو هو، مشهور سنگر ميري هاپڪن جو ”ڊو زور دي ديز مائي فرينڊ!“

* * *

ظفر صاحب جي شادي 1970ع ۾، هوٽل انڊس حيدرآباد ۾ ٿي هئي. مونکي اها تقريب اڃا ياد بيني آهي. شادي جي فنڪشن جا فوٽا، عاشق عارباڻي ڪڍيا هئا. تڏهن رنگين رول جي ڊولپننگ ڪراچي ۾ نہ ٿيندي هئي. پر رنگين رول ڊولپنگ لاءِ لنڊن اماڻيا ويندا هئا. ظفر صاحب کي فل سوٽ پهريل گلي ۾ گلاب جي گلن جا هار، مٿي تي ڪراڪلي ٽوپي. شاديءَ جي تقريب ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پير غلام رسول شاهه جيلاني، مير رسول بخش ٽالپر، پير آفتاب شاهه جيلاني، سيد امير علي شاهه جو سوٽ سيد آفتاب شاهه جاموٽ، پير حسام الدين راشدي، قاضي سعيد، قاضي عبدالمجيد عابد، قاضي محمد اڪبر، رسول بخش پليجو، آغا شهاب الدين، آغا احد جان، حليم بروهي، نثار حسيني شرڪت ڪئي، پاپي قمر کي بہ مون پهريون ڀيرو اتي شاديءَ ۾ ڏٺو. تنهن مهل سوچيو هوم، ”ظفر صاحب جهڙي ڏکئي ماڻهوءَ سان هيءَ ادي الله ڪري نباهہ ڪري“ ۽ پوءِ وقت ثابت ڪيو، تہ حيدرآباد جي صدر جي علائقي جي پليل نينگري، ڪيئن ظفر حسن

سان سموري زندگي ويهي نباهہ ڪيو. ادا اڪرم شيخ وارن جي گهر ۾، صدر جي اڪثر رهاڪن وانگر اڙدو ڳالهائي ويندي هئي. پر مجال آهي جو پاپي قمر ڪڏهن، ظفر صاحب سان اڙدو ۾ ڳالهايو هجي.

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي تہ سال 1972ع جي شروع ۾ ظفر حسن ٻيهر پريس قائم ڪرڻ لاءِ مشين ڪٽائي، آٽي ڪينٽونمينٽ ٿاڻي جي سامهون 474 آفيس ۾ هٽائي. پريس جي پر ۾ انڊسٽريل ڊولپمينٽ بئنڪ هوندي هئي. قاضي سعيد، ظفر حسن جو پيٽويو ان جو مئنيجر هوندو هو. پوءِ وٺي هليو ڪراچي، اتي رنڇوڙ لائين ۾ سنڌي ٽائيپ جون بہ آفيسون (فائونٽريز) هونديون هيون، هڪ جو نالو هو ’پاڪ ٽائيپ فائونٽري‘ ۽ ٻي جو نالو هو ’ڪراچي ٽائيپ فائونٽري‘ انهن مان ’ڪراچي ٽائيپ فائونٽري‘ جي سنڌي ٽائيپ ڏاڍي سهڻي نهيل هوندي هئي. ان کي اسين مصري ٽائيپ ڪري چوندا هئاسين. ٽائيپ جا ڪيترائي قسم هوندا هئا، 10 پوائنٽ، 12 پوائنٽ، 14 پوائنٽ، 18 پوائنٽ (بليڪ)، 24 پوائنٽ، 26 پوائنٽ ۽ 48 پوائنٽ. تنهن ڪانسواءِ فل اسٽاپ، ڪاما، اڌ دم، فل دم، اسپيس، شد، پيش، زير ۽ زبر جا لفظ، 52 سنڌي اکرن جا شروع، وچ ۽ پڇاڙي. اهو وري ڪمال هوندو هو سنڌي ڪمپازٽرن جو، جيڪي هڪ خاني مان هڪ هڪ اکر ڪڍي، پوءِ لفظن جي سٽ جوڙيندا هئا. بهرحال ’ڪراچي ٽائيپ فائونٽريءَ‘ تان ٽائيپ جو آرڊر بوڪ ڪرائي آياسين. ڪجھ ڏينهن ڪانپوءِ ٽرڪ ۾ سامان اچي حيدرآباد پهتو. منهنجو خيال آهي تہ 25 کان 30 هزار جو سامان هو، جيڪو 1972ع ۾ ظفر صاحب خريد ڪري، ’آٽي پرفيڪٽ پرنٽرز‘ جو ٻيهر اجراءُ ڪيو.

ظفر حسن کي سنڌ، سنڌي ٻوليءَ سان بيحد محبت هئي. هڪ ڀيرو چيائين: ”مدد صاحب! انهن پراڻن ماڻهن جا انٽرويو ڪرڻ گهرجن، جن ورهاڱي کان اڳ وارو دور ڏٺو هو.“

چيم: ”سائين! سنو آئيڊيا آهي!“ پوءِ ٻڌايائين: ”ورهاڱي کان اڳي لڄپت روڊ تي جيڪا هيءَ ڳاڙهي رنگ جي پراڻي بلڊنگ آهي، اتي ’سنڌ جو وينائل سوسائٽيءَ‘ جي آفيس هوندي هئي. اسين ننڍي هوندي اتان سنڌي ڪتاب خريد ڪرڻ ويندا هئاسين. هاڻ ان عمارت ۾ اجان بہ مسٽر بولچند آڏواڻي رهي ٿو. هلو تہ هن کان هلي ٿا انٽرويو وٺون.!“

اها بلڊنگ رسالا روڊ تي اڄ بہ موجود آهي، ان عمارت جو

هڪ پاڱو لجپت روڊ تي ۽ ٻيو پاڱو رسالا روڊ تي حيدرآباد لا ڪاليج جي سامهون واقع آهي. انهيءَ بلڊنگ ۾ هيٺان هندوءَ جي هوٽل هئي، جيڪا اڄ ڪلهه مسلمان هلائي رهيا آهن. ان هوٽل تي سنڌي ڪاڏو ملندو آهي. اسين ان بلڊنگ جي مٿين پاڱي ۾ رهندڙ مسٽر آڏواڻيءَ وٽ ويا هئاسين، جيڪو بنھ جهور ٿي چڪو هو، ڪيترين ڳالهيون اسان کي ٻڌايون هئائين، جيڪي ظفر حسن نوٽ به ڪيون هيون.

ٻئي ڀيري ڊاڪٽر اسماعيل شيخ وٽ وڃي هليو، تڏهن شيخ اسماعيل ڪينٽومينٽ ۾، عيدگاهه ميدان، ميجسٽڪ سئنما وٽ، اوپر پاسي هڪ بنگلو وٺي اچي رهيو هو. ڊاڪٽر اسماعيل شيخ مشهور اديب ڊاڪٽر ابراهيم خليل جو پٽ هو. چاڪاڻ ته ڊاڪٽر ابراهيم خليل ساڄي ڌر، بلڪ جماعت اسلامي جو همدرد هو، ان ڪري اهل علم، ليکڪ اسماعيل شيخ تي به ساڄيءَ ڌر جي اديبن جو وڏو اثر هو. اتي ڊاڪٽر گربخشاڻي جي حوالي سان هن مون سان وڏو بحث ڪيو هو، پر مون هن کي اتي سخت جواب ڏنا هئا، ته شاهه جي رسالي تي ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ڪيل محنت کان منهن نه موڙيو.

* * *

ظفر حسن شخصي تنقيد جي معاملي ۾ دل جو وڏو هو. مون کي ياد آهي ته حيدرآباد مان (مرحوم) اختر انصاري اڪبرآبادي هڪ اڙدو رسالو، ماهوار نئي قدرين ڪڍندو هو. هُن سال 1972ع جي مئي - جون وارو پرچو ’سنڌي ادب‘ ڪري ڪڍيو هو. انهيءَ پرچي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نامور محقق ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ جو لکيل انتهائي اعتراض جوڳو مضمون به شامل هو. مضمون ۾ ڊاڪٽر پٺاڻ سنڌ جي سرموڙ شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي لاءِ تمام اعتراض جوڳيون ڳالهيون لکيون هيون. انهن مان هڪ اها ڳالهه به هئي ته: ”سنڌي تصوف جو نمونو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ موجود آهي، جنهن ۾ هندو تعليم مطابق پنهنجو پاڻ کي فنا ڪرڻ، سچو وقت گروءَ (پير ۽ سيد) جي قدمن ۾ رهڻ، پنهنجي هستيءَ کي ايترو ڪيرائي ڇڏڻ، جو انسان غلام ٿي وڃي، ڪشمڪش جي زندگيءَ کان پاسو ڪرڻ ۽ آزاديءَ جي تصور جي ويجهو به نه وڃڻ، شاهه ڀٽائيءَ جي تعليم جا خاص اصول آهن!“ ڊاڪٽر پٺاڻ پنهنجي مضمون ۾ سائين جي. ايم. سيد تي به ذاتي حملا ڪيا هئا.

ظفر حسن ’نئي قدرين‘ جي ان پرچي بابت ’ڌرتي‘ رسالي جي

ٻئي نمبر پرچي اپريل — مئي 1974ع ۾ تبصرو شايع ڪيو، جيڪو سنڌس ئي لکيل هو ۽ پنهنجي نالي سان ئي شايع ڪيو هئائين. ان تبصري ۾ ظفر حسن، ڊاڪٽر پٺاڻ جي لاڪ لاهي ڇڏي ته ”هڪ سنڌي ٿي، هن اهڙو غلط قسم جو مضمون لکيو، جيڪو اختر انصاري اڪبرآباديءَ کي شايع نه ڪرڻ کپندو هو.“ تبصرو ڌرتي رسالي ۾ شايع ٿيڻ شرط ساڄي ڌر سان تعلق رکندڙ ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ مڃرجي پيو . هو صاحب اڪثر ڪري ڪا به ڳالهه گار ڪانسواءِ نه ڪندو هو. ان تبصري جي جواب ۾ ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ هڪ خط لکي ظفر حسن کي اماڻي ڏنو، جيتوڻيڪ انهيءَ خط ۾ هن انتهائي نامناسب ٻولي ڪتب آندي هئي، پر ظفر حسن ڪليل دل سان اهو خط ’ڌرتي‘ نمبر 3، اپريل 1975ع ۾ شايع ڪري ڇڏيو. اڇو ته اهو خط پڙهي ڏسون:

”ڌرتي (نمبر 2) ۾ ’نئي قدرين‘ (اڙدو) جي سنڌي ادب نمبر تي تبصري منهنجي مضمون تي تنقيد بيجا آهي. منهنجو مضمون هڪ سال اڳ جو ڇپيل آهي ۽ حقيقت تي مبني آهي. ٽڪرن ڏيڻ بدران جيڪڏهن سڄي مضمون جو ترجمو ڏين ها ته جيڪر اڇا ڪارا پڌرا ٿي پون ها، ان ڪري توهان جي تنقيد نه فقط بيجا آهي، پر ٽائيم بارڊ (مدي خارج) به آهي. البت توهان ڪارنهن جو ذڪر ڪيو آهي، ان تي مون کي هڪ پوڪ ياد اچي ويو، سو ٻڌو.

”تحقيقاتي مضمون لکڻ سان ڪارنهن جو داغ نه ايندو آهي، پر ڪڌن ڪرتوتن سبب البت ماڻهن جي منهن تي ڪارنهن ملجي ويندي آهي. سنڌ جا سيد پنهنجون ڌيئون ۽ ڀيڻون ڪنهن امتيءَ کي ڪونه ڏيندا آهن، چاڪاڻ ته هو انهن کي گهٽ سمجهندا آهن. پر جيڪڏهن ڪو سيد پنهنجي ڀيڻ يا ڌيءَ جي غير سيد سان سنڌس شادي ڪرائي ته ڇا انهيءَ کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي ڪارنهن ٿي سگهي ٿي؟ آئون سمجهان ٿو ته نڪ واري لاءِ ٻڏڻ آهي. مهرباني ڪري هيءَ خط ’ڌرتي‘ ۾ ڇاپيندا ته سنڌ جا سيد پڙهي لاپ پرائين. ياد رکجِ ته ڪوڙي ۽ منافق تي الله جي لعنت وسندي رهي ٿي. ’لعنت الله علي المنافقين والڪاذبين‘.“

(اصل ۾ ڳالهه اها هئي ته ظفر حسن جي ڀيڻ ادي اختر سيد، پهرين سيد نينگري هئي، جنهن سال 1963ع ۾ ان دور جي روايتن کان بغاوت ڪري، قاضي سعيد سان شادي ڪئي. سيد ظفر حسن ان شاديءَ ۾ ڀيڻ جو ساٿ ڏيئي، گهروارن جي رضامنديءَ سان اها شادي ڪرائي

هئي. تنهن وقت اهو وڏو مثال هو، ٻيو مثال سيد قمر زمان شاهه جي پيڻ ڊاڪٽر آفتاب سيد جو، ڊاڪٽر منير صديقي سان شاديءَ جو هو)

* * *

سنڌي ڪتابن ۽ رسالن تي بندش پوڻ وارو واقعو نه وسرندڙ آهي. سال 1975ع جي مئي مهيني ۾ سنڌ سرڪار هڪ ئي وقت 72 سنڌي رسالن ۽ ڪتابن تي بندش لاڳو ڪئي ۽ ساڳئي وقت ٽن پريسن کي به سيل ڪري ڇڏيو. ظفر حسن جي رسالي ’ڌرتي‘ کي ڊڪليئريشن نه هو، ان ڪري اهو رسالو بندش هيٺ نه اچي سگهيو. ظفر حسن ’ڌرتيءَ‘ جا چار ڪن رسالا ڪڍيا، اهو سلسلو هن 1974ع ۾ شروع ڪيو، ’ڌرتي‘ جو ٽيون پرچو نومبر 1975ع ۾ نڪتو، انهيءَ ٽئين پرچي جي ايڊيٽوريل ۾ ظفر حسن لکي ٿو:

”ڌرتي پبليڪيشن جو ٽيون ڪتاب ’زمين ڪان ڪٽيل‘ پيش ڪجي ٿو، ’ڌرتي پبليڪيشن‘ جي نمبر ٻئين ۽ نمبر ٽئين جي وچ ۾ يڪو سارو چوڏنهن مهينن جو ڊگهو عرصو آهي، انهن چوڏنهن مهينن ۾ ڇا وهيو، ڇا واپريو ان سلسلي ۾ ڪنهن سان سور سلڻ جي في الحال ڪا ضرورت ڪانهي. اسين رڳو ايترو چونداسون ته ڪتاب مئي ۾ ڪيڻ جو خيال هو ته ’عوامي حڪومت‘ سنڌي پريسن کي سيل ڪري ڇڏيو، جنهن ۾ پرفيڪٽ پرنٽرس به شامل هئي، جتان ”ڌرتي“ ڇپجي ٿو. پر تڏهن به ڪتاب ڪڍي رهيا هئاسون، جو بائينڊر وٽ تيار هو. پر مٿان وري حڪومت ڪتابن، رسالن ۽ ڪتابي سلسلن کي نه صرف بند ڪيو، پر انهن جي پوين پرچن کي به ضبط ڪري ڇڏيو، پر انهن ۾ ”ڌرتي“ رسالو شامل نه هو. پر تڏهن به ڊپ هو ته مٿان پل ۾ ”ڌرتي“ رهجي ويو هجي، جيئن ”برسات“ وغيره رهجي ويا هئا ۽ ٿيو به ائين. وري ڪجهه عرصي ۾ سرڪار باقي بچيل سمورن رسالن کي به بند ڪري، سنڌي زبان ۽ اسان جي ادب کي مڪمل بند ڪري ڇڏيو ۽ ”ڌرتيءَ“ جي باقاعدگيءَ سان نه نڪرڻ ڪري، ڌرتي سرڪار جي لسٽ ۾ شامل ٿي نه سگهيو ۽ ٻهريون ٻيرو اسان جي سستي ڪم آئي، جو جو ڌرتيءَ باقاعدگيءَ سان نڪرندو هجي ها ته اڄ اهو به ضبط هجي ها. تڏهن به انهن حالتن جو سبب اسان جي پنهنجي پروگرام ۾ ڪامياب نه ٿيڻ جو بهانو نه ٿو ٻڌجي سگهي. جو هي ناڪامي مڪمل ڪانهي، انهيءَ جو ثبوت ’ڌرتي پبليڪيشن‘ جو هي ٽيون ڪتاب آهي. جيڪڏهن سال ۾ هڪ ڪتاب ڪڍيوسين ته اهو ڪجهه نه ڪيڻ کان

تڏهن به بهتر آهي.“ (نوٽ: مئي 1974ع سنڌ سرڪار پرفيڪٽ ظفر حسن جي، رسول بخش جي، سردار مولانا زاهد جي، محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي اسلاميه، مظهر يوسف جي، سائين جي. ايم. سيد واري نئين سنڌ، حيدري، مرتضيٰ، ممتاز، ساقي ۽ رائيٽ پرنٽنگ پريسن کي سيل ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ 10 مئي 1975ع تي 72 سنڌي پبليڪيشن ۽ ڪتابن تي بندش هٽي ڇڏي. انهن بند رسالن ۾ ”سهڻي“، ”اڳتي قدم“، ”ملير“، ”تحريڪ“، ”برسات“، ”سوجهرو“ شامل هئا. اها پابندي 1963ع واري پريس اينڊ پبليڪيشن آرڊيننس تحت هنئي ويئي هئي. ان ڪان اڳ ڊاڪٽر ابراهيم خليل، سيد علي مير شاهه ۽ مهراڻ روزاني اخبار جي ايڊيٽر سيد سردار شاهه هڪ پريس ڪانفرنس ڪري مطالبو ڪيو هو، ته لاڏيني سنڌي رسالن ۽ ڪتابن تي بندش لاڳو ڪئي وڃي.

* * *

ظفر حسن جي پارٽ جي سنڌي اديبن سان گهڻي لکپڙهه هوندي هئي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ سان ته ظفر حسن ڏاڍي محبت ڪندو هو. اڪثر هن جو ذڪر ڪندي چوندو هو: ”ڪا اهڙي ڪانفرنس ڪرائجي، جو انهن مڙني جهونن اديبن کي سنڌ گهرائي، ويهي هنن کي ٻُڌجي!“ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ سان باقاعدگيءَ ظفر حسن جي خطن جو سلسلو هلندو رهيو. مون کي ياد آهي ته منگهارام ملڪاڻي، اتم، وشنو ڀاٽيا، لڇمڻ ڪومل، لال پشپ، ايشور چندر، موتي پرڪاش، پوپٽي هيرانداڻي، ڪلا پرڪاش ۽ ٻين ڪيترن ئي هند جي اديبن جا وٽس خطن جا فائيل هوندا هئا. غالباً سال 1975ع ۾ مون کي پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو هڪ خط ڏيکاريو هئائين، ان خط ۾ لکيل هو: ”توهان جو ٻهريون خط ٽائيپ ٿيل هو، جيڪو پڙهي تمام گهڻو خوش ٿيس ته سنڌ ۾ سنڌي ٽائيپ رائيٽر نڪري ويو آهي. ڪراچيءَ ۾ مون وٽ هڪ جهونو جوڙيل سنڌي ٽائيپ رائيٽر هو، پر مون کي اهو منجهائيندڙ لڳو، جنهن ڪري واپس ڪري ڇڏيم. اميد ته نوان ٽائيپ رائٽر ڪم آڻڻ ۾ وڌيڪ آسان هوندا، جيئن توهان جي خط مان لڳي ٿو، جو صاف سٿرو ٽائيپ ٿيل آهي.“

* * *

ظفر حسن، پنهنجي والده محترمه حسينه سيد جي نالي ۾ ”حسينه سيد پبلشرس“ به کوليو، ساڳئي وقت پنهنجي نياڻي، ناظره سيد، جيڪا منهنجي خيال ۾ 1974ع ۾ هڪ سال جي مس هئي ته هن

جو نالو بہ پبلشر طور ڪتب آندو هئائين. جڏهن مون ڪيس چيو: ”شاهہ صاحب! ناظره تہ اڃان بنهہ ننڍڙي آهي، تہ هن کي بہ اوهان پبلشر ڪري ڇڏيو!!؟“

وراڻيءَ ۾ چيائين: ”مدد صاحب! اڄ هي ٻار آهن، سياڻا وڏا ٿيندا تہ اڳتي هلي پنهنجي ٻوليءَ سان سلهاڙيل رهندا. جو اڳتي هلي وڏا ٿي هنن ڪتابن ۽ رسالن تي پنهنجو نالو ڏسي، ڪين پنهنجي ٻوليءَ لاءِ وڌيڪ سڪ لڳندي!“ پوءِ مون کي منگهارام ملڪاڻيءَ جي خط جو ٽڪرو پڙهي ٻڌايو هئائين:

”مون کي ٻڌي عجب لڳو ۽ خوشي بہ بيحد ٿيم، تہ توهان جي اداري جي پبلشر خود توهان جي نياڻي آهي، جا صرف هڪ سال جي آهي. ان مان توهان جي ٻارن لاءِ محبت پري دل ظاهر آهي. ننڍڙي ناظره جي مٿي تي مون پاران هٿ گهمائجو، شال وڏي ۽ ويجهي ۽ والد جو ورثو چڪي، سنڌيءَ جي ٻرڪ ليکڪا ٻڻجي.“

ظفر حسن جون ٻئي نياڻيون ناظره ۽ مائره اڄ ڪلهہ آمريڪا ۾ رهن ٿيون ۽ سندن والده ياپي قمر پڻ ساڻن گڏ آهي.

* * *

سچ پچ تہ ظفر حسن سيد انتهائي دلفريب شخصيت جو مالڪ هو، سندس رهڻي ڪهڻي ۾ اڳ بہ ظاهر ڪيم تہ ذاتي نفاست ۽ اٿڻي ويهڻي بہ شاندار هئي. اڪثر سندس رفتار ۽ گفتار جون دلنوازيون، بي ساختگيون، ۽ مزاج بہ سياويڪ هوندو هيس. آئون ڪيس اڪثر هند جي سنڌي اديبن جون ڪهاڻيون شايع ڪرڻ لاءِ ڏيندو هوس، هڪ ڀيرو ڪلندي چيائين: ”مدد صاحب! هي پنهنجن هند جي سنڌي اديبن جون ورهاڱي بابت لکيل ڪهاڻيون ’محمد گاڏيءَ وارو‘ آهي، يا ’نصرپور واري ماسي‘ يا ’رحمون موالي‘- ڇا هنن ان وقت سنڌ جي ڇگن، موچارن مسلمانن کي ڪونہ ڏٺو؟“

مون سندس اها ڳالهہ ٻڌي واقعي ڪلي ڏنو هو، ’محمد گاڏيءَ وارو‘ ڪهاڻي رام پنجواڻيءَ جي، ’نصرپور واري ماسي‘ وشنو ڀاٽيا ۽ ’رحمون موالي‘ وري موتي پرڪاش جون ڪهاڻيون هيون، جيڪي پاڻ ’ذرتي‘ ۾ بہ شايع ڪيون هئائين.

* * *

حيدرآباد ۾ نورمحمد هاءِ اسڪول ويجهو، پرگڙي روڊ (جيل رستو) شروع ٿيڻ کان اورتي، ڏکڻ پاسي، هڪڙو مشهور ڪتابن جو

دڪان، ’راما بوڪ ڊيو‘ هو، اهو دڪان، ورهاڱي کانپوءِ ’راما‘ (پاڪ ڊيو جي نالي سان مشهور ٿيو. اتي عام سنڌي، انگريزي، خاص طور تي اسڪولي ۽ ڪاليجي ڪاپيون ۽ ڪتاب ۽ ٻيو سامان موجود هوندو هو. بوڪ اسٽال جي مالڪ جو نالو هو، ’رامچند گيهي مل سدا رنگاڻي!‘ پاڻ اڪيلو سنڌ ۾ رهي پيو هو ۽ ورهاڱي وقت پنهنجو ديس ڇڏڻ کان انڪار ڪيو هئائين. 1970ع جي ڏهاڪي کانپوءِ اهو دڪان وڪڻي وڃي تلڪ چاڙهيءَ جي مٿان سري گهاٽ ويندڙ گهٽيءَ جي منهڙ تي واقع مندر جي هڪ ڪوٺڙيءَ ۾ پناهہ ورتي هئائين. ظفر حسن جي ڪري منهنجي هن سان سڃاڻپ ٿي هئي. سال 1986ع ۾ بہ چار ڀيرا ظفر حسن ۽ آئون وٽس ان مندر ۾ ملاقات لاءِ ويا هئاسين. 1988ع ۾ هو سخت بيمار ٿي پيو ۽ ظفر ڏي ماڻهو موڪليو هئائين، پر تڏهن 474 پرفيڪٽ پريس بند ٿي چڪي هئي، ان ڪري اهو ماڻهو مون کي ڳوليندو اچي عبرت پريس پهتو، جتي آئون روزاني ’سنڌي نيوز‘ ۾ ڪم ڪندو هوس، پوءِ اڪثر آئون هن وٽ ويندو هوس، رامچند اڪثر ظفر حسن کي ڏاڍو ياد ڪندو هو. 1989ع ۾ قلعي آپريشن کان هڪ ڏينهن اڳ آئون هن جو حال احوال وٺڻ ۽ ڪيس دوائون ڏيڻ ويو هوس. اهو سمورو علائقو اڙدو ڳالهائيندڙن جو هو، جتي سواءِ انهيءَ شاهي مندر جي ٻيو ڪنهن سنڌيءَ جو گهر نہ هو. پوءِ ڪرفيو لڳو ۽ حالتون خراب ٿيون تہ اتي وڃڻ مشڪل هو. 1990ع جي شروع ۾ ظفر حسن سان رستي ويندي ملاقات ٿي، ٻڌايائين ”مدد صاحب! هو ويچارو رامچند لاڏاڻو ڪري ويو!!“

* * *

18 نومبر 1975ع
474 پرفيڪٽ پرنٽرز
صدر حيدرآباد
پيارا مدد علي،

خبر ناهي تہ هي خط اوهان کي پهچي يا نہ، پر ان اميد سان موڪليان پيو تہ ضرور اوهان کي هي خط پهچندو. هِن خط سان گڏ ايمنسٽي انٽرنيشنل جو جرمني مان آيل ڪارڊ بہ شامل آهي، جيڪو پريس جي ايڊريس تي اوهان جي نالي اچي پهتو. ڪنهن جو بہ خط پڙهڻ غير اخلاقي حرڪت آهي، پر چاڪاڻ تہ ڪارڊ کليل هو، ان ڪري پڙهڻ تي مجبور ٿي پڙهيو پيو. ايمنسٽي انٽرنيشنل وارن اوهان جي

والد کي ”ضمير جو قيدي“ قرار ڏنو آهي، چاڪاڻ ته چاچا سائين کي بيڏوهي گرفتار ڪيو ويو هو، وڌي ڳالهه ته گرفتاري جا 27 ڏينهن، 27 سالن جي برابر هئا، جو گرفتار ڪرڻ مهل سندن ڄمار تنهن وقت به 80 سال هئي. آئون به اهو ڏک نه وساري سگهندس. بديع الحسن زيدي وزير ٽرانسپورٽ جي اغوا جي ڪيس ۾ اوهان ۽ اوهان جي ساٿين جي گرفتاري ٿئي ها ته اها ٻي ڳالهه هئي. پر هڪ اسٽوڊنٽ ليڊر جي پوڙهي والد جي گرفتاري وارو عمل سخت مذمت جوڳو هو. اهو سڀ تاريخ جو ريڪارڊ ٿي ويو ۽ تاريخ جي ورقن ۾ اهي سموريون ڳالهيون ياد رکيون وينديون.

اميد اٿم ته جتي هوندا خوش هوندا ۽ يقين آهي ته هي تڪليفن جا ڏينهن اوهان جا ضرور ختم ٿيندا.

اوهان کي سدائين ياد رکندڙ

ظفر حسن

حيدرآباد

(خط ڏيڻ لاءِ ميرزا دبير جو ٿورو)

* * *

سال 1976ع

آئون قومي سياسي هلچل ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ شاگرد سياست ۾ سرگرم هئڻ سبب انڊر گرائونڊ هيس، پر ظفر حسن ۽ ٻين دوستن سان رابطو هو. ظفر کي ’ڌرتي‘ رسالو ڪڍڻ جو خيال آيو. صلاح مصلحت ٿي، آخرڪار ڊبل ڪرائون سائيز ۾ ڌرتي شايع ڪرڻ جو فيصلو ٿيو. رسالو ادبي هو، ۽ ظفر حسن رسالي لاءِ ڪجهه مواد ڏيڻ جي ذميواري منهنجي حوالي ڪئي. مون گهر ۾ ويهي ڌرتيءَ لاءِ ڪجهه مواد ڪيس هٿ ڪري ڏنو. ان رسالي جي خاص ڳالهه اها هئي ته مخزن ۾ ڪهاڻيون ۽ شعر شايع ٿيندا هئا ۽ هر پرچي ۾ هڪ ليکڪ جي حياتيءَ جو احوال، ان سان گڏ هن جي لکٽي ڪيس ڏيندو هوس. ڌرتيءَ جي ٽن پرچن ۾ مون سائين جي. ايم سيد جا مضمون، حشو ڪيولراماڻي، دادا جيٺمل پرسرام گلراجاڻي، لالچند امرڏني مل بابت ۽ سندن ڪهاڻيون پدم، ڪلجڳي، ٻانيڻ ڏنيون. اها روايت نئين هئي. ڌرتيءَ جا منهنجي خيال ۾ ٽي پرچا مس گذريا ته حڪومت 72 پبليڪيشنس ۽ ٽن پريسن، سهڻي، پرفيڪٽ پريس ۽ جمالي پريس کي ضبط ڪري ڇڏيو. (ظفر حسن هڪ سياسي رسالو پروڙ سنڌي ۽

پراسپيڪٽ انگريزيءَ ۾ پڻ شايع ڪيا. پر سندس پرنٽنگ پريس سيل ٿيڻ سبب سمورو ڪم وقتي طور تي لڙهي ويو!)

* * *

17 جون 1977ع

پيارا شاهه صاحب

جيئي سنڌ!

سڀ کان پهريون اوهان کي سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري ٿيڻ تي دلي مبارڪباد ڏيان ٿو. اها اوهان جي پراڻي خواهش هئي ته سنڌي ادبي بورڊ جو اهڙو ماٺو سيڪريٽري هجي، جنهن کي جديد توڙي قديم ڏيهي توڙي پرڏيهي ادب بابت ڄاڻ هجي، ۽ بورڊ جهڙي اداري کي اهو سڀ شايع ڪرڻ گهرجي. ان سان گڏ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جي ڇپائيءَ جو معيار پڻ اعليٰ ٿيڻ کپي. قدرت اوهان کي هڪ سٺو موقعو فراهم ڪيو آهي، اميد ته ان موقعي مان اوهين ڀرپور فائدو وٺندا.

عرض ته ”گل ڦل“ رسالي لاءِ ايڊيٽر جو اشتهار اخبارن ۾ شايع ٿيو آهي، ان عهدي لاءِ ميرزا فياض بيگ به اميدوار آهي. ميرزا صاحب حيدرآباد جي قديم خيرپوري ميرزا خاندان جو فرزند آهي، پاڻ شاعر، اديب ۽ اهل ذوق آهي. ميرزا عباس علي بيگ مشهور تاريخدان سندس چاچو آهي. مون کي اميد آهي ته خط آڻيندڙ ميرزا فياض جي علمي حيثيت کي مدنظر رکندي، هن دوست کي انهيءَ پوسٽ لاءِ موزون سمجهندا ۽ سندس سليڪشن ۾ هن جي پوري مدد ڪندا. هي صاحب منهنجو ننڍپڻ جو دوست پڻ آهي، ان ڪري توهان کي هن خط ذريعي تڪليف ڏئي رهيو آهيان.

(مدد علي سنڌي)

(رولاڪن ۾ گم)

(هن خط جي ڪاپي ڏيڻ لاءِ ميرزا دبير فياض بيگ جا ٿورا)

* * *

سال 1978ع

ظفر حسن، کي سنڌي ادب ۾ عالمي ڪهاڻين ۽ شعرن جي ترجمي ڪرڻ جو شوق هردم رهيو، پاڻ 1978ع ۾ ”سنڌ رنگ“، 474، صدر، حيدرآباد جي نالي سان هڪ پبليڪيشن قائم ڪئي. اداري طرفان ڊيمي سائيز ۾ ڪجهه رسالا ڪڍيائين. وليرام ولڀ سندس ٻانهن

ٻيلي هو، ’عالمي ادب‘ جي عنوان سان اهي ڪتاب هن ٻه چار ڪيا. پهرئين جلد ۾، البيئر ڪامو (فرينچ) جي ڪهاڻي مهمان، ”ارنيسٽ هيمنگوي جي سفيد هاٿي جهڙيون تحريرون“ تاليا تار اينڪوچ جي روسي ڪهاڻي ”ساٿي“، امرتا پريتم جي پنجابي ڪهاڻي ”ٻوٽي“، موهن ڪلپنا جي سندر ڪهاڻي، ”آخري رات“، سينگل گنگو پاڌا جي بنگالي ڪهاڻي ”اهو جنهن جو ڇوٽڪارو ماڻڻ چاهيو“ شامل هيون. عالمي ادب مخزن ۾، چونڊ پڙهيي شاعريءَ جو ترجمو به شامل ڪيو هئائين. ان چونڊ شاعري جو سنڌي ترجمو، هند جي مختلف ليکڪن طرفان ڪيل، وري مون ڪيس ڏنو هو. (انهن چونڊ عالمي شاعري جا ٽي نظم مون وٽ محفوظ آهن.) مون کي ياد اچي ٿو ته هڪ ملايلم ڪهاڻي جو شاندار سنڌي ترجمو مشهور ليکڪا خير النساءِ جعفري ڪيو هو.

ظفر حسن اڪثر چوندو هو، ”سنڌي ٻوليءَ ۾ دنيا جي سيهوڳي تخليقي ادب کي هڪ هنڌ گڏ ڪري جلد وار پيش ڪرڻ گهرجي، نه فقط اهو پر عالمي ادب مان بهترين چونڊ ڪهاڻين جون اينٿالاجيز به اچڻ گهرجن!“

سچ پچ ته اوائلي دور ۾ ”اينٿالاجيز“ لفظ به ظفر صاحب جي واتان ٻڌوسين. هو چوندو هو ته سنڌ ۾ ادب ۾ جيترو به انگريزي ادب ترجمو ٿئي ته اها سٺي ڳالهه آهي. بلڪ سنڌي ليکڪن جو اينٿالاجيز پڻ شايع ٿيڻ گهرجن. اسان تي تنهن وقت ترقي پسندي جو جنون دماغ تي سوار هوندو هو. ان ڪري چوندو هوس، ”سائين لکڻيون ترقي پسند هئڻ گهرجن!“ پاڻ کلي جواب ڏيندو هو، ”سائين منهنجا، لکڻيون ترقي پسند هجن، يا جديد، اسان جي ماحول سان نهڪن ٿيون يا نه، يا انهن جي ضرورت آهي يا نه، ان سلسلي ۾ حتمي رايو پڙهندڙن تي ڇڏي ڏجي، ته وڌيڪ بهتر!“

مون عالمي ادب جي لاءِ ڪيس شاعر پئبلو نرودا، جو نظم ”مون کي ڌرتي کپي“ ڏنو هو. اهو نظم مشهور سنڌي اديب موهن گيهاڻي ترجمو ڪيو هو. نظم ريت هو:

مون کي ڌرتي گهرجي، سيني انسانن لاءِ
ٻاهه، ڪير ڪنڌ، ڪٽڪ، سمنڊ، زمين
۽ ڪتاب سيني لاءِ گهرجن
اُن لاءِ ئي آئون ٻي گهر ٿيو پيو پٽڪان
ديش دروهين جا پاليل جانور،

پولڙن جي لشڪر جيان منهنجي پنيان
چتا ٿيو پيا ڦرن،
ان لاءِ ته منهنجو نالو
صفحہ هستيءَ تان ڪرڙي ڦٽو ڪن،
جنهن کي راڪو چون ٿا،
ان سان گڏ هڪ ڪاڻ وٽ پهتس،
اها ڪاڻ جتي پرپات کي اچڻ کان منع ٿيل آهي
اتان رڙ ڪري پنهنجي پيڙهيل پائرن کي چيم،
هاٿي توهان کي ليڙيون ڪين اوڏٿيون پونديون.
فاقا ڪين ڪڏٽا پوندا.
توهين به هن ملڪ جا سپوت ٿي پلبا،
آخري سمو آيو آهي
جڏهن هن جنگ جي پوتر سونهن،
سيئي گڏجي ماٿينداسون
هاٿي مائرن جون اکيون
پنهنجي ٻارن تي لڙڪ نه لاڙينديون
مون کي وطن گهرجي
پنهنجي ماڻهن لاءِ
جيئن ڏينهن جي روشني،
ملڪ جي هر وار تي لهرائي
منهنجا ماڻهو روشني جا چاهڪ بنجن،
سندن اکين ۾ ڪيتي لاءِ پيار جاڳي
آئون اها ڏڪار جي لٽ
ڏاهي ڇڏڻ ٿو چاهيان
جنهن انسان کي مانيءَ کان الڳ ڪيو آهي.

(چليءَ جو جڳ مشهور شاعر ۽ سفارتڪار ”پئبلو نرودا“ (1973-1904ع) جنهن کي سنيتياگو ۾ فوجي حڪومت قتل ڪرائي ڇڏيو)

سيد ظفر حسن، سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري واري عهدي تي به ڪم ڪيو، پاڻ، پهرئين فيبروري 1977ع کان، 6 نومبر 1979ع تائين هن عهدي تي فائز رهيو. انهيءَ عهدي تان هٽڻ جو ڪارڻ اهو هو، جو 1978ع کان شيخ اياز سنڌ يونيورسٽي جي وائيس چانسلر ۽ پرو وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي غلام رباني آگري جا پاڻ ۾

سخت اختلاف ٿي پيا. اها ٻي ڳالهه آهي ته شيخ اياز کي 1976ع ۾ جڏهن وزيراعظم (شهيد) ذوالفقار علي ڀٽو، سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ته اياز، پاڻ ڏاڍي شوق ۽ چاهه سان، غلام رباني آگري کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو پرو وائيس چانسلر جي عهدي تي سنڌي ادبي بورڊ مان وٺي آيو هو. پوءِ ورهين جي دوستي دشمني ۾ تبديل ٿي ويئي. بهرحال شيخ اياز اختلافن سبب، غلام رباني آگرو کان پرو وائيس چانسلر جو عهدو ڇڏرائي ڪيس ان عهدي تان فارغ ڪيو. رباني پاڻ کي وري سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ مقرر ڪرائي آيو. تنهن وقت ۾ مارشل لا هئي، ۽ سنڌ جو گورنر ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم. عباسي هو. ظفر حسن کي انهي اوچتي ڪارروائي جي صفا اميد ڪونه هئي. بهرحال ظفر حسن کي نه رڳو سيڪريٽري وارو عهدو، بلڪ سيڪريٽري جو بنگلو به خالي ڪرڻو هو. جنهن لاءِ ظفر حسن جو چوڻ هو ته بورڊ جي سيڪريٽري واري عهدي تي ڪم ڪرڻ جو وڏو فائدو، اهو به هو، جو ڪيس رهڻ لاءِ سيڪريٽري جو بنگلو مليل هو ۽ يونيورسٽي ۾ ظفر حسن کي پنهنجي رهڻ لاءِ ڪوبه گهر نه هو، ان ڪري، ظفر حسن ٽي مهينا بورڊ جي سيڪريٽري واري بنگلي ۾ رهيل هو ۽ غلام رباني آگرو، وري پنهنجي بورچي دين محمد ۽ الطاف آگري سان گڏ نفيس احمد ناشاد جي سرڪاري گهر ۾ وڃي رهيو، جيڪو گهر سنڌي ادبي بورڊ ڄامشوري جي حدن اندر هو. تنهن وقت ناشاد پرٽيل نه هو.

* * *

سيد ظفر حسن کي بورڊ جي نوڪري ڇڏڻ جو دل ۾ ڏک هو. غالباً اهو ئي سبب هو، جو ڪيس ڊسمبر 1979ع ۾ دل جو اٽيڪ ٿيو، ۽ پاڻ حيدرآباد جي سول اسپتال ۾ ڊاڪٽر ڪريم عباسي جي وارڊ ۾ داخل ٿيو. شاهه صاحب کي دل جو اهو پهريون اٽيڪ هو. آئون ظفر حسن جو اٽينڊنٽ ٿي اسپتال جي وارڊ ۾ رهي پيس. ظفر صاحب وهمي ماڻهو هو، جيڪو ماڻهو سندس عيادت لاءِ ايندو هو، ته ڪوشش ڪري منهن تي ڪپڙو رکي ڇڏيندو هو. هڪ ڀيرو پروفيسر ليليٰ بانا جو ڀاءُ امداد بانا ڪيس پڇڻ آيو، جنهن کي ڪجهه زڪام هو. هاڻ شاهه صاحب هر هر مون ڏي ڏسي، ۽ اشارا ڪري، ته هن ڀاءُ کي ٻاهر وٺي وڃ. آخرڪار مون هن کي چيو، "هتي ملاقاتين جي گهڻائي سبب ڊاڪٽر ڪريم عباسي ناراض ٿو ٿئي، توهان هلو ته ٻاهر ٽا هلي

ويهون!"

ظفر حسن، اسپتال ۾ هڪ هفتي کان وڌيڪ زير علاج رهيو. مون هن جي ڏينهن ۽ رات خدمت ڪئي. آڌي رات جو ڪيترا ڀيرا اٿي وڃي ڪيس ڏسندو هوس. تڏهن ظفر جو ڀاءُ انور ڪراچيءَ ۾ رهندو هو، ۽ ٻيو ڀاءُ مظفر ٻنهين سنڀاليندو هو. جڏهن ته ظفر جا ٻئي پٽ ننڍا هئا. آخرڪار جڏهن طبيعت بهتر ٿيس ته سندس ننڍو ڀاءُ سيد انور شاهه ڪار ڪٽي آيو، جنهن ۾ آئون وڃي ڪيس لطيف آباد ۾ سندس ٻئي ڀاءُ سيد مظفر حسن سيد جي بنگلي ۾ ڇڏي آيس. ان عرصي دوران ظفر حسن جي زال ڀاڀي قمر صبح شام سندس عيادت لاءِ ايندي هئي.

* * *

مون کي شروع ۾ اڙدو ادب پڙهڻ جو گهڻو شوق هوندو هو. اڙدو جي ليکڪن مان قرة العين حيدر، ميراجي، فيض احمد فيض، ن. م. راشد، عبدالله حسين، احمد نديم قاسمي، خديجه مستور، الطاف فاطمه، نشاط فاطمه منهنجا وڻندڙ ليکڪ هئا. جڏهن ظفر حسن عالمي ادب ڪڍي رهيو هو ته مون کيس، مشهور اڙدو ليکڪا خديجه مستور ڏي، فيض احمد فيض جو لکيل خط ترجمو ڪري ڏنو. اهو خط فيض احمد فيض، حيدرآباد سينٽرل جيل مان لکيو هو، جڏهن هو سال 1951ع ۾ "راولپنڊي سازش ڪيس" ۾ ڪامريڊ سجاد ظهير، ڪامريڊ محمد حسين عطا، جنرل اڪبر خان، ميجر اسحاق، ڪيپٽن ظفر الله پوشني ۽ ٻين سان گڏ قيد هو. خديجه مستور، جو لکيل ناول "آنگن" منهنجي وڻندڙ ناولن مان هڪ هو. فيض احمد فيض جي ان خط ۾ سنڌ جو ذڪر هو، ۽ حيدرآباد سنڌ مان ئي تحرير ڪيل هو. وڏي ڳالهه ته اهو خط فيض احمد فيض جي خطن واري ڪتاب "صليبين سر دريچي مين" ۾ شامل ڪونه هو. بهرحال اهو خط مون ظفر حسن کي ڏنو، پر ظفر حسن اهو چئي، خط شايع نه ڪيو، ته "خط اڙدو ٻولي ۾ هو." اهو خط، هتي شامل ڪريان ٿو، خديجه مستور (1927-1982ع)۽ سندس ڀيڻ حاجره مسرور، اڙدو جون بهترين ڪهاڻيڪار هيون. خديجه مستور 1982ع ۾ لنڊن ۾ 52 ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويئي. حاجره مسرور، وري ڊان جي ايڊيٽر احمد علي خان جي زال هئي).

سينٽرل جيل، 1951ع

خديجه مستور

مون کي افسوس آهي اوهان جي ڏکين ڏينهن ۾ اوهان سان

همدرديءَ جو اظهار نہ ڪري سگهيس. بهرحال هاڻ چاڪاڻ تہ صبح جا وِيَل شام جو گهر وري چڪا آهن. ان لاءِ گذريل همدردي ۽ موجوده حسرت ٻئي قابو ڪريو. هتي تہ صبح ۽ شام جو فرق گهٽي وقت کان مِٽجي چڪو آهي ۽ وقت جي بينل پاٽيءَ ۾ دوستن ۽ عزيزن جي ياد کان سواءِ ڪا بہ لهر ڪانہ ٿي اٿي. شايد هي ڳالهہ بہ بلڪل صحيح ناهي، چاڪاڻ تہ هتان جا صبح ۽ شام ديس کان بلڪل مختلف آهن. هتي چنڊ نڪري ٿو تہ چانڊوڪي لارنس باغ جا ساوا ۽ ڪارا پاچا، شهر جي خاموشي ۽ خواب ۾ ورتل گهٽيون، يا شاهي مسجد ۽ جهانگير مقبري جا خيال ۾ ورتل مينار تصور ۾ نٿا اچن. هتي جي چانڊوڪيءَ جي ”فلم جي پردي“ تي اهي مانوس نقش جا ويران سنسان صحرا، واريءَ جي وسيع پٽن تان گذرندڙ اٺن جون قطارون ۽ انهن اٺن تي اجنبي شهزادين جون رنگين، پالڪيون ڏسجن ٿيون. ان طرح هتان جي صبحن ۾ شبنم، ثمن ۽ گلاب جو هڳاءُ ڪونهي، نہ وري خواب ورتل حسينائن جي جاڳڻ جون والهانا پڻ يا وري انهن جي بدران تن ۾ نادارا هارين جي اکين جي بي رونقي ۽ ويرانيءَ جي تپندڙ اس ۾ ڪنهن چانو واري وڻ جي غمگين ٿڏاڻ!

اهڙي نموني ”قفس جي ڪنڊ ۾“ عافيت بہ گهٽي آهي. خوب ڪائون ٿا، خوب سمهون ٿا. گهٽو نہ تہ هن عارضي موت، ڪجهہ وقت لاءِ ڪافي ذهني مونجهارن کان دل کي شايد چند دوستن جي مونجهارن کان نجات ڏياري ڇڏي آهي.

حسن غمزے کی کشاکش چھٹا میرے بعد

بڑے آرام سے ہمیں اہل جفا میرے بعد

هاجره، احمد علي، احمد نديم قاسمي ۽ پنهنجي مڙس کي منهنجو پيار پهچائي ڏجانءِ.

* * *

ظفر حسن ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍا عجيب شوق هلي پورا ڪندو هو. ڪيس اڪثر پنڌ هلڻ وڏيڪ وڻندو هو. حيدرآباد شهر جا رستا هن جا دلپسند هئا. هڪ ڀيرو مون کي وٺي هليو لجپت روڊ. اُتي اجا بہ دال پڪوان ناهڻ وارو دڪان موجود آهي. صبح جو وقت هو. اسين پنڌ ئي پنڌ اچي اتي پهتاسين. دڪان ۾ اندر ويناسين. چيائين، ”مدد صاحب، اڄ دال پڪوان ڪائيندا سين!“ مون هيڏانهن هوڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ محسوس ڪيو، تہ اهو دڪان، ظفر صاحب جي طبيعت جي برخلاف

صاف سٿرو بنهہ ڪونہ هو، پر پاڻ اتي ويهي مون سان گڏ دال ۽ پڪوان ڪاڌائين! ۽ اتي ويهي هو، ماضيءَ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو. ٻڌايائين، ”ڪيترا ڀيرا نور محمد هاءِ اسڪول مان دوست نڪري هن پاسي دال پڪوان ڪائڻ ايندا هئاسين، اهو ڏاڍو سٺو زمانو هو. بس پڙهندا هئاسين، گهمندا هئاسين، ۽ اهو سمجهندا هئاسين، تہ بس دنيا اهائي آهي ۽ ائين رهندي!“

اڄ ان ڳالهہ کي ورهيہ لنگهي ويا آهن، پر آئون اڪثر حيدرآباد وڃان، تہ ساڳئي هٽ تي وڃي، اتي ويهي ڪنهن نہ ڪنهن دوست سان گڏ دال پڪوان ضرور ڪائيندو آهيان! شايد هُن کي ياد ڪري!

* * *

هڪ ڀيرو بس ۾ ڪراچيءَ کان حيدرآباد موٽي رهيا هئاسين. ظفر صاحب جي عادت هوندي هئي تہ سنڌيءَ ۾ڳالهائيندو هو. بس ۾ اسان جي ڀر ۾ اڙدو ڳالهائيندڙ بزرگ بہ هڪ ٻار سان گڏ وينو هو. اوچتو هُن بزرگ اڙدوءَ ۾ اسان کان پڇيو: ”هي بس ڪهڙي مهل حيدرآباد پهچندي؟“ جواب ۾ ظفر حسن ڪيس سنڌيءَ ۾ چيو: ”آئون تنهنجي ڳالهہ نہ ٿو سمجهان..!!“ ظفر حسن جي جواب کي هو بزرگ سمجهي ويو، پر پوءِ هُن فقط ايترو چيائين، ”جناب! واقعي آئون سنڌي زبان نہ سکي سگهيس، پر هي منهنجو پوٽو اڳتي هلي ضرور سنڌي ڳالهائيندو..!!“

منهنجي اڪثر عادت هوندي هئي، فقيرن کي خيرات ڏيڻ جي. ۽ شاهہ صاحب ڪاوڙجندو هو. ”هيءَ هتان جي سنڌي فقيرن جو حق ڪائين ٿا، اوهين خيرات فقط سنڌي فقيرن کي ڏيندا ڪريو!“

* * *

آڪٽوبر 1979ع جي ڳالهہ آهي تہ پاڻ تڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو. مونکي چيائين، ”پارت مان سنڌي هتي سيد قطب الدين جي درگاهہ تي هر سال ايندا آهن، آئون سجاده نشين سيد نور شاهہ کي فون ڪري چيو آهي. سياڻي گڏجي هلنداسين، جو هن ڀيري بمبئي مان ڪجهہ سنڌي بہ آيا آهن، جن کي ڪجهہ سنڌي ڪتاب ڏيون تہ وڃي اتم ۽ پوپٽي هيراننداڻي کي پهچائين!“ مون بہ ڪٽي ها ڪئي، ٻئي ڏينهن ظفر صاحب کي ڪوئي ڪم ٿي پيو، سو مون کي فون تي چيائين، ”توهان ٿندي ... سول لائينس وڃو، مون شاهہ صاحب کان ٽائيم ورتو هو. پر آئون اچي ڪونہ سگهندس جو مونکي ضروري ڪم ٿي

پيو آهي. توهان مهرباني ڪري ”اهي ڏينهن اُهي شينهن“ ڪتاب پوپٽي هيرانندڻي لاءِ ڏيئي اچو!“

آئون ظفر حسن جي حوالي سان وجي اتي پهتس. سجاده نشين سيد نور شاهه وٽ سنڌس بنگلي ۾ ڪجهه مهمان ترسيل هئا جيڪي بمبئي مان آيا هئا. انهن مان هڪ جي ذات بہ ياد پئي اٿم ”جوڙيملاڻي“ هو صاحب جمار ۾ 75 سالن ڪان متي هوندو. ڏاڍي قرب سان پاڪر پائي مليو. مون کيس ڪجهه سنڌي ڪتاب، خاص ڪري پوپٽي لاءِ ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ پاڳو پهريون ڏنو، ۽ پوءِ موٽي آيس. ان ڳالهه کي ڪيترا ڏينهن لنگهي ويا. تڏهن ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو هئي. 18 نومبر 1979ع جي ڳالهه آهي، ان ڏينهن محترم دوست عبدالجبار عباسي اسسٽنٽ ڪمشنر حيدرآباد، جيڪو منهنجي وڏي ڀاءُ مشتاق علي قريشي جو ننڍپڻ جو دوست هو، اسان جي گهر آيو ۽ مون کي اڪيلائي ۾ وني وجي چيو، ”مدد هي ڳالهه تمام سيريئس آهي، تون هندوستان سنڌي ڪتاب موڪليندو آهين ڇا؟“ آئون وائڙو ٿي ويس. اجا ڪجهه جواب ڏيان تہ ان کان اڳ هن ٻڌايو، ”توکي خبر آهي، ڊي. آءِ. جي اسپيشل برانچ جو چاڪر خان بابي جو ذاتي دوست آهي ۽ هن کي توهان جي ۽ اسان جي خانداني دوستي جي خبر آهي. اڄ هن مون کي پنهنجي گهر سڏائي چيو تہ پنهنجي دوست مدد علي سنڌي تي پارٽ سنڌي ڪتاب ۽ رسالو موڪلڻ جو الزام آهي، ان ڪري تي سگهي ٿو اسين سنڌس گهر جي تلاشي لاءِ ڇاپو هڻون، سو تون وجي هنن کي خبردار ڪر!“ هاڻي تون ٻڌاءِ، توهان وٽ گهر ۾ ڪو اعتراض جوڳو مواد يا ڪتاب وغيره هجي تہ گهر مان ڪڍي ڇڏ!“ تو سان گڏ ظفر حسن جو بہ نالو ورتو پيو وڃي، تہ هو تو سان ان ڪم ۾ گڏ آهي!“

دوست عبدالجبار عباسي جي ڳالهه ٻڌي منهنجا تہ ٽپ ئي نري ويا، جو اجا تازو سياسي ڪيسن مان آزاد ٿيو هوس، جو مٿان هيءَ مصيبت اچي نازل ٿي، البت اهو سمجهي ويس تہ ظفر حسن، سيد نور شاهه کي فون ڪئي هئي، اها ڪال ٽيپ ٿي ويئي آهي. بلڪ منهنجو سنڌي هندن سان وجي ملاقات ڪرڻ واري ڳالهه جي بہ مخبري ٿي آهي بهرحال مون يڪدم ظفر حسن کي فون ڪري گهر سڏايو ڪيس اها ڳالهه ٻڌايم.

ٻئي ڏينهن 20 نومبر 1979ع تي مڪي شريف ۾ ڪعبي تي باغين قبضو ڪيو، سڄي ملڪ ۾ هنگاما شروع ٿي ويا. ان ڪري لڳو

تہ اسان جي گهرن تي ڇاپن هڻڻ جي ڳالهه جهڙوڪ ٻيهجي ويئي. منهنجي گهر ۾ منهنجو هڪ وڏو فائيل جنهن ۾ شيخ اياز، محترم جي ايم سيد ڏي خاص طور تي پارٽ جي سنڌي اديبن جهڙوڪ حشو ڪيولراماڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، اتم، لعل پشپ، گورڌن محبوباڻي، ايشور چندر، وشنو ڀاٽيا، واشد، لڇمڻ ڀمباڻي ۽ ٻين جا خط هئا، اهو فائيل ڪڍي آئون ٻاهر نڪتس. رستن تي جلوس آيا ۽ هنن مڪي تي قبضي جي خلاف نعرا پئي هنيا. اهو فائيل آئون ڳاڏي ڪاتي ۾ واقع پنهنجي گهر مان ڪڍي پنڌ ئي پنڌ نڪتس. رڪشا وجي قلعي وٽان ڪيم، جنهن انين ۾ تلاءُ تي چڙهي، پنڌ ئي پنڌ پنهنجي دوست ميرزا فياض وٽ پهچايو. گهڻي وقت ڪانپوءِ انهن خطن مان ڪجهه خط هٿ آيا، باقي گم ٿي ويا. انهي فائيل ۾ رکيل ڪجهه فوٽن مان هڪ فوٽو حشو ڪيولراماڻي جو، دوست ميرزا دبير موٽائي ڏنو، جيڪو ڪيولراماڻي واري ڪتاب ۾ شايع ڪيم.

1980ع

متي ذڪر بہ ڪيو اٿم تہ ظفر حسن وٽ سنڌي ۽ انگريزي ڪتابن جي تمام وڏي ڪليڪشن هئي. سال 1979ع جي ڳالهه آهي، مون کي چيائين: ”مدد صاحب! مون کي خبر پئي آهي تہ پيرزادي عبدالستار اڳوڻي چيف منسٽر جي زال، سنڌس مڙس جي ڪتابن جا پراڻا ڪٻٽ وڪڻڻ پئي گهري، اهي ڪبٽ دراصل ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڪتابن جا هئا. جيڪي آئون اهي خريد ڪرڻ تو چاهيان. مون مائي صاحبہ سان فون تي ڳالهايو آهي، هاڻ توهين مون سان گڏ ڪراچيءَ هلو تہ اهي تاريخي ڪبٽ وني اچون.!“

ان ڳالهه جي ٻئي يا ٽئين ڏينهن تي سنڌس ڪار ۾ ڪراچي روانا ٿياسين، شاهه صاحب سدائين ڪار پاڻ ڊرائيو ڪندو هو. ڪراچي پهچي، ڪراچي يونيورسٽي روڊ تي اسلاميہ ڪاليج جي سامهون هڪ بنگلي تي وجي پهتاسين. اها لوڪيشن ڏسي مون کي ياد آيو تہ اتي رئيس غلام مصطفىٰ خان پرڳڙي، سيد خير شاهه نوابشاهه واري، پيرزادي عبدالستار، ڊي. جي ڪاليج جي اڳوڻي پروفيسر پير سعيد حسن لنواري شريف واري ۽ ٻين ڪيترن ئي سنڌين جا بنگلا هئا. بلڪ سال 1972ع ۾ هڪ ڀيرو سائين جي. ايم سيد اتي سيد نظر شاهه ولد سيد خير شاهه سان ملاقات ڪرڻ آيو هو. آئون، سائين شاهه محمد شاهه سان گڏ آيو هوس. هڪ بنگلي ۾ داخل ٿياسين، ملازم ذريعي اطلاع

موڪليو ويو. ڪجھ دير ۾ پيرزادي عبدالستار جي گھر واري ڊرائنگ روم ۾ داخل ٿي. مائي صاحبہ ساڙھيءَ پھريل ھئي، ھن انتھائي باوقار طريقي سان اسان جو آڌرڀاءُ ڪيو ۽ پوءِ اسان کي ھلي اھي ڪٻٽ ڏيکاريا، جيڪي خالي ھئا. اتي ئي ھن ڳالھين دوران ٻڌايو تہ: ”اھي ڪٻٽ اسان ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي گھر واريءَ کان 1948ع ۾ خريد ڪيا ھئا.“ آئون پنڊ پھڻ ٿيو سنڌ جي عظيم سپوت ڊاڪٽر ھوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي ڪٻٽن کي ڏسي رھيو ھوس. انھن ڪٻٽن ۾ اسان جو ھي مھان عالم ڪتاب رکندو ھو ۽ پنھنجي مبارڪ ھٿن سان ڪٻٽن جا تاڪ کولي، ڪتاب ڪڍندو ھوندو. مون ڪٻٽن کي عقيدت مان ھٿ لاتو ۽ پوءِ مائي صاحبہ سان ڳالھيون ڪرڻ لڳاسين. آخرڪار سودو طئہ ٿيو ۽ ظفر حسن اھي ڪٻٽ ٽرڪ ۾ کڻائي ڄامشوري ۾ پنھنجي بنگلي ۾ وڃي رکيا. پيرزادي عبدالستار جي اھا ٻي شادي ھئي، جڏھن تہ اھا مائي صاحبہ ھندواڻي ھئي، سندس نالو ھو مسز رڪمڻي چبلاڻي، جيڪا پيرزادي عبدالستار جي وفات (24 آگسٽ 1974ع) بعد گھڻو وقت زندھ رھي. ظفر حسن جا اھي تاريخي ڪٻٽ ھاڻ ڪٿي آھن، خدا کي خبر! البت سندس اٽڪل 1000 انگريزي سنڌي ۽ اڙدو ڪتاب سنڌ آرڪائيوز ڪلفٽن ڪراچي جي ظفر حسن ڪارنر ۾ رکيل آھن.

* * *

ظفر حسن ڪيترائي تجربا ڪيا: پريس کوليائين، رسالا سنڌي، انگريزي ۾ ڪڍيائين. ڪتاب شايع ڪرايائين ۽ سنڌي ڪتابن جي وڪري لاءِ نيوز ايجنسي بہ قائم ڪئي. اھو تجربو ھن سال 1972ع ۽ 1973ع ۾، دوست وليرام ولڀ سان گڏجي ڪيو. ان اداري جو نالو رکيائين، ”پارس نيوز ايجنسي“، انھيءَ ايجنسي طرفان ”اڳتي قدم“، ”ملير ڊائجيسٽ“، تحريڪ، ۽ ٻيا رسالا، ڪتاب سنڌ ۾ پھچائڻ جو بندوبست ڪيائين، پر تنھن وقت بہ بوڪ اسٽال، توڙي ٻيون نيوز ايجنسيون، ھڪ مافيا ھيون. ان ڪري اھو تجربو، جھڙوڪر ناڪام ويو. خود اڳتي قدم جي اوڳاڙيءَ جي سلسلي ۾ ڪجھ پيدا ٿيل اشوز سبب اسان جي شخصي تعلقات تي عارضي اثر پيا. مٿي ذڪر ڪيم تہ ڪيس جنون ھوندو ھو، سنڌي ادب جي ترقيءَ جو. ان سلسلي ۾ ھن وري ”حسينہ پبلشرز“ جي نالي 1980ع ۾ ھڪ ادارو ٺاھيو. مشھور نوجوان اديب طارق عالم ابڙي جو مشھور ناول ”رھجي ويل منظر“ ھن

ڇپرايو ۽ پوءِ پھريون ڀيرو، پنگوئين ڪتابي سائيز ۾ شايع ڪيو. اھو ناول تمام گھڻو مشھور ٿيو.

... ...

ظفر حسن کي، مشھور اديبن علي بابا، مشتاق ڪاملاڻي لاءِ بيحد عزت ھوندي ھئي. علي بابا کي چيو ھئائين، ”علي بابا، تون ڪھاڻي لکي مون کي ڏيندو ڪر، توکي ھر ڪھاڻيءَ جو معاوضو 50 رپيا ملندو.“ ۽ پوءِ علي بابا، ڪھاڻي لکي ظفر کي ڏيندو ھو، ۽ ظفر حسن ھن کي يڪدم ان ڪھاڻي جو معاوضو پيش ڪندو ھو. ظفر حسن جو پروگرام ھو تہ علي بابا جي ڪھاڻين جي ڪليات ڇپرايان. اھڙي ڳالھہ ھن نوجوان ڪھاڻيڪار مشتاق ڪاملاڻيءَ سان ڪئي ھئي. مشتاق سجاول مان ايندو تہ رات مون وٽ ترسندو ھو. ان رات وچ ۾ ھو ڪھاڻي لکي ڇڏيندو ھو، صبح جو نيرن منھنجي گھران ڪري، ڄامشوري لاءِ روانو ٿي ويندو ھو. ڄامشوري مان موٽي اچي، ٻڌائيندو ھو، ”سائين ظفر کي ڪھاڻي ڏيئي پئسا وٺي آيو آھيان!“

۽ پوءِ اھي سموريون ڪھاڻيون، ڪيڏانھن ويون، ڪا خبر ڪونھي. گھڻي وقت کان پوءِ مشتاق ڪاملاڻي، بلڪل ملنگ ٿي ويو. تہ بہ ھو مون وٽ ايندو ھو، ماني کائي، پوءِ ھليو ويندو ھو. سندس حليو ھن ريت ھو: وار ڪوڙيل، ڳچي ۾ وڏا وڏا ڪنٺا، ڪپڙا بنھہ ميرا، پيرن ۾ چنل جُتي.

گھر ۾ آئون ھجان نہ ھجان، تہ بہ منھنجي زال، ھن کي ٽنڊي ڄھانيان واري گھر ۾ اڱڻ ۾ ويھاري گھر ۾ ڪم ڪندڙ مائيءَ کي چوندي ھئي، ”ھن کي ماني ڏي تہ ويھي کائي!“ ڪاملاڻيءَ سان منھنجي ملاقات ٿيندي ھئي، تہ چوندو ھو، ”سائين ظفر حسن مري ويو، ھاڻ تون مون کي 50 رپيا ڏي!“ آئون چوندو ھوس ”۽ ڪھاڻي؟“ تہ مُرڪي جواب ڏيندو ھو، ”سائين ظفر نہ رھيو، تہ ڪھاڻي ڪنھن جي لاءِ لکان؟“

* * *

4 مارچ 1998ع اربع جي ڏينھن خير النساءِ جعفري گذاري وئي. آئون تنھن وقت حيدرآباد پريس ڪلب جي ادبي ڪميٽيءَ جو چيئرمين ھوس. يڪدم دوستن سان صلاح ڪري 6 مارچ جمعي جي ڏينھن پريس ڪلب جي آڊيٽوريم ۾ 3 وڳي تعزيتي گڏجاڻي سڏايم. گڏجاڻيءَ ۾ ميڊم تنوير جوڻيجو، قاضي خادم، نصير مرزا، وليرام ولڀ، شوڪت

حسين شورو، عبدالقادر جوڻيجو، پروانو ڀٽي، حميد سنڌي، نثار حسيني، مرتضيٰ سيال، ڊاڪٽر ذوالفقار سيال، نياز پنهور، نفيس احمد ناشاد، تاج جويو، عزيز گوپانگ، حميد جعفري سميت ڪيترائي دوست گڏ هئا. ڪاروائي ناز سهتي پئي هلائي. ظفر حسن کي هڪ ڏينهن اڳ فون ڪري شرڪت جي درخواست ڪيم، چوڻ لڳو، ”طبيعت نيڪ ڪونهي، پر ايندس ضرور!“ ڪارروائي هلندي پريس ڪلب جو پٽيوالو مون کي سڏڻ آيو، ته هيٺ اوهان جو ڪو دوست اوهان کي سڏي رهيو آهي!

آئون يڪدم ڏاڪڻ لهي هيٺ ويس ته ظفر صاحب بيٺو هو. چيائين، ”توهان جي ڪري آيو آهيان، پر ڏاڪڻ ڪونه چڙهندس. جو طبيعت صحيح نه اٿم. توهان وليرام کي موڪليو، ته آئون هن سان به ٽي منٽ گڏ ويندس.!“ آئون ظفر کان موڪلائي مٿي هال ۾ ويس، ۽ وليرام کي هيٺ موڪلي ڏنم. اها ظفر حسن سان آخري ملاقات هئي. اجا تائين ظفر صاحب جي شڪل پئي اکين آڏو ڦري: اڇيون مچون، اڇا وار، اکين تي عينڪ، سائي پينٽ ۽ اڇي شرٽ ۾ ملبوس، سنجيده چهرو.

* * *

8 مارچ 1998ع آچر جو ڏينهن، ڄامشوري ۾ ظفر حسن پنهنجي بنگلي ۾ وينل هو. سنڌس زال پاپي قمر، ٻئي پُٽ نظر، يوسف، ڌيئر ناظره ۽ مائره موجود هئا. ان وقت بلڪل نيڪ هو. اوچتو شام جو اٽڪل 5 وڳي ڪيس دل جو اٽيڪ ٿيو ۽ پاڻ هن اٽيڪ ۾ هن جهان کي الوداع ڪري ويا.

* * *

ٻئي ڏينهن، سومر، 9 مارچ 1998ع تي، صبح جو سويل سنڌس سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري واري بنگلي تي پنهنجي وڏي ڀاءُ مشتاق قريشي سان گڏ پهتس. بنگلي جي در تي پير آفتاب شاهه جيلاني پاڪر پائي مليو. اتي امداد حسيني، قاضي خادم، شوڪت حسين شورو، پير امجد شاهه جيلاني، نفيس احمد ناشاد، نثار حسيني، اعجاز قريشي، نصير ميرزا، طارق عالم ابڙو، مرتضيٰ سيال، حفيظ قريشي جونيئر، انعام شيخ، هدايت آخوند، سنڌس پيٽ ڀائر مظفر شاهه ۽ انور شاهه ۽ ٻيا ڪيترا ماڻهو موجود هئا. ڪجهه دير بعد ۾ ڳوٺ سيد قطب شاهه، لڳ موسيٰ ڪٽياڻ تعلقي ٽنڊي ڄام لاءِ روانگي ٿي. بس آهستي آهستي

هلي رهي هئي. سمورا دوست غمگين هئا. ڏيڍ ڪلاڪ ۾ ڳوٺ پهتاسين. اهو ئي ظفر حسن وارن جو اباڻو ڳوٺ هو. اتي ئي سنڌس والد سيد نذر علي شاهه رڪيل هو. قبرستان ۾ ڪيترا وڻ لڳل هئا، قبر اڳي ئي کوٽي ويئي هئي ۽ پوءِ آلين اکين سان، سنڌ جي هن عظيم سپوت ۽ محب وطن اديب کي، مٽي ماءُ جي حوالي ڪيو ويو. اوچتو منهنجي نيڻن مان ڳوڙها وهي هليا. سالن جو ساٿ هو ۽ مون سڏڪا ڀري روئڻ شروع ڪيو. مٿي آسمان تي ڪيترا پکي ونني اڏاڻا، ۽ چوپاسي هڪ عجيب ماٺ ڇانئجي وئي.

”رئارڻ لاءِ گهٽو ڪجهه ۽ ياد رکڻ لاءِ فقط ظفر حسن پاڻ هو!“ شاهه صاحب اوچتو ئي اوچتو زندگيءَ جي محفل مان اٿي هليو ويو هو، هن پراڻي همدم جي وڇوڙي جو ڏک سدائين رهندو، سنڌس خداداد ذهانت ڪنهن به ڪتاب جي محتاج نه هئي، هاڻ جو هو نه رهيو آهي ته پنهنجي محروميءَ جو ڏک آهي ۽ هن جي باغ و بهار سنڌ دوستي واري صحبت هاڻ ڪڏهن به حاصل نه ٿي سگهندي ۽ ان ڪان وڌيڪ انهن ماڻهن جي محرومي ئي آهي، جيڪي ان لطف سان ڪڏهن به آشنا نه ٿي سگهيا.

* * *

هُو صدين ڪان ”ان هيپي ويلي“ سنڌ جو سرفروش عاشق هو. هن ننڍڙي حياتيءَ (57 سال ٽي مهينا) ۾ پنهنجي ٻولي لاءِ ڪم ڪيو. هڪڙو انسان انهن ڪان وڌيڪ ڪري به ڇا ٿو سگهي. سنڌس هڪ ڪهاڻي جو نالو هو ”رهيل قرض“، انهيءَ نالي سان سنڌس ڪهاڻين جو مجموعو به شايع ٿيو. مٿس ڪوئي قومي قرض ته ڪونه هو، پر سمورا قومي قرض لاهي ويو. هاڻي سنڌ جو مٿس ڪهڙو رهيل قرض رهيو؟

* * *

هن دور ڪان هن دور جي سڪل درياهن مان، پڪڙيل صحرائن مان ۽ شهر جي بيابانن مان،

اي عشق! ازل گير و ابدتاب
پنهنجا به ڪي آهن خواب!
جهان زاد! هيٺ تنهنجي گهر ۽ تنهنجي در آڏو،
هي آئون سوخته سر، حسن ڪوزه گر آهيان،
توکي صبح بازار ۾ پوڙهي عطار يوسف جي دڪان تي مون ڏٺو،

ته تنهنجي نگاهن ۾ اها تابناڪي هئي، آئون جنهن جي هر ڪلپنا ۾ ڦرندو گهمندو رهندو آهيان،

اي عشق ازل گير! ابد تاب، منهنجا به ڪجهه خواب آهن.
سمورين ڪلپنائن جي شهر ۾ باهه ٻري اٿي آهي،
ياد جي باهه دکي رهي آهي،
شايد، هن رات، شايد هن سانجهي
دروازي تي ڪوئي دستڪ ڪندو
(ن .م راشد جي اڻپوري ڪوتا جو ترجمو)

* * *

ظفر حسن سان بيحد عقيدت، محبت واري دوستي هئي، پڇاڙڪا سال هن سان دوستيءَ ۾ دوري ٿي ويئي. ڪارڻ منهنجي صحافتي زندگي هئي. ڏک به ڏاڍو ٿيندو هو ۽ اڪثر اديبن جو هن سان ۽ هن جو ساڻن ورتاءُ، ڪڏهن ڪڏهن اڻ وڻندڙ واقعن جو سبب به بڻجندو هو. هڪ واقعو ياد اٿم. ضيا جي مارشل لا واري دورو جو سال 1985ع، سنڌي ادبي سنگت جو مرڪزي سيڪريٽري جنرل تاج جويو هو. تاج حيدرآباد جي بسنت هال ۾ سنگت جو مرڪزي ساليانو ڪنوينشن ڪرايو هو. مون کي حڪم ڏنائين ته پائو لنچ ۽ شام جي ٽي پارٽي جو بندوبست ڪرڻو آهي. ڊيلي گيٽس جو تعداد 100 کان مٿي هو. مون عرض ڪيو: ”ادا اڳي ته هوندو هو منهنجو وڏو ڀاءُ ادا ممتاز، جيڪو اهي بار پيو کڻندو هو، هاڻ آئون فقط چانهن پارٽي هال ۾ ئي ڪندس. باقي ڊيلي گيٽس جي ماني جو بندوبست، آئون پنهنجي دوست علي انور هاليپوٽي کي چوان ٿو، اهو پنهنجي لطيف آباد وارو بنگلي ۾ ڪري، ڇاڪاڻ ته هتي بسنت هال ۾ ماني جو بندوبست ڪبو، ته پوءِ تعداد وڌي ويندو. منهنجي انهيءَ رٿ تي تاج ڏاڍو خوش ٿيو. مون علي انور هاليپوٽي کي عرض ڪيو، ته هن شريف ماڻهو پنهنجي بنگلي تي 50 کان 80 ماڻهن جي ماني جو بندوبست ڪري ڇڏيو. لنچ ٽائيم تي اسان مهمانن کي لطيف آباد وٺي وياسين. مهمانن ۾ محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، شمشير الحيدري، امداد حسيني، ع. ق. شيخ، نياز همايوني، سرويچ سجاولي، ابراهيم منشي، غلام حسين رنگريز، تاج جويو، اياز گل، انور پيرزادو، ف.م. لاشاري، تاج بلوچ، ادل سومرو به شامل هئا. ظفر حسن هنن ساڻ گڏ هليو، پر ماني کائڻ کان انڪار ڪيائين، پڇاڙي ۾ آئون به ٻاهر

نڪتس، ته اتي شمشير الحيدري ۽ ظفر حسن جي وچ ۾ سخت چڪتاڻ هلي رهي هئي. آئون ڊڪي وڃي اتي پهتس. ته ظفر حسن مون کي چيو ”مدد صاحب، شمشير الحيدري، انتهائي غلط قسم جا لفظ منهنجي لاءِ ڪتب آندا آهن!“ ان تي شمشير الحيدري چيو، ”مون ڪابه غلط ڳالهه ڪونه ڪئي آهي، شروعات به تو ڪئي، مون فقط جواب ڏنو!“ مون هٿ ٻڌي شمشير الحيدري کي وين ۾ ويهاري ظفر صاحب سان گڏ سنڌس ڪار تائين گڏ ويس، پوءِ بيسنت هال ۾ مون شمشير کي چيو، ”ادا توکي ظفر صاحب سان تکو نه ڳالهائڻ کپندو هو.“ جواب ۾ شمشير چيو ”يار هن مونکي چيو ته وڏيرن جي ماني ٿا کائو، ان کان بهتر هو ته پنهنجي خرچ تي ماني هلي کائو ها!“ مون جواب ۾ چيو ”چا شاهه صاحب، وڏيرن سان مائٽي به ختم ڪري ڇڏي اٿوَ ڇا؟“

شمشير جو اشارو، ظفر حسن جي پيٽوئي پير آفتاب شاهه جيلاني طرف هو، جنهن تي ظفر صاحب کي ڪاوڙ اچي ويئي.

ظفر حسن ڪيتريون ڪهاڻيون به تحرير ڪيون. ”رهيل قرض“ سنڌس ڪهاڻين جي مجموعي جو نالو هو. ڪهاڻين کان سواءِ هو پنهنجي روزاني ڊائري به لکندو هو. انهن ڊائرين جو فقط هڪ ڀاڱو شايع ٿي سگهيو. ٻيو ڀاڱو شايع ڪرڻ جي ڪنهن کي همٿ ئي نه ٿي.

مون ادبي بورڊ جي هڪ سينيئر رٽائرڊ ملازم جيڪو، ساڳئي وقت اديب به آهي. سوال ڪيو، ”سائين ظفر حسن، بطور سيڪريٽريءَ جي ڪيئن ڪم ڪيو؟“ هن جواب ڏنو، ”شاهه صاحب جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ آئوٽ اسٽينڊنگ ڪونه هئي. ڇاڪاڻ ته بورڊ جا ملازم هن سان قطعي طور تي سهڪار ڪرڻ لاءِ اصل تيار ڪونه هئا، ان ڪري شاهه صاحب بطور سيڪريٽري ڪامياب ٿي نه سگهيو، ويندي هڪ نه پر ڪيترا پيرا ظفر حسن سنڌي ادبي بورڊ جي پريس جي مينيجر الهبچائي احمدزئي (مرحوم) کي جڏهن ڇپائي سٺي نه هئڻ بابت شڪايت ڪئي ته مئنيجر ظفر حسن سان ايترو ته تيز ڳالهايو جو اسان سڀ حيران ٿي وياسين، ته هڪ ماتحت پنهنجي باس يعني سيڪريٽريءَ جي ڪيڏي نه انسلٽ ڪري رهيو آهي. پر شاهه صاحب شريف ماڻهو هو ان ڪري برداشت ڪندو هو. ان هوندي به ظفر حسن ڪنهن به ملازم کي نقصان نه پهچايو. جيڪڏهن بورڊ جا ملازم هن سان سهڪار ڪن ها ته شاهه صاحب، بورڊ کي ترقيءَ جي راهه تي اڳتي وٺي وڃي ها!

هوا گُهلي نہ گُهلي، ڏينهن گذرندا رهندا آهن،
كتاب، جهاتيون پائيندا وڏي آس سان ڏسندا بند كٻٽن جي
شيشن مان.
چنڊ جي ٻيڙي وڃي ٿي،
دور آهن پر كنارا.
كوئي خواب ڏسندو هوندو، ڌرتيءَ جا،
هُن ڏاڙهون جي وڻ تي كڙيل گلن ۾،
۽ سامهون وهندڙ درياهہ سان گڏ.

بنيادي طور تي ظفر آئيڊيلسٽ هو، ان كري سندس زندگي مشكلاتن مان گذرندي هئي. پر ان هوندي بہ سدائين پر اُميد ۽ خوش آئند انصاف جو قائل هو. ڄڻ كيس خاطري هئي، تہ سنڌ هك نہ هك ڏينهن پنهنجو سپنو ضرور ساڀيان كندي. چوندو هو، "سماجي اٿل پٿل ۽ سماج جي سڌار واري عمل ۾ اديب جو كردار واضح، چٽو، جانبدار هئڻ گهرجي ۽ وطن جي لوئي لڄ لاءِ كنهن سان بہ كو ناهہ هرگز ناهي كرڻو، پوءِ ڀلي چو نہ ان سوچ ۾ اكيلو رهجي وڃي، پر ان جي هرگز پرواهہ نہ كجي."

پڇاڙيءَ ۾ اكثر اديبن سان ملاقات كرڻ تہ پري رهيو، پر كيترن سان هٿ بہ نہ ملائيندو هو. حميد سنڌي، قاضي خادم، عبدالقادر جوڻيجو، ڊاكٽر غلام علي الانا، شمشير الحيدري، ڊاكٽر عبدالجبار جوڻيجو، غلام رباني آگرو سندس ورتاءُ جي شكايت كندا هئا. خود مون سان بہ كجهہ وقت تائين قطع تعلقات كري ڇڏيائين. پر پوءِ پڇاڙيءَ ۾ پاڻمرادو مون وٽ خلق اخبار جي آفيس ۾ هلي آيو. پوءِ كيتري وقت تائين ماضيءَ كي ويهي ياد كيوسين. بهرحال پنهنجو وارو وڄائي ويو، زندگي جو مقصد جيكو مقرر كيائين، سو از مهدتالحد ماڻيندو وڃي ڏٽيءَ كي پرتو.

* * *

ظفر حسن جي ولادت 14 آگسٽ 1937ع ڇنڇر جي ڏينهن ٿي. ان حساب سان سندس اسٽار ليو (اسد) هو. پاڻ ابتدائي تعليم ٽرئننگ كاليج حيدرآباد مان حاصل كئي، جڏهن تہ نور محمد هاءِ اسكول حيدرآباد مان ميٽرك 1954ع ۾، انٽر گورنيمنٽ كاليج مان سال 1957ع ۾ ۽ ايم .اي سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد مان 1961ع ۾ پاس كيائين. سال 1961ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ ليكچرار

ٿيو، جتان 1997ع ۾ رٽائر كيائين. 8 مارچ 1998ع آچر ڏينهن شام جو 5 وڳي دل ٻيهڻ سبب لاڏاڻو كري ويو. 9 مارچ تي صبح جو سندس تدفين ٿي. هن ستاري جون جيكي بہ خاصيتون آهن، اهي ظفر حسن جي شخصيت ۾ سو سيكڙو موجود هيون. مثال طور هك باعمل زندگي، ننڍپڻ كان مرڻ گهڙيءَ تائين باوقار، مهمان نواز، انسانيت سان محبت كندڙ، بي مطلب جي دوستيءَ جو خواهشمند، يعني بي لوث دوستي، مفاد پرستي، خودغرضيءَ كان پاسو كندڙ، بلند كردار، نہ كنهن جو حق ڦٻائڻ، نہ وري كنهن جو حق كائڻ، نہ كنهن جو حق كائيندو ۽ نہ وري كنهن كي پنهنجو حق كائڻ ڏيندڙ، مضبوط عقيدي ۽ نظرئي جو مالك، دوغلي پٽي كان نفرت كندڙ، وفادار، دوستن جو ۽ پنهنجي كٽنب جو، جنهن سان محبت كندو انهن سان توڙ نڀائيندو، ويندي پنهنجي زال تي ۽ ٻارن تي ساهہ ڇڏيندڙ!

* * *

ظفر حسن ۾ هك ڏاڍي سٺي عادت هئي. اكثر مون سان پنهنجي شخصي معاملن ۾ صلاح مشورو ضرور كندو هو. ياد اٿم تہ جڏهن سندس ڀاءُ سيد انور شاهہ ۽ ڀيڻ ادي منور سلطانہ جي پير آفتاب شاهہ ۽ سيد احمد شاهہ جي ڀيڻ سان مائٽيءَ جي ڳالهہ هلي رهي هئي، تہ پاڻ مون كان اچي صلاح ورتائين، مون چيو، "شاهہ صاحب اهو كم ضرور ٿيڻ گهرجي." ۽ پوءِ انور شاهہ جي شادي پير امجد شاهہ جيلاني جي همشيره سان ۽ ظفر جي ڀيڻ ادي منور جي شادي پير آفتاب شاهہ سان ٿي، شادي جي انهن تقريبن ۾ آئون ظفر صاحب سان گڏ بيٺو هوس.

ظفر صاحب، هميشہ صلاح بہ سٺي ڏيندو هو. روزاني سنڌ نيوز جي مالي پوزيشن 1984ع ۾ ڏاڍي كمزور رهي. پاڻ تڏهن روزانو مون وٽ شام جو ايندو هو. اخبار جي حالت ڏسي صلاح ڏنائين، تہ "اكنامكس جو هك اصول آهي تہ جيكو كاروبار كامياب نٿو ٿئي، تہ ان كي تالو هڻي ڇڏجي!"

* * *

27 آكٽوبر 1980ع منهنجي وڏي دلبر ڀاءُ، ممتاز علي قريشي جي اوچتي وفات اسان لاءِ هك وڏو هاڃو هو. ان ڏينهن آئون تمام گهڻو ڊپريشن ۾ هوس. سج لٿي مهل ٽنڊي آغا واري مقام مان گهر موٽي آياسين، تنهن مهل مون تي هيراسمينٽ ڇانيل هئي، منهنجي اها

حالت ڏسي رات جو دير تائين، پاڻ ۽ اعجاز قريشي مون وٽ ويٺا هئا. پنهنجي زال پاپي قمر کي بہ منهنجي امڙ وٽ وٺي ويو هو. سال 1981ع ۾ سندس ڪم سان ساڻس گڏ ڪراچيءَ وڃي رهيو هوس. مظفر سيد گڏ هو. رستي ۾ چوڻ لڳو، "ممتاز مرحوم جي ننڍڙين نياڻين کي ڪنهن ڏينهن ڪراچيءَ وٺي هلون، پنهنجي والد جي اوچتي وڇوڙي تي هنن کي دلجوئي ڪرڻ گهرجي." تنهن وقت انهن نياڻين جي ڄمار ترتيبوار 5 سال، 4 سال ۽ هڪ سال هئي. مقصد تہ ظفر صاحب انتهائي غمگسار، همدرد انسان هو. اهڙا ماڻهو هاڻي ڪٿي آهن؟

****

شوڪت حسين شورو

ظفر حسن هڪڙو ئي هو!

60 واري ڏهاڪي جا آخري سال هئا، جڏهن طارق اشرف "سهڻي" رسالو ڪڍڻ شروع ڪيو. حيدرآباد جي الهندي ڪچي ۾ طارق اشرف جو هڪ ننڍڙو گهر هو، جنهن ۾ ڪمري جي مٿان ڪمرو ٺهيل هو. هيٺئين ڪمري ۾ طارق "سهڻي" رسالي جي آفيس قائم ڪئي هئي. تڏهن آئون ڪوٽڙيءَ ۾ رهندو هوس. بيروزگار ۽ واندو هوس. حيدرآباد ايندو هوس تہ ڏينهن جو گهڻو وقت "سهڻي" رسالي جي آفيس ۾ گذرندو هو. طارق اشرف مون کي پروفن چيڪ ڪرڻ جو ڪم سيکاريو هو، سو رسالي جي پروفن ڏسڻ ۾ وقت مڙئي گذري ويندو هو. "سهڻي" جي آفيس ۾ ڪيترن ليکڪن سان ملاقاتن جو موقعو بہ مليو. ظفر حسن سان بہ پهريون ڀيرو اتي ئي مليو هوس. سندس شاندار شخصيت ملڻ سان ئي موهي ڇڏيو هو. سهڻي شڪل شبيهہ، ڳالهائڻ جو انداز فضيلت ڀريو ۽ خوش مزاج. شايد طارق اشرف ئي ٻڌايو هو تہ ظفر حسن نوجواني ۾ بالي ووڊ جي مشهور ايڪٽر دليپ ڪمار کان متاثر هو ۽ هن جي اسٽائيل وارا وار رکندو هو. اها بہ خبر پئي تہ ظفر حسن جي ذات سيد هئي پر هو پاڻ کي سيد يا شاهہ ڪونہ لکندو هو. ظفر حسن ذات پات کي غير اهم سمجهندو هو. هن پنهنجي ڀيڻ جي شادي بہ غير سيد (قاضي) خاندان ۾ ڪرائي هئي.

شروعات ۾ ظفر حسن جو ادب ۾ طنز مزاح طرف لاڙو وڌيڪ هو. هن اسٽيفن ليڪاڪ جي ڪجهه ڪهاڻين جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو هو جيڪي "سهڻي" رسالي ۾ ڇپيون هيون. هن ايسپ جي ننڍڙين آکاڻين کي طنز ۽ مزاح جو رنگ ڏئي ڪجهه ڪهاڻيون لکيون هيون. پر پوءِ هن سماجي حقيقت نگاري واريون ڪهاڻيون لکيون.

ظفر حسن "سهڻي" رسالي جي نہ رڳو مالي مدد ڪندو هو، پر اڳتي هلي هن "سهڻي" رسالي جي آفيس ۾ پرنٽنگ پريس بہ لڳرائي ڏني. پر پوءِ طارق اشرف ۽ ظفر حسن جي وچ ۾ ڪن ڳالهين تي

اختلاف پيدا ٿي پيا. ظفر حسن ڪينٽومينٽ ٽاڻي جي سامهون هڪ دڪان مسواڙ تي ورتو ۽ پريس کي اتي ڪٽي وڃڻ جو پروگرام ٺاهيو. ان کان اڳ جو پريس منتقل ٿئي، رات وچ ۾ پريس سان لاڳاپيل سمورو سامان غائب ٿي ويو. صبح جو ظفر حسن آيو ته رڳو پريس جي مشين جو ڍانچو پيو هو، ٻيو سڄو سامان گم هو. جهيڙي جهٽي کان پري رهندڙ ظفر حسن جهڙو شريف ماڻهو سور جو ڍڪ پي، چپڙي ڪري مشين ڪٽائي ويو. اها پوءِ پرفيڪٽ پريس جي نالي سان سنڌي ادب ۽ اديبن جو اهم مرڪز بنجي وئي.

ان زماني ۾ مدد علي سنڌيءَ ”اڳتي قدم“ رسالو ڪڍيو جيڪو پرفيڪٽ پريس مان شايع ٿيڻ لڳو. ماڻڪ ۽ آئون رسالي ۾ مدد علي سنڌيءَ جا ٻانهن ٻيلي هئاسين. هن جي روپوشيءَ واري وقت ۾ اسان رسالي کي جاري رکيو. شام جو وقت رسالي جي ڪم ڪار سبب پرفيڪٽ پريس ۾ گذرندو هو. ان ڪري ظفر حسن سان ملڻ ۽ ڪچهرين ڪرڻ جا موقعا ملندا رهندا هئا.

ظفر حسن رٿابنديءَ جو ماهر هو. هن وٽ سنڌي ٻوليءَ جي واڌ ويجهه لاءِ جام رٿائون هيون، پر وسيلن جي کوٽ سبب انهن تي عمل ڪرڻ مشڪل هو. هن پرفيڪٽ پريس مان ڪجهه رسالا به ڪڍيا. ”پروڙ“ سياسي قسم جو رسالو هو. ”ڌرتي“ ۽ ”آرسي“ رسالا به ڪجهه وقت هليا. ”آرسي“ رسالو ٽماهي هو، جيڪو ظفر حسن وليرام ولڀ سان گڏجي ڪڍيو هو. اهو هڪ نهايت ئي معياري قسم جو ادبي رسالو هو. اهي سمورا رسالا گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪري سگهيا. سنڌي رسالن جو وڪرو هڪ وڏو مسئلو هو. بڪ اسٽالن وارا پئسن جي لاءِ رلائيندا رهندا هئا. ان ڪري رسالن جي وڪري مان خرچ به ڪونه نڪرندو هو. سنڌي رسالن جي ڊسٽريبيوشن ۽ مارڪيٽنگ جي لاءِ ظفر حسن وليرام ولڀ سان گڏجي هڪ ايجنسي کولي. پر اها اڳتي هلي ناڪام ٿي وئي.

هڪ ڏينهن ڪچهري ڪندي ظفر حسن ٻڌايو ته خيرپور جو ڊپٽي ڪمشنر غلام محمد ميمڻ هڪ ادب دوست شخص آهي. هن سان سندس پراڻي ڄاڻ سڃاڻ هئي، ان ڪري هن ساڻس رابطو ڪري خواهش ظاهر ڪئي آهي ته سنڌيءَ ۾ ڪو سنو ڊائجيسٽ ٽائپ رسالو ڪڍڻ کپي. ڊائجيسٽ جو سڄو خرچ هو پاڻ پريندو ۽ پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري اشتهار به وٺي ڏيندو. غلام محمد ميمڻ جي مرضي هئي ته ڊائجيسٽ جو ايڊيٽر ظفر حسن ٿئي، پر هن معذرت

ڪئي ته سنڌ يونيورسٽي ۾ پڙهائڻ ۽ ٻين مصروفيتن سبب هو ايترو وقت ڪڍي نه سگهندو. ظفر حسن تجويز ڏني ته ان لاءِ انگريزي جي ڄاڻو ڪنهن نوجوان اديب کي فل ٽائيم ايڊيٽر مقرر ڪيو وڃي. ڊائجيسٽ لاءِ گهڻو مواد انگريزي مان ئي ترجمو ٿي پئي سگهيو، ان ڪري ظفر حسن مشتاق شوري جو نالو چونڊيو. غلام محمد ميمڻ سان به گڏجاڻيون ٿيون. رسالي جو نالو ”انڊلٽ ڊائجيسٽ“ رکيو ويو. ظفر حسن ۽ آئون ان ۾ صلاحڪار هئاسين. اهو پنهنجي نوعيت جو هڪ منفرد ۽ معياري ڊائجيسٽ هو، پر صحيح نموني مارڪيٽنگ نه ٿيڻ ۽ بد انتظامي سبب گهڻو وقت هلي نه سگهيو.

ظفر حسن هڪ نفيس قسم جو شخص هو. هن جي هر ڳالهه، هر عمل ۾ نفاست هئي. هن ڪجهه اصول طئي ڪري ڇڏيا هئا. جن تي نه رڳو پاڻ سختيءَ سان عمل ڪندو هو، پر چاهيندو هو ته ٻيا به ائين ڪن. سنڌ ۽ سنڌي زبان کي ظفر حسن هر ڳالهه ۾ اوليت ڏيندو هو. ان ڏس ۾ هو ڪنهن به قسم جي سمجهوتي ڪرڻ جي لاءِ تيار نه هو. هن جو چوڻ هو ته سنڌ ۾ رهندڙ هر شخص کي لازمي طور سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ کپي ۽ هنن کي مجبور ڪجي ته سنڌي سکن. دوڪان تان سامان وٺڻ ۽ هوٽل ۾ آرڊر ڏيڻ وقت ظفر حسن سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو هو. جيڪڏهن اڳلو سنڌي سمجهڻ کان انڪار ڪندو هو، ته ظفر حسن اتان احتجاج طور هليو ويندو هو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ توڙي ٻاهر هن پنهنجن غير سنڌي ساٿين ۽ دوستن سان به جڏهن اهو اصول لاڳو ڪيو ته ڪيترائي هن کان پري ٿي ويا. ظفر حسن تعلقات ختم ٿيڻ کي قبول ڪيو، پر پنهنجي اصول کي نه ٽوڙيو. ظفر حسن هڪ ليکڪ جي حيثيت سان ائنٽي اسٽيبلشمينٽ هو. جنرل ضياءُ الحق جي مارشل لا جي دور ۾ هو ڪنهن به سرڪاري ادبي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ جي خلاف هو. ظفر حسن جو خيال هو ته سنڌ جي سڀني ليکڪن کي سرڪاري دعوتن جو بائيڪاٽ ڪرڻ کپي. اڪيڊمي آف ليٽرس طرفان اسلام آباد ۾ ڪوٺايل ادبي ڪانفرنسن ۾ شريڪ ٿيندڙ سنڌي ليکڪن سان ظفر حسن نه رڳو ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيندو هو، پر هٿ ملائڻ به پسند نه ڪندو هو. ان ڪري هن تي انتهاپسندي ۽ تنگ نظري جا الزام پڻ لڳا.

ان دور ۾ ٽي وي تي فقط هڪ چئنل پي ٽي وي هلندو هو، سنڌي پروگرامن جي لاءِ شام جو فقط هڪ ڪلاڪ مقرر ٿيل هو. ظفر

حسن گهر ۾ ٽي وي تي فقط سنڌي پروگرام ڏسندو هو ۽ پوءِ ٽي وي بند ڪري ڇڏيندو هو. گهر وارن کي به اها هدايت ڪيل هئي ته فقط سنڌي پروگرام ڏسن. پنهنجن اصولن تي ان حد تائين سختيءَ سان عمل ڪرڻ سبب عمر جي پڇاڙي واري حصي ۾ ظفر حسن ڪنهن حد تائين اڪيلو ٿي پيو هو، پر هن کي ان ڳالهه جي پرواهه ڪانه هئي. سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان عشق ئي هن جي لاءِ سڀ ڪجهه هو.

****

عبدالغفور السٽي

جي جيءَ کي جيارڻ

دنيا جي زندگيءَ بي وفا آهي، پر روح جي محبت سدائين وفادار، جنهن به اهڙي محبت ڪئي، اهو سدائين جيئرو رهيو. ظفر حسن لاءِ به آئون اهو چئي ٿو سگهان ته سنڌ ۾ هو هميشه لاءِ جيئرو رهندو، هن هڪ روحاني محبت ڪئي جيڪا سنڌ جي سرزمين تان ڪڏهن به هن کي ماري نٿي سگهي، وساري نٿي سگهي، هو ان تي نه هوندي به ابد تائين ان تي جيئرو رهندو، دلين ۾ ياد رهندو، هوندا سي حيات جيئڻا اڳي جي جيا.

هن جي محبت هڪ عجيب محبت هئي. سنڌي ٻوليءَ سان محبت، جنهن جهڙي محبت مون پنهنجي سانپر ۾ ڪنهن ۾ ڪونه ڏٺي. آئون جڏهن 1963ع ۾ ڦريون پيرو ساٽس سنڌس گهر لطيف آباد ۾ هڪ قومي ڳڌجاڻيءَ ۾ مليس ته ڦريون منهنجو ڏيان سنڌس ان اصول پرستيءَ ڏانهن ويو، ٻي ٻولي ڇڏي ڏيو سنڌي ڳالهايو. هو اوهان جي ٻولي نه ٿا ڳالهائين ته اوهين به نه ڳالهايو، سر زمين اوهان جي آهي، اها ٻوليءَ سان بچي سگهندي، لٺ ڏکي سان نه.... ۽ هيءَ ڳالهه هڪ سيداڻي گهر ۽ خوشحال گهراڻي جو ماڻهو ڪري، ڪوڙو نه ٿي لڳو. بهرحال ٻيو تجربو سنڌس وري عملي طور ٿيو، ڏهن سالن گذرڻ ڪانپوءِ آئون ان وقت ”ملير ڊائجيسٽ“ جمالي پريس مان ڇپائيندو هوس. اتي انتظام صحيح نه هو. سو ڳولي ڳولي سنڌس پريس وڃي هٿ ڪيم: پرفيڪٽ پريس، جتي هر ڪم پرفيڪٽ هلندڙ هو، انتظام، مشينري، عمل ۽ سنڌس نظرداري، ڦرين وٽس ويس. رسالو ڪٽي ته ڇپائين پريس اوهان دوستن لاءِ ته مون کولي آهي، سچو ڏينهن وينو هتي رسالو لک ۽ ڇپاءِ، دل ۾ جاءِ آهي ته گهر ۾ به آفيس ڪونه اٿئي ته پرواهه ڪونهي، هيءَ آفيس به اٿئي ته پريس به ۽ پوءِ آئون اتان رسالو

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

ڪمپوز ڪرائيندو ۽ ڇپائيندو رهندو هوس. منهنجي ساڻس پوءِ ملاقات وري ٻن سالن ڪانپوءِ تڏهن ٿي جڏهن جيل ڪان ٻاهر آيس، ملير ڊائجسٽ جي ڪري جيل ۾ ويو هوس ۽ مهينا ڪن اُتي سُر مارئي سِڪي جڏهن ٻاهر آيس ته ڏاڍو مايوس هئس ته پنهنجن ئي مون کي جيل ۾ وڌو هو. ڪنهن کي دانهن ڏيان. حاڪم به اهي هئا ته محڪوم به اهي، گهر پهچڻ ڪانپوءِ ٻئي ڏينهن اها عجيب دانهن ڪٿي رڳو ظفر حسن کي ڏيڻ ويس، ههڙا هاجا ٿين پينر هن پنيور ۾! نئون ون يونٽ مڙهيو ويو اٿئون، پنهنجن جي ئي هٿان هاڻي اسان جي وطن ۽ ٻوليءَ جو ڇا ٿيندو؟ سمجهي ويو ته آئون گهڻو ڏکويل هئس، چيائين گهٻراءَ نه چنيسر سان گڏ دودا به هوندا آهن. ڪيت سان گڏ عمر به. تنهنجو سونن نالن وارو دستاويز سدائين زنده رهندو، تون ۽ آئون نه رهياسين ته ڇا ٿيو، هن وطن ۽ ٻوليءَ سان اسان جي محبت ته زنده رهندي ۽ مُحبت زنده باد ۽ ائين اُن تڙ تان پاڻي پي جهڙوڪر وري آئون نئين سر جيءَ اٿيس، هو اهڙو ئي آب حيات هو.

پوءِ جڏهن به وطن ۽ ٻوليءَ جا صدما ايندا هئا ته سندس تصور اکين اڳيان اچي ويندو هئم، هو منهنجو جڻ سنڌ جي حوالي سان وڏو روحاني سهارو هو، سنڌ ۾ ٻيا به گهڻائي وطن ۽ ٻوليءَ سان محبت ڪرڻ وارا آهن. ان تي قربان ٿيڻ وارا به. ٻين به گهڻيون ئي قربانيون ڏنيون آهن، پر ظفر حسن جهڙو ڪٿي؟ منجهائن هڪڙو به ڪٿي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ ڪانسواءِ سنڌ ۾ ٻي ٻولي ڳالهائڻ کي پاپ سمجهي. سواءِ انگريزي جي . اها به ان ڪري جو عالمي زبان هئي، جيڪي ماڻهو ظفر حسن جي قريب رهيا هئا، تن کي خبر آهي ته سنڌي ٻوليءَ ڪان سواءِ ٻي ڪابه محبت هن کي عزيز نه هئي ۽ اهڙي محبت هن ڪان وڌيڪ ٻي ڪنهن به ماڻهوءَ کي نه ٿي نه ٿيندي، هو ان شمع جو واحد پروانو هو، جو پڇاڙي عمر تائين ان جي چوڌاري چڪر ڏيندو رهيو ۽ نيٺ ان جي ئي سوز ۾ ويو.

ظفر حسن جو موت دل جي دوري ڪري نه ٿيو، ڪنهن جسماني سبب ڪري نه پر سنڌي ٻوليءَ جي ڪري ڪيس سڄي عمر جيڪي صدما آيا انهن جي ڪري، اهي صدما سندس دل برداشت ڪندي آئي ۽ حد ڪان وڌيڪ ڪندي آئي، هن دور ۾ ته وڌيڪ جن هن کي قريب ڏٺو، تن ائين ڏٺو! مون به ائين ڏٺو! پڇاڙيءَ به سندس اها محبت لازوال هئي. وفات ڪان اڳ ساڻس ويجهو رهڻ جو ٻيو موقعو 1988ع

۾ مليو. موتي پرڪاش سنڌ ۾ منهنجي دعوت تي آيو، هو منهنجي ڳوٺ دڙي جو هو، پر سنڌ ۾ پهچڻ سان ئي اغوا ٿي ويو. ظفر حسن هن کي اغوا ڪري ويو هو ۽ آئون شاهه کي ڏسندو رهجي ويس، جيترو وقت موتي هتي هو، گهڻو ٽڻو وقت شاهه سان ئي گڏ رهيو. آئون رڳو ٻنهي کي ڏسندو سڙندو رهندو هوس. هي ڪهڙو سبب هو؟ پوءِ محسوس ٿيم ته ٻئي ديوانا هئا سنڌي ٻوليءَ جا، آئون ٽيون ڪير ٿيندو هئس.جو سندن وچ ۾ پوان! پاڻ ۾ هنن جون خوب ڪچهريون ٿينديون هيون. ٻيا جهيڙا ڪي هئا نه هئا!

ظفر حسن سان پڇاڙيءَ ۾ منهنجي ويجهڙائي منهنجي سماجي ڪم ڪري ٿي. سندس سالو ڊاڪٽر افضل شيخ جيڪو انگليند جو رهندڙ آهي. هر سال پنهنجي گهر واريءَ سان گڏ سنڌ ۾ ايندو هو ۽ اچي وٽن رهندو هو. هڪ دفعو ڊاڪٽر صاحب ۽ سندس گهر واري (جيڪا هڪ انگريز خاتون آهي)، مون وٽ نٽي ۾ الست پروجيڪٽ ڏسڻ آيا ۽ پروجيڪٽ جا ٿي ويا، سندن دل کي الست جو ڪم ڏاڍو وڻيو، ٻهراڙين جون نياڻيون جن جون مائون، نانيون يا ڏاڏيون، جيڪي ڪڏهن الف ب به ڪونه پڙهيون، سي پنهنجن ڳوٺن ۾ پرائمري پڙهي رهيون هيون. شاهه جا بيت ياد ڪري رهيون هيون. ڪي اخبارون ڪتاب پڙهي ٿي سگهيون. تنهن ڳالهه هنن ٻنهي زال مڙس کي حيران ڪري ڇڏيو. اهو ڏسي ٻهرين هڪڙو اسڪول هُنن پنهنجي خرچ تي هلائڻ لاءِ ڪنيو، پوءِ ٻيو ۽ پوءِ انگليند مان ٻين ڪان چندا گڏ ڪري ٽيون به هڪ دوست کي ڪٽايائون، چندي مان ڏهن ڳوٺن ۾ پاڻي جا نلڪا به هٽايائون. هن ڳالهه جي رپورٽ سڄي ظفر حسن کي ملندي رهندي هئي. خود سندس نيانيون به ٻه چار دفعا شيخ افضل ۽ سندن گهر واريءَ سان گڏ پروجيڪٽ ڏسڻ آيون هيون. هڪ دفعي ته اسان شيخ صاحب جي گهرواريءَ زهره شيخ کي "ڌرتي ڌڄاڻيءَ" جو لقب به ڏنو. سنڌ سان سندس والهانه محبت ڏسي سنڌي نياڻين لاءِ سندس مادرانه شفقت ڏسي. ٻيو ڀيرو جڏهن ڊاڪٽر ۽ زهره اسان وٽ آيا ته ظفر حسن ۽ سندس گهرواري به ساڻن گڏ هئا. آئون ڪين ڪينجهر تي مليس، نوريءَ جو مزار گهمايم ۽ پوءِ پراجيڪٽ جو دورو ڪرايم. هنن ڪجهه اسڪول ڏنا ۽ هڪڙو اسڪول ڊاڪٽر شيخ، ظفر حسن شاهه کان افتتاح به ڪرايم. ان اسڪول جا پئسا ڊاڪٽر منظور احمد ميمڻ انگليند واري ڊاڪٽر شيخ کي اُن مقصد لاءِ ڏنا هئا. هاڻي اسڪول ڪولائڻ وقت

اسڪول جي وزٽ بڪ تي ظفر حسن شاهه جو نوٽ پڙهو.

”مينهنجو خاصخيلي الستي گرلز پرائمري اسڪول تعلقو ۽ ضلعو ٺٽو. مٿئين اسڪول جي ڊاڪٽر منظور احمد ميمڻ (انگلينڊ) جن اسپانسر ڪرڻ جي ذميداري قبول ڪئي آهي. جيئن ته ڊاڪٽر صاحب جن انگلينڊ واپس هليا ويا آهن ۽ انهن اسڪول کولڻ جو اختيار ڊاڪٽر محمد افضل شيخ (انگلينڊ) کي ڏنو، جن اهو اسڪول چونڊيو. اسڪول جي مهورت ڪرڻ جي سعادت ظفر حسن سيد (وزٽنگ پروفيسر سنڌ يونيورسٽي) کي ڏني ويئي، جنهن هن اسڪول جي مهورت 11 جنوري 1998ع تي شام جو 3.45 وڳي تي ڪئي. اسڪول جي بلڊنگ ته هئي ڪانه البت هڪ ذري گهٽ بنا ڇت جي منهه هو. هن اسڪول جي هڪ ڪمري جي پڪي عمارت جي سخت ضرورت آهي. اسان جي اسڪول ۾ اڄڻ وقت اسڪول جا سڀ ٻار موجود هئا ۽ اسڪول جي استاد بي اي (پاس) ۽ ايم اي (پريويس) جي شاگرديائي هئي ۽ وڏي تڪليف وٺي ٺٽي کان پڙهائڻ اچي رهي آهي. هن اسڪول ۾ اهڙن ٻين ڇوڪرين جي اسڪولن کولڻ جي اهم ڪم جي ذميداري سائين عبدالغفور الستي صاحب جن ڪنئي آهي. جن پنهنجي سڄي حياتي ڇوڪرين جي تعليم لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي.“

(ظفر حسن سيد)

جيئن ته آئون ۽ ظفر حسن گهٽي وقت کان پوءِ ان ڏينهن سڄو وقت گڏ هياسين. تنهنڪري ڪچهري ٻه ساڍس سالن واري تي. پراڻا زمانا ياد ڪياسين. مون کي اڳيئي معلوم هو ته هو اڃا تائين پنهنجي اصول تي قائم آهي. رڳو سنڌي يا انگريزي ڳالهائي ٿو. سنڌ ۾ ٻي ٻولي ڳالهائڻ کي سنڌ جي حق تلفي ڪري ڄاڻي ٿو. جيڪا حق تلفي هو ڪڏهن به نه ڪندو، پر هي اهو ڪيئن ڪري سگهيو آهي؟ پڇيو مانس ته ڪهڙيون ڪهڙيون تڪليفون ڏٺئي رڳو سنڌي ڳالهائڻ جي ڪري، چيائين ”وڏي دل جگر جو ڪم آهي. پر پڇاڙي تائين مرڻ گهڙيءَ تائين ٻي ٻولي نه ڳالهائيندس. پنهنجي ٻولي جي ڏوهه ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڏک ڏنم، ڇا ڇا توڪي ٻڌايان. سنڌ جو وڏو ڏوهاري آهيان. سدائين سوريءَ تي چڙهيو پيو هلان.“

آئون هن جي اکين ۾ سنڌي لاءِ ايتري محبت ڏسي شرم ۾ ٻڏي ويس ۽ ڪنڌ جهڪائي ڪيس ٻُڌندو رهيس. مون پنهنجي ٻوليءَ لاءِ ڇا ڪيو آهي. اوهان ڇاڪيو آهي. ٻين ڇا ڪيو آهي؟

هُن جي سڄي عمر هڪ هڪ ڏينهن ۾ ائين عملي طرح ڪري ڏيکاريو. شهرن ۾ رهندي سنڌي ٻوليءَ کانسواءِ ٻي نه ڳالهائڻ تي هن کي ڪهڙا ڪهڙا ڪشالا ڪڍڻا پيا هوندا. ڪهڙا سور سهڻا پيا هوندا ٿورو ويچار ڪري ڏسو.

(عبدالغفور الستيءَ جي اڻ ڇپيل ڪتاب ”اسان جو رستو، اسان جي منزل“ تان ورتل مضمون، جيڪو يوسف سنڌيءَ جي مهربانيءَ سان مليو)

****

بيدل مسرور

سائين ظفر حسن

"سنڌي ادب ۾ ناول جي تمام گهٽي کوٽ آهي، بيدل کو ناول ڏي ته ڇپرايان."

ان جملي تي منهنجي ذهن ۾ "پل پوپٽ پل جگنو" جا لکيل ٽي سئو صفحا ڦرڻ لڳا.

"ڀلي ڪيترو به وڏو هجي..." ٽيليويزن جي ڪاريڊور ٽپي، لائونج وٽ ايندي چوڻ لڳو.

"پر سوانحي انداز جو آهي."

"واهه واهه! اهو ته سنڌي ادب ۾ بهترين واڌارو ٿيندو، مون تنهنجو شيخ حفيظ تي لکيل اڀياس به پڙهيو آهي، جيڪو اڀياس جي سلسلي جو پهريون منفرد مضمون آهي، مان سمجهان ٿو ته تنهنجو اهو ناول به منفرد ئي هوندو، مان ٻئي هفتي وري رڪارڊنگ تي ايندس ته مسودو ڪڻي اچجانءِ." چوندي، سلام ڪري هليو ويو.

ان وقت ڀرسان بيٺل شڪارپور کان آيل مهمان پڇيو: "ڪير هو؟"

"هي هيو سائين ظفرحسن، جيڪو سنڌي سوالن جوابن جي پروگرام "نئين ٿهيءَ" جو ڪمپيئر آهي."

"اهو ته مان پي هيس پروگرام ۾!! مان پڇان ٿو ڇا ڪندو آ؟"

"سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آ... جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾."

"اتي جاگرافي پڙهائيندو آ؟"

"ها اتي جاگرافي ئي پڙهائيندو آ."

اسان جي ملازمت واري عرصي ۾ ٽيليويزن جي سنڌي پروگرامن جا جيڪي به ميزبان هئا، سڀئي سهڻا هئا، نوجوان هئا، انرجيٽڪ هئا، جن ۾ مهتاب اڪبر راشدي، سلطانه صديقي، شمشير

الحيدري، سائين ظفر حسن، انور پيرزادو، سائين صالح محمد شاهه، عنايت بلوچ، سائين حميد سنڌي، ممتاز مرزا، بينا بيدل، نائلا مغل، اسلم آزاد، نصير مرزا، شبنم گل، شبنم موتي، محمود مغل جا نالا قابل ذڪر آهن.

ساٺس منهنجي ڏيٺ ويٺ ماهوار رسالي "سهڻي" جي اجراءَ دوران ٿي هئي، سهڻي رسالي جو ايڊيٽر ته طارق اشرف هو پر مواد جي چونڊ کان وٺي اشاعت جي آخري مرحلي ۽ ڊسٽريبيوشن جي معاملن تائين سڄو ڪم سائين ظفرحسن جي سپرد هوندو هو، مان تڏهن جيڪب آباد جي يونين ڪائونسل ۾ سيڪريٽري هوندو هوس، ۽ ماهوار سهڻيءَ باقائدي پڙهندڙ هوس، انهن ئي ڏينهن ۾ طارق اشرف طرفان پريس خريد ڪرڻ لاءِ امدادي ڪارڊ به ڇپيل هئا، اسان کان جيترو ٿي سگهيو، ڪارڊ دوستن وٽ وڪرو ڪري پئسا طارق اشرف ڏانهن موڪلياسي، جنهن کان پوءِ شايد سائين ظفرحسن، طارق اشرف کي پريس لڳائي ڏني، يا ڪيس باقي پئسن ۾ مدد ڪئي هئي، جنهن سلسلي ۾ ڪنهن دوست اهو به پئي ٻڌايو ته الله بخشيس، سائين ظفرحسن پنهنجو گهر وڪڻي طارق اشرف کي پريس هٿي ڏني هئي، پر طارق اشرف رسالي مان پاڻ پرو نه ٿي سگهيو ته ظفر حسن اها پريس ڪڍائي، حيدرآباد ۾ ئي صدر ٿاڻي جي سامهون هڪڙي ڪشادي دڪان جي ٻاهران رکيائين. ڪافي ليکڪن جا ڪتاب به شايع ڪيائين، پنهنجي ويجهي دوستن ولي رام ولڀ ۽ مدد علي سنڌيءَ جي سهڪار سان هڪ ادبي پرچو "ڌرتي" ۽ سياسي پرچو "پروڙ" جي نالي سان شايع ڪيائين، ان زماني ۾ سنڌي ڪتابن جو هڪڙو ئي ڊسٽريبيوٽر هوندو هو، آر ايڇ احمد برادرس، پر اهو ڏيتي ليتيءَ ۾ ڪوڙو ٿي پيو هو، حيدرآباد جي ادبيات واري ڪتابن جي دڪان جي مالڪن، خيرمحمد قريشي ۽ سليم قريشيءَ وارا به سنڌي ڪتابن جي ڊسٽريبيوشن ڪندا هئا، پر سائين ظفرحسن "پارس ايجنسيءَ" جي نالي سان سنڌي پبلشرن ۽ ليکڪن کان سندن ڇپايل ڪتاب گهرائي سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ڊسٽريبيوشن جو ڪم به شروع ڪيو، پر جلدئي سائين ظفرحسن کي به خبر پئجي وئي ته ايجنسي هلائڻ ڏکيو ڪم آهي، ڇاڪاڻ ته پئسن ڏيڻ ۾ اصل ۾ دڪاندار ئي ٿي گوٽناٽ ڪئي، جنهن ڪري ڪتابن جي ڊسٽريبيوشن به بند ڪري ڇڏيائين. ان ئي زماني ۾ سنڌي رسالن ۽ ڪتابن ۾ قومپرستيءَ جي مضمونن سبب ڪيترن ئي سنڌي رسالن ۽

ڪتابن تي بندش وڌي وئي ته رسالي، ”ذرتي“ ۽ ”پروڙ“ سان گڏ سائين ظفرحسن جي پريس کي به سيل ڪيو ويو.

سائين ظفرحسن نهايت ڪلمڪ ۽ رلڻو ملڻو شخص هو، اسان ”توهان“ ڪري مخاطب ڪندا هئاسون ته ڪلي چوندو هو:
”مون کي تون ڪري مخاطب ڪريو.“

پر جيئن ته سائين ظفرحسن معتبر ماڻهو هو، سنو پروفيسر هو، ناليوارو دانشور هو ۽ وڏي ڳالهه ته دلي طور تي وڏو قوم پرست هو، ان ڪري اسان ان کي ”توهان“ ئي ڪري مخاطب ڪندا هئاسين ۽ هميشه سائين ظفرحسن جي مرڪندڙ ناراضگيءَ جو لطف وٺندا هئاسين.

پر زندگيءَ جي آخري سالن ۾ سائين ظفرحسن الائي ته ڇو جلد رنج ٿي ويندو هو! يقينن ڪو سبب ضرور هوندو! جو اهڙو سهڻي ۽ وچولي قد وارو دلبر ماڻهو... چٽي من ۽ صاف اڇي رنگ وارو، سدائين سهڻي لباس ۾ ۽ هر وقت ڪلندي نظر ايندڙ پڙهيل لکيل، پروفيسر ان ريت تبديل ٿي ويو هو!

****

ظفر حسن جو بيدل مسرور ڏانهن لکيل هڪ خط

جاگرافي ڊپارٽمينٽ،
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو
17. ڊسمبر 1984ع

دوست بيدل!

سڀ ڪان پهرين ته معذرت، تنهنجون ٻه تارون ٻه پهتيون ۽ خط ٻه، آئون سمجهان ٿو ته نلهو لفظ معذرت لکڻ سان معذرت نه ٿيندي، آئون دلي طرح سان شرمسار آهيان. هڪ ته آئون سڏ تي آيس نه، ۽ ٻيو ته توکي ٻه لفظ لکي به نه موڪليم. بهرحال ڪو ڪارڻ آهي ته اهو ته پهرين تار ۾ ڏنل مدو تمام ٿورو هو، جو ايترو جلد اچي نه سگهيس، پر تنهن ڪانپوءِ جي تار ۽ خط ۾ اٺ اٺ ڏينهن اڳواٽ اطلاع مليل هو پر تن ڏينهن ۾ موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش جي ڪراچيءَ اچڻ ڪري ۽ آئون ڪراچيءَ ۾ هوندي به نه اچي سگهيس، آئون ايترو مصروف ته ڪونه هئس پر انهن دوستن جي قيام جي دوران سڀ پروگرام وسري

ويا، ادا اها اٿئي حقيقت.

هاڻي وري جڏهن رڪارڊنگ ٿئي ۽ هفتو کن اڳ اطلاع ملي ته ضرور ايندس، فرض سمجهي، نه تو تي ٿورو آهي نه ٽي ويءَ وارن تي، سنڌي پروگرام ۾ شرڪت ڪرڻ ۽ ان کي ڏسڻ آئون پنهنجو قومي فرض سمجهان ٿو، پر جيئن حقيقت ڪيم ته ڪيئن پهرين آئون نه اچي پاڻ لڄارو پيو محسوس ڪريان.

ايتري عرصي ڪانپوءِ تنهنجي ڪا رچنا ملي، ڏاڍي خوشي ٿي، تنهنجي رچنا ”آرسي“ جي ايندڙ نمبر 4 ڪتاب ۾ پبلش ٿي رهي آهي، البت پيڻ بينا جون رچنائون شامل نه ڪيون اٿئون. تون هن اتفاق تي حيران ٿيندين ته ايتري وقت ۾ تون اوچتو ياد اچي وئين بلڪل ائين جيئن بي خياليءَ ۾ ماڻهو ۽ واقعا ذهن جي پردي تي ايندا ۽ گم ٿيندا رهندا آهن، هڪ اڻ ڪٽندڙ سلسلي وانگي، بس ائين ئي تون ياد اچي وئين. اهو هيئن ٿيو جو ”ڪونج“ بمبئي جي رسالي ۾ هري موٽواڻيءَ جي هڪ لکڻي وي پڙهيم، جنهن کي هن ”سوچنا“ جو نالو ڏنو آهي، پر اصل ۾ اها ڪهاڻي + رپورتاز + تاثر وندنيان آهي، هن ”سوچنا“ ۾ سنڌ جو خيالي سفر ڏيکاريو آهي جتي هو ”حقيقي“ ڪردارن سان ملي ٿو. پڙهندڙ کي اهو سفرنامو ٿو لڳي، پر اهو خيالي سفرناموآهي ۽ هڪ سپنو آهي، مون اها سوچنا پڙهي ته هڪدم تنهنجا لکيل ”ليک“ ياد اچي ويا جيڪي تو ”مهراڻ“ ۾ لکيا آهن ۽ تو ته اجا به وڌيڪ ڪمال ڪيو هو جو جيئرن سان گڏ مرهيات ڪردار به اهڙي سنگم سان لکيا هئا جو سڄو ليک حقيقي يادگيري ٿي لڳو، جيتوڻيڪ اها خيالي/ خوابي يادگيري به هئي، بلڪل ائين جيئن خوابن ۾ گذاري ويل ماڻهو وري جيئرا ٿي هن دور ۾ اچي ويندا آهن، سو هري موٽواڻي جي ”سوچنا“ پڙهي آئون سوچڻ لڳس ته انهيءَ صنف جو خالق ته تون آهين، توکي شايد احساس ئي ڪونهي ته تو ساهت ۾ هڪ اهڙي صنف ايجاد ڪئي آهي جا بلڪل نرالي آهي ۽ جڳ ۾ ڪنهن به ساهت ۾ اهڙي صنف ڪانهي، پر تو ان کي وڌيڪ نه لکي ۽ ٻين ان کي ”ائڊاپٽ“ نه ڪري ان صنف کي هڪ طرح سان گم ڪري ڇڏيو.

مون کي حيرت آهي ته ٽي ويءَ جي ماحول ۾ هوندي به تون لکين ڪونه ٿو! ڪٿي آهن تنهنجون ڪهاڻيون ۽ ڪٿي آهن تنهنجي ايجاد ٿيل صنف جون لکڻيون، هن ڀيري تنهنجا شعر پهتا ته اميد اٿم ته تون ساهت ۾ واپس موٽي ايندين، رڳو شاعري ۽ اها به آزاد شاعري

کري تون آگ لاهي نہ ٿو سگهين، توکي نثر لکي پوءِ قومي ذميواريءَ کان آجو ٿيڻو پوندو، ڪريان اميد تہ تون ڪهاڻي/ رپورتاز/ سوچنا / خاڪو ڪجھ نہ ڪجھ ضرور لکندين. مون کي پرفيڪٽ پرنٽرس، جاگرافي ڊپارٽمينٽ يا آرسي، ڪنهن بہ ائڊريس تي خط ملي وڃي ٿو، جاگرافي ڊپارٽمينٽ جي ائڊريس 22 سالن کان ساڳي آهي، پرفيڪٽ پرنٽرس 15 سالن کان ۽ آرسي 2 سالن کان.

تنهنجو گهٽگهرو ظفر حسن

****

ڊاڪٽرذوالفقارسيال

ظفر حسن ايماندار ليکڪ

ادب ۾ هونئن تہ گهٽا رجحان پيدا ٿيا آهن. پر پئسو ڪمائڻ، نالو ڪمائڻ ۽ ڪردار وڃائڻ. اڄڪلھ نہ صرف عام جام آهي، پر ان جو رواج پڻ رائج ٿي ويو آهي. اسان جا ڪيترائي نامور نالا ۽ ڏسٽا وائسٽا ماڻهو ان ڪار ۽ ڪرت ۾ شامل ٿي ويا آهن. اهڙي ماحول ۾ اهڙي دور ۾، اجا بہ ڪي انسان موجود هيا. جن ڌرتي ۽ ڌرتيءَ جي حقن لاءِ، پنهنجا سڀ سماجي ۽ گروهي لاڳاپا ختم ڪري ڇڏيا. هر ماڻهوءَ جو پنهنجو خيال ۽ سوچ آهي. اختلاف رکڻ سڀني جو حق بہ آهي. پر انهن جي ايمانداريءَ تي ڪو حرف نٿو رکي سگهجي. روميو کي جولئٽ، مجنون کي ليليٰ، مومل کي راڻي، سسئي کي پنهون، سهڻيءَ کي ميهار سان عشق هوندو. پر هڪ ڳالھ ڇٽي طرح چئي سگهجي ٿي تہ ظفر حسن کي سنڌ سان عشق هيو ۽ رهيو.

ظفر حسن، جنهن جي سڃاڻپ ”ڌرتيءَ“ هئي ۽ هو تہ چمار ڌرتيءَ سان نيهن نباهيندو رهيو حالانڪ وقت ۽ حالتن هن کان ڌرتي پري ڪئي. ۽ هو ڌرتي سان سچو هجڻ ڪري ڪيترن ئي ليکڪن کان پرتي رهيو.

ظفر حسن سان منهنجي نيازمندي هئي. هو منهنجي ايل. ايم. سيءَ ۾ پڙهڻ دوران، هفتي ۾ هڪ دفعو ضرور ايندو هيو. جو هو سنڌ يونيورسٽيءَ جي جاگرافي شعبي ۾ پروفيسر هيو ۽ هن وٽ ان وقت بہ ڪار هئي، جڏهن اسان جا هي مهان ليکڪ بسن تي چڙهي گهمندا هئا، جن وٽ هينئر ڪارون ۽ بنگلا آهن.

جڏهن سائين ظفر حسن کي دل جو عارضو ٿيو. ان کان پوءِ هو پنهنجي صحت جو خاص خيال رکندو هو. ۽ پيٿالاجيءَ مان ريگيولر ميڊيڪل چيڪ اپ ڪرائيندو هيو. جنهن لاءِ هو ايل. ايم. سي کان چڪاسون ڪرائڻ پسند ڪندو هيو ۽ اسان گڏجي سندس رپورٽون حاصل ڪندا هئاسون.

جڏهن مرحوم محمد خان جوڻيجي جي دور ۾ اڪيڊمي آف

ليٽرس جون ”اهل قلم“ ڪانفرنسون شروع ٿيون. غلام رباني آگرو صاحب اڪيڊميءَ جو اڳواڻ هيو. جنرل ضياء صدر هيو. ظفر حسن سنڌ جو واحد ماڻهو هيو. جيڪو ان آمرجي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندڙ، سيني ليکڪن ڪان پري ٿي ويو. هن سيني سان اٿڻ، ويهڻ ۽ ڳالهائڻ بند ڪيو.

مون به ان هڪ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي هئي. ان ڪري ظفر حسن مون سان به ڳالهائڻ بند ڪيو. هو اسپتال ايندو هو. پنهنجون ٽيسٽون ڪرائي، واپس هليو ويندو هيو. پر مونسان نه ملندو هيو. اسان جي چڱي خاصي دوستي ان ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ ڪري، عملي طور ختم ٿي وئي. هڪ ڏينهن مون طارق اشرف کان پڇيو ته، ”ظفر حسن جو اهو رويو ڪيس اڪيلو نه ڪري ڇڏيندو؟“ جنهن تي طارق اشرف هن کان اهو سوال پڇيو. جنهن تي بقول طارق اشرف جي، ظفر حسن جواب ڏنو ته ”مان ان عمل کي غداري تو سمجهان پنهنجي قوم سان، پنهنجن ماڻهن مان ۽ پنهنجي ڌرتيءَ سان ۽ اهڙن غدارن سان منهنجو ڪوبه تعلق ۽ ناتو ناهي.“ ۽ هو آخر دم تائين. ان فيصلي تي قائم رهيو، ظفر حسن ضدي هيو. ان ڪري ان کي ان ضد تان ڪوبه لاهي نه سگهيو. مان سمجهان ٿو ته هڪ شعوري ۽ سگهاري ليکڪ لاءِ احتجاج جو اهو طريقو، بهتر هيو. حالانڪ اهڙو احتجاج سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن نه ڪيو. اهڙو رواج ظفر حسن سان گڏ ختم ٿي ويو.

ظفر حسن وطن پرست هيو. هو سنڌ سنڌ ڪري چندي تي هلندڙ نه هيو. هو سياسي ڏنڌوڙي نه هيو. نه جيالو ۽ نه متوالو هيو. پر هڪ باضمير انسان هيو. هو سنڌ جو سچو عاشق ۽ ايماندار ليکڪ هيو. هو پنهنجي ڌرتيءَ سان بي پناهه محبت ڪندڙ اهو انسان هيو. جنهن جو هر ناتو، هر رشتو، هر تعلق پنهنجي ديس، ٻوليءَ جي حوالي رهيو. ايڏي وڏي سچائي، ايڏي وڏي قرباني صرف ۽ صرف ظفر حسن ئي ڏئي سگهي ٿو. نه ٻيو ڪو پيدا ٿيو نه ٿي سگهندو. باقي سڏڙيا ڪوڙ آهن.

ظفر حسن، ماهوار سنڌي رسالو ”ڌرتي“ ڪڍيو ان کي خوبصورت نموني سان هلايو. هن ان ۾ نوان ليکڪ، نوان ٽرينڊ ڏنا، طارق اشرف سهڻي ۽ ظفر حسن ڌرتيءَ ۾ سنڌ جي آواز ۽ احساس، ادب ۽ ضمير کي سمايو. جاندار ۽ ڀرپور ادب ڏنو. جنهن جي نتيجي ۾ هنن کي گهڻيون تڪليفون آيون ۽ گهڻو ڪجهه ڏيڻو پيو.

اسان وٽ سنڌ ۾ وڏا اديب، وڏا ڪامورا ته گهڻا پيدا ٿيا آهن. پر وڏا انسان ۽ سچا ماڻهو تمام گهٽ پيدا ٿيا آهن. بلاشڪ ظفر حسن هڪ انوکو ۽ ارڏو ڪردار رهيو. هو اصول پسند ۽ ايماندار ليکڪ هيو.جنهن جو ذاتي تعلق به قومي تعلق سان مشروط هيو، بنا ڪنهن پاڻ پڏائڻ، پاڻ وڏائڻ ۽ پنهنجي حق ۾ پرم رکي انعام ۽ ايوارڊ وٺڻ جي. جو هن جو سياسي بيڪ گرائونڊ ڏاڍو اسٽرانگ هيو. هو چاهي ها ته هر شيءِ ڪري پيو سگهي. پر هن پنهنجي انا ۽ ضمير کي زنده رکيو.

اهڙن بلند اخلاق انسانن کي سلام پيش ڪرڻ گهرجي. انهن جي سچائي ۽ ايمانداريءَ کي داد ڏنو وڃي.

ڌرتيءَ جي عشق ۾ اهڙن عاشق ليکڪن کي ڪٿان آڻيون؟
آهي ڪو جيڪو ان جي اصول ۽ خوشبو کي وڪيري؟!

اڄڪلهه اهي اديب، ادارن جا مالڪ آهن جن سان هن پنهنجي ڌرتي، قوم ۽ ٻوليءَ جي بقا لاءِ ڳالهه ٻولهه ئي بند ڪئي هئي.

انهن کي گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي ماضيءَ جي شاندار ۽ ارڏن ڪردارن کي ياد ڪرڻ گهرجي ۽ شرمنده پڻ ٿيڻ گهرجي.

ان ۾ ڪوبه وڏائُ ناهي ته اسان سڀ مفاد پرست، انا پرست ۽ هلڪا آهيون ايڏو وڏو بار کير کڻندو؟ اها ٻي ڳالهه آهي ته جيڪڏهن اسان سڀ ظفر حسن جي قائم ڪيل روايتن تي هلون ته پوءِ ڪنهن کي به ڌرتي ۽ ان جي مفادن کي نيلام ڪرڻ جي همت ئي نه ٿيندي.

ڪاش وري ڪي ظفر حسن پيدا ٿين.

****

نازسنائي

چاچا نہ مري ويو آهي...

(ظفر حسن تي تاثر)

گاڏي ڪاتي جو چونڪ، مان ائين نستو ٿيو ويٺو آهيان جو بدن ۾ ساهہ ئي ڪونهي. اڄ پهريون دفعو محسوس ٿيم تہ بي حواس ماڻهو ڪيئن ٿيندو آهي؟ نہ چرڻ جي همت ۽ نہ ڪيڏانهن وڃڻ جي. هڪ ئي جاءِ تي ائين ويٺو آهيان جڻ مان آهيان ئي ڪونہ. منهنجي آس پاس ڇا پيو ٿئي. مون کي ڪوبہ پتو ڪونهي ۽ ائين ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويٺو هوس. اها ڪيفيت تڏهن طاري ٿي جڏهن پر ۾ ئي اسٽال تان اخبار کڻي پڙهڻ لڳو هوس. جڏهن ظفر حسن جو رنگين فوٽو ڏٺم تہ ان جي بيان کي ڳولڻ لڳس. ڇو تہ مان ان جي بيانن/ انٽرويوئن کي وڏي شوق سان پڙهندو هوس. هڪڙو دفعو ان سرخيءَ تي نظر پئي هئم تہ ظفر حسن گذاري ويو. پر جڻ ڌيان ئي نہ ويو. ان جو پيو بيان ڳوليان تہ ڏسان ظفر حسن ڇا چيو آهي. وري ٻي نظر "ناميارو ڪهاڻيڪار ظفر حسن گذاري ويو." تڏهن ٿو رڙ ڪريان هان! ڪاش. اتي ڪو ويٺل هجي ها تہ مان ان کي ڀاڪر پائي روئان ها. رڙان ها، دل جو بار هلڪو ڪريان ها پر...

ٻہ ڏهاڙا اڳ پريس ڪلب حيدرآباد ۾ ادي خيروءَ جي لاءِ تعزيتي گڏجاڻي هئي. ان گڏجاڻيءَ ۾ منهنجي سيٽ جي بلڪل پويان ظفر حسن ويٺو هو. صفا خاموش. ملياسون تہ مرڪي هڪ ٻئي ڏانهن ڏٺوسين. هٿ ڏنوسين تہ سائين خوش آهيو. چئي هڪ ٻئي ڏي ڏسي ويهي رهياسين. هن اتي ڪونہ ڳالهايو. تقرير بہ ڪانہ ڪئي. اڳيان ويٺلن پئي تقريرون ڪيون. حميد سنڌيءَ پئي ڳالهايو، غلام ربانيءَ پئي ڳالهايو. ٻيا بہ ڪوڙ هئا، جن خيروءَ تي پئي ڳالهايو. سمورن پئي چيو تہ خيروءَ ۽ ان مقرر جا ڪيترا واسطا هئا. جنم جنم جا رستا هئا. پر هر ڪنهن ائين بہ پئي چيو تہ هوءَ اڪيلائي ۾ گم ٿي وئي. هوءَ وڏي ميڙ ۾وڃائجي وئي. آخري وقت ۾ جڏهن هوءَ اسپتال ۾ پنهنجي

پوٽيءَ جون تندون اڪيڙي رهي هئي ان وقت ان جي سامهون ڪير بہ ڪونہ هو! سمورن آڌو ويٺلن پئي ڳالهايو. مون کي لڳو تہ منهنجي سيٽ پويان ويٺل ظفر حسن بہ پئي ڳالهايو. هن ان وقت بہ ڪي انوکيون ۽ چيندڙ ڳالهيون پئي ڪيون ۽ مون پئي ٻڌو.

"آئون اهڙن پروگرامن ۾ نہ ايندو آهيان جتي سرڪاري گماشتا هجن. سرڪار جا رکوالا ۽ پاڙيتو هجن. انهن کي ڪونہ ٻڌبو. انهن کي ڳالهائڻ ڪونہ ڏبو، انهن جي مزاحمت ڪبي... انهن کي ٻڌائبو، محسوس ڪرائبو تہ سرڪاري دلالي ڪرڻ وارن سان ڌرتيءَ جا نمڪ حلال فرزند، ٺاهہ نہ ڪندا آهن، مرڪي نہ ملندا آهن. ڪڏهن بہ انهن سان سماجي تعلق بہ نہ رکندا آهن، انهن سان سندن سوشل بائيڪاٽ هوندو آهي."

۽ مون اڄا پنهنجي ڪنن کي سرلو ڪيو: "خيروءَ جهڙي بيباڪ ۽ بهادر، ٻي ڊپي ۽ بردبار ليکڪا جي ياد ۾ اهو ميڙاڪو نہ هجي ها تہ مان ڪٿي اچان ها! مون پنهنجي اصولن جي پچڪڙي ڪئي آهي. مون پنهنجي زندگيءَ کي جڻ نئون موڙ ڏنو آهي ۽ پاڻ ۾ اها تبديلي آندي آهي جو اهڙي پروگرام ۾ آيو آهيان. جنهن ۾ ضياءَ جا بوٽ چٽائو ليکڪ ويٺا آهن."

۽ ائين جڏهن پروگرام ختم ٿيو تہ هڪ ٻئي کان موڪلايوسين چي "تنهنجو مضمون عوامي آواز ۾ پڙهيو هوم، جاڳو ۾ بہ هو ۽ ٻنهي ۾ پڙهيم. ڏاڍو بهترين مضمون هو. ربانيءَ جي بدن مان تہ تو نڪاءَ ڪڍي ڇڏيا. اهڙيون شيون اچڻ گهرجن. ناز توتي وڏيون ذميواريون ٿيون عائد ٿين..."

ان پروگرام کان هڪ ڏهاڙو اڳ جڏهن مان پرائيم بئنڪ پئي ويس تہ هو پرفيڪٽ پريس مان نڪري پنهنجي ڪار جي ڊرائيونگ سيٽ تي چڙهي ويٺو هو. مون کي ڏسي لهي پيو. ملياسين وڏي قرب ۽ ڀاڀوهہ مان، جيئن سدائين ملندا هئاسين.

"ناز صاحب، اڄ پرفيڪٽ پريس جي صفائي مڪمل ٿي آهي. انشاءَ الله ڪجهہ ڏهاڙن ۾ پبلشنگ جو ڪم ڪبو. تون وڏو پبلشر آهين، آئون ننڍي پئماني تي ئي صحيح پر ڪم شروع ڪبو. توکي تہ خبر آهي تہ اهو منهنجو وڏي ۾ وڏو خواب آهي. سنڌ ۾ اڃا بہ هڪڙي پبلشنگ اداري جي گهرج آهي ۽ مان ان جي شروعات ڪندس."

۽ اها پرفيڪٽ پريس پٽي جي بادشاهيءَ کان بند هئي. ان

زماني ۾ جڏهن اسان جو سنڌي حڪمران، مرحوم ذوالفقار علي ڀٽو ملڪ جي حڪمرانيءَ جون واڳون سنڀاليو وينو هو. ڀهراڙيءَ جا ڀيرين اگهاڙا ويچارا اڻ پڙهيل ۽ اڻ ڄاڻ سنڌي ڀٽي جو نالو ٻڌي ٽڙو شوڪارو ڀريندا هئا ۽ فخر مان پٽڪي ور ورائي ننڍڙي آرسيءَ ۾ پاڻ ڏسي مڇون مروڙي مرڪندا هئا تہ ملڪ تي اسان جي حڪمراني آهي، ڀٽي جي نانءَ تان پيا صدقي ويندا هئا. ان زماني ۾ سنڌيءَ جا لکندڙ ۽ پڙهندڙ ٻئي ڪاٺ ۾ هوندا هئا. ايوب خان فيلڊ مارشل جو تہ رڳو نالو هو. ڀٽو سمورن حڪمرانن کان وڌيڪ سنڌي ٻوليءَ لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿيو هو.

ڪيترائي ڪتاب بند ٿيا. رسالن تي بندشون عائد ٿيون. ڪيترائي اديب، قلمڪار، شاعر D.P.R ڊفينس آف پاڪستان رولز تحت جيلن ۾ واڙيا ويا. ڪيترائي شاعر ماءُ جي ٻوليءَ ۾ شعر لکڻ جي ڏوهہ ۾ قيد ڪيا ويا. ان زماني ۾ سنڌي ڪتاب ۽ رسالا ڇاپي ڪير؟ ڪنهن پريس ۾ اهو دم هو جو سنڌي ڪتاب ۽ رسالا ڇاپي؟

هر ڪنهن جي نظر ۾ ظفر حسن جي پرفيڪٽ پريس هوندي هئي. ان زماني ۾ اڪثر قومپرستيءَ وارو مواد، ڪميونزم لٽريچر، سياسي ۽ ادبي ڪتاب ان پريس ۾ ڇپبا هئا. سهڻي، پيغام، اڳتي قدم، ڌرتي، اندلٺ ۽ ٻيا ڪوڙ سارا سياسي پمفليٽ ۽ تربيتي مواد.

اسان سمورن لاءِ ان زماني ۾ پرفيڪٽ پريس وڏو ڏڍ هئي. اها پريس حيدرآباد جي صدر واري علائقي ۾، سي.آءِ.ڊي ٿاڻي جي بلڪل سامهون هوندي هئي. سڄو ڏهاڙو سي آءِ ڊيءَ جا ماڻهو پريس تي ڪرڙي اک رکيو وينا هوندا هئا. روز پيا ڇاپا لڳندا هئا ڪيترائي ماڻهو اتي ايندي ويندي ٻڌا. ڇپيل فارم پريس مان ڪٽي ويندا هئا. بائينڊ ٿيل ڪتابن جا بنڊل بہ کڄي ويندا هئا. پر ظفر حسن جي پريس ڪڏهن بہ جواب نہ ڏنو تہ اهو مواد ڪونہ ڇاپينداسين. وڏ ۾ وڏ هي ٿيندو هو جو چوندا هئا تہ اوهان نہ اچجو، پروف فلاڻي وقت تي گهرائي ونجو. ڪتاب فلاڻي ڏينهن. فلاڻي هنڌ پيو هوندو ۽ ائين بہ ڪيترو مواد ڇپجڻ لڳو. آپريٽر ۽ منتظم بہ وڏا ڏاها هوندا هئا. فارم مشين تي سياسي مواد جو پيو ڇپجي. ڪو اچي تہ ان ڇپجندڙ سياسي فارم مٿان آيتن ۽ حديثن وارا ڇپيل فارم رکجيو وڃن. پوليس ۽ سي آءِ اي وارا جهڙتي ونيو خوش ٿيو وڃن تہ هاڻي همراهہ وڃي سڌريا آهن. رووپورٽن ۾ پوءِ لکڻ لڳا تہ پريس تي هاڻي ڪوبہ سياسي مواد

ڪونہ ٿو ڇپجي. اڳتي هلي اها پريس آهستي آهستي ناڪام ٿيڻ لڳي. طارق اشرف، ظفر حسن کان جد اتي وڃي سهڻي پريس چالو ڪئي. پرفيڪٽ پريس پوءِ نيڪن تي وئي. سڀ پڇيو وڃن پر ظفر حسن ڪڏهن بہ مايوس نہ ٿيو. جاءِ مسواڙ تي هئي. پنجويهن ٽيهن سالن کان ان بند پريس واري دڪان جي هو باقاعدگيءَ سان مسواڙ ڏيندو هو. ڇو جو ان وٽ ٻولي ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان ڪيترائي شاندار خواب هئا. جن خوابن جي تڪميل لاءِ هو ائين ڪندو رهيو. مسواڙ ڏيندو رهيو. ٻہ ڏهاڙا اڳ ئي تہ هو مون کي اتي مليو ۽ چوي تہ پريس جي صفائي مڪمل ڪرائي اٿم. هاڻي ڪم شروع ڪبو ۽ موت ان جي ڪيڏن شاندار خوابن جي ڪيترن ئي تاج محلن کي هٽي ڊاهي وڌو. هن پنهنجي اندر ۾ ڪيترائي تاج محل جوڙيا هئا. سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ هڪڙو پبلشنگ ادارو جوڙبو، هڪڙو شاندار ادبي رسالو ڪڍبو، هڪڙو ريگيولر سياسي ميگزين ڪڍبي، هڪڙي بين الاقوامي معيار جي سنڌي اخبار ڪڍبي، هڪڙو اعليٰ درجي وارو تدريسي ادارو جوڙبو، هي ڪبو، هو ڪبو، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي مرڻ ڪونہ ڏبو، وڙهبو، ڪم ڪبو، خيرات ڪانہ گهربي، حق ونبو زوريءَ ونبو، وڄائي ونبو.

۽ سنڌي ٻوليءَ کي مرڻ نہ ڏبو. ۽ ان لاءِ ڪئين خوابن جا تاج محل جوڙيندڙ اسان جو پيارو ظفر حسن خوابن جي تڪميل کان اڳ ئي پاڻ مري ويو. هاڻي پيو سوچيان تہ ظفر حسن جي مرڻ سان ڇا ڇا نہ مئو آهي.

ان کي چئبو هو تہ ”سائين، پنهنجو ڪتاب ڏيو تہ ڇاپيون.“

مُرڪي چوندو هو: ”ادا، اوهان کي تہ خبر آهي تہ مستقبل ۾ مون کي پاڻ ادارو هلائڻو آهي. سو ان کي پاڻ ڇاپيندس ۽ هاڻي ظفر حسن جا اهي سمورا ڪتاب مري ويا. ظفر حسن بہ مري ويو. جيڪي ڪتاب ان کي سدائين لاءِ زندهہ رکي سگهن ها. اهي ڪتاب بہ مري ويا، ان جي ڳڻن ۽ خصلتن کان واقفڪار اسان جي ٿهي ڪيترو وقت زندهہ رهندي ۽ ڪيترو وقت ان جي ذڪر تي اکيون آليون ڪندي رهندي؟“

ميرپور ٻنوري ۾ هڪڙو ڇريو هاڻي شايد الف اگهاڙو ٿيو پيو گهمي. هاڻي تہ ڪيس بہ خبر ڪانهي تہ هو ڪير آهي پر جڏهن ان جي تازي ڪل ٽڙي هئي تہ هن کي خبر هئي تہ هو مشتاق ڪاملاڻي

آهي. ڪهاڻيڪار آهي، هن ڪيترين ڪهاڻيون لکيون هيون! ڪيترن رسالن ۾ ڇپيون هيون، هن ڪو ناول به لکيو هو ۽ اهي سڀ ظفر حسن کي ڇاپڻا هئا ۽ هن شايد مشتاق ڪاملاڻيءَ جي ڪهاڻين جو مجموعو ڇاپيو به هو جيڪو بنا ٽائيٽل جي سالن کان ڪنهن بائينڊر وٽ پيل مون ڏٺو هو.

آئون نوڪريءَ سانگي جڏهن ميرپور بٺوري ڏي هوس ۽ وتندو هوس اديبن ۽ شاعرن جو پڇائيندو. تڏهن هڪ دفعي هوٽل تي اهو چريو قاتل ميرن ڪپڙن ۽ پيرن اگهاڙو اچي مون سان مليو هو. تڏهن سلام ڪري پنجاهه روپيا گهريا هئائين ۽ مون ڪيس ڇڙٻيندي چيو هو تون ڙي هيروئني آهين! چي، ”سائين مان هيروئني ناهيان مان اديب آهيان، ڪهاڻيڪار آهيان مشتاق ڪاملاڻي آهيان، اوهان منهنجون ڪهاڻيون پڙهيون هونديون. فلاڻن فلاڻن رسالن ۾ ڇپيون هيون. مون ناول به لکيو هو. اهي منهنجا ڪتاب ظفر حسن وٽ آهن. اهو ڇاپيندو، سائين ڏيو پنجاهه روپيا.“

۽ اها ڪتا ٻڌي مون وارو پٽيوالو تو ڪلي چوي: ”سائين، ڏسو اديبن جا حال... اوهان به خيال ڪجو! مون اهو ٻڌي ان سان ڪوڙ ساري ڪچهري ڪري ورتي. هو حال ۾ ڪونه هو. ڪٿي ڪٿي، اهڙيون ڳالهيون پئي ڪيائين جو مون کي لڳو ته هو واقعي چريائپ جون سموريون حدون اورانگهي ويو آهي. پڇيومانس جي تون مشتاق ڪاملاڻي آهين، اديب آهين، ڪهاڻيڪار آهين ته پوءِ توسان هيءُ حال ڪنهن ڪيو تي، چيائين سائين هو طارق اشرف آهي نه...ٻڌو اٿو...؟“

”ها ها... “ ان وٽ ويو هوس ته اديب آهيان مون کي نوڪري ڏي. ان مون کي نوڪري ڏني، سياسي جلسن ۽ ادبي پروگرامن ۾ ويندو هوس ۽ رپورٽون لکي اچي کيس ڏيندو هوس ۽ هو اهي رپورٽون سي آءِ ڊيءَ وارن کي ڏئي وڏا پئسا ڪمائيندو هو. سائين هو سي آءِ ڊيءَ ۾ وڏو آفيسر آهي... مونکي جڏهن خبر پئي ته مون کي ڏاڍو شاڪ پهتو..“

آئون پريشان ته طارق اشرف لاءِ اهڙيون ڳالهيون ڪندڙ واقعي اديب به آهي يا نه...؟ ظفر حسن سان مليس ته هُن ان جي تصديق ڪئي ۽ ڏاڍي ساراهه ڪئي ۽ ٻڌايو ته ها واقعي ان جا ڪتاب هو ڇاپيندو. ڪهاڻين جو مجموعو ته ڇپيو پيو آهي... طارق اشرف سان ملي ڪيس چيم ته مشتاق ڪاملاڻي نالي هڪڙي چريئي اوهان بابت

مون کي هيئنئن چيو آهي. چيائين حرامي سدائين پئسا وٺڻ ايندو هو. جڏهن ڏٻا هئس ته نيڪيون ڪندو هو، نه ڏٻا هئس ته اهڙيون ڳالهيون ڪندو هو. پر هو ڇئن پنجن سالن کان ته مون ڏٺو به ڪونهي، جيئرو آهي؟“

ٻڌايومانس ته هو چريو آهي ۽ ميرپور بٺوري ۾ قاتل ڪپڙن ۾ پيرين اگهاڙو، پنندو وتندو آهي ۽ سوچيان پيو ته ظفر حسن سان گڏ اهو چريو مشتاق ڪاملاڻي به مري ويو. جنهن جا خواب به ظفر جي خوابن سان گڏ، ان پکيءَ وانگر اڏاڻا هئا، جيڪو پنهنجو آکيرو جوڙڻ جا خواب ڏسڻ ڪانپوءِ ڪکن ميڙڻ لاءِ نڪتو هو. واٽ تي ئي شڪارين جي ور چڙهي ويو!

ظفر حسن سرحدن پار ڇپجندڙ ڪيترن ئي ڪتابن جي چونڊ ڪري ان نيت سان رکي هئي ته هو جڏهن پنهنجو ادارو شروع ڪندو ته انهن کي ڇاپيندو پر ظفر حسن جي مرڻ سان، اهي ڪتاب به مري ويا.

ان جي ڊائريءَ جو وڏو چرچو هوندو هو. هو سچ لکندو هو. هر ماڻهو لاءِ ڪنهن جي به پاسخاطري ڪونه ڪندو هو. جڏهن ان ڊائريءَ مان ڪن رسالن کي ورق ڇپيا ته ڪيترائي ماڻهو ڪن هٿڻ لڳا ۽ ظفر حسن کي رستي تي ڏسي. لنوائي پئي پاسي هليا ويندا هئا. ۽ ان پنهنجي ڊائرين ۾ نه معلوم ڪيترين ڳالهيون، ڪم واريون ڳالهيون تحرير ڪيون پر ظفر حسن جي موت سان، انهن سمورين ڊائرين جو موت ٿي ويو!

هو سنڌي هو، صفا نيٺ سنڌي، سيد هوندي به ان کي ان ڳالهه تي فخر هو، ته مان هن يوميءَ جو جنم آهيان، حيدرآباد جي ويجهو، جنهن ڳوٺ ۾ ڄائو ان ڳوٺ توڙي سنڌ جي ٻهراڙين سان پيار ڪندو هو. هو سخت قوم پرست ماڻهو هو، ڪڏهن به مصلحت جو شڪار ڪونه ٿيو. انتهاپسند هو. ان معاملي ۾ جيڪي ليکڪ اردوءَ ۾ لکن، پنهنجي ٻوليءَ کي وساري ڇڏين، انهن سان بائيڪاٽ، جيڪو انهن جي ڊرامن ۾ ڪم ڪري، انهن سان بائيڪاٽ، جيڪو انهن جي ڊرامن جي نيڪي ڪري انهن جو بائيڪاٽ، جيڪو انهن جي ڊرامن ۽ تحريرن تي تبصرو ڪري، رسالن يا اخبارن ۾ ڇپائي انهن سان بائيڪاٽ.

جيڪي اديب اهل قلم ڪانفرنس ۾ ويا، انهن جو بائيڪاٽ، جيڪي اديب سرڪاري مشير بنجن، سرڪار جي دلالي ڪن، انهن جو بائيڪاٽ، انهن سان ميل جول ختم. سماجي تعلقات ختم، اٿڻ ويهڻ

بند. جيڪي ماڻهو انهن سان واسطي ۾ هجن، انهن سان نلهي سلام عليڪم به نه ۽ ان سلسلي ۾ هو ڪابه دليل بازي يا مصلحت ٻڌڻ لاءِ تيار ئي ڪونه هو. ظفر حسن وٽ، اهڙي ماڻهو لاءِ وقت ئي ڪونه هو.

اردو ڪونه ڳالهائيبي، ڀلي اردو دان هجي، ڪراچي هجي اسلام آباد هجي يا حيدرآباد. ڀلي پناهگيرن جون بندوقون سنڌين کي ڳولينديون وتن، پر ظفر حسن اردو ۾ ڪونه ڳالهائيندو. مون کي خبر پئي ته هي اسان جو يار ته ان قسم جو سخت گير ماڻهو آهي. مون تجربو ڪيو. ڪوڙ ڀيرا، دڪانن تي، اسٽالن تي، مون ان جي پويان بيهي، ان کي ڳالهائيندي ٻڌو:"ڪينجهر آيو آهي!"

"جي صاحب ڪيا بولا؟"

"ڪينجهر جو تو پڇان."

چوندو هو ته هي سمجهن يا نه، مان پنهنجي ٻولي جو ڇڏيان.

يونيورسٽيءَ ۾ اردوءَ جا پروفيسر هجن. هي انهن سان به سنڌيءَ ۾ ڳالهائي، ڀيو ان سان ڀلي پيو اردو ۾ ڳالهائي پر هي ايڏو محتاط هوندو هو جو هن کان ڀُلجي به اردو جو جملو به نه نڪتو ۽ هاڻي سوچيان پيو ته اسين جو وتندا آهيون سڄو ڏهاڙو جيئي سنڌ، جيئي سنڌ چوندا. اسان ڪيترا سچا آهيون ان سان؟ ۽ ظفر حسن جهڙو ماڻهو ايڏو سخت مزاج ۽ اصول وارو ماڻهو مري ويو ته پنهنجي ٻوليءَ سان. ايڏي بي پناهه محبت ڪرڻ وارو ماڻهو مري ويو!

هن ڪيترائي ليڪچر ڏنا، ڪهاڻي تي، جديد ادب تي، سماج تي، سماج ۾ اسان جي ذميوارين تي، هن ڪيترين ئي جاين تي عاليشان تقريرون ڪيون. پنهنجي موقف کي ايڏي چٽائيءَ سان بيان ڪيائين جو ڪير به ان کي بدلائي نه سگهندو هو. مون ان جي پٽ شاهه جي هڪڙي ادبي پروگرام ۾ تقرير ٻڌي هئي. شايد ان زماني ۾ جڏهن هو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو، شايد ان موضوع تي پئي ڳالهايو ته سرڪار هڪ طرف ان ڳالهه جي دعويدار آهي ته سنڌي ٻولي به هن کي پياري آهي پر ڪٿي ڪٿي هنن سنڌي ٻوليءَ سان به اڪيائي ڪئي آهي. ان تي هن دليل پئي ڏنا ته ڪيترن ماڻهن جي ڪنن جون پاپڙيون ان وقت ٽماٽا ٿينديون مون ڏٺيون هيون. اسان جي ظفر حسن جي موت سان، انهن سمورن ليڪچرن شاندار تقريرن جو موت اچي ويو!

هو پنهنجي ذات جي حد تائين سخت اصول پرست ماڻهو هو.

ٻين جي ٻيا ڄاڻن. ٻوليءَ جي حوالي سان سندس پيار جو ان کان وڌيڪ ٻيو مثال ڪهڙو ٿو ٿي سگهي ته هن پنهنجي اولاد کي به سنڌي ميڊيم ۾ پڙهايو ۽ ان زماني ۾ جڏهن يونيورسٽيءَ جا پروفيسر ته ٺهيو پر هر غريب غربو پنهنجي ٻارن کي انگريزيءَ اردو اسڪولن ۾ پيو پڙهائي ۽ انهن جي روشن مستقبل بابت ويچار ڪري، ان زماني ۾ ظفر حسن جهڙو ماڻهو به پنهنجي اولاد کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ پيو پڙهائي! ۽ ظفر حسن جو موت، ڪهڙي ماڻهوءَ جو موت آهي، اهو ڪير ٿو ڄاڻي؟!

هڪ دفعي ڪنهن ڇوڪري مون کي ظفر حسن کي سفارش لاءِ چيو، مارڪن جو مسئلو هو. ظفر حسن وٽ هليو ويس، ڏاڍي عزت ڏنائين، مارڪن جي ڳالهه ڪيم ته چڙي پيو، "ادا، توکي احساس ڪونهي ته اسان جي تعليم تباهه ڇو ٿي آهي؟ مون کي خبر آهي، پر توکي به خبر هجي ته مون سڄي زندگيءَ ۾ هڪ مارڪ به سفارش تي نه ڏني آهي ان ڪري سفارش لاءِ آئيندي ڪڏهن نه چئجو!"

آئون ان جون ڳالهيون ٻڌندو هوس. ان جي پرڪارن ۽ سوچن بابت ڄاڻ هئم، ان تي هڪ به دفعا مون تنقيدون ڪيون. مون وٽ هلي ايندو هو ۽ مڃيندو هو. تون صحيح آهين. ڪڏهن به ڪونه ڪاوڙيو. ڪڏهن به منهن ڪونه موڙيائين، هن جو اخلاق ايڏو اعليٰ هو جو ڳڻ تا ڳائجن ته پنهنجي نيچ هئڻ کي ٿو مڃڻو پوي. هو ڪيترائي دفعا مون وٽ آيو دڪان تي نظام لاج ۾، ۽ حيران آهيان اڄا به جو بابا سائين وفات ڪئي ته هڪ ڏهاڙي گهر ويس ته منهنجي گهرواريءَ ٻڌايو ته ظفر حسن آيو هو.

۽ مون کان رڙ نڪري وئي ۽ ان ڏينهن گهرواريءَ سان ڏاڍو جهيڙو ڪيم، نڀاڳي! ظفرحسن جهڙو ماڻهو، جنهن کي تون پنهنجي پسند جو ليکڪ سمجهندي هئين ۽ جنهن سان تو ملاقات جي خواهش پئي ظاهر ڪندي هئين، اهو ظفر حسن صائم پلازا جي سيڪنڊ فلور تي چڙهي، تنهنجي در تان ائين موٽي ويو. تو ان کي گهر ۾ ويهاري، پاڻي به نه پياريو!

ته هن چيو ته "ظفر حسن اهو جيڪو مون کي وڻندو آهي؟"

مون ڪيس چيو ته: "اسان وٽ ظفر حسن هڪڙو ئي ته آهي، ۽ هڪڙو اهو ظفر حسن به مري ويو. هاڻي ٻيو ظفر حسن اسان ڪٿان آڻينداسين؟ "

”مون ان کي فون ڪئي. افسوس ڪيم تہ اوهان اطلاع ڪري اچو ها تہ ڏاڍو سنو هو. چيائين“ناز تنهنجو بابا مري ويو. منهنجو اچڻ فرض هو. سو آيس، اديءَ جو ڏوهہ ڪونهي، جي مون کي اندر ويهڻ لاءِ چوي بہ ها تہ مان ويهان ٿوري ها.“

۽ مون ان جي وفات واري خبر ان ڏينهن شام جو پڙهي. جڏهن هو دفنائجي چڪو هو. ڪاش، ڪو يار اهڙو اطلاع ڪري وڃهي ها تہ ظفر حسن کان آخري موڪلاڻي ڪري ونجي ها چو تہ ٻيو ظفر حسن، ڪونہ ايندو! پر ائين نہ ٿيو. آئون پنهنجي يار کي، ڳوڙهن جو نذرانو بہ نہ ڏئي سگهيس.

آئون جيڪي ڳالهائيندو هوس، جن اصولن تي وتندو هوس جيهڙا ڪندو، بائيڪات ڪندو، هر ڪنهن سان وڙهندو، سوچيندو هوس تہ ظفر حسن بہ تہ پنهنجو ياءُ آهي، ان جا ۽ منهنجا خيال هڪجهڙا تہ آهن پر پاڻ ۾ بہ ڪڏهن ٽڪربا هئاسين. پر اڳرائي رڳو منهنجي هوندي هئي. هو ڪڏهن بہ ناراض نہ ٿيندو هو. ڏک نہ ڪندو هو، تنقيد برادشت ڪرڻ جو ان وٽ وڏو مادو هو. هو وڏي جگر وارو ماڻهو هو. ڪجهہ عرصو اڳ اسان جي هڪڙي ملاقات ٿي. ساڳي جاءِ يعني پرفيڪٽ پريس ٻاهران، خوش خير عافيت ڪرڻ ڪانپوءِ چيومانس تہ:

”آئون اوهان سان ناراض آهيان، ڪيترن ڏهاڙن کان پئي سوچيم تہ اوهان کي خط لکي آگاهہ ڪريان، پر مون وٽ ايڊريس نہ هئي، ٻڌو هوم تہ اوهان رٽائرڊ ڪيوآهي. ڪالهہ جڏهن انعام شيخ سان ڳالهايم ۽ ڪيس چيم تہ مان اوهان کي ڪو خط لکڻ گهران ٿو. انعام ٻڌايو تہ اوهان ڊپارٽمينٽ ۾ واپس آيا آهيو، اڄ اوهان مليا آهيو...

ها تہ شڪايت هئي تہ مان اوهان وٽ گذريل سال جيئن ڪينجهر لاءِ آيو هوس اوهان چيو هو تہ جنهن فنڪش ۾ تاج جويي جهڙو ڪوڙو ماڻهو ايندو اتي آئون نہ ايندس ۽ پوءِ اها ڳالهہ مون ڪينجهر ۾ لکي بہ هئي. پر عوامي رنگ رسالي جي مهورت ۾ اوهان آيا هئا. مهورت اوهان ڪيو هو. ان رسالي جو ايڊيٽر تہ تاج جويو هو ۽ اوهان جي پرسان فوٽن ۾ بيٺل آهي...

جي: ”ها تنهنجي شڪايت جائز آهي آئون ڪڏهن اوهان آڏو وضاحت ڪندس. ضرور ڪندس.“ ۽ موڪلايوسين پر وري ڳالهائڻ لاءِ دل گهريو، مان پوئتي وريس. چيومانس:”سائين اوهان ناراض نہ ٿيندا ڪريو. آئون اوهان تي ظفر حسن جي حقيقت ۾ حق رکان ٿو، چو تہ

ظفر حسن نظرياتي ۽ اصولي ماڻهو آهي. ان سان حجتن جو حق سدائين رکندس. جڏهن بہ منهنجي تنقيد پڙهو تہ ان ۾ نيت جي بدي نہ سمجهجو...“

۽ پوءِ هاڻوڪي آخري جشن ڪينجهر 25 ڊسمبر 1997ع واري رات، فون آئي، ”آئون ظفر حسن پيو ڳالهايان... اوهان جو ڪارڊ بہ مليو آهي. خط بہ. روبرو ملاقات ۾ بہ اوهان اچڻ لاءِ چيو هو. پروگرام ڪهڙي وقت ٿيندو ۽ صدارت ڪندڙ ڪير هوندو؟ چيومانس: ”ادا، هن دفعي مون ڪارڊ ۾ ڪنهن جا بہ نالا نہ ڏنا آهن. سامعين مان ئي چونڊ ڪبي.“ چي: ”مان مقرر وقت تي ايندس. حاضر، پر مون کي سامعين ۾ ئي رهڻ ڏجو!“

”توهان اچو تہ صحيح.“

۽ پوءِ 25 ڊسمبر 1997ع تي بسنت هال ۾ سڀ کان اڳ مقرر وقت تي ظفر حسن پهتو. ان ڏهاڙي حيدرآباد ۾ بہ ٽي ٻيا فنڪشن بہ هئا. ماڻهو مقرر وقت تي ڪونہ پهتا. ظفر حسن ڪلاڪ بہ ويهي ائين بنا موڪلاڻي هليو ويو. جڏهن مون پوءِ آيل ماڻهن کي ڏسي اظهار سومري کي چيو پروگرام شروع ڪر. صدارت لاءِ سائين ظفر حسن کي اسٽيج تي گهراءِ تہ هن ٻڌايو تہ ظفر حسن تہ هليو ويو!

۽ مون هيٺ هيڏانهن هوڏانهن نهاريو تہ ظفر حسن آهي ڪٿي. پر هو ڪٿي بہ ڪونہ هو! هو وقت جو بہ وڏو پابند ماڻهو هو. سدائين چوندو هو تہ وقت جو قدر ڪريو. جيڪي ماڻهو وقت جو قدر نہ ڪندا ائين مليا ميٽ ٿي ويندا. ان ڪري هو اسان جي ماڻهن جا افعال ڏسي ناراض هو. ان ڪري اجتماعي ڪمن ۾ ٻن ٽن ماڻهن جي گڏجي ڪو ڪم ڪرڻ واري اجتماعيت مان بہ هو ڪٿو ٿيل هو. چوندو هو تہ پاڻ اجتماعي طور ڪوبہ ڪم نہ ڪري سگهنداسين. ان ڪري ئي هن ڪيترا ڪم جيڪي اجتماعي طور ممڪن هئا، پنهنجي لاءِ ڪرڻ جو سوچي رکيا هئا تہ هو اهي ڪم پاڻ ڪندو پر ائين نہ ٿي سگهيو. اجتماعي ڪم بہ انفرادي طور ڪرڻ جا اراد رکندڙ ظفر حسن، موت اسان کان پري ڪري ورتو! ان جي مرڪ جو انداز پلا ڪنهن کان وسرندو! ان جي اخلاص، محبت ۽ قرب وارو رويو. ڪير وساري سگهندو؟

مون حفيظ شيخ مرحوم تي ڪتاب لکيو ۽ اهومرحوم طارق اشرف جي پريس تي پئي ڇپيو، سڄو مواد ڇپجي ويو. شروع وارا ٽي چار صفحا پئي رهيا. طارق مون کي چيو تہ سڄو ڪتاب تيار پيو آهي. باقي هتي ئي لکي ڏي تہ ڪتاب مڪمل ٿئي. مون اهي صفحا اتي

ويهي ٺاهيا. انتساب ۾ لکيو پئي. "پياري ظفر حسن جي نالي. اڃا لکيم "پياري ط- ته طارق ڪٽي منهنجا هٿ روڪيا. نه ته سائين مان ان لائق ناهيان. منهنجي نالي انتساب نه ڪجو."

مون طارق کي چيو ته طارق هٿ ڇڏ. واقعي مان تمام لائق ماڻهوءَ نالي انتساب پيو ڪريان. ۽ اهو هو پيارو ۽ لائق ماڻهو ظفر حسن. اڄ پيو سوچيان ته اهو اسان جو پيارو لائق ماڻهو مري ويو ۽ حيران ۽ منجهيل ٻٽجي چوواٽي تي بيٺو آهيان. سوال هڪ نه پر ڪئين سوال ذهن ۾ گردش ڪري رهيا آهن ته ظفر حسن جي مرڻ سان، اسان جو ڇا ڇا نه مري ويو آهي.

(ماهوار "مومل" 1998ع تان ورتل)

****

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو

اڙي موت ميار، جيڏا روز جدا ڪرين!

سنڌي ٻوليءَ جي اهم ۽ مختلف ڊڪشن رکندڙ ڪهاڻيڪار خيرالنساء جعفري گذاري وئي. چئن ڏينهن جي وٿيءَ سان هڪ ٻيو نرالو اديب، ڪهاڻيڪار، ڪالم نويس ۽ زندگي خاص اصولن تحت گهاريندڙ شخص ظفر حسن ٻه ادبي لڏي، پنهنجي عزيزن ۽ ويجهن دوستن يارن کي ڇڏي راهِ ربانيءَ جو راهي ٿيو. ٻئي زندگيءَ جو وڏو ۽ ڪمائتو عرصو سنڌ يونيورسٽيءَ سان لاڳاپيل رهيا ۽ گذريل سال (1997ع) ۾ ئي پروفيسر جي حيثيت سان رٽائر ٿي، نئين جيون جنگ شروع ڪرڻ جو رٿي رهيا هئا. هي ٻئي ڄڻا منهنجي قبيلي ۽ لشڪر سان وابستگي رکندڙ هئا. اهڙي لشڪر سان، جنهن لاءِ حفيظ شيخ (ڪهاڻيڪار) گهڻو وقت اڳ لکيو هو، "سقراط کان وٺي حسين عليه السلام تائين ۽ حسين عليه السلام کان وٺي اسان تائين لشڪر ته ڏس مستانن جو..." هي ٻئي ڄڻا انهيءَ لشڪر جي سپاهين ۾ هئا، جن پنهنجي ڳالهه دهل جي ڏونڪي تي علي الاعلان ڪئي. بغير ان پرواهه ۽ فڪر جي ته جنهن سماج ۾ رهن ٿا، اتي سندن اهڙي رويي جي موٽ پاڻ ۽ پاڻ سان لاڳاپيل ماڻهن لاءِ نقصانڪار ٿي سگهي ٿي. هو حق سچ چوندڙ انساني سماج جي ان گروهه جي ماڻهن ۾شامل رهيا، جن کي سماج جي غلط روين، ماڻهن جي خود غرضيءَ ۽ اڏنگن ويچارن کي تبديل ڪرڻ لاءِ منصوبا ۽ رٿون هونديون آهن. جن جو اظهار زباني ڪچهرين، ملاقاتن، تقريرين، حوالن، روين ۽ لکڻين ۾ ڪندا رهندا آهن. هو سماجي ڀلائي ۽ سنڌ جي سڪار لاءِ خواب اڻندا رهيا، پر انهن کي ساپيان ڏيارڻ لاءِ تنظيمون قائم ڪو نه ڪيائون، ٻين سان ڪونه گڏيا ۽ ايئن ئي پاڻ ٻين کان الڳ (Isolation)۾ گذارڻ لڳا. ميڙن ۽ اجتماعن کان پري، پر پوءِ ٻه گهڻن کي ويجهو هئا ۽ انهن سان ناتو ڪو نه ڇنائون. ظفر حسن کي آئون 1970ع واري ڏهاڪي جي پهرئين اڌ دوران سنڌي رسالن معرفت سڃاڻان، خاص ڪري جڏهن، سهڻي، اديون ۽ اڳتي قدم جهڙن رسالن

جي موجودگيءَ ۾ ڏرتي پبليڪيشن ۽ انڊلٽ ڊائجسٽ ڪيائين.

هي حيدرآباد جي بهترين علائقي ۾ پرفيڪٽ پريس جو مالڪ بہ هو، جيڪا اسلم لغاريءَ جي مدد سان سنڌ جي سياسي مسئلن تي پمفليٽ ۽ اشتهار ڇپڻ وارو دليريءَ جو ڪم بہ ڪندي هئي. ان دور ۾ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي ۽ هڪ اڌ مهاجرن جي پريس کان سواءِ ٻيا سياسي اشتهار ڇپڻ جي همت ڪونہ ڪري سگهندا هئا.

1975ع ۾ جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ شاگرد جي حيثيت ۾ داخلا ورتم، تڏهن سنڌي شعبي جي استادن کان سواءِ جنهن خوش پوش، قومپرست ۽ سنڌين لاءِ دل ۾ درد رکندڙ شخص منهنجو نالو پڇا ڪري اچي ملاقات ڪئي، اهو هو جاگرافي شعبي جو استاد سائين ظفر حسن شاهه (ان وقت آئون سنڌ سطح جي هڪ شاگرد تنظيم جو مرڪزي اڳواڻ هوس)، جنهن پنهنجي ڪار ۾ چاڙهي سموري يونيورسٽيءَجي روڊن تي چڪر لڳرايا ۽ مون کي چوندو رهيو يعني ڪنوِنس ڪندو رهيو تہ، ڪنهن بہ طريقي سان سنڌي شعبي مان داخلا ڪينسل ڪرائي، سنڌس شعبي جاگرافي يا ڪنهن ٻئي اهم، زندگيءَ جي ڊوڙ ۾ ڪم ايندڙ شعبي ۾ داخلا ونان، جنهن ۾ هو منهنجي مالي مدد بہ ڪندو ۽ اسڪالر شپ پڻ ڏياريندو.

سنڌي شعبي جي پروفيسر محرم خان کان سواءِ هي ٻيو استاد هو، جنهن کي سنڌي شعبي جي اهميت ۽ سازشن جي خبر هئي ۽ مون کي اتان ڪڍڻ لاءِ ڪوششون ڪندا رهيا، پر ڪامياب نہ ٿيا. ڇاڪاڻ جو ان وقت مان سنڌي ٻولي ۽ ادب سان ايترو چاهہ ۽ انسيت رکندو هوس، جو ٻيو ڪجهہ ان کان وڌ نظرئي نہ ايندو هو. توڙي جو ظفر حسن ڪيترا ڀيرا ائين بہ چيو تہ، ”توکي سنڌي ادب يا شاهہ جي رسالي ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ سان ايڏو لڳاءُ آهي تہ ڇا ان لاءِ ڪا ڊگري ضروري آهي!. ڊگري ڪنهن ٻئي شعبي ۾ حاصل ڪر، باقي ادب جو مطالعو ذاتي طرح جاري رکيو اچ، جيئن پاڻ ۽ ٻيا ڪيترا اديب ڪري رهيا آهن.“ ان وقت مون سندن چوڻ ڪونہ مڃيو، پر هاڻي مڙئي ڊگريون حاصل ڪرڻ ۽ مڪمل پروفيسر ٿيڻ جي باوجود ڪيترن ئي سببن ڪري سوچيندو آهيان تہ ان وقت پروفيسر محرم خان ۽ ظفر حسن جو چوڻ مڃان ها، تہ وڌيڪ بهتر ٿئي ها، نہ صرف ذاتي طرح مون لاءِ، پر سنڌي سماج لاءِ بہ گهڻو بهتر ٿئي ها.

بهرحال، ظفر حسن وقت کان اڳ ۽ نرالو سوچڻ وارن مان هو.

هن ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي ذميداري سنڀالي تہ صرف ڪرسيءَ تي ويهڻ ۽ سهولتون ماڻڻ سندس مقصد ڪونہ هو، نہ ئي سرڪاري گاڏيءَ ذريعي پاڻ ۽ پنهنجي آڪهہ کي ڊرائيونگ سيکاري ٽيگر ڪرڻ هو. هن اتي تبديليون آڻڻ جون ڪوششون ڪيون ۽ ڪيترائي سڌارا آندا، پر جڏهن مرضيءَ مطابق تبديلي آڻي ۽ نتيجا حاصل نہ ڪري سگهيو تہ ڇڏي ڏنائين ۽ تازو ئي هڪ انٽرويو ۾ حق ۽ اهليت جو ذڪر ڪندي چيائين تہ، سيڪريٽريءَ جي نوڪري ڪيس اهليت نہ، پر سفارش تي ملي هئي. اها سچ چوڻ جي عادت ۽ اهليت سچي حياتي سندس اندر رهي. ٻين عام اديب ڪامورن وانگر نہ تہ، حاصل ڪن ڪنهن سازش يا سفارش ذريعي ۽ چون تہ هو ئي اهل آهن ۽ هلائي نہ سگهڻ ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪم ڪري نہ سگهڻ ۽ تبديليون نہ آڻي سگهڻ باوجود سٽيي نوڪري سمجهي چنبڙيا رهن ۽ پوءِ ڪٽي ان جي قيمت شخصي ۽ قومي ڪردار جي تباهي جو نہ ٿئي.

ظفر حسن خاموشيءَ سان پنهنجي لکڻ پڙهڻ ۽ استاد وارو ڪردار نڀائيندو رهيو. جڏهن ضيائي مارشل لا دوران اديبن کي اسلام آباد جا سير ڪرائڻ وارا سلسلا شروع ٿيا تہ اهو ظفر حسن شاهہ ئي هو، جنهن اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد جي دعوت تي شريڪ ٿيندڙ اديبن جي نہ صرف مخالفت ڪئي، پر انهن جو سماجي بائيڪاٽ ڪندي انهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو سلسلو بند ڪيائين. اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي پنهنجي طرفان قائم ڪيل سببن ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان ڪرايل بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس 1988ع جو پنهنجي ڪجهہ دوستن سان گڏجي بائيڪاٽ ڪيائين، پر يونيورسٽيءَ جي ملازم هئڻ ڪري ان تي ڪو بہ شديد رد عمل ڪو نہ ڏيکاريائين.

هو سنڌي ٻوليءَ سان عشق ڪندڙ هو ۽ ان عشق ۾ هن اردوءَ کي سنڌي ٻوليءَ جو استحصال ڪندڙ ٻولي سمجهندي، ڪيترو عرصو اردو ٻولي نہ ڳالهائي: ايتريقدر جو ڪنهن اردو ڳالهائيندڙ سان بہ هو سنڌي يا انگريزيءَ ۾ ڳالهائيندو هو، پر اردوءَ ۾ ڪڏهن بہ نہ. سنڌي پريس خاص ڪري اخبارن سان ڪيس وڏي شڪايت هوندي هئي، تنهنڪري گذريل ڪيتري عرصي کان هن سنڌي اخبارون پڙهڻ ڇڏي ڏنيون هيون. ڪيترا ڀيرا ذاتي ڪچهرين ۽ بحثن ۾ سنڌي اخبارن جي اهليت توڙي اهميت مڃڻ جي باوجود انهن کي پڙهڻ پسند ڪونہ ڪندو هو.

سندس اهڙن ويچارن ۽ روين سان ٿي سگهي ٿو تہ اسان متفق

نہ هجون ۽ هن کان مختلف نموني جا ويچار رکندا هجون، پر سندس راءِ ظاهر ڪرڻ ۽ عمل ۾ سچي هجڻ جو دل جي گهراين سان احترام ڪرڻ تي مجبور آهيون. سنڌي ٻوليءَ جي عشق، هن کي ڪيترن ٻوليءَ جي رٿابندي ڪندڙ ملڪي ۽ غير ملڪي ادارن ۽ عالمن سان رابطي ۾ آندو. سنڌي ۽ انگريزيءَ جي اهميت تي ڪيترائي خط روزانہ ”ڊان“ ۽ ”دي نيوز“ ۾ لکندو رهندو هو ۽ مون کي انهن مان ڪيترن جون ڪاپيون رڪارڊ لاءِ موڪلڻ جي مهرباني پڻ ڪندو هو.

ٻوليءَ جي اهميت، اهليت ۽ ان تي ڪم ڪرڻ جي سگهہ رکندڙ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، ڊاڪٽر محبت برڙي ۽ سائين ظفر حسن سان ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ ترويج لاءِ ڪم ڪرڻ جي منهنجي وڏي حسرت هئي. جيڪا سندن ٻي وقتي ۽ ڏکائتي وڇوڙي ۽ نامساعد حالتن جي ڪري پوري نہ ٿي سگهي. متين ڳالهين ذريعي ڪيس ياد ڪرڻ ۽ پڙهندڙن تائين پهچائڻ مان مراد سندس ناهہ نہ ڪرڻ ۽ خاص اصولن تحت زندگي گذارڻ واري پهلوءَ کي چٽو ڪرڻ هو، جنهن مطابق هو سماجي روين، واقعن ۽ انساني وارتائن بابت پنهنجي سوچيل سمجهيل راءِ رکندو هو.

اڄ جڏهن هو اسان ۾ موجود نہ آهي، تڏهن اسان جو هي سماج نہ رڳو هڪ اهم انسان ۽ استاد کان محروم رهجي ويو آهي، پر هڪ ڳري، چٽي ۽ سگهاري آواز ۽ راءِ رکڻ واري کان پڻ محروم ٿي ويو آهي. خدا ڪيس جنت فردوس ۾ جاءِ عطا فرمائي. (آمين)

(”شخص ۽ عڪس“، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 2015ع تان ورتل)

****

انور فگار هَڪڙو

سرس جنين سان سِڱَ

سنڌ يونيورسٽي، سنڌ جو مقدس اعليٰ تعليمي ادارو پنهنجي قيام کان وٺي علمي ۽ ادبي، تعليمي ۽ تدريسي ۽ تحقيقي لحاظ کان غير معمولي ڪشش رکندڙ ادارو آهي، منجهس ماهر معلمن ۽ محققن جي قائم ڪيل ماحول سبب سموري سنڌ جا استاد، اديب،شاعر ۽ فنڪار سنڌ يونيورسٽي ۾ اچڻ لاءِ پيا سڪندا هئا. مون بہ جڏهن اڪ پٽي، تڏهن ڏيڍ ٻي مهيني يونيورسٽيءَ جي هوا کائڻ کان سواءِ ساهہ پيو ويندو هو. جنهن زماني ۾ ايم. اي امتحان پاس ڪيو، تنهن سَمي ئي ”شاهہ عبداللطيف يونيورسٽي ڪئمپس مان مڪمل يونيورسٽي ٿي. سنڌ يونيورسٽي اڇبو هو تہ ٻين استادن کان سواءِ جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ سائين ظفر حسن سان چار چشمي لازمي هوندي هئي، جڏهن بہ وٺس وڃبو هو تڏهن مختلف ڪتابن رسالن، اديبن ۽ شاعرن جي ذڪر اذڪار کانسواءِ ڪو رسالو يا ڪتاب بہ ضرور سوکڙيءَ طور عنايت ڪندو هو. مون سان هميشہ منهنجي تخلص کي فارسي لفظ هئڻ ڪري ترڪ ڪرڻ جي تلقين پيو ڪندو هو.

سنڌي شعبي ۾ استاد مقرر ٿيڻ کانپوءِ جڏهن بہ شعبي ۾ آيو، تڏهن پنهنجي احتجاج کي قائم رکندي ٿي يا پنج منٽ گفتگو کان اجتناب اختيار ڪندو هو. مون کي سندس اهڙن روين ۾ سندس اصول پرستي، دانائي ۽ گهري پنهنجائپ محسوس ٿيندي هئي، بيشڪ هو بافضيلت، پڙهيل لکيل ۽ منفرد مرد پيو لڳندو هو، سنڌ جي نوجوانن جي رهبري ۽ رهنمائيءَ لاءِ هر وقت پاڻ کي پابند سمجهندو هو. پنهنجي زبان، ادب، قوم، تهذيب ۽ تمدن جو درد رکندڙ تہ هو ئي، پر عملي طور بہ ڪڏهن پير پوئتي نہ رهيس. سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري جي سنڌي ادبي سنگت جي شاخ جو اڳواڻ هئڻ ڪري، هر جمعي ڏينهن شام جو نهايت پابنديءَ سان ٽيچرس ڪلب ۾ مقرر وقت تي حاضر رهندو، ڀوءِ پلي ڪو اچي يا نہ اچي، پر سائين ظفر حسن ناغو نہ ڪندو. اڪيلو وينو رهندو، ڳڌجاڻي ٿئي نہ ٿئي، پر هو پاڻ تي عائد

فرض ادائگي کان غافل نہ ٿيو.

سائين ظفر حسن ڪجهه وقت سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر ۽ ٽماهي مهراڻ جو مئنيجنگ ايڊيٽر به رهيو هو. مطالعي جو شائق هو. ڪيترائي موضوع سندس مطالعي ۾ رهندا هئا، پر گفتگو ڪندي اهو تڏهن محسوس ٿيندو هو، جڏهن خدمتن جي ڪا ڳالهه اچي ويندي. پنهنجي شخصيت کي نمايان رکڻ، منظر ۾ صاف سٿرو رهڻ ته سندس فطرت ۾ شامل هو، جو هو (Leo) برج ۾ ستاري شمس سان تعلق رکندڙ هو. باقي خود ثنائي نه منهنجي مشاهدي ۾ آئي نه ڪَنِ پئي. پاڪستان کان پورا ڏهه سال اڳ 14 آگسٽ 1937ع مطابق 6 جماد الثاني 1356هه چنچر ڏينهن حيدرآباد ۾ تولد ٿيو هو. سندس والد جو نالو سيد نظر علي شاهه هو. تعليم حيدرآباد جي تعليمي ادارن مان حاصل ڪري، استاد ٿيو. سنڌ يونيورسٽي جي جاگرافي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر ۽ چيئرمين رهيو. سن 1974ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ وري گل قل جاري ڪيو، شوڪت شوري، انور هالائي ۽ اڪبر جسڪاڻي سان وابسته رهيو. سنڌ يونيورسٽي مان شايع ٿيندڙ "سائنس" رسالي جو ممتاز علي قاضي کان پوءِ ايڊيٽر رهيو. سن 1974ع ۾ ماهوار "اندلٽ" حيدرآباد جو به ايڊيٽر رهيو. "ڌرتي پبليڪيشن" حيدرآباد به قائم ڪري، ترقي پسند فڪر جي ترويج ڪندو رهيو. پنهنجي روزنامچي لکڻ جي پابندي ڪندو هو ۽ نهايت شوق ۽ خبرداريءَ سان لکندو رهندو هو. اهڙو هڪ ڪتاب اشاعت هيٺ به اچي چڪو آهي. جنهن مان معلومات حاصل ٿئي ٿي.

13 آگسٽ 1997ع تي پنهنجي سروس تان رٽائر ٿيڻ کان پوءِ سٺ سالن ڇهن مهينن ۽ چوويهه ڏينهن حياتي ماڻي 8 مارچ 1998ع تي هي جهان ڇڏي ويو. سندس لئبرريءَ ۾ سانديل ڪتابن ۽ رسالن مان به هزار اٺ سئو ڏهه ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، سنڌ يونيورسٽي جي حوالي ڪري سندس نالي "ظفر حسن ڪارنر" نمبر 58 قائم ڪيو ويو آهي.

****

ادل سومرو

سنڌي ٻوليءَ جو عاشق

(ظفر حسن بابت ڪجهه سٽون)

ڪافي ڏينهن کان ائين محسوس ٿي رهيو آهي ته آدمشماريءَ ۾ واڌ جي باوجود اسان اڪيلائپ ڏانهن ڏڪبا ٿا وڃون، جتي ڪٿي ماڻهن جو هجوم آهي. پر هر ڪو پنهنجي وجود جي دائري ۾ قيد آهي. پاڻ کان ٻاهر اکيون ڪجهه نٿيون پسي سگهن. سوچ جو محور پنهنجي ذات آهي ٻئي جي ڳالهه ڪجي ٿي ته به پنهنجي حوالي سان خود نمائي ۽ خودپرستيءَ جي اڏوهي اندران ئي اندران اسان کي کائي رهي آهي پر ظاهري ڀرم رکڻ لاءِ حقيقتن کان لنوائي رهيا آهيون هر ماڻهو سڪندر ٻڻجي گهڻو ڪجهه حاصل ڪرڻ جي چڪر ۾ آهي. دانائيءَ لاءِ دروازا بند ٿيندا پيا وڃن ۽ سقراطي سات وارا گمناميءَ ۾ گهارڻ تي مجبور ٿي پيا آهن. اخبارن جي ٻُک وڌي وئي آهي ۽ اهي اهڙي خوراڪ جي آجيان ٿيون ڪن، جنهن ڪري ڪالم نگارن جا قلم روان آهن. پنهنجين ڪوتاهين ۽ ڪمزورين کي لڪائڻ لاءِ منجهائيندڙ دليلن وارا مضمون ڇپجي رهيا آهن، پر عمل جي دنيا اُجڙ آهي. جنهن معاشري ۾ اهڙن سطحي روين ۾ واڌارو ٿيندو آهي ان ۾ ظفر حسن جهڙا ماڻهو ٿورا وڃي بچندا آهن. هي ماڻهو محبت جي انهيءَ منزل تي پهتل آهي جتي شامون، رهاڻيون، اعزاز ۽ سندون هن لاءِ ڪا اهميت نه ٿيون رکن، سنڌي ٻوليءَ جو هي خود دار ۽ بيباڪ ليک مصلحت پسنديءَ کان پري پنهنجن اصولن تي اٽل اهو آزاد خيال بي پرواهه انسان آهي. جنهن جي محبتن ۽ نفرتن جو ڪو ڪاٿو ڪونهي پر ٻنهي مامرن ۾ هن جو معيار فقط ۽ فقط "سنڌ" آهي سنڌي ٻوليءَ سان "لاشريڪ"جي حد تائين عشق ڪندڙ ظفر حسن نهايت حساس دل جو مالڪ آهي. هو جڏهن موهن ڪلپنا کي دل جي دوري پوڻ جي خبر ٻڌي ٿو ته هن جي ننڊ ڦٽي پوي ٿي ۽ هو بيچين ٿي وڃي ٿو. ٿهلرام آزاد سان ملندي سندس هٿ احترام طور هن جي پيرن ڏانهن وڌي وڃن ٿا. سنڌ جي مهان انسانن لاءِ جتي هن جي دل ۾ محبتن جا برف پوش پهاڙ

آهي، اُتي سندس اندر ۾ سنڌ دشمنن لاءِ ٻرندڙ جبل آهن.

هو پنهنجن محبتن ۽ نفرتن جي اظهار ۾ ڪا مصلحت پسندي اختيار نٿو ڪري، نہ ئي ڪنهن جي ناراضگيءَ جي پرواهہ ڪري ٿو. هو زماني سازيءَ وارو رستو اختيار ڪندي، پنهنجي نظريي کي مبهم ڪرڻ بدران سنڌيت جو ڪليءَ طرح پرچار ڪري ٿو.

سنڌيت جي هن سچي پرچاريءَ جو پنهنجي ڏرتيءَ سان عشق زباني ناهي، پر هن عملي طرح اهڙا اپاءَ ورتا آهن، جن سنڌي ٻولي ۽ ادب جي اوسر ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. 1974ع ۾ سندس پاران جاري ڪيل ”ڌرتي“ ڪتابي سلسلو، سنڌيت جو صحيح ترجمان هو. پر اميد ترقي پسند ۽ صحتمند تعميري ادب جي اشاعت، سنڌين لاءِ نئين سوچ ۽ نوان ويچار پيش ڪرڻ، سنڌين کي محنت، ڪوشش ۽ جدوجهد لاءِ همٿائڻ ۽ سنڌي ادب، فن ۽ سيپيتا کي دنيا جي ڪُنڊ ڪڙڇ تائين پهچائڻ ڌرتي ڪتابي سلسلي جا بنيادي مقصد هئا. ان سلسلي ۾ شاعري ڪهاڻين ۽ مضمونن جي چونڊ بہ نهايت معياري هئي. وشنوپاٺيا، موهن ڪلپنا، منگهارام ملڪاڻي ۽ هند جي ٻين ليکڪن جي تنقيدي خطن سان گڏ، ادبي ۽ ثقافتي خبرن تي مشتمل ”واءُ سواءُ“ سنئي روايت هئي. هن وقت اُنهن خبرن پڙهڻ سان ان دور جي ثقافتي ۽ ادبي سرگرمين ۽ روين جي جاڻي ملي ٿي. ان کان سواءِ وليرام ولڀ جي ساٿ سان جاري ڪيل ”آرسي“ بہ معياري لکڻين وارو هڪ شاندار يادگار ادبي پرچو هو.

سائين ظفر حسن جو هڪ ڪردار ڪهاڻيڪار جو بہ آهي. جذباتي ۽ احساساتي ڪيفيت واريون سندس ڪهاڻيون سماجي حقيقت نگاريءَ جو خوبصورت نمونو آهن. سندس ڪهاڻي ”هڪ مُرجهايل گل جي سوڪڙي“ اهڙي پرپور احساساتي ڪهاڻي آهي، جنهن کي پڙهندي اکين ۾آلاڻ سبب، منهنجي آڏو لفظ ڌنڌلا ٿي ويا هئا. اها ليکڪ جي وڏي ڪاميابي آهي جو هُن جي لکڻيءَ ۾ سمايل ڪيفيت جو اثر پڙهندڙ جي دل تي ٿئي ۽ هو پنهنجي وس ۾ نہ رهي.

ليکڪ جي ڪاميابيءَ جو دليل، ڪتابن جو وڏو تعداد نہ پر اثرائتيون ۽ جاندار لکڻيون آهن، جن جو تعداد ڀلي مختصر ڇو نہ هجي.

سائين ظفر حسن، انهن چند سينيئر ليکڪن مان هڪ آهي جيڪي سنڌي ادبي سنگت سان عملي ساٿ نڀاهيو ٿا اچن. هو سنگت جي مرڪزي اجلاسن کان سواءِ، عام دستوري گڏجاڻين ۾ نئين ٿهيءَ

جي ليکڪ ساٿين سان گڏ ويهي ٿو، اُنهن جي لکڻين تي راءِ ڏئي ٿو. اهڙيءَ ريت ادبي تسلسل کي اڳتي وڌائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪري ٿو. 1974-75ع ۾ سنڌي ادبي سنگت کي فعال بڻائڻ ۽ جمهوري روايتن کي قائم ڪرڻ جي ڏس ۾ سائين ظفر حسن مون سان لکپڙهہ ڪئي هئي ۽ اُهي خط مون وٽ محفوظ آهن. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جي حوالي سان سندس اندر ۾ ڪيتري اڻ تڻ رهي آهي. سندس سڀني سرگرمين جو بنيادي مقصد سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ترقي آهي. هن جي آدرش جون سرحدون پنهنجي ذات بدران مجموعي قومي مفادن تائين ڦهليل آهن، ان ڪري هُن جا خواب، اسان سڀني جا خواب آهن. شال هن جي خوابن جو سفر ڪٿي نہ رُڪجي.

(”پکين جا پيچرا ڪيئي“، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت، ڪراچيءَ تان ورتل)

****

پروفيسر نظير قاسمي

ظفر حسن، هڪ ”نان ڪنفارمسٽ“ شخص

اها منهنجي خوشقسمتي آهي جو علامہ قاسمي صاحب جي پُٽ هئڻ جي حيثيت سان ننڍي توڙي وڏي علمي ادبي ۽ سياسي شخصيتن وغيره کي ويجهي کان ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جو موقعو پئي مليو آهي. منهنجي اوستا کان وٺي هيستائين ڏٺل شخصيتن جا ويجها عڪس ۽ سندن ڳالهيون ۽ والد محترم سان ٿيل سندن گفتگو اڄان تائين منهنجي حافظي ۾ موجود آهن. اهڙين منفرد شخصيتن مان سيد ظفر حسن بہ هڪ هو. سڀني کان منفرد، سچو، انتهائي حساس ۽ زندگيءَ جي هر ميدان ۾ سنڌين جي ڪاميابين جو آرزومند! ڏٺي ڪيس جهڙي سُهڻي صورت ڏني هئي، تهڙو ئي سندس اندر اُجرو! ظفر حسن صاحب پنهنجي حياتي ڊسيپلين انداز ۾ گهاري ۽ هو، سمورن پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل سنڌين مان بہ ساڳئي ڊسيپلين جي اُميد رکندو هو. سندس سوچ جو انداز حقيقت تي ٻڌل هوندو هو ۽ هو اجائي گروپ بنديءَ کان پر پرو هو ۽ پنهنجي اندر جو اظهار ڪرڻ کان بہ نہ ڪيٻائيندو هو. ان ڏس ۾ ظفر حسن، ثميره زرين جي ”مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد“ ۾ ملهايل ورسيءَ بابت لکي ٿو تہ ”هڪ ليڪڪ دوست گڏيو. پڇيومانس، ”تون ورسيءَ ۾ ڪونہ آئين؟“ وراڻيائين، ”فلاڻن آرگنائز ڪيو هو، ان ڪري ڪونہ ويس ۽ منهنجي گروپ جا ٻيا دوست بہ ڪونہ ويا هئا.“

مون چيومانس، هي ڪنهن گروپ جي ڳالهہ ڪانہ هئي، هي تہ اسان جي ثميره جي وفات جو ڏينهن هو.

وراڻيائين، ”اسان جي فنڪشن ۾ بہ تہ اهي همراهہ ڪونہ آيا هئا.“

مون چيومانس، ”پر تو وارو فنڪشن خوشيءَ وارو فنڪشن

هو، هيءُ تہ ثميره جي ورسي هُئي. آئون سمجهان ٿو تہ تنهنجي پيٽ صحيح ڪانهي.“

سندس ڳالهائڻ مان مون اهو سمجهيو تہ هو، مون کي پنهنجي گروپ ۾ نہ ٿو سمجهي ۽ آئون سمجهڻ لڳس تہ هو ٺيڪ ٿو سمجهي تہ آئون نہ هُن واري دوست جي گروپ مان آهيان، نہ ئي ڪنهن ٻئي گروپ مان آهيان، منهنجو پنهنجو الڳ گروپ آهي ۽ انهي گروپ ۾ رڳو هڪڙو ڄڻو يعني آئون پاڻ آهيان!

پلي آئون جڏهن مري وڃان تہ منهنجي ياد ۾ ڪوبہ گروپ فنڪشن نہ ڪري تعزيتي نهراءُ بہ پاس نہ ڪري.

”آئون سڀني گروپن جو آهيان. جي ڪير مون کي پنهنجي گروپ مان نہ ٿو سمجهي تہ بہ آئون سڀني کي پنهنجو سمجهان ٿو.“

سيد ظفر حسن، سنڌ ۽ سنڌيت واري جذبي ۾ رنگيل هو ۽ چاهيندو هو تہ سنڌي، اعليٰ اخلاقي قدرن جي پاسداري ڪن ۽ سنڌ جي مسئلن کي هر فورم، خاص طور سان پرنٽ ۽ ٽيلي ميڊيا تي آڻڻ لاءِ اسان کي اجتماعي توڙي انفرادي ڪوششون وٺڻ گهرجن. هن ڪنهن سان سنڌي ٻولي ئي ڳالهائجي پوءِ اُهو ٻي ٻولي ڳالهائيندڙ ڇو نہ هجي. سندس نقطہ نظر هو تہ ٻي ٻولي ڳالهائيندڙ سان جڏهن اوهان سنڌي ٻولي ۾ ڳالهائيندا تہ هو، اوهان سان سنڌي ڳالهائڻ تي مجبور ٿي سنڌي ٻولي سکندو. تنهنڪري هو، دڪاندارن، پيٽرول پمپ وارن، ريڙڪي دڪاندارن وغيره سان سنڌي ڳالهائيندو ۽ پنهنجي گهرڀاتين توڙي دوستن کي ايئن ڪرڻ جي تلقين ڪندو هو.

جيئن! حيدرآباد کان ملتان، ريل جي سفر ۽ ريل جي وقت معلوم ڪرڻ لاءِ هُن، ريلوي انڪوائري تي موجود شخص سان سنڌيءَ ۾ ڳالهايو تہ هُنَ، ورندي، سنڌيءَ ۾ ڏئي ڪيس حيرت زده ڪري ڇڏيو.

ان ڏس ۾ پاڻ لکن ٿا تہ ”بس مهرباني“ ايئن چئي مون فون تہ رکي ڇڏيو پر دل ۾ ڏاڍي خوشي ٿيم تہ جيڪڏهن اسين روز مره جي هر ڪم ۾ هر هنڌ سنڌي ڳالهايون، ريلوي ۾، ٽيليفون ڊپارٽمينٽ وارن سان، واپڊا بجلي وارن سان، دڪاندارن سان، رڪشا وارن سان، بس وارن سان تہ جيڪر سنڌ ۾ سنڌي ٻولي واقعي عوامي ٻولي، وري ٿي وڃي. جي ها، وري ٿي وڃڻ سان منهنجو مطلب آهي، ورهاڱي کان پهرين جيئن سنڌي ٻولي جي حيثيت هُئي.

انگريزن جي دور ۾ملازمت تيستائين مستقل نہ ٿيندي هئي

جيسيتائين هو سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس نہ ڪندو هو:

ظفر حسن صاحب جو ذهن، لاڳيتو مختلف رُخن ۾ ڪم ڪندو هو، وٽس گهڻين ڳالهين کي ترتيبوار طئي ڪرڻ لاءِ رٿيل طريقا هوندا هُئا، پر وقت جي تنگي، سهولتن جي اوڻاڻ ۽ واسطيدار ماڻهن جي اڻ وڻندڙ رويي سبب، هو انهن ڀرپور نموني عمل ڪرڻ کان قاصر هو. هُن مختلف ڪم ڪيا، پر ڪنهن بہ ڪم ۾ يڪسوئي نہ ٿي سگهي، طارق اشرف سان سهڪار ڪيو، پر اهو ڄڻادار ٿي نہ سگهيو، پريس قائم ڪئي، رسالا ڪڍيا، ڊائجسٽ جو اجراءُ ڪيو ۽ ان ڪانسواءِ ٻيا ڪم، پر اهي اڌورا رهيا.

ظفر حسن، گهڻن ماڻهن کي نہ وڻندو هو، سبب رڳو هڪ سچ ڳالهائڻ هو. سچي ڳالهہ مُنهن تي ٺهڪائي ڏيندو هو، پر ان سان گڏوگڏ پنهنجين ڪوتاهين کي بہ نہ لڪائيندو هو ۽ پنهنجو محاسبو ڪندو هو. ان حوالي سان هڪ هنڌ لکي ٿو تہ "بابا جڏهن گذاري ويو تہ آئون پري ميٽرڪ ۾ هوس. سئو ڪن ايڪڙ زمين هُئي، چاچا جيئرا هُئا، ٽي چاچا ۽ ٽيئي بي اولادي، ويچارا هر طرح مدد ڪرڻ لاءِ تيار هُئا، پر مون شهري جيوت جي نشي ۾ ڳوٺ ۽ زمين جي ڪا سار سنڀال نہ لڌي، ڳوٺ جو گهر اجڙي ويو، زمينون ويران ٿي ويون.ڳوٺ وارا بہ مونکي عزت ڏيڻ لاءِ تيار هُئا، سڄو ڳوٺ منهنجو چيو مڃي ها ۽ اهڙي طرح اسان جو ڳوٺ ماڊل بڻجي پوي ها. بهرحال مون ڪجهہ بہ سڌارو نہ آندو."

ظفر حسن صاحب ڪيڏي نہ سچائي سان ان سموري ڪاروهنوار ۽ حياتيءَ جي بي ترتيبي جو ذميوار پنهنجو پاڻ کي قرار ڏئي ٿو ۽ لکي ٿو تہ آئون پنهنجين حالتن جو پاڻ ذميوار آهيان.

ظفر حسن، وقت جو نهايت پابند هو ۽ ان ڏس ۾ سندس اصول هئا. جيڪڏهن تقريب يا پروگرام ۾ وقت جي پابندي ڪندو هو ۽ اُتي پهچڻ ڪانپوءِ ٽائيم ٽائين انتظار ڪندو هو. پروگرام جي شروع نہ ٿيڻ جي صورت ۾ واپس موٽي ويندو هو. سو ٻين مان بہ ساڳئي پابندي جي اُميد رکندو هو. جيئن، "ادبيات" ڪتاب گهر جي مالڪ سليم قريشي جي هندستان جي سفر نامي "ديس پرديس" جي مهورت جي احوال ۾ لکن ٿا تہ "اڄ ڪان چار پنج ڏينهن اڳ مون کي فون تي سليم قريشيءَ پاران نثار حسيني فون ڪري نہ رڳو فنڪشن تي اچڻ جي نيند ڏني هُئي، پر مون کي مهورت تي ڳالهائڻ لاءِ بہ چيو هو.

جيڪو مون خوشيءَ سان قبول ڪيو هو.

هڪ ٻي حيرت واري ڳالهہ اها ٿي جو انهي فنڪشن واري ڏينهن تي مون کي ڪو ڪارڊ پهتو ئي ڪونہ. خير آئون ساڍي ڇهين ڌاري پهچي ويس. خبر پئي تہ فنڪشن جو وقت ڇهہ هو، پر فنڪشن اڃا شروع نہ ٿيو هو ۽ پوڻين انين وڳي تائين فنڪشن شروع نہ ٿيو تہ آئون چپ چاپ اُٿي هليو آيس. پوءِ خبر پئي تہ ان ۾ پنج منٽ ڪن هُئا تہ فنڪشن شروع ٿيو ۽ منهنجو نالو بہ پُڪاريو ويو.

جيڪڏهن ڪنهن دوست کي ٻڌائي هليو اچان ها تہ پوءِ ڊائس تان منهنجي نالي پُڪارڻ جي ضرورت بہ نہ رهي ها." (اختصار)

ظفر حسن صاحب نهايت حساس طبيعت رکندڙ هو ۽ ننڍين ننڍين ڳالهين تي اونهو سوچيندو هو پر گڏوگڏ منجهس پنهنجو احتساب ڪرڻ (خود احتسابي) وارو عنصر بہ ساڳئي رفتار سان متحرڪ هوندو هو. اهڙا ماڻهو اڪثر سوچن جي ڪُن ۾ هوندا آهن ۽ پيا ڪڙهندا آهن.

ظفر حسن صاحب جا علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب سان تعلقات نهايت سُٺا ۽ ويجها رهيا. پاڻ، قاسمي صاحب جي سنڌي ادبي بورڊ ۾ چيئرمين واري دور ۾ ادبي بورڊ جا سيڪريٽري رهيا. اکين ڏٺي ڳالهہ آهي تہ قاسمي صاحب، دفتري معاملن ۾ ڪڏهن بہ سيد ظفر حسن صاحب جي ڪنهن ڳالهہ کي رد نہ ڪندا هئا ۽ منجهن ڪڏهن بہ نااتفاقي نہ رهي. قاسمي صاحب وٽان، ظفر حسن صاحب لاءِ هميشہ واکاڻ ئي ٻڌي هئي.

ظفر حسن صاحب پنهنجي ڊائري ۾ 20 سيپٽمبر 1982ع واري تاريخ تي قاسمي صاحب متعلق ڪي ڳالهيون ڪري، پڇاڙيءَ ۾ خود احتسابي ڪندي پاڻ کي ننڍين بہ ٿا. لکن ٿا تہ "حيدرآباد ۾ اڄ پير حسام الدين راشديءَ جو71جنم ڏينهن پاران شيخ عبدالمجيد سنڌي اڪيڊمي ملهايو پئي ويو. اڪيڊميءَ جي سيڪريٽري خان محمد پنهور ان سلسلي ۾ مون کي بہ ڳالهائڻ لاءِ چيو هو ڪارڊ ۾ پڻ منهنجو نالو ڇپيو هو. آئون ڀيرين تہ ڳالهائڻ لاءِ تيار هُئس، پر جڏهن مون کي ڪارڊ پهتو تہ خبر پئي تہ شيخ عبدالمجيد سنڌي اڪيڊميءَ جو صدر علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن آهن ۽ جيئن تہ علامہ صاحب جن "سنڌ صوبائي ڪائونسل تي تاقيل (Nominated) ميمبر آهن، ان ڪري مون کي پنهنجي اصول پٽاندڙ اهڙي ڪنهن فنڪشن ۾ حصو نہ وٺڻو آهي."

آئون هتي هڪڙي ڳالهہ واضح ڪري ڇڏيان تہ علامہ قاسمي

صاحب جن (جيڪي منهنجي بورڊ جي سيڪريٽري شپ واري دور ۾ چيئرمين هئا ۽ علامہ صاحب منهنجي عزت ڪندا آهن) جيتوڻيڪ آئون علامہ صاحب جي علم ۽ ڄاڻ جي اڳيان هڪ ٻار آهيان.

ٻي ڳالهہ اها واضح ڪريان تہ پير حسام الدين راشدي جي فنڪشن ۾ نہ وڃڻ ۽ نہ ڳالهائڻ، تہ مون لاءِ ظاهر ۾ تہ زيادتي ٿي لڳي، چو جو پير صاحب جي ڏهاڙي تي نہ وڃڻ، نہ ڳالهائڻ، معنيٰ آهي پنهنجي پيءُ جي فنڪشن ۾ نہ وڃڻ، نہ ڳالهائڻ.“ (اختصار)

(خود احتسابي) 5 جولاءِ 1977 کان وٺي الائي آئون بہ ڪيترن اهڙن جلسن فنڪشن ۾ شريڪ ٿيو آهيان، جن ۾ اهي ٽاڪيل ميمبر، صدر رهيا آهن. سڀ کان پهرين غلط ڪم، مون اهو ڪيو هو تہ ”سڳا“ وارن جي لطيفي قافلي سان گڏجي پاڪستان جي دوري تي ويا هئاسون ۽ اسلام آباد ۾ مير علي احمد ٽالپر (ٽاڪيل وزير دفاع) جي صدارت ۾ مقالو پڙهيم ۽ مُلتان ۾ پڻ هڪ وزير جي سربراهيءَ ۾ ”سڳا“ جي جلسي ۾ شريڪ ٿيس. تنهن کان پوءِ جيڪي فنڪشن ياد اچن ٿا سي آهن، پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾ مير رسول بخش ٽالپر جي اڳواٽيءَ ۾ هڪ فنڪشن، ”سڳا“ جو ڏهون ڪنوينشن (1982)جنهن جي صدارت ٽاڪيل وزير داخلہ محمود هارون وارن ڪئي، تنهن کانسواءِ غلام مصطفيٰ شاهہ جي سڏايل ”ساهت ڪانفرنس“ (1981ع) جنهن ۾ ٽاڪيل مرڪزي وزير صنعت، الاهي بخش سومري ۽ ٽاڪيل مرڪزي وزير ڪئي هئي.

آئون ان ڳالهہ تي Convinced آهيان تہ انهن فنڪشنن ۾ شريڪ ٿي مقالا پڙهي، مون سنڌ جي مفاد سان غداري ڪئي ۽ آئون اُتي سنڌ ۽ ان جي اولاد کان انهيءَ غداريءَ جي معافي ٿو وٺان ۽ واعدو ٿو ڪريان تہ جيسين جيئرو هوندس تيسين پنهنجي واعدي تي قائم رهندس.“

ظفر حسن سنڌ جو جڻ تہ هڪ سماج سڌارڪ هو، ۽ چاهيندو هو سنڌ ۽ سنڌ واسي مثالي نظر اچن. سنڌ کي اهڙي يگاني شخص جي ضرورت هُئي، پر هو جلد پنهنجو وارو وڄائي ويو.

****

ڊاڪٽرعابد مظهر

ظفر حسن با شعور شخص ۽ قوم پرست اديب

سائين ظفر حسن جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو باڪردار استاد ۽ ماهر تعليم سان گڏ سنڌ پرست، پنهنجي مادري ٻولي سنڌيءَ سان بي انتها پيار ڪندڙ شخص هو.هن جي ڳالهائڻ جي لهجي ۾ هڪ سحر هو جو ٻئي کي جلدي متاثر ڪندو هو. سائين هڪ غريب پرور اديب هو. اڪثر سائين جن کي غريبن جي مدد ڪندي ڏسندو هئس. هو يونيورسٽي ڪالوني جي گهٽ گريڊ رکندڙ اديبن جي گهر وڃي انهن سان ڪچهريون ڪندو هو ۽ ڪين پنهنجي گهر جي ڪشادي ڊرائنگ روم ۾ هنن سان مسڪرائي ڪچهري ڪندي ٽڪبو ئي ڪونہ هو. سينيئرن سان گڏ نوجوان اديبن کي نهايت گهڻي عزت ڏيندو هو. سندس گهر سنڌالاجي جي پرسان هو، اتان لنگهندي سائين جي بنگلي جو بيل وڄائيندا هئاسين تہ پاڻ مسڪرائي پليڪار ڪندي جڻ ٻلهار پيو ويندو هو.

ظفر حسن سنڌي ادبي سنگت سنڌ يونيورسٽي ڪالوني جو سرگرم ڪارڪن هو.پاڻ هميشہ ڪا نہ ڪا تخليق پيو پڙهندو هو، جن لکڻين ۾ اڪثر ڊائري جا ورق هوندا هئس جيڪي ورق ان وقت جي سياسي سماجي معروضي حالتن تي لکيل هوندا هئا. گڏجاڻيون اڪثر آغا تاج محمد پارڪ سنڌ يونيورسٽي ڪالوني ۾ يا سي اسي ڪوائر تي ٿينديون هيون. ڪالونيءَ ۾ رهندڙ ناميارا اديب شرڪت ڪندا هئا.جن مان ڪي هيءُ فاني دنيا ڇڏي هليا ويا آهن. مثلن عبدالقادر جوڻيجو، راهي چنا،خود سائين ظفر حسن، طارق عالم ابڙو،قيس عالم ابڙو، منصور عالم ابڙو، ابراهيم ترڪ، عبد الرحمان سيال، پرويز ميمڻ ،علي بابا جيڪو رهندو تہ ڪوٽڙي ۾ هو پر اڪثر شرڪت ڪندو هو،گڏجاڻين ۾ جيڪي ٻيا شرڪت ڪندا هئا، انهن ۾ قاسم حيدر، بلبل ڪور واهي، شفيع چانڊيو،اطهر منگي، نور گهلو، هدايت پريم، راهي چانگ،روشن جسڪاڻي، سائينداد ساند، مانيٽو اوٺو، ايل.

ايم.سي ۾ پڙهندڙ نوجوان شاگرد دوست ذوالفقار سيال، سليمان سولنگي، سليمان شاهه آڪاش انصاري، مخمور ان جو ياءُ مشتاق ڪاملاڻي، سنڌ يونيورسٽي جي شاگردن مان ڪنول لهاڻو،ڪرم الاهي چنا، ساغر سميجو، امداد چانڊيو ۽ ڪيترن جا نالا ياد نٿا اچن. هن سنگت جو پهريون سيڪريٽري بلبل ڪورواهي هو. ٻيو مان ۽ ٽيون نياز پنهور. ان ڪان پوءِ مان ڪراچي هليو آيو هئس، اهو به هڪ وڏو قصو آهي هڪ ڪوڙي ڪيس ۾ مونکي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو، جنهن لاءِ سائين ظفر حسن مونکي حيدرآباد جو مشهور وڪيل رسول بخش انڙ ڪري ڏنو هو جيڪو ڪيس مان ڪٽي ويو هئس پر واپس نوڪري جوائن نه ڪيم ۽ ڪراچي يونيورسٽي جي سنڌي شعبي ۾ اچي ايم اي سنڌي ۾ داخلا ورتم. پاڻ جڏهن به ڪراچي يونيورسٽي ۾ ڪو جاگرافي ڊپارٽمينٽ طرفان ٿيندڙ سيمينار يا ڪنهن ڪانفرنس ۾ ريسرچ پيپر پڙهڻ ايندو هو ته سنڌي شعبي ۾ مون سان ضرور ملڻ ايندو هو. مان جڏهن به چوندو هئو سان ته سائين اچو ته سنڌي شعبي جي پروفيسرن سان هلي ملون ته پاڻ چوندو هو ضياء الحق جي اهل قلم ڪانفرنس ۾ جيڪي به ويا آهن اهي سنڌ دوست ناهن، اهي مفاد پرست آهن تنهن ڪري مان انهن سان نه ملندس. پاڻ نهايت محبت پريل من موهيندڙ ڳالهيون ڪري منهنجي دل ۾ پنهنجي محبت جون ميخون مضبوطي سان هٽي هليو ويندو هو. سنڌي ادبي سنگت سنڌ يونيورسٽي ڪالوني جي گڏجاڻين جون ڪجهه يادگيريون سائين ظفر حسن جي حوالي سان ٻيون به آهن. سي هتي ونڊ ڪيان ٿو.

هڪ دفعي سنڌ جو هڪ وڏو شاعر مون سان ڪنهن ڳالهه تي ڪاوڙيل هو، مون کي گهٽ ڳالهائيندو هو ،ڪنهن ٻئي نالي سان کهاڻيون به لکندو هو، ان ڪهاڻي پڙهي ان تي مون تنقيد ڪئي ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي منهنجي ڳلو چڪيائين، وچ ۾ اطهر منگيءَ سائين ظفر حسن پئي هن ککر مان منهنجي جان ڇڏائي.چو وڙهيو هو؟ ان جو سبب ڪو ٻيو هو. جنهن جي سڄي جڙ طارق عالم هو، هڪ ٻي گڏجاڻي ۾ طارق عالم به مونسان ان ڪري وڙهيو هو ته تون ظفر حسن کي سيد ڪري سڏي ڪوپ ۾ چانهه ٿو پيارين ۽ اسان کي پڳل سڳل ڪوپن ۾، جنهن جهيڙي مان به منهنجي جان مانيٽي اوني ڇڏائي هئي. سائين ظفر حسن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري به رهيو.اسان غريب اديب دوستن کي بورڊ مان شايع ٿيندڙ ڪتابن جي پروف

ريڊنگ ڪرائيندو هو جنهن جا بورڊ طرفان چيڪ معاوضي طور ڏيندو هو.مونکي، نياز پنهور ۽ مانيٽي اوني کان اهو ڪم ڪرائيندو هو، پي. ٽي. وي تي شروع ٿيل هڪ نئين پروگرام وينجهار جو ڪمپيئر ٿيو هو جنهن جو پروڊيوسر اعجاز عليم عقيلي هو. ان ۾ به اسان ٽنهي کي پروگرام ۾ وٺي ويو هو. ظفر حسن جو سنڌي ٻوليءَ سان شديد پيار هوندو هو ،سنڌ ۾ رهندڙ ڪهڙي به ٻولي ڳالهائيندڙ هجي پر پاڻ ان سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو هو ، چوندو هو اسان هنن سان هنن جي ٻوليءَ ۾ ڇو ڳالهايون ها؟ سنڌ ۾ رهن ٿا ته سنڌيءَ سکن ۽ پوءِ اسان سان سنڌي زبان ۾ ڳالهائين، سائين ظفر حسن سچو قوم پرست، بردبار انسان ۽ هڪ معتبر شخصيت هو،جيڪو گهڻن کان هضم ان ڪري ڪونه ٿيندو هو جو هو هڪ سچو قوم پرست هو. ان ڪري هن جي گهٽي ڪان گهٽي دوستي نجم عباسي سان هوندي هئي، چاڪاڻ ته ڊاڪٽر نجم عباسي به هڪ سچو قوم پرست هو. هن وڏي شخصيت لاءِ منهنجي راءِ آهي ته هي سنڌ جو سچو سپاهي سنڌ کي ماءُ جو درجو ڏيڻ وارن مان هڪ اعليٰ ڪٽائتو انسان هو. ويهين گريڊ جو پروفيسر هوندي به پاڻ کي سنڌ جي مسئلن جي نشاندهي ڪرڻ ۾ پاڻ کي متحرڪ رکيو ۽ جو سنڌ جي مورچن سنڀالڻ جي مڪمل مالڪي ڪندو هو.اسان جهڙا ڪيئي هن جا ٿورائتا آهن جن کي هن هستي سنڌ بابت شعور ڏنو.

****

آغا شهاب الدين

ظفر حسن هڪ اصول پرست شخص

ظفر حسن هڪ پاڙيسري ۽ عزيز دوست، هيرآباد جي عامل ڪالوني واري اسان جي گهر واريءَ گهٽيءَ کان ٻه گهٽيون ڇڏي سندس گهر هو. پر ۾ عباس علي شاهه ۽ اعجاز علي شاهه رهندا هئا. اعجاز شاهه بعد ۾ منهنجي ساهرن مان شادي ڪئي.

قوم پرستي، ادبي روح رهاڻ، ڏيهه پرڏيهه جي حالتن، ڪالم، ڪتاب، رسالا، پريس ۽ ٻوليءَ بابت ابتدا ۾ ظفر شاهه کان وڌيڪ ڪوبه دوست نصيب ڪونه ٿيم. ان دوران طارق اشرف ۽ غلام نبي مغل ٻه سهڻي رسالي ۾ مضمون لکڻ، سهڻيءَ جي مدد ڪرڻ، ڪين ڪراچي جا ڪالم آرزو جي خوشبوءَ ڇپائڻ ۾ وقتائتيون صلاحون ڏنيون. ظفر شاهه جيڪو پاڻ کي ظفر حسن سڏائڻ پسند ڪندو هو. ان جي صورت ۽ سيرت، اٿڻي ويهڻي ڪافي حد تائين مون جهڙي هئي. پر هو مون کان وڌيڪ قومپرست، هئنڊسم، بيباڪ ۽ خاموش ورڪر هو. سندس ڪچهري وساري نٿي وسري. هڪ دفعي ٻئي ڄڻا ڪراچي ڪرڪيٽ ميچ يا نمائش گهمڻ ٿي وياسون ته ٻن هنڌن تي مرحوم مون کي درست ڪيو. هڪ ان وقت جڏهن ريل جي ٽڪيٽ وٺي پئسا ۽ ريزگاري ڳڻڻ بنان ٽڪيٽ خريدڻ واري آفيس مان نڪتس، ٻيو جڏهن هوٽل جو بل چيڪ ڪرڻ بنان هڪ ٻه اسم مون نه جاچيو. ٻنهي هنڌ ڳٽپ نه ڪيم ته ريلوي واري ڪلارڪ ۽ هوٽل جي بيري ڪجهه روپيا هيٺ مٿي ڪيا هئا. هو چوندو هو ته پئسا ڏيڻ جو شوق اٿو ته اهي پئسا ڪنهن اپاهج سنڌي فقير کي ڏيو ته بهتر آهي، سندس چرچن تي ٺهڪ ڪوبه وساري نٿو سگهي. مون وانگر ويسر ٻه هئس. چوندو هو ته ڊائري ضرور رکجي. ڪٿي رکجي ڪهڙي هنڌ لکجي ۽ رکجي ان لاءِ وري ٻي ڊائري رکڻ ضروري آهي، پر مناسب ڪونهي. سندس گهٽي وقت کان اها تمنا هئي ته پريس هلايان، رسالو ڪڍان، اخبار ڪڍان ۽ قوم لاءِ قومي ڪم ڪيان. جهڙي سندس شڪل هئي تهڙي سندس لکٽي هئي. يونيورسٽي ۾ خدا نه پلائي هڪ ڇوڪريءَ سان محبت ڪندو هو، پر شرميلي

انداز سان، سندس والده جي ڪري ڪڇندو به ڪونه هو، تيستائين ان ڇوڪري جي هڪ پي. سي. ايس آفيسر سان شادي ٿي وئي. مرحوم نثار علي شاهه ۽ مرحوم ظفر شاهه جا چرچا، ٽهڪ ۽ فنڪشنس ۾ داد ۽ تنقيد به ياد اٿم. هڪ دفعي مون هجرا اسڪول نالي هڪ ٻيو ايليمينٽري اسڪول ضياء جي دور ۾ ئي قائم ڪيو. مون کي سرڪار طرفان جوڳي رقم پڻ ملي ٿي. ظفر چيو اهو تنهنجو شان ڪونهي جو ضياءَ کان هڪ رپئي جي امداد وٺين، مون هڪدم ارادو تبديل ڪيو ۽ اسڪول جي منظور ٿيل رجسٽريشن ڪينسل ڪرائي.

علامه قاضيءَ جي ڏينهن ملهائڻ دوران هڪ دفعي اي ڪي بروهي آيو، سڄي يونيورسٽيءَ جي استادن کي چيل هو ته حاضر ٿين. سڄي يونيورسٽي ۾ هي واحد پروفيسر هو، جنهن ان فنڪشن ۾ ٻبانگ دهل اهو چئي شرڪت نه ڪئي ته ”اي ڪي بروهي ضياءَ جو ساٿي آهي، ان ڪري ڪو لبريٽر آهي.“ ”ڪولبريٽر“ کي عزت ڏيڻ سندس جي توهين آهي.

سعيد قاضي جيڪو نيشنل بئنڪ جو پريزيڊنٽ ٿي رٽائر ٿيو، ان جي خانبهادر کهڙي سان مائٽي هئي ۽ ظفر جو پيٽوئيو هو پر ون يونٽ ۽ کهڙي صاحب جي سلسلي ۾ هو هڪ ٻئي سان محبت وارن جملن جي ويڙهه ڪندا هئا. هو حق ۽ سچ چوڻ ۾ سنڌ ڌرتيءَ جي سوال تي ڪنهن کي بخشڻ وارو نه هو. غلام علي عارباڻي يونيورسٽيءَ طرفان پي ايڇ ڊي ڪرڻ لنڊن پئي ويو ته ضامن ڪپندا هئا. ظفر شاهه جو غلام علي تمام وڏو قريبي دوست هو. ان چيو ته تون غلام علي جو ياريءَ ۾ ضامن ٿي. مون هائوڪار ڪئي. غلام علي لنڊن مان واپس نه وريو. يونيورسٽيءَ مون تي ڪيس ڪيو. پر قانوني پيچيدگين ۽ ياري دوستي ۽ ريپيوٽيشن ڪري ڪيس مان منهنجي هلي هلي نيٺ جان ڇُٽي. سنڌ ۽ سنڌ واسين جي وڏي زيادتي آهي، جو ظفر جهڙي املهه ماڻڪ جي دوستن اديبن ۽ يونيورسٽيءَ قدر ڪونه ڪيو. ظفر شاهه جهڙا خوددار، اصول پرست، ديانتدار ۽ قومپرست سنڌ ڌرتي شل گهڻا پيدا ڪري.

(سماجي اڳواڻ، ليکڪ ۽ بيوروڪريٽ آغا شهاب الدين جي آتم ڪٿا ”شهاب نامو“ ، 2012ع تان ورتل)

طارق عالم ابڙو

سائين ظفر حسن شاهه

مان اڄ سائين ظفر حسن شاهه تي لکڻ چاهيان ٿو پر شاهه صاحب تي لکڻ کان اڳ مان ڪجهه لمحا قلم روڪي ياد ڪريان ٿو ته منهنجي ساڻس پهرين ملاقات ڪٿي ٿي...؟

مون کي ياد اچي ٿو ته مان ڪيس پهريون ڀيرو "پرفيڪٽ پريس" تي ويٺل ڏٺو هو، "ڌرتي" جو پهريون پرچو بازار ۾ اچي ختم ٿي چڪو هو ۽ ٻئي پرچي کي اسٽالن تي پهچڻ ڪيندو هو پر جڏهن ٻه ٽي ڏينهن ليٽ ٿيو هو ته مان، ادا منصور (منهنجو ڀاءُ) جي دوست محبت ٻرڙي سان گڏجي پرفيڪٽ پريس تي ويو هوس، ان وقت ظفر صاحب سان گڏ شايد شوڪت حسين شورو، مشتاق ۽ هڪ اڌ ٻيو اديب به گڏ هو.

ڪيس پهريون ڀيرو اتي ڏٺو هوم، تڏهن ظفر صاحب جا وار نيور ڪارا هوندا هئا ۽ پاڻ ڪلين شيو هوندو هو، ان کان پوءِ ڪڏهن گول بلڊنگ جي خالد سنڌيءَ واري آفيس ۾، ادبي سنگت جي ميٽنگس ۾ ته ڪڏهن ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جي ڪنهن ڪمري ۾ ڪيل ادبي گڏجاڻين ۾ ساڻس سان مکا ميلو ٿيندو رهيو، پر ظفر صاحب سان جيڪي باقاعدي ڪچهريون ٿيڻ شروع ٿيون، اهي سندس سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري مقرر ٿيڻ ڪانپوءِ ٿي جون آهن. اهو دور سنڌي ادبي بورڊ جو روشن صاف ۽ شفاف دور هو. مون کي اڄ به چڱيءَ طرح ياد آهي ته باوجود سنڌي ادب ۾ بي ناءُ هجڻ جي جڏهن به اسان ظفر صاحب جي آفيس جو در کولي اندر ويا هونداسين ته هن اسان کي ايتري ئي عزت ڏني هوندي جيتري ڪنهن ناميارى اديب کي ملڻ گهرجي.

اهو دور علي بابا جي وڌ ۾ وڌ ڪهاڻين خلقڻ جو دور هو، ادبي بورڊ جو ريسٽ هائوس علي بابا جي حوالي هوندو هو، نه فقط ريسٽ هائوس، بلڪ ماني ٽڪي پڻ ظفر صاحب جي گهران باقاعدگيءَ سان پهچندي هئي. ادبي بورڊ جي هڪ ملازم مون کي ٻڌايو هو ته سائين ظفر حسن جي اسان کي سختيءَ سان تاڪيد هوندي هئي ته علي بابا کي ڪنهن به قسم جي تڪليف نه پهچڻ گهرجي ۽ جڏهن روزمره جي استعمال جي ڪا شيءِ سندس ڪمري مان ختم ٿي وڃي ته هڪدم ڪين اطلاع ڏنو وڃي.

هتي هڪ ٻي ڳالهه به ياد پئي اچيم ته هڪ دوست ٻڌايو ته ادبي بورڊ جي هڪ اهم گڏجاڻي جيڪا بورڊ جي سيڪريٽري ۽ چيئرمين جناب مخدوم صاحب وچ ۾ ٿي پئي، ظفر صاحب ان گڏجاڻيءَ ۾ علي بابا کي پڻ شرڪت جي دعوت ڏني هئي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ معتبر ۽ محترم ناءُ هجڻ جي حيثيت ۾ ڪانئس ادبي بورڊ جي ڀلائي لاءِ ڪي صلاح مشورا پڻ ورتا هئا.

متينءَ ڳالهه جي تسلسل ۾ هڪ ٻيءَ ڳالهه به گهٽو اڳ "ڪونج" رسالي ۾ ڇپي هئي. جيڪا عبدالقادر جوڻيجي ۽ علي بابا جي حوالي سان هئي جنهن ۾ ٻڌايو ويو هو ته جوڻيجي صاحب سنڌ الاجيءَ جي هڪ ميٽنگ شروع ٿيڻ کان اڳ علي بابا کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو.

خير اها ته ڳالهه جي ڳالهه سان تسلسل جي ڪري ياد اچي ويم نه ته ذڪر هليو پئي سائين ظفر حسن شاهه جو ڪجهه ڏينهن اڳ هڪ هنڌ ظفر صاحب سان ملاقات ٿي، ذڪر نڪتو علي بابا جو ظفر صاحب علي بابا جو ناءُ ٻڌي نهايت احترام منجهان چيو هو، "سنڌ ۾ جيڪڏهن ڪو جينئس ليکڪ آهي ته اهو علي بابا آهي،پنهنجين لکڻين ۾ به ته پنهنجي رويي ۾ هو پنهنجي قول ۽ فعل ۾ ته ڪٿي ڪٿي شيخ اياز کان به مٿانهون نظر ايندو آهي." ۽ پوءِ پنهنجي مخصوص ڪل ڪلي چيو هئائين، "مان پنهنجن ٻارن کي چئي ڇڏيو آهي ته ٻيو ڪير به اچي اوهان پل ان کي اويل ٽائيم تي موٽائي ڇڏيو، پرجڏهن به علي بابا در ڪڙڪائي پل ته کهڙو به ٽائيم هجي، علي بابا کي نه موٽائجو."

مون کي ظفر صاحب تي عجب وڻي ويو هو فقط ان ڪري جو ظفر صاحب هڪ بااصول ماڻهو آهي سندس زندگي گهارڻ جو هڪ گراف نهيل آهي. سندس جاڳڻ، سمهڻ، لکڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ جا

مخصوص وقت آهن. هن پنهنجن سخت اصولن جي ڪري پاڻ کي چيهو رسايو آهي. دشمنيون پرايون آهن ۽ ڪڏهن پنهنجن چيل لفظن تان ٿاٻڙيو ناهي.

ڪالهه ولي رام صاحب جي آفيس ۾ ظفر صاحب سان ملاقات ٿي. ڳالهين هلندي ولي رام کي نهايت مهذب ۽ نفيس لهجي ۾ چيائين، "سائين سنڌالاجي جي ڊائريڪٽر صاحب کي منهنجي پاران هڪ گذارش ڪري ڇڏيو ته سنڌالاجيءَ جي مين گيٽ جي لاهيءَ ۾ جيڪو برسات جو پاڻي جمع ٿي ويو آهي. تنهن ڪري جيڪڏهن ٻن ٽن پٿيوالن ۽ مالهين کي چئي روڊ تي ئي پڪيڙرائي ڇڏي ته ايندڙ ويندڙ مهمان جي گاڏي سنڌالاجيءَ ۾ آرام سان اچي وڃي سگهي. هونءَ به اهو گندي پاڻيءَ جو تلاءُ سنڌ الاجي جي مين گيٽ تي سونهين ڪونه ٿو."

مون کي ظفر صاحب جون اهي ڳالهيون ڏاڍيون وڻنديون آهن. وٽس هر ڳالهه لاءِ "استيٽڪ سينس" موجود آهي، هر شئي کي پاڻ وانگر صاف ۽ اُجرو ڏسڻ چاهي ٿو.

ظفر صاحب وٽ نه فقط صفائيءَ جو اعليٰ تصور موجود آهي بلڪ هو نهايت ڪفايت شعار به آهي. هڪ ڀيري جڏهن منهنجو ناول "رهجي ويل منظر" پئي ڇپرايائين ته مان ڪچهريءَ دوران ڪيس چيو هو، "سائين اوهان ايڏا ويل ڊريسڊ آهيو، پر اوهان جيڪي به پينٽس ۽ شرٽس پايو ٿا اُهي سڀ آئوٽ ڊيٽيڊ پايو ٿا ۽ وڏن ڪالرن واري شرٽ."

ظفر صاحب منهنجي ڳالهه ٻڌي چيو هو، "اوهان صحيح پيا چئو، پر اهڙا به ٽي جوڙا مون وٽ موجود آهن، جيڪي بلڪل نوان آهن پر مان انهن کي فيشن خاطر ضايع ڪرڻ نٿو چاهيان." ساڳيءَ ريت ادبي سنگت جي بيٺڪن ۾ جڏهن به ڪنهن ڪهاڻي يا شعر تي تنقيد ڪندو هو ته اها ايڏي معياري ۽ ذاتيات کان هٽيل هوندي هئي جو ليکڪ اندر ئي اندر ڪڙهڻ بجاءِ ان کي گهٽي پاڳي مڃڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو. مون ڪيس ڪڏهن به ڪنهن جي گلا يا برائي ڪندي نه ڏٺو آهي. بلڪ جيڪڏهن ڪوئي ڪنهن جي برائي ڪندو آهي ۽ ظفر صاحب اتي موجود هوندو آهي ته يا ته ڪلي ماٺ ٿيندو آهي يا برائي ڪندڙ کي پر ڏيڻ بجاءِ حيرت جو اظهار ڪندو آهي.

چا ظفر حسن شاهه فرشتو آهي؟ ڪڏهن ڪڏهن مان سوچيندو آهيان پر جڏهن مون کي سندس کي اوڻايون ياد ايندیون آهن ته مون کي يقين ٿيندو آهي ته هو به اسان جهڙو انسان آهي، مئلن وٽس

پلانگس ڏاڍيون وڏيون سهٽيون ۽ مضبوط هونديون آهن پر انهن تي عمل گهٽي پاڳي نه ڪري سگهندو آهي يا اڪثر نوجوانن کي ادبي گڏجاڻين ۾ وقت تي پهچڻ جي تاڪيد ڪندو آهي، پر پاڻ نه فقط اڪثر دير سان پهچندو آهي بلڪ ڪڏهن ڪڏهن ته ايندو به ناهي يا ڪن موقعن تي سڌو سنئون انڪار ڪرڻ جي بجاءِ گول مول جواب ڏئي ڇڏڻ يا نه اچي پوءِ   ملي ڪو عُذر ڏئي ڇڏڻ.

پر منهنجو يقين آهي ته خدا جيڪڏهن فرشتن کي به زمين تي هڪ سال لاءِ موڪلي، ته ايتريون اوڻايون ته فرشتن ۾ به آرام سان پيدا ٿي سگهن ٿيون.

****

(پندرنهن روزا "عبرت ميگزين"، 14 جولاءِ 1992ع تان ورتل)

نصير مرزا

سنڌ جو هڪ نيڪ ۽ پارسا روح

ظفر حسن شاهه صاحب (14- آگسٽ 1937-8 مارچ 1998) جيڪو پهرئين ئي ڏينهن کان سائين ظفر هو اسان لاءِ. هاڻي هتي سوال ته سائينءَ کي پهريون ۽ آخري ڀيرو مون ڪٿي ڏٺو. هن تاثر ۾ اِهي ٻيئي موقعا آئون ضرور بيان ڪندس.

پانئيان تو اِهو 1973 يا شايد 74ع وارو سال، گول بلڊنگ ۾ خالد سنڌي صاحب جي جيڪا آفيس ۽ جتان ’چارڻ‘ رسالو جاري ٿيندو هو، اتي سنڌي ادبي سنگت شاخ حيدرآباد جي گڏجاڻي رٿيل هئي. خبر پئي پاڻ شاخ جا سيڪريٽري آهن. سائين ظفر حسن شاهه. ان وقت بيشڪ ته ’سهڻي‘ رسالي جي پڙهندڙ يا ’ڌرتي‘ مئگزين جي حوالي سان منهنجي لاءِ جاتل سڃاتل هو ۽ سندن نالي کان اڳ ئي آئون واقف هوس. پر روبرو ڪين ان ئي ڏينهن پهريون ڀيرو مون ڏٺو هو. هر لحاظ کان هينڊسم ماڻهو. خوش لباس، خوش مزاج، ڳالهه ڳالهه تي ٺهڪ ڏيندڙ ۽ سيني سان قربائتي لهجي ۾ خوش مرحبا ڪندڙ لڳو.

دستوري گڏجاڻي شروع ٿيڻ کان اڳ، حسب روايت رجسٽر هرهڪ جي هٿن مان ٿيا ڏيندو مون وٽ پهتو، ته مون ان وقت جيڪو منهنجو ادبي نالو هو نصير شاد مرزا، اُن ۾ لکيو ۽ سامهون لکيم: نظم پڙهندس.

ڪاروائي شروع ٿي ۽ منهنجو وارو آيو ته ظفر سائين خوش دليءَ سان چيو: سنگت ۾ هي پاڪ سرزمين شاداباد نصير مرزا ڪير آهن، سامهون اچي ۽ پنهنجي تخليق پيش ڪري. چا ڏسان، چوطرف کان ڪِلڪو مچي ويو ۽ ڪيئي دوست زيرِ لب مسڪرائي چوندا رهيا: پاڪ سرزمين شاد باد. هاڻي جيئن تيئن نظم ته مون پڙهيو. جنهن تي يارن همت افزائي به ڪئي، پر دل ئي دل ۾ مون فيصلو ڪري ورتو ته اي ”شاد“ تخلص... اچ کان توکي خدا حافظ. تڏهن دل ئي دل ۾ مون هيئن

به چيو Thanks a lot ظفر سائين، اهڙي تخلص مان جان منهنجي آجي ڪرايوَ، توهان جا لک ٿورا.

اصل ۾ چا هو ته منهنجي مانيٽي، چپ چپ ۽ اُداس سياءِ سبب سائين نثار حسيني اِهو منهنجو تخلص رکيو هو، جيئن ان تخلص جي زيرِ اثر شادمان و ڪامران آئون نظر اچان. ياد اٿم ان گڏجاڻي ۾ تازو آيل ٻوڏ کي موضوع بنائي مون هي نظم پڙهيو هو:

ڳوٺ شهر سڀ ڪنڊر ٿي ويا
ٻڙيءَ ٻوڏُ جي نذر ٿي ويا.

مون کي ياد آهي لفظ ”ٻڙي“ تي تبصرو ڪندي ظفر سائين فرمايو... يار اِهو لفظ تو ڪٿان آندو، گهڻي وقت کان پوءِ پيو آئون ٻڌان اِهو.

المختصر، ظفر سائين سان ان پهرئين ئي روبرو ملاقات ۾ مون محسوس ڪيو ته پاڻ مون کي ويجهو رکڻ چاهين ٿا ۽ اُهو به دل جي قريب. نهايت جلد، پوءِ هن فائن ۽ رفائن هستيءَ کي مون پنهنجي فيملي گڏجاڻين ۾ به ته ڏٺو. خبر پئي صدر حيدرآباد ۾ قليچ بيگ صاحب جي پهرئين شيخ گهر واري، خيرپور جي اڳوڻي وزيرِاعظم، سردار شيخ محمد يعقوب جي ڌيڻ هئي ۽ ظفر حسن صاحب جي به صدر حيدرآباد جي ان ئي شيخ خاندان مان ميان اسلم شيخ جي نياڻيءَ ۽ ميان قاسم پائي جي ڌيڻ تعليمدان محترمه قمر صاحبه سان شادي ٿيل آهي. سندن اِهو ساهراڻو گهر عين منهنجي ساهراڻي ۽ ماماڻي گهر جي پرسان هو. ان ڪري آئون ظفر صاحب کي ۽ ظفر صاحب مون کي ايڏو ته ويجهو ٿيو جو فيملي گڏجاڻين ۾ جڏهن جڏهن به ويناسين، ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ئي گڏ ويناسين. اهڙين ڪچهرين ۾ مون ڏٺو هن جا پسنديده موضوع هوندا هئا: افسانوي ادب، ناول، ڪهاڻيون، تازو شايع ٿيل ڪتاب ۽ اگرچ هو دلڪش شخصيت جو مالڪ هو ۽ هيرو نما هو، پر فلم، ناٽڪ، رقص، موسيقي ۽ فنونِ لطيفه وغيره... اهڙي ڪنهن به موضوع تي هو گفتگو ڪندو ئي ڪونه هو. محفل ۾ موجود صنف نازڪ سان وڏا وڏا ٺهڪ ڏيئي ڪِلڻ، بيشڪ هن کي پسند هو، پر صنفِ نازڪ جي وجود ۾ جيڪو طلسم، جادو، ان ڏانهن هن جي ڪابه رغبت نظر نه ايندي هئم. آغا شهاب صاحب لکيو آهي ته ”يونيورسٽي ۾ هن ڪنهن دوشيزه سان زبردست رومينس به ڪيو هو پر ان سان سندس سنگم ٿي نه سگهيس.“

ظفر صاحب کي پوءِ ريڊيو حيدرآباد تي مراد علي مرزا صاحب جي ماهوار ادبي پروگرام 'مخزن' ۾، ڪڏهن ڪتابن تي تبصرا ڪندي ته ڪڏهن وري يادگار ليڪچرز پروگرام ۾ ڪمپيئرنگ ڪندي به مون ٻڌو. وچ ۾ هو پي.ٽي.وي جي پروگرام 'پرک' ۾ به ته بطور اينڪرپرسن نظر اچڻ لڳو. سندس انداز ۽ لهجي ۾ چا ته پختگي ۽ رواني هئي، شڪل شبيهت ۾ ته هو اڳي ئي ناهوڪو مرد هو، مٿان سندس آواز به وٽندڙ هو. پاڻ ان وقت سنڌ يونيورسٽي جي جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو پروفيسر يا شايد سربراهه هو، پر پوءِ ترت 1977 کان 1979ع تائين، ڊيپيوٽيشن تي سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري به بنايو ويو هو. جتي امداد حسيني ته ماهي 'مهراڻ' رسالي جو ايڊيٽر هو. خبر پئي ڪلمڪ ظفر سائين، نهايت سخت سياءَ ۽ اصول پرست منتظم آهن. امداد حسيني، جيڪو سندس پڳ مٽ يار هو، ڪنهن ڏينهن آفيس ليٽ پهچندو هو ته، نڪا 'ميمو' سندس ٽيبل تي. چوندو هو ڪپ آف تي از ڪپ آف تي اينڊ بزنس از بزنس.

هي به اهوئي زمانو هو، جڏهن ظفر حسن تيزي سان ڪهاڻيون، تنقيدي مضمون ۽ تبصرا لکيا. تڏهن ڪيس رسالا جاري ڪرڻ ۽ ڪتاب مرتب ڪرڻ جو به جنون هو. صدر ۾ پرفيڪٽ پريس سندس ئي هئي، جتان پاڻ 'ڌرتي' جهڙو شاندار رسالو به جاري ڪيائون. پوءِ 81-1980ع ڌاري ولي رام ولڀ سان گڏجي بهترين رسالو "آرسي" جاري ڪيائين. تڏهن مون اوچتوئي اوچتو، وطن پرست، سنڌ پرست جي حيثيت ۾ به ته ڪين ڏٺو. اهڙي دؤر کان اڳ هي جو ڪيس مون نرمل ڪومل، ڌتو ۽ ٽانهيرو پئي ڏٺو، سنڌ پرستيءَ جي هيءَ ڪهڙي چٽنگ هئي دکي، جيڪا سندس اندر ۾ شعلي وانگر پڙڪي پيٽر تي پئي هئي. ان وقت هر محفل ۾ ۽ هر وقت سندن چپن تي هي نعرو هوندو هو، تنهنجي ٻولي منهنجي ٻولي، قومي ٻولي، سنڌي ٻولي.

تڏهن هرهڪ سان، پوءِ چاهي اهو مهاجر هجي يا پنجابي پناڻ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندو هو، چوندو هو، خيرات به ٻيو ڪنهن کي نه، صرف سنڌي فقير کي ڏيو. ڪنهن محفل ۾ مائيڪ تي هوندو ته سنڌ اندر ٻي ڳالهائي ويندڙ هر ٻوليءَ کي پاڻ استحصالي سڏيندو هو. مون کي ياد آهي فتاز هوٽل ۾ هڪ اهڙي تقريب ۾ اهڙي اسٽيٽمينٽ جاري ڪرڻ تي، ڊاڪٽر مبارڪ علي احتجاج ڪيو ۽ وڏو هنگامو ڪڙو تي ويو هو.

سنڌي پڙهو، سنڌي لکو، سنڌي ڳالهايو. پوئين زندگيءَ ۾ اِهوئي سندن Motive رهيو، ان دؤر ۾ ظفر سائين هي به اصول وضع ڪيو ته ملڪ ۾ ڪنهن به ڊڪٽيٽر جي حڪومت کي نه مڃبو. ان ڪري رول ماڊل بدبخت ضياءَ جي زماني ۾ جن جن اسڪالرن اديبن، شاعرن اهلِ قلم ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪئي هئي، هن انهن سڀني سان هٿ ملائڻ ته چا، ڳالهائڻ به ترڪ ڪري ڇڏيو هو. اهڙن منجهان ڪو قلمڪار هجت پائي ساڻن ڏانهن هينڊ شيڪ لاءِ هٿ وڌائيندو هو ته پاڻ Sorry چئي مُنهن ٻئي پاسي ڦيري ڇڏيندو هو. پنهنجي هستي ۽ شخصيت ۾ تڏهن ظفر سائين بيشڪ ڪهاڻيڪار، نقاد ۽ پبلشر واري حيثيت ماٺي ورتي هئي. پر آفتر آل هن پاڻ کي هڪ رول ماڊل آدرشي ۽ سنڌ پرست قلمڪار طور تي به سجاٽپ ڏياري ڇڏي هئي. پوئين دؤر ۾ هن هر سطح تي پنهنجي باقي زندگي قومي جذبي اپارڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. ته بس اهڙوئي هو اسان جو هي سائين ظفر حسن صاحب.

حيدرآباد ۾ تلڪ چاڙهي ڪان گول بلڊنگ ۽ صدر تائين هي سارو علائقو چاٽ چٽورن جو ڏيهه آهي ۽ پرفيڪيٽ پريس جي مالڪ هجڻ يا شمس چيمبر ۾ رهائش پذير ولي رام ولڀ ڏانهن پنڌ ويندي، هو اسان چٽورن کي، مڪئي جا سنگ، حليم، دهي بڙا، سُونٽ ڪا پاني يا فوٽ پاٿ تي سيخ ڪباب بار.بي.ڪيو ڪائيندي جي ڏسي وننڊو هو ته وڏي اچي دڙڪا ڏيندو ۽ پنهنجي مخصوص انداز ۾ چوندو هو: سائين ڪمال تا ڪريو! پنهنجي هٿ سان پاڻ پنهنجي صحت کي تباهه و برباد پيا ڪريو. ظفر سائين مزاجن نهايت همدرد، هڏڏوکي، بهترين دوست ۽ خاص طرح سان نئين ٿهيءَ جي ليکڪن کي دل سان انڪريج ڪندڙ هو. 1980ع ڌاري طارق عالم پنهنجو ناول 'رهجي ويل منظر'، ڪين مطالعي جي خيال سان ڏنو ته پاڻ يڪدم ان کي پنهنجي والده امان حسينا سيد جي نالي سان منسوب اداري پاران پينگوئن بوڪ سائيز ۾ شايان شان شايع ڪرايو. طارق جي ناول جو اِهو پهريون ايڊيشن چا ته شاندار ايڊيشن هو، جيڪو هاڻي قطعي اڻ لڀ آهي. ستر جي ڏهاڪي ۾، جڏهن ناميارو ڪهاڻيڪار علي بابا شديد مالي حالت جو شڪار هو، چپائينس ٽون روز ڪهاڻي لک ۽ سؤ روپئي جو نوٽ مون کان وٺي وڃ. اِهو دراصل هن علي بابا جي عزتِ نفس جي احترام طور ڪيس چيو. بعد ۾ ظفر سائين اِهي سڀ ڪهاڻيون هڪ پرائيويٽ پبلشر کي ٻنان ڪنهن معاوضي جي چپڻ لاءِ ڏيئي ڇڏيون.

مضمون جي پڄاڻيءَ تي هاڻي سوال ته ظفر حسن سائين جي

آخري جهلڪ مون ڪڏهن، ڪٿي ۽ ڪهڙي سن ۾ ڏٺي ته اُهو سن هو 1998ع. پريس ڪلب حيدرآباد ۾ ادي خيرالنساءِ جعفري سان ادبي رهاڻ هئي ۽ ظفر سائين وچئين ڪنهن قطار ۾ ويٺل هو، جڏهن اڌ تقريب مان اٿيو ۽ پر مان لنگهيو ته مون ڪين سلام ڪيو. گهڙيءَ بعد سندس پويان آئون به اُٿيس جو صدر ۾ زين سُپر اسٽور تان ڪو ضروري سامان وٺي گهر پهچڻو هوم. چا ڏسان ظفر صاحب ڪائونٽر تي پي-منٽ ڪري اُتان روانو پيئي ٿيو. الاس! هاڻي ٻيئي ڏينهن اوچتو ڪنهن اخبار تي نظر جو پيئي ته خبر پيئي:

جوڳي جيڪس ويا جبروت

ته بس دنيا ۾ اِها هئي ظفر سائين جي آخري روبرو ڏٺل جهلڪ. جو پوءِ ته مون ڪيس ڏوليءَ تي ئي سوار ڏٺو.

۽ اها 08 مارچ 1998ع جي شام هئي، ڪٿياڻ اسٽيشن ٽنڊو ڄام وارو رستو ڏئي، ڪانڌين جو اُهو جلوس ظفر سائين جي جنم ڳوٺ قطب شاهه پهتو هو، مڙهه سان گڏ سائين نثار حسيني، طارق عالم ۽ ٻيا به ڪيترائي اسين دوست تدفين واري ان جلوس ۾ شريڪ هئاسين، تدفين جو عمل پورو ٿيو ته سيني دوستن سان گڏجي لحد تي گل نڇاور ڪندي ظفر سائين جي ڪهاڻي مجموعي "رهيل قرض" مان سندس هڪ خوبصورت ڪهاڻي "مرجهايل گل جي سوڪڙيءَ" جي پڇاڙيءَ وارو منهنجي حسب حال هي پئراگراف اکين آڏو ڦري ويو هئم:

مون مٿي آڪاش ۾ ڏٺو، آڪاش مان لنگهندڙ، ڪنهن ماتمي ڪڪر مان ڳوڙهو ڪِريو، جو منهنجي اک جي ڳوڙهي سان گڏجي هيٺ ڌرتيءَ ۾، جذب ٿي ويو.

****

يوسف سنڌي

سنڌي ادب جو ضمير: ظفر حسن

زندگي هڪ ڪهاڻي آهي ۽ موت ان ڪهاڻي جي پڄاڻي چئجي ته بهتر. جو ان ڪانپوءِ سواءِ زندگيءَ جي گذريل "ڪهاڻيءَ" جي ڳالهين ڪانسواءِ ماڻهو ٻيو ڪو به ڪردار ادا نه ٿو ڪري ۽ ڪردار جي وس ۾، ڪهاڻي ۾ هڪ لفظ به ٽنبڻ نه هوندو آهي.

ڪي ماڻهو، قومن جو ضمير هوندا آهن، بظاهر هو چريا سمجهبا آهن يا انهن جي لاءِ لوڪ لهوارو، فلاڻو اوپارو چئي عجب پيو ڪائبو آهي ۽ انهن جي باري ۾ پانت پانت جون ڳالهيون ڪبيون ۽ ٻڌبيون آهن. ڪڏهن ته انهن جي اصول پسنديءَ جي ساراهه ڪبي آهي ۽ اها وقت جي ضرورت پائيبي آهي يا وري اهي اصول ماڻهوءَ کي اهڙا ته سخت لڳندا آهن. جو انهن کي سنو ۽ صحيح سمجهندي به اهي اصول پنهنجي ذات جي لاءِ ڀاري محسوس ٿيندا آهن. اسان جو پيارو ساٿي ۽ دوست، ظفر حسن جنهن کي مرحوم لکندي هٿ ٿا ڏڪن، سو به اهڙو ئي اصول وارو چريو مڙس هو.

مرڻ وارو ڪهڙو به محبوب شخص هجي، پر ان سان گڏ وڃڻ ٻئي ماڻهوءَ جي وس ۾ ڪونهي. ايئن ويندڙ کي روڪڻ به ماڻهوءَ جي وس ۾ ڪونهي. موت اٽل حقيقت آهي ۽ ڪل پئي ڪين ٿي پوي ته ڪنهن کي ڪيڏي مهل ٿو نهوڙي ٿي! هيءُ دنيا هڪ خواب آهي ۽ اسان جي زندگي ان نديءَ جيان تيز رفتار سان ٿڙڳات ڪندي وهندي ٿي وڃي. جنهن جي ڪناري تي ماڻهو بينو حيرت مان ان پاڻي جي مٿاڇري تي وهندڙ ڪکن ڪانن کي ڏسندو ٿو رهي.

فاني ڙي فاني دنيا دم نه هيڪڙو.

ظفر حسن، جنهن لاءِ پنهنجي ٻولي انهيءَ ٻولي جي واڌ ويجهه انهيءَ ٻولي جي حوالي سان پنهنجا کي ماڻ ۽ ماپا ۽ چريائپ جهڙا اصول هئا. هو انهن اصولن تي سختيءَ سان ڪاربند رهڻ وارو هو. جيڪا ڳالهه ڪيس پنهنجي اصولن جي ابتڙ لڳي، انهي جو نه رڳو

برملا اظهار ڪندي ڪين ڪيٻائيندو هو. پر پنهنجي اصولن کي متانهون رکڻ جي لاءِ وٽس قومي مفادن جي حوالي سان، ذاتي تعلقاتن جي ڪا گهٽي اهميت نه هوندي هئي، ان سلسلي ۾ ظفر حسن جي طريقي ڪار سان اختلاف ته ٿي پئي سگهيو، پر سندس پنهنجي اصولن تي سختيءَ سان ڪاربند رهڻ جي سچائي تي شڪ جو گمان ممڪن ڪونهي.

ظفر حسن ۽ سندس حوالي سان ڪي ئي ڳالهين جي يادن جو هجوم، هن وقت مون تي يلغار ڪري رهيو آهي، هڪ ٻئي جي پويان اهي ڪنهن قلم جي ريل جيان بدلجندا پيا وڃن.

1984ع جي ڳالهه آهي، هند، سنڌ جو ناليوارو اديب موتي پرڪاش ۽ سندس گهر واري ناليواري ليکڪا ڪلا پرڪاش ۽ سندن مشترڪ دوست موهن گيهاڻي 37 سالن کان پوءِ پنهنجي وطن "سنڌ" جي چوڏهن ڏينهن جي ويزا وٺي سنڌ گهمڻ آيا. ڪراچي ايئرپورٽ تي دبئي مان اينڊڙ ان ادبي جوڙي جي آڌر ڀاءُ لاءِ ڪيئي اديب، شاعر ۽ سندن گهٽگرا گڏ ٿي ويا هئا. جن ۾ پروفيسر اياز قادري ۽ ظفر حسن اجا سوڌي پنهنجي چهري جي تاثراتن ۽ سندن موتي ۽ ڪلا پرڪاش لاءِ اکير ۽ تڙپ جي مونکي چٽي يادگيري آهي.

اتي ظفر حسن مونکي سيني کان وڌيڪ منفرد ۽ نرالو لڳو هو. نه رڳو پنهنجي انتها پسندانه خيالن جي حوالي سان (جيڪي سنڌيت، جي حوالي سان هن جا پنهنجا خيال ۽ اصول هئا) پر پنهنجي شخصيت جي حوالي سان به، پوءِ اينڊڙ ڪيتري ئي وقت تائين مون تي سندس اهي خيال حاوي رهيا.

انهن ئي خيالن جو اثر هو جو حيدرآباد اردو بورڊ لئبرري ۾ سنڌي ادبي سنگت جي هڪ اجلاس ۾ واپارين توڙي حڪومت کي پابند بنائڻ لاءِ هڪ قرارداد پيش ڪئي وئي هئي. جنهن ۾ چيو ويو هو ته هو پنهنجي اشتهارن وغيره ۾ سنڌي ٻولي به ڪتب آڻين، ان تي ڪافي بحث ٿيو. مون اتي بيهي چيو ته:"اسان کي اهو فيصلو ڪرڻ کپي ته جنهن به سائن بورڊ وغيره تي سنڌي ٻولي ۾ اشتهار لکيل نه هوندو. اهو اسان پٿر هڻي ٽوڙي ڇڏينداسين."

جڏهن اجلاس ختم ٿيو ۽ ٻاهر نڪتاسين ته اوچتو ڪنهن مون کي ٻانهن مان اچي جهليو. اهو ظفر حسن هو، مون احترامن جهڪي ڪيس هٿ ڏنو ته ڀاڪر پائيائين. "آئون تنهنجي ڳالهه جي تائيد ٿو ڪيان ۽

پاڻ کي ايئن ئي ڪرڻ کپي. اچ ته پاڻ ٻئي طئي ڪيون ته جنهن به سائن بورڊ وغيره تي سنڌي نه هوندي، اهو پاڻ ٽوڙي ڇڏينداسين."

اهو ظفر حسن جو جذبو ۽ سنڌي ٻولي سان محبت جو هڪ چٽو ثبوت هو.

انهيءَ ڏينهن، السٽي صاحب انديا مان موٽڻ تي پاڻ سان موتي ۽ ڪلا پرڪاش جي سنڌ جي سفر جي تاثراتن بابت شاهڪار ڪتاب "سي سي سانديم ساهه سين." ۽ "جي هينئڙي منجهه هرن" کڻي آيو. مون اهي ٻئي ڪتاب ڇپائڻ جي لاءِ موتي پرڪاش کي اجازت واسطي خط لکيو. جنهن جواب ۾ لکيو ته اوهان ڇپائيندو ته خوشي ٿيندي، پر مون انهن ٻنهي ڪتابن جا مسودا، سنڌ ۾ ڇپائي واسطي ظفر حسن کي موڪليا آهن. اوهان ڪانئس اجازت وٺو، جي هو ڪنهن سبب جي ڪري ڇپائي نه ٿو سگهي ۽ اوهان کي ڇپائڻ جي موڪل ٿو ڏي ته پوءِ اوهين ڀلي ڇپايو.

موتي پرڪاش جي جواب اچڻ شرط مون ظفر کي خط لکيو. جنهن جي جواب ۾ هن لکيو:

جاگرافي ڊپارٽمينٽ
سنڌ يونيورسٽي
23 سيپٽمبر 1987ع

پائو يوسف،
جيئي سنڌ

اوهان جو خط مليو ۽ اوهان جي خواهش جي خبر ته اڳ ئي ولي رام ولڀ صاحب ڏيئي ڇڏي هئي.

اصل ۾ منهنجي به اها ئي خواهش هئي ته ٻئي ڪتاب آئون ئي ڇپرايان، پر منهنجي وسيلن منهنجو ساٿ نه ڏنو. ايتري قدر جو ڪلا پرڪاش جو ڪتاب به ڪافي ڏينهن کان جلد بنديءَ ۽ ٽائيٽل جي ٺهڻ جي اوسيئڙي ۾ ڦاٿو پيو آهي.

آئون سمجهان ٿو ۽ قبول ڪريان ٿو ته هي ڪتاب ڪافي اڳ اچڻ گهرجي ها، پر منهنجي جذباتي ضد جي ڪري دير ٿي وئي. اوهان ڀهرين مون کان ڪلا پرڪاش جو ڪتاب وٺو ۽ ان تي جيڪا لاڳت آئي آهي اها ڏيو ۽ ٽائيٽل ۽ جلد بندي اوهان ڪرايو. چو ته اجا به ٽائيٽل ۽ جلد بنديءَ تي خرچ ٿيڻو آهي ۽ آئون اجا به ان ڪم ۾ مهينو ڪن وٺندس ۽ ٿي سگهي ٿو ته ان کان به وڌيڪ لڳي.

ان ڪري ڏک سان اوهان کي ڪلا پرڪاش جو ڪتاب ڏيڻ لاءِ تيار آهيان ۽ خوشي اٿم جو توهان جهڙو سجاڻ ماڻهو اهو ڪتاب ڇپرائيندو. جو اوهان سان سنڌي ادبي ڪنوينشن ۾ ڏيٺ ويٺ ٿي هئي. تنهن ڪانسواءِ هاڻي ضد ڪري ڪتاب روڪي ويهڻ هن ڄمار ۾ مونکي سونهين به ڪونه ٿو. ان ڪري اوهان اچو ۽ ولي رام سان ڳالهايو. هن کي مون سڀ سمجهائي ڇڏيو آهي. پهرين ڪلا پرڪاش جو ڪتاب ڪڍو. آئوٽ ڪريو پوءِ موتي پرڪاش جو ڪڍو، هونئن به ٻئي ڪتاب هڪ اداري کان آئوٽ ڪرڻ کپن.

اوهان جو گهٽگهرو

ظفر حسن

اهڙي نموني ظفر حسن جي اجازت ۽ قرب جي ڪري مون موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش جا اهي ٻئي ڪتاب سنڌ ۾ ڇپايا، جن هتي ڪافي مقبوليت ماڻي.

اڪثر دوست، ظفر حسن جي باري ۾ دبيل لفظن ۾ اهو تاثر ڏيندا هئا ته هو احساس برتريءَ جو شڪار آهي ۽ عملي طور تي فقط ڳالهين تائين محدود ٿو رهي. جيستائين ڳالهين تائين محدود هئڻ جو تعلق آهي ته ان ۾ ڪنهن حد تائين اتفاق ڪري سگهجي ٿو، پر ان جو سبب شايد اهو هو ته مٿس نوڪريءَ گهر ٻار جون ڪافي ذميواريون هيون. جنهن سبب هو عملي طور تي سرگرم رهي نه سگهندو هو. البته سندس اهو پڪو ارادو هو ته ريٽائرمينٽ کان پوءِ باقاعده پبلشنگ جي فيلڊ ۾ ايندو. جنهن جي ريٽائرمينٽ کانپوءِ هن ابتدائي تياري به ڪئي هئي. پر افسوس جو موت کيس مهلت نه ڏني!ته پڪ سان سنڌي ادب ۾ ڪافي نون ۽ سٺن ڪتابن جو واڌارو ٿئي ها.

جيستائين ٻي ڳالهه جو تعلق آهي ته هو احساس برتري جو شڪار هو. يا اڪثر ادبي فنڪشنس ۾ نه ويندو هو، جيئن ڪجهه وقت اڳ ڪنهن رسالي ۾ ڇپيل ڪنهن ليک ۾ مون پڙهيو هو. ان سلسلي ۾ مون وٽ پنهنجي ذاتي حوالي سان به مثال آهن. جيڪي مون وٽ سندس خوبصورت ساروڻين طور محفوظ آهن.

1993ع ۾ ”سنڌي ادبي سنگت دڙو، پاران“ نئين ٿهي جي ايرنڊڙڪهاڻيڪار طارق قريشيءَ سان شام ملهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان پروگرام جي صدارت لاءِ نجم عباسي ۽ خاص مهمان طور محترم ظفر حسن جو نالو تجويز ڪيو ويو. پاڻ اسان جي ان حجت کي قبول ڪري، مرحوم راهي چنا ۽ ڪجهه ٻين دوستن سان گڏجي دڙي

آيو، اسان جي پروگرام ۾ شرڪت ڪري نه رڳو اسان جو مان مٿانهون ڪيائين پر اهو تاثر به غلط ثابت ڪيائين ته هو رڳو ڳالهيون ڪندو آهي ۽ پروگرامن ۾ شريڪ نه ٿيندو هو. هن وٽ پروگرامن ۾ شريڪ ٿيڻ جا پنهنجا معيار هئا. هو چوندو هو ته اوهان پنهنجي پروگرامن ۾ اهڙن ماڻهن کي اسٽيج تي نه آڻيو، جيڪي سنڌ دشمن رٿائن ۾ دشمنن سان گڏ هجن، سندس خيال هو ته اهڙن ماڻهن جو سماجي طور تي مڪمل سوشل بائيڪاٽ ڪرڻ کپي. ٻيا ڪير سندس انهيءَ اصول تي پل سهمت هجن يا نه، پر هو انهن تي سختيءَ سان ڪاربند رهندو هو.

ٻئي ڀيري، جڏهن سائين نجم عباسي گذاري ويو ته، اسان ڪجهه دوستن، سندس گهر ڀاتين جي سهڪار سان، سندس وصيت موجب، ”شاهه جو رسالو خواني“ ڪرائي. مون ۽ سليم چنا ڪافي دوستن يارن کي دعوتون ڏنيون ۽ ڪن کي روبرو به عرض ڪيوسين. پر ان رسالي خواني ۾ فقط سورهن يا سترهن ڄڻا شريڪ ٿيا. انهن ۾ ظفر حسن به هو.

مون ظفر حسن کي ڪارڊ سان گڏ، هڪ چٽ موڪلي اچڻ جو عرض ڪيو هو. هو پوري چئين وڳي پنهنجي ڪار ۾ ڊرائيور سان گڏ اچي پهتو. اسين حيران ٿي وياسين. ڪيس پير کان وني گوڏي تائين پٽو ٻڌل هو. بيساکيءَ کان سواءِ هن جي لاءِ هڪ وک هلڻ به ڏکي هئي. انهن ڏينهن کيس ٽنگ ۾ فريڪچر ٿي پيو هو ۽ ڊاڪٽرن کيس هلڻ ڦرڻ کان سخت منع ڪئي هئي. پر هو انهي منع جي پرواهه نه ڪندي ”شاهه جو رسالو خواني“ ۾ پنهنجو فرض سمجهي هليو آيو. سچ ته اسان اتي وينل سڀ دوست شرمسار ٿي رهيا هئاسين ته ظفر صاحب نه اچي ها ته ڪر چڱو. وڏيڪ ڦڪائي مون کي پئي ٿي، جو مون کيس سندس حالتن جي ڄاڻ کان سواءِ چٽ لکي اچڻ تي زور پريو هو. مٿيان به مثال سندس احساس ذميواريءَ ۽ پنهنجي اصولن تي ڪاربند رهڻ جا آهن.

ظفر حسن، هڪڙي وقت ڪيترين ئي خوبين جو مالڪ هو، مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو ته هو، سنڌ جي ارڏي ليکڪ علي بابا جون اڪثر لڪٽيون کيس معاوضو ادا ڪندي خريد ڪندو هو ۽ سنڀالي رکندو هو. جو ته ظفر حسن کي اندازو هو ته علي بابا لاابالي طبيعت جو مالڪ آهي سي اِهي سنڀالي نه سگهندو، ٻئي پاسي هو انهن لڪٽين جو معاوضو پنهنجي کيسي مان ادا ڪري علي بابا جي هڪ قسم جي مالي مدد به ڪندو هو.

افسوس جو ظفر حسن ايئن بنا ٻڌائڻ جي بلڪل اوچتو هليو

ويو. هاڻ سوچيان ٿو، سندس اکين ۾ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ بابت سپنا ڪيئن ساڀيان ٿيندا. هن جنهن بلڪل نئين انداز ۽ اسٽائيل سان سنڌي ادب کي ڪتاب ڏيڻ تي چاهيان، اهي هاڻ ڪير ڇپرائيندو؟ سندس اهي لکيل هزارين صفحن تي مشتمل ڊائريون. جن ۾ سنڌ جي ادبي، سياسي ۽ سماجي تاريخ جا ڪيئي ورق محفوظ آهن. سي شايد ايئن ئي رلي وينديون.

رلي ته مشتاق ڪاملاڻيءَ جون ڪهاڻيون به وينديون. جيڪي اڪثر وتس سنڀاليل هيون ۽ هن ڪتابي صورت ۾ آڻڻ ٿي چاهيون. مشتاق ڪاملاڻيءَ جنهن سنڌي ادب کي ڪيئي خوبصورت ڪهاڻيون ڏنيون، پر سندس نالو به سنڌي ڪهاڻيءَ جي حوالي سان نه ٿو ورتو وڃي. جيئن هن پاڻ کي سجاول جي گهٽين ۽ اوتارن جي حوالي ڪري، چرس، هيروئن ۽ آفيم جي عادت ۾ مبتلا ٿي، پاڻ کي فراموش ڪري ڇڏيو آهي، تيئن سنڌي ادب ۾ به هو هڪ فراموش ڪيل ڪردار آهي.

(”اونداهيءَ ۾ سوجهرو“ (خاڪا ۽ مضمون)، ڏڙو پبليڪيشن، 2002ع تان ورتل)

****

ستار پيرزادو

مرڻ مون سين آءُ

(سائين سيد ظفر حسن جي ياد ۾)

8 مارچ 1998 تي ”عوامي آواز“ جي فرنٽ پيج تي خبر ڇپي ته، ”سنڌيءَ جو ناميارو ڪهاڻيڪار ۽ اديب ظفر حسن لاڏاڻو ڪري ويو.“ جڻ ته سڪتو طاري ٿي ويم، ذهن خالي محسوس ڪيم، هر دانهن، ڪوڪ ٻڌجي، منهن جي اندر ئي اندر پڙا ڏجڻ لڳي.‘ ظفر حسن لاڏاڻو ڪري ويو.ظفر حسن .... ظفر حسن......!‘

”اوهه ! ظفر حسن، تو اڃان ڌرتيءَ جو قرض ئي نه چڪايو هو . تون پاڻ کي قرضي ڪري هليو وئين؟ هاڻ تنهنجي ملڪيت جا وارث ته ڪوڙ ٿيندا، پر تنهن جو ڌرتيءَ جو رهيل قرض چڪائڻ وارو ڪير ٿيندو؟ ڇا توکي ڪو اهڙو ماڻهو سُجهندو هو؟ مان نه ٿو ڀانيان... مان نه ٿو ڀانيان !“

ظفر حسن سان به منهنجي ملاقات طارق اشرف جي معرفت ٿي هئي. حيدرآباد جي شهر ۾ طارق اشرف جي ايڊيٽر شپ ۾ ماهوار ”سهڻي“ جي آفيس ۾ منهن جي ڪيترن ئي اديبن سان واقفيت ٿي، ماهوار سهڻيءَ جي ستر واري ڏهاڪي جي پهرين سالن ۾ طارق اشرف سان گڏ ظفر حسن ۽ ولي رام ولڀ جو نالو به ڇپبو هو. هڪ خوبرو، خوش پوش، فضيلت پريو، سلڇڻو، سنڌي ٻوليءَ جو عاشق، ڪهاڻيڪار، ادب جو ڪوڏيو ويندي هندوستاني ’شمع‘ رسالي جو به خريدار، ادب جي حوالي سان سندس رايو مختلف، اڻ ٽر، اڻ جهل، سوءِ سيڪڙو سچار، انهن ڏينهن ۾ ماهوار ”سهڻي“ جنهن پريس مان ڇپبي هئي، ان جو مالڪ ظفر حسن هو، پوءِ نه ڄاڻ ڪهڙن اختلافن جي ڪري، ماهوار سهڻي کان ڌار ٿي ويو ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ اها پريس به ’سهڻي‘ پرنٽرس کان واپس ورتائين ۽ هڪ مسواڙ تي جاءِ

ونئي ”پرفيڪٽ پرنٽرس“ جي نالي سان لڳرايائين ۽ اتان ماهوار“ڏرتي” ايڊٽ ڪري شايع ڪرڻ شروع ڪيائين، افسوس جو مون وٽ اهي ماهوار ”ڏرتي“ جا پرچا نہ رهيا آهن. پر ايترو سو ياد اٿم تہ لڳاتار ڪجھ عرصو ماهوار ”ڏرتي“ بنا ڪنهن ايڊورٽائيز جي سندس ئي خرچ تي ڇپبو رهيو ۽ ان ۾ سندس خيال مطابق عالمي ادب جي چونڊ جا ترجما ڏنا ويندا هئا. هُو ملڻسار بہ خوب هوندو هو. جڏهن بہ ملندو اجايو نہ ڳالهائيندو ضرور ائين پڇندو تہ، ”ڇا پيا لکو، ڇا پيا پڙهو؟“ هو ان ڳالھ تي پڻ همٿائيندو هو تہ شاعريءَ بدران نثر لکو يا چوندو هو تہ، ”جيڪو ڪجھ ٻين ٻولين ڪي پڙهو ٿا تہ انهن ڪي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪريو. اسان وٽ عالمي ادب جي ترجمي جي کوٽ آهي.“

ظفر حسن با اصول شخص هو. اصولن تي سوديبازي هو سکيو ئي نہ هو. ڪنهن بہ اردو ڳالهائيندڙ سان يا تہ سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو يا انگريزيءَ ۾، سندس خيال هو تہ : ”اردو ٻوليءَ ذريعي ئي حڪمران طبقا سنڌي ٻولي، ڌرتي ۽ ان جي ثقافت، ادب ۽ عوام جو استحصال ڪري رهيا آهن، ان ڪري جيڪڏهن اسين اردو ڳالهائينداسون تہ اها پنهنجي ٻوليءَ سان زيادتي اسان جي پاران ٿيندي.“ هُو پنهنجي ٻوليءَ سان ويساھ گهاتي ڪرڻ نہ چاهيندو هو.

مارشل لاءِ، خاص ڪري ضياءَ شاهيءَ ۾ اڪثر سرڪاري طور جوڙيل اديبن جي انجمن ۾ شامل سنڌي اديبن تي سخت ڪاوڙ جو اظهار ڪندو هو. انهن ڏينهن ۾ ضياءَ ڪي بہ اها پروڙ پئي هئي تہ سنڌ ۾ آيل ايڏو سياسي شعور، سياستدانن کان وڌيڪ اديبن جي ڪري آيو آهي تہ هن هڪڙي ادبي تنظيم ’فڪرو نظر‘ جوڙائي. ظفر حسن بہ ٻين سڀني ترقي پسند اديبن جيان ان جي مخالفت ڪئي. پر ٻيا مخالفت ضرور ڪندا هئا، پر ان تنظيم ’فڪرو نظر‘ جي سنڌي ميمبرن، جيڪي گهڻو تڻو جماعت اسلامي ۽ رجعت پسند لڏي وارا هئا، انهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي حد تائين لاڳاپا رکندا هئا، پر ظفر حسن، پنهنجي اصول ڪري، انهن سان بلڪل سوشل بائڪاٽ (سماجي لاتعلقي) ڪري ڇڏيندو هو.ان جو هڪ مثال ڏيان تہ: انهن ڏينهن ۾ غوث علي شاھ جي دوستي نباهڻ ڪري ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ ضياءالحق کان ڪوئي ادبي انعام حاصل ڪيو هو. پوءِ تہ ظفر حسن مان اڙجي ويو. هن ساڻس ڳالهائڻ بہ ڇڏي ڏنو ۽ هر ڪنهن محفل ۾ اهو ذڪر ضرور ڪندو هو ۽ پنهنجي ڪاوڙ جو اظهار ضرور ڪندو.

تنظيم ’فڪرونظر‘ کان پوءِ ’پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس‘ سان بہ هن ڪو ادبي سهڪار نہ ڪيو. ۽ نہ ڪندو هو. ان حد تائين جو هُو شيخ اياز سان بہ انڪري ناراض هو تہ هن ضياءَ جي دورِ حڪومت ۾ وائيس چانسلر ٿي رهيو؟ ڪيس اها نوڪري ذوالفقار علي ڀٽي ڏني هئي، ان جي حڪومت تي راتاهو هڻڻ کان پوءِ هڪدم استعفيٰ ڏيڻ گهربي هئس. جيتوڻيڪ پاڻ اڳ ئي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو پروفيسر هو.

هو پنهنجي دؤر جو چڱو ڪهاڻيڪار هو ۽ ڪنهن حد تائين تنقيد نگار بہ هو. ستر واري ڏهاڪي ۾ سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو’ رهيل قرض‘ جي عنوان سان ڇپجي پڌرو ٿيو، جيڪو نہ ڄاڻ ڇو ادبي حلقن ۾ ايتري مڃتا ماڻي نہ سگهيو. منهن جو خيال آهي تہ ان مڃتا نہ ماڻڻ جو سبب بہ ظفر حسن جي اصول پسنديءَ واري عادت هئي.

مون ۽ منهنجي هڪ دوست ڊاڪٽر اي. ڪي. پنجواڻيءَ جڏهن گڏجي سنڌ ادبي اڪيڊمي ناهي ۽ ڪتاب ڇپڻ شروع ڪيا ۽ پهريون ڪتاب مون ظفر حسن ڏانهن موڪليو ۽ کيس خط بہ لکيم جنهن ۾ کيس اهو لکيم تہ اوهان اسان سان سهڪار ڪندا تہ لک لائق. ان جي موٽ ۾ مون ڪي ادبي اڪيڊمي ناهڻ ۽ ڪتاب ڇپرائڻ ۽ ادب جي فروغ لاءِ واڌايون ڏيندي لکيائين تہ، ”مان بہ اهوئي ٿو سوچيان تہ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ اهڙو ڪم هٿ ۾ کڻندس.“ هن رٽائر تہ ڪيو، پر موت کيس مهلت نہ ڏني تہ هو ڪا ادبي اڪيڊمي يا ڪو اشاعت گهر ٺاهي ها. اها حسرت سندس ساڻ ختم ٿي وئي، کيس دل جو عارضو تہ اڳ ئي هو. هي شايد کيس ٻيو دل جو دورو پيو هو. ان جي شدت برداشت ڪري نہ سگهيو هو نہ ڄاڻ ڇاچا برداشت ڪري چڪو هو. سنڌي ادبي بورڊ جي زماني ۾ اديبن جون جُهُون، پنهنجي اصولن جي ڪري ڪيترن جون ناراضگيون، سنڌي ادب، ٻوليءَ ڌرتيءَ سان حڪومت جون بہ اڪيائون. پر دل جو خصيص دورو برداشت ڪري نہ سگهيو،

ظفر حسن ڪي اسين جڏهن بہ گڏبا هئاسون، خاص ڪري مان جڏهن بہ ولي رام ولڀ سان ملندو هوس تہ هو اسان ٻنهي جي خيالن ۽ سوچن مان نڪري اسان جو موضوع ٻڌجي پنهنجي يادگيري ضرور ڏياريندو. آخر ۾ ظفر حسن جي باري ۾ واقفيت اها ڏياريان تہ هو نہ صرف ڪهاڻيڪار ۽ مضمون نگار هو، پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي

جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو پروفيسر ۽ چيئرمين جي عهدي تان رٽائر ٿيو. هن جي لکيل ڊائريءَ جا ورق ڪافي مشهوري ماڻي چڪا هئا ۽ انهن ڏينهن ۾ هو سنڌي ادبي سنگت، سنڌيونيورسٽي ڪالونيءَ برانچ جو سيڪريٽري پڻ هو. ان کان سواءِ ڪجهه عرصو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري به رهيو ۽ پوءِ ولي رام ولڀ سان گڏجي نومبر 1983 کان 1986 تائين 'ٽه ماهي آرسي' جا پنج پرچا ايڊيٽ ڪيائين.جيڪي ساندڻ جهڙا آهن. ظفر حسن جو نانءُ به انهن اديبن جيان ساندڻ جوڳو آهي جن کي هر سنڌي وقت جي وِيرن چڙهڻ ۽ لهڻ جي ڪري به وساري نه سگهندو آهي. هو اڃان صرف 61 ورهين جو ته هو، نه ڄاڻ ڪيس ڪهڙا ۽ ڪيترا ڏک هئا، جيڪي سندس دل جي دوري جو سبب بڻيا ۽ انهن سڀني اسان کان هڪ پيارو، هڪ سچو ، کرو اديب ۽ بيباڪ انسان، دوست کسي ورتو. سندس به عادتون اهڙيون هيون جيڪي صرف ۽ صرف ظفر حسن ۾ ئي هيون اهي هيون هڪ اردو اصل نه ڳالهائڻ ۽ ٻي اها ته جن سنڌي اديبن ضياء جي مارشل لا ۾ صدارتي ايوارڊ حاصل ڪيا ۽ ورتا هئا، انهن سان ظفر حسن جو سوشل لاڳاپو ختم هو. اي موت! توتي موت چونه تو اچي؟

****

اڪبرجسڪاڻي

سنڌ جو سچو ۽ خاموش خدمتگار

سائين ظفر حسن

سائين ظفر حسن جهڙو ظاهري ڏيک ويک ۾ صاف ۽ سهڻو لڳندو هو، اهڙو دل جو به صاف انسان هو. ڪيس سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان عشق جي حد تائين محبت هئي. سنڌ جي حوالي سان، ڪن دوستن ۾ ڪچايون ڏنائين ته انهن سان ملڻ جلڻ ڇڏي ڏنائين. ايتري تائين جو ساٿن هٿ به نه ملائيندو هو.ڪيس ڪتابن سان به عشق هو ۽ ڪتاب ڇپرائيندو هو ته اهڙو سهڻو ۽ سنو جو ڏسڻ سان سمجهي وڃبو ته اهو سائين ظفر حسن ئي ڇپرايو هوندو. پوءِ پلي ان ۾ سال لڳي وڃي. سندس سادي طبيعت ڪري صدر ۾ پرفيڪٽ پريس جيڪا سندس خانداني ملڪيت هئي.ڪيترن ئي دوستن کي ڏنائين. جن ڪيس نقصان رسايو، پر ٻاهر ٻاڦ نه ڪڍيائين.

هو هڪ بااصول انسان هو. آفيس ۾ وقت جو پابند، سيني ملازمن سان رويو هڪ جهڙو، ڪيترو به ويجهو ملازم هوندس پر آفيس جي معاملن ۾ رعايت اها ملندي جيڪا ٻين کي ملندي.

ايمانداريءَ جي حوالي سان مون ڪتابن ۾ علامه دائود پوٽو ۽ علامه آءِ آءِ قاضي جا قصا پڙهيا آهن. پر، ادبي بورڊ ۾ اکين سان سائين ظفر حسن کي ڏٺم، ذاتي ڪم ڪار لاءِ ڪابه بورڊ جي شيءِ استعمال نه ڪيائين. اگر پنهنجي ڪار خراب هوندي هيس ته، بورڊ جي گاڏي ۾ پيٽرول پنهنجي خرچ تي پرائيندو هو. سرڪاري گاڏي ۾ ٻارن کي وٺ مان وٺ ڄامشورو ڦاٽڪ تائين وٺي ويندو هو، جڏهن ته حيدرآباد وڃڻ لاءِ ٻار، ايس. آر.ٽي سيءَ جي بس يا سوزوڪي ۾ ويندا هئا.

ايڏي وڏي عهدي تي پهتل ماڻهو تنقيد وقت ننڍي ملازم جي به ڳالهه درست سمجهندو هو ته مڃيندو هو ۽ پنهنجي غلطي مڃيندو هو. اهڙو صاف ماڻهو جيڪو جيئن اڇو اجرو هو، ائين خاموشيءَ سان اسان کان هليو ويو. سندس من ۾ ڪيترائي سنڌي ٻولي لاءِ ويچار هئا. خاص طور تي ڪتابن ڇپائڻ جي حوالي سان. سچ ته هو سنڌ جو سچو ۽ خاموش خدمت گار هو. جنهن کان سنڌ محروم ٿي وئي.

(ماهوار ”عوامي امنگ“، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

****

رازشر

منفرد پيشڪاريءَ جو ماهر: ظفر حسن سيد

تنوير عباسيءَ چواڻي ته هر ڪو ماڻهو موتيءَ داڻو ٿئي ٿو. موتي داڻو املهه ٿئي ٿو، ان ڪري ان جا خريدار به ٿورا ملن، باقي هر ماڻهو پنهنجي اڳهه اڳهامي وڃي ٿو. اهڙن ماڻهن جو ملهه يا ته تاريخ ڪٿيندي آهي يا وري قومون ڪٿينديون آهن.بدقسمتيءَ سان اسان وٽ قوم جو تصور اڻ لکو ۽ غير واضح آهي ان ڪري املهه ماڻهن جي ڪٿ شايد في الحال نه ٿي سگهي آهي. جڏهن ته تاريخ اهڙن ماڻهن کي پنهنجي سيني ۾ سانڍي رکندي آهي ۽ وقت اچڻ تي املهه هيرا نڪري نروار ٿي پوندا آهن، پر في الحال ته وقت جي دز انهن ماڻهن جي چهري تي اهڙي ڪٽ چاڙهي ڇڏي آهي، جو ڪين آئيني ۾ پنهنجو عڪس به ڏنڌلو نظر ٿو اچي. سائين ظفر حسن به اهڙن املهه ماڻهن مان هڪ آهي جن تي اسان جي مجموعي قومي بي حسيءَ جي ڪٽ چاڙهي ڇڏي آهي. اسان سندس رهيل قرض واپس ڪرڻ جي اهل ناهيون رهيا.

سائين ظفر حسن پنهنجي زندگيءَ ۾ ايترو ته کرو ۽ سچو هو جو زماني ساز ماڻهن کيس بيڪار سمجهي ڦٽو ڪري ڇڏيو. غالباً سچي سون مان به ڪو زيور نهي نه سگهندو آهي. پر ان سون جو قدر ۽ قيمت گهٽبو ناهي

سندس ڪهاڻين جو ڪتاب ”رهيل قرض“ جڏهن نظر مان گذريو ته منهنجي حيرانگيءَ جي حد ئي نه رهي ته ههڙو نج تخليقڪار اڪين کان پلا ڪيئن ٿو اوجهل رهي سگهي. اچ ڪلهه ته ڇا پر شروع کان وٺي ڪلا ڪيتر ۾ به ٻاريون رهيون آهن. هر ڪلا سان سلهاڙيل ڪلاڪار ڪنهن نه ڪنهن ٻاريءَ جو حصو رهيو آهي. بيشڪ شيخ اياز نگران شاعر هو پر سندس ٻاريءَ ۾ رشيد ڀٽي، تنوير عباسي، ابراهيم جويو ۽ رسول بخش پليجو نه هجن ها ته سندس شاعري به اسان جي مجموعي قومي بي حسيءَ جي دز هيٺان دٻيل هجي ها، جيئن ساڳئي دور جي ٻئي وڏي شاعر رشيد احمد لاشاريءَ سان ٿيو.

نسيم کرل يا جمال ابڙو، بيشڪ وڏا ڪهاڻيڪار هجن، پر سائين ظفر حسن جي ڪهاڻي ۽ سندن ڪهاڻين سان ڪلهو لڳائي بيهي ٿي. سندس ڪهاڻين جو خاص پهلو روشن خيالي، ترقي پسندي ۽ خوش آئيندو آهن. ظفر حسن جون سموريون ڪهاڻيون غريبن، لاوارثن، بيواهن، يتيمن ۽ معاشري جي ڌڪاريل طبقي جا موضوع رکن ٿيون. انهن ۾ ڏکن جو اظهار جيتوڻيڪ لڳ ڪانداريندڙ آهي، پر پوءِ سندس ٻولي ڪهاڻين کي ايترو تہ سياويڪ بڻائي ٿي جو پڙهندڙ سندس ڪهاڻي کي پورو ڪرڻ بنا نہ ٿو ڇڏي سگهي. ”رهيل قرض“ ڪهاڻيءَ ۾ چوڪري جو پيءُ وڏيري جي قرض ۾ جڪڙيل آهي. سندس هڪ ڌيءُ آهي جنهن جو اونو ڪيس لڳاتار ستائيندو رهي ٿو. هو وڏيري جي حوس ڀرين نگاهن کان بہ واقف آهي، پر جيئن تہ هو غيرت مند پيءُ آهي، ان ڪري هو چاهي ٿو تہ وڏيري جو قرض جلد کان جلد لاهي آجو ٿئي تہ جيئن پنهنجي ڌيءُ جي عزت کي محفوظ بڻائي سگهي. سندس هڪ ئي پٽ روڊ حادثي ۾ گذاري وڃي ٿو ۽ ڪار وارو همراهہ ڪيس هزار رپيا ڏيئي ٿو ۽ هو چپ چاپ هزار روپيا وٺي ساڍا چار سئو روپيين جو وڏيري جو قرض ادا ڪري ڪيڏانهن هليو وڃي ٿو. هڪ پيءُ جو پنهنجي پٽ جي وڇوڙي جو درد پنهنجي جاءِ تي، پر بک بڇڙو ٽول جي مصداق هو خون بهاتي رت جا ڳوڙها ڳاڙيندي خاموش ٿئي ٿو. ان هڪ ئي ڪهاڻيءَ کي ڪنهن ايم. فل جي ٿيسز جو موضوع بڻائجي تہ بہ ٿي سگهي ٿو. سماجي بي حسي رياست جي فرضن سميت ڪيترائي جذباتي ۽ جمالياتي پهلو هن ڪهاڻيءَ جي ٿيسز جا موضوع ٿي سگهن ٿا.

”سوکڙي“ ڪهاڻي دوستيءَ جي هڪ اهڙي تہ واٽي تي بيٺل نظر ٿي اچي، جنهن ۾ هر ماڻهوءَ جون پنهنجون مجبوريون آهن. وچولي طبقي سان تعلق رکندڙ هن ڪهاڻيءَ کي ڏاڍي شانائتي نموني پيش ڪيو ويو آهي. سندس ڪهاڻين ۾ مجموعي طور ۽ ڄاڻايل ڪهاڻي ۾ خاص طور ڪٿي بہ اجائي ڊيگهہ يا غير ضروري جملن مان ڪم نہ ورتو ويو آهي ۽ نہ ئي وري ڪهاڻي ۾ ڪي فلسفي سان ڀريل ڳوڙها جملا لکيا ويا آهن. نهايت سهنج ٻوليءَ ۾ سادي نموني ڪهاڻي کي شاندار انجام تائين پهچايو ويو آهي. هڪ ليڪچرار جون مالي مجبوريون، سندس ونيءَ سان پيار ۽ ڪائنس سوکڙي وٺڻ جو ڏانءُ سپ وٽندڙ ۽ فطري لڳن ٿا.

ساڳيءَ ريت ڪهاڻي ”گناهہ جو ڍڪ“ جيتوڻيڪ روايتي موضوع وڏيري جي جنسي حوس ۽ ڀيلن جي هارپي تي لکيل آهي. جنهن ۾ وڏيرو هڪ ڀيلياڻي عورت تي عاشق ٿي پوي ٿو ۽ سندس مڙس کي سبزيون ڪٽي وڃڻ لاءِ منڊيءَ ڏانهن موڪلي ٿو ۽ ان پر پٺ هو سندس زال سان جنسي تسڪين پوري ڪري ٿو. عشق ۽ مشڪ لڪي نہ ٿا لڪن، ان ڪري ڀيلياڻيءَ جي مڙس کي ڪڙڪ پئجي وڃي ٿي ۽ هو ان کي ماري وجهي ٿو. پنهنجي گناهہ مٿان ڍڪ ڏيڻ لاءِ وڏيرو ڀيل کي مارائي وجهي ٿو ۽ سندس لاش واهہ ۾ لوڙهائي سندس ساٿين کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ ان کي ٽر موڪليو ويو آهي. مان سمجهان ٿو تہ سائين ظفر حسن جي اها ڪهاڻي ۽ ڪهاڻيءَ جي پيشڪش هميشہ ياد رهجي وڃڻ جهڙي آهي. ڪهاڻي ”ياڳ نياڳ“ ۾ ظفر حسن اسيمبليءَ ۾ چونڊجي ويندڙ سنڌي ميمبرن جي جنهن سياويڪ انداز ۾ ڪل لاٿي آهي اها پڙهڻ وٽان آهي.

ڪنهن بہ ادبي شاهڪار جو اهو ڪمال هوندو آهي تہ حساس موضوع سدا حيات هجن تہ جيئن هر دور جو قاري ۽ تنقيدنگار انهن جي پنهنجي دور سان ڀرميچي سگهي. ان ڪري اهو چئي سگهجي ٿو تہ سائين ظفر حسن جي ڪهاڻين جا موضوع هر دور سان نهڪندڙ آهن ۽ اڄ جو قاري بہ انهن مان اهو ئي حظ حاصل ڪري سگهي ٿو جيڪو ڪلهہ جي قاريءَ ڪيو هو.اها ڪهاڻي ڀلي حيدرآباد جي بيروزگار نوجوان جي وارتا هجي جنهن کي انٽرويو ڏيڻ لاءِ ڪراچي پهچڻ واسطي ڀاڙي جا پئسا نہ هجن يا وري هندوستان کان آيل جڙتو امير زادي جي ڀرم تي لکيل هجي جنهن وٽ هاڻي پئسا ناهن ۽ هو پنهنجي ڀرم کي رکندي ٻهاني سان ماڻهن کان پئسا وٺي ٿو.

مجموعي طور تي سائين ظفر حسن جي ڪهاڻين جا موضوع نهايت نرالا ۽ سندس پيشڪش لاءِ جواب آهي. اهڙي قسم جون ڪهاڻيون يونيورسٽي جي ڪورس تي رکرائي سندس ڪهاڻين جي موضوعن تي نئين ٽهيءَ کان بحث ڪرايا وڃن. هو پنهنجي طبيعت ۾ ڪم گو ۽ نمود نماءَ کان پري رهندڙ نهايت سنجيدو شخص هو. پنهنجي عزت نفس جو تمام گهڻو خيال رکندڙ ۽ نفيس ماڻهو هو، ان ڪري بہ سندس طبيعت گهڻن ماڻهن سان ميل نہ ڪائيندي هئي. اهو ئي سبب هو جو هو ڪنهن بہ ادبي ٻاريءَ جو حصو نہ ٿي سگهيو تہ سندس ڪمال جون تحريرون، جن کي سنڌي ادب ۾ نمايان جاءِ والارڻ کپندي

هئي، اهي والاري نہ سگهيون. هر اديب جو پنهنجو سياءُ، پنهنجي خوشبو ۽ پنهنجي پيشڪش ٿئي ٿي. پر جيڪا پيشڪش سائين ظفر حسن جي ڪهاڻين ۾ ملي ٿي اهڙي قسم جي پيشڪش جو تجربو ڪن ٿورن اديبن وٽ ملي ٿو.

****

ظفرجوٽيجو

ظفر حسن سيد ”هڪ ڊائريسٽ بابت ڊائري“

آءُ جڏهن مامي عبدالرشيد جوٽيجي سان گڏ سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ ۾ رهندو هئس تہ شام جو راشد ميمڻ، جنهن يونيورسٽي مارڪيٽ واري روڊ تي چڪي لڳائي ۽ آءُ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي پويلين ڏانهن ويندا هئاسين تہ سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ جي مسجد جي پرسان نهيل پارڪ هفتي ۾ هڪ ڀيرو لهندي ڏسندا هئاسين. هيءَ ڳالهہ گهٽو ڪري 1983ع يا 1984ع جي آهي. پوءِ خبر پئي تہ انهيءَ پارڪ ۾ سنڌي ادبي سنگت جون گڏجاڻيون ٿينديون هيون ۽ انهن گڏجاڻين ۾ هڪ ٻہ ڀيرو راشد ميمڻ سان گڏجي آءُ بہ ويس، جتي سائين ظفر حسن جي ڪري وقت جي پابندي گڏجاڻيءَ جو جُزُ هئي. ڇڻ تہ پابندي بہ گڏجاڻي جي ايجنڊا هجي. ان کان پوءِ حاضري رجسٽر ڦرندو هو، جنهن ۾ پنهنجو نالو ۽ صنف، نظم، ڪهاڻي، وغيره لکڻي پوندي هئي. مون لاءِ اهو مرحلو ڏاڍو ڏکيو هوندو هو. ڇو تہ آءُ اها جاءِ خالي ڇڏي ڏيندو هئس. پوءِ ڳالهہ مان ڳالهہ جوڙڻ سکي ويس ۽ ٻين جي پڙهيل لکڻين تي تبصرو ڪرڻ سکي ورتم. اها بہ هڪ اٽڪل آهي، بس توهان کان اڳ ۾ ڳالهايل جملن کي اڳيان پويان ڪري، ڪجهہ گهٽ ڪري، ڪجهہ وڌائي مڙئي ڪم ٽپائي وڃبو هو. پر سائين ظفر حسن جي اتساهہ ڏيارڻ سبب، گڏجاڻين ۾ آءُ بہ ٻين جيان سنجيده حصو وٺڻ لڳس. پر پوءِ يونيورسٽي ڪالونيءَ جي گڏجاڻين ۾ گهٽ شريڪ ٿيڻ لڳس.

ڳوٺ ۾ دوستن سان گڏ، ڳوٺ سڌارسنگت، ٻورڙي ۾ سرگرم ٿيس تہ ڄام شوري اچڻ بہ گهٽ ٿيو. پر جڏهن ڳوٺان واپس آيس تہ راشد ميمڻ ۽ آءُ هاڻي سائين خان محمد پنهور سان وڌيڪ ملڻ لڳاسين. هڪ ڀيري سائين ظفر اسان کي علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي مزار وٽ مليو، هڪ ڏکهو پنڌ ڪري موٽيو هئو، ۽ اسين پويلين ڏانهن وياسين پئي. هُن تکڙ ۾ بيهي، حُجائتي انداز ۾ چيو تہ ”توهان اڄ ڪلهہ ڏسجو ڪونہ پيا؟ ۽ هاڻي ڪيڏانهن پيا وڃو؟ موٽو تہ چانهہ پئون.“ اسان هڪ آواز ٿي چيو

تہ سائين پويلين ڏانهن پيا وڃون، موٽ تي توهان وٽ ايندا سين. اسان پويلين کان ٿيندا، سائين جي يونيورسٽيءَ واري گهر آياسين، گهنٽي وڄائي سين. سائين دروازو کوليو، لان ۾ ڪرسيون اڳي ئي پيون هيون. اسان ويناسين تہ سائين وڏي سڏ ٻنهي پُٽن کي يوسف، نذر چئي سڏ ڪيو ۽ چانهہ آڻڻ جو چيائين. اسان کان لڳاتار غير حاضري جو سبب پڇيائين. اسان ٻنهي ڪيس ٻڌايو تہ اسان جو گهڻو وقت هاڻي خان محمد پنهور ۽ سائين قلندر شاهہ لڪياريءَ وٽ گذري ٿو، جتي اسان گهڻو ڪري سنڌ/ڳوٺ سڌار بابت ڪچهريون ۽ ان ۾ پروگرام ڪيون ٿا. هن اسان کان سنڌ ڳوٺ سڌار بابت پڇيو. اسان ٻڌايو تہ هر ڳوناٽي تنظيم تي پنهنجي سب ڊويزن يا ضلعي جي سوشل ويلفيئر آفيس وٽ رجسٽر ٿيڻو آهي. اسان، خاص ڪري مون ڳوٺ سُڌارسنگت تي ائين پيش ڪيو، جڻ سنڌ جي مڙني ڳوناٽن مسئلن جو حل اها هلچل آهي. سائين اسان کي ڏاڍي صبر سان ٻڌو، ۽ رڳو ٻہ سوال ڪيائين، هڪ تہ خان محمد پنهور ۽ قلندر شاهہ لڪياري جيڪڏهن سمجهن ٿا تہ اسان جي سماجي مسئلن جو حل ڳوٺ سڌار هچل ۾ آهي تہ اهڙي تنظيم ڪين سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ ۾ بہ ناهڻ گهرجي. ٻيو چيائين تہ جيڪڏهن هر تنظيم کي ڌار ڌار رجسٽرڊ ٿيڻو آهي تہ ضرور ڪي مول متا، تنظيمي جوڙجڪ، ڪو آئين يا ڪاغذ پنو تہ هوندو. اسان وراڻيو تہ ها هڪ آئين ۽ منشور آهي، چيائين، اهو سنڌيءَ ۾ آهي؟ اسان چيو تہ نہ اِهو انگريزيءَ ۾ آهي، چيائين تہ خان محمد پنهور ۽ شاهہ صاحب کي تمام جلدي اِهو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻ گهرجي ها. پر انهيءَ کان اڳ ۾ تہ ڪين اهڙي وڏي ڪم ۾ هٿ وجهڻ گهرجي ئي نہ ها. معصوميت سان، خود ڪلاميءَ جي انداز ۾ چيائين، شايد هو سمجهن ٿا تہ سڄي سنڌ انگريزي ٻولي سمجهي ٿي. پوءِ ٿوري دير چپ ٿي چيائين تہ پنهور صاحب ۽ شاهہ صاحب کي چئو تہ جي هو چاهن تہ آءُ ڪين آئين ۽ منشور سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏئي سگهان ٿو. ٿوري دير چپ رهي، چيائين، توهان وٽ اِهو انگريزيءَ واري آئين ۽ منشور جي ڪاپي آهي؟ مون وراڻيو، مون وٽ آهي، پوءِ چيائين تہ بس سڀاڻي کان هن ئي وقت انگريزي واري ڪاپي آڻجو تہ ترجمو ڪيون. آءُ چوندو ويندس ۽ توهان لکجو ۽ پوءِ پنهور ۽ شاهہ صاحب کي هلي ڏينداسين ۽ ڪين عجب ۾ وجهنداسين. ائين چئي ٻارڙن وانگيان لڳو.سائين اجا خاموش مس ٿيو تہ راشد چيو سائين سڀاڻي شام ظفر توهان ڏانهن

ايندو پاڻ سان گڏ آئين جي ڦوٽو ڪاپي بہ آڻيندو. اجا راشد ڳالهہ پوري ئي ڪانہ ڪئي تہ سائين تڪڙو اٿي اندر ويو ۽ هڪ رجسٽر کڻي آيو. اهو رجسٽر مونکي ڏيندي چيائين، سڀاڻي شام جو ڪهڙي وقت ايندوءَ. ائين چئي، پاڻ ئي ٻڌايائين تہ شام جو ٻارن کي حيدرآباد شهر ٽيوشن ڏيارڻ لاءِ وٺي وڃڻو پوندو اٿم. توهان ستين وڳي اچجو ٻئي ڏينهن ستن کان ٿوري دير سان پهتس تہ چيائين، ”واهہ واهہ سائين“ ايڏي دير، پاڻ کي اهم ڪرڻ آهي. پلا سائين ڪم وقت تي شروع نہ ٿيندو تہ ختم ڪيئن ٿيندو. آءُ خاموش رهيس، رڳو ايترو چيم تہ ها سائين. پوءِ هفتي جا ست ئي ڏينهن سائين وٽ شام جو ويندو هئس، ۽ سنڌ سڌار جو آئين ۽ منشور سنڌي ۾ ترجمو ڪندا هئاسين. سائين ظفر حسن چوندو ويندو هو ۽ آءُ لکندو ويندو هئس. ترجمي ڪندي، جيڪڏهن ڪو دوست ايندو هو تہ هو ڪيس اندر وٺي اچي ڊرائنگ روم ۾ ويهاريندو هو. پر ڪيس چوندو هو تہ سائين ٻہ منٽ ڏيو. پوءِ پئراگراف پورو ڪرائي، آئين ۽ منشور جي ڪاپي مونکي ڏئي چوندو هو تہ جتي ڇڏيو اٿئو، اتي پنهنجي صحي ڪيو، تاريخ ۽ وقت بہ لکو تہ سڀاڻي وري اتان ئي شروع ڪرڻو آهي. پوءِ آءُ آئين رجسٽر ۾ وجهي، رجسٽر مقرر جڳهہ تي رکي ڪچهري ۾ شامل ٿيندو هئس. سائين وٽ اڪثر ڪچهريءَ لاءِ ڊاڪٽر عبدالرحمان سيال ۽ حليم بروهي ايندو هو. عبدالرحمان سيال چڱو وقت ويهندو هو. پر حليم بروهي ٿوري دير لاءِ ترسندو هو. بس! چانهہ اچڻ ۽ چانهہ پيئڻ تائين. حليم بروهي جي گهٽي ڪچهري سوال جيان هوندي هئي. هڪ ڏينهن سائين کي چيائين ”سنڌ يونيورسٽي جي ماسترن کي انگريزي ٻولي نٿي اچي، سندن ڇا ٿيندو؟“ سائين وراڻيو تہ ڇا وري ڇا ٿيندو، ترقيون بہ ٿيندن، پوءِ پروفيسر بہ ٿيندا متان کي وائيس چانسلر بہ ٿين. ”پر ٽيهن سالن ۾ ٽن نسلن جي پيننگ ڪندا.“ حليم بروهي سگريٽ ڪڍيو (مونکي لڳو تہ هڪڙو هئس) سائين ڏانهن ڏسندي چيائين ڏُڪايان ڪونہ ٿو، هاڻي وٺان بہ گهٽ، هي بہ راشد ميمڻ کان ورتو اٿم. سائين جڏهن راشد جو نالو ٻڌو تہ چرڪ پري مون کان پڇيو تہ راشد بہ پيئندو آهي ڇا؟ منهنجي جواب کان اڳ ۾ حليم بروهي چيو تہ سڀ پيئندا اٿئو، رڳو توهان جي سامهون نہ، چوتہ بحث سگريٽ ۽ چانهہ بنا نہ ٿو ٿي سگهي. چورا سگريٽ توهان جي گهر کان ٻاهر پي چانهہ اچي هتي پيئندا آهن. آءُ بہ ائين ڪندو آهيان، هڪ سگريٽ راشد ۽ آءُ علامہ آءِ آءِ قاضي جي

مزار وٽ پي آيا آهيون، ۽ هي چانھه پي اٿندس ته پيئندس. سائين پچيس ته راشد ڪاڏي ويو. چيائين ته جيڏانهن اسڪوٽر ويو. حليم چيو ته ماسترن جو ڇا ٿيندو؟ پاڻ ئي وراڻيائين ته ڪجهه نه ٿيندو، هو يونيورسٽي جا قانون قاعدا اهڙا ٺاهيندا جنهن ۾ رڳو هو پاڻ چوندجي سگهن. پوءِ سنڌ يونيورسٽي، سنڌ يونيورسٽي نه رهندي، اها سنڌي يونيورسٽي رهندي.ائين چئي، چانھه جو آخري ڍڪ ڀري چيائين ته آءُ هلان ٿو. سائين ڪيس مڪيه در تائين ڇڏڻ ويو. واپس ايندي چيائين ته حليم درست اطلاع ڏنو آهي. اسان ٿوري دير حليم جي ڳالهين تي ويچاريو. پوءِ آءُ اٿيس ته سائين مڪيه در تائين آيو ۽ موڪلائيندي چيائين ته هتي ته هر ٻيو ماڻهو سگريٽ ٿو پيئي پر دنيا جا ڪجهه رسالا ۽ ميگزين ته سگريٽ جا اشتهار به ڪونه ڇاپن. ٻيني پير ٻڌايائين ته هڪ ڀيري مون پنهنجي رسالي ۾ هڪ سگريٽ ٺاهيندڙ ڪمپني جو اشتهار ڏنو ته ڊاڪٽر عيسيٰ دائود پوٽو منهنجي جاگرافي ڊپارٽمينٽ هلي آيو ۽ مونکي دليلن سان قائل ڪيائين ته توهان کي سگريٽ ٺاهيندڙ وڪرو ڪندڙ ڪمپنين جا اشتهار نه وٺڻ گهرجن. هن ئي ٻڌايو ته رسالن، ميگزينن ۽ پبلشنگ ادارن جا رهنما اصول ٿيندا آهن.

آءُ پانيان ته پندرهن ڏينهن اندر اسان سنڌ ڳوٺ سڌار سنگت جو آئين ۽ منشور ترجمو ڪري فيئر ڪري پورو ڪيوسين. پوءِ جڏهن پورو ٿيو ته چيائين سڀاڻي راشد ميمڻ کي به ساڻ آڻجو. ٻئي ڏينهن راشد ميمڻ ۽ آءُ سنڌ يونيورسٽي ڪالوني جي هوٽل تان اٿي سائين طرف وڃڻ لڳاسين . رستي ۾ حليم بروهي سيٽي هنئي.اسان ٻيناسين ته چيائين ته ظفر شاهه ڏانهن وڃو ٿا؟ اسان چيو ته ها، راشد کان سگريٽ گهريائين سگريٽ ڏي. راشد سگريٽ ڏنس، سگريٽ وني ڌُڪايائين، ۽ چيائين، ”راشد خبردار ٿجائين، ظفر شاهه کي ٻُڌائي آيو آهيان ته سڄي ڪالونيءَ جي چورن کي سگريٽ راشد ٿو پياري.“ ائين چئي، چيائين وڃو وڃو، دير نه ٿي وڃيو. اسان سائين وٽ آياسين، سائين دروازو کوليو. راشد کي ڏسندي چيائين توهان نظر ڪونه پيا اچو؟ راشد چيو ”بس سائين ٿورو ڪم هو.“ اسان اندر آياسين. سائين ڦڙتائي سان رجسٽر ڪڍي راشد کي ڏيکاريو ۽ خوش ٿي چيائين ته هاڻي خان محمد پنهور کي چئجو ته ٽي سيٽ ڦوٽو ڪاپي ڪرايو: هڪ سوشل ويلفيئر آفيس کي ڏيو، هڪ سنڌالاجي ۾ جمع ڪرايو ۽ هڪ پاڻ وٽ رکي. باقي مون توهان ۽ پنهنجي لاءِ ٻه سيٽ ڦوٽو ڪاپي ڪرايا آهن.ايتري

دير ۾ چانھه به آئي، اسان کي تڪڙ هئي ته پر هجن ته اڏامي وڃي خان محمد پنهور وٽ پهچون. چانھه پوري ٿي، اسان سائين کان رجسٽر ۽ آئين ۽ منشور جي ڪاپي ڪنئين، سڌو اچي خان محمد پنهور جي ڪواٽر تي پهتاسين. خان محمد پنهور اسان جو ڪلي دل سان آدر ڀاءُ ڪيو. شايد خان محمد پنهور کي ڪُڙڪ پئجي وئي هئي. اسان کي اندر ويهاري، پهريون سوال ئي اهو ڪيائين ته ڪم پورو ٿي ويو ڇا؟ اسان ها، چوندي رجسٽر ڪيس ڏنو ۽ سائين ظفر حسن جو نياپو به ڏنوسين. پنهور صاحب چانھه جي آڇ ڪئي. اسان انڪار ڪيو. پاڻ ٻڌايائين ظفر شاهه جي ڳالهه تي اسان به سوچيو ته واقعي اسين عجيب ماڻهو آهيون بنيادي ڪم ڪيون ڪونه، زور رڳو سرگرمين تي آهي. اسان جڏهن موڪلائڻ لاءِ اٿياسين ته چيائين سائين قلندر شاهه لڪياري به ترجمو ڪري پيو، شايد پورو ڪري ڇڏيو هجيس. هاڻي ته ٻه ڏار ڏار ترجما ٿيا. ٻنهي جي مدد سان نئون مسودو ٺاهي سگهجي ٿو. اسان اٿياسين، ۽ در کان جيئن ٻاهر نڪتاسين ته اسان جي پهرئين گفتگو جو موضوع هي هو ته خان محمد پنهور کي چئون ها ته ٽئين مسودي ٺاهڻ کي ڇڏجي، سائين قلندر شاهه کي به روڪي ۽ اسان واري ترجمي کي ئي سڄي سنڌ ۾ نهندڙ ڳوٺ سڌار سنگت جي آئين ۽ منشور لاءِ اسان واري ترجمي کي ئي رائج ڪري. بهرحال، ائين پڪ سان چئي سگهجي ٿو، سنڌ ڳوٺ سڌار سنگت جو بنيادي ڊاڪيومينٽ کي عام ماڻهو تائين پهچائڻ ۾ ظفر حسن شاهه جو مڪيه ڪردار آهي. هي سڀ واقعا مون ان وقت جي ڊائري کي بنياد بنائي ٻيهر مضمون جي صورت ۾ لکيا آهن.

ڊائري مان هڪ ٻيو واقعو اتاريان ٿو. هڪ ڀيري مون چيومانس ته سائين مون مئگا سسئي ايوارڊ ماڻيندڙن جون انعام قبول ڪرڻ وقت تقريرون سنڌي ۾ ترجمو ڪيون آهن. پر پبلشر چون ٿا ته ڪجهه ڏوڪڙ ڏيو ته پوءِ   ڇاپيون، تنهن تي چيائين ته ”نه ڪڏهن به نه“ چوته پوءِ سنڌي پبلشنگ مارڪيٽ ۾ ڄمي ڪانه سگهندي ڪيس سدائين ٻئي جي مدد جي ضرورت رهندي. نتيجي ۾ اسان جا پبلشر نه پراڊڪشن ڏانهن توجهه ڏئي سگهندا، نه ئي مواد کي چڱي نموني ايڊٽ ڪندا. هونئن به محمد ابراهيم جويو ۽ هڪ به ٻين کي ڇڏي سنڌي ۾ سٺا ايڊيٽر ڪونهن. ها، سراج ميمڻ، ابراهيم جويو سان ڪلهو هڻي سگهي ٿو. باقي مرحوم فقير محمد لاشاري ته ايڊيٽنگ تي نئين خيال کان توجهه ڪونه ڏنو. اها ٻي ڳالهه آهي ته سندس ايڊيٽوريل جو مواد ڏاڍو برجستو

هوندو هو. مون سائين جي ڳالهه مڃي. پوءِ اهو ڪتاب هڪ اين. جي. او: آغا خان فائونڊيشن ڪراچيءَ پاران شايع ڪيو ويو. انهيءَ ڪچهريءَ ۾ ٻڌايائين ته پاڻ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو ته هن هيءُ ڪم ڪيو ته ڪتابن جي ٽيڪنيڪل صفحي تي ساڳيو مواد سنڌيءَ مان انگريزيءَ ۾ لکرايائين ته جيئن ڪتاب سنڌ کان ٻاهر وڃي ته هر اهو ماڻهو ڪتاب کان واقف ٿي سگهي ته ڪتاب جو عنوان ڇا آهي؟ مواد ڇا بابت آهي؟ ان ڪانسواءِ اهو به ٻڌايائين ته هن ڪتاب جي صفحي (فوليو) تي ڪتاب جو نالو ۽ باب جو عنوان لکرايا جيڪڏهن ڪتاب ڦاٽي پوي، جلد ڪلي پوي ته به خبر پوي ته ڪتاب ڇا بابت هو.

مان گل محمد جوٽيجو ۽ سرتاج عباسي جمعي جي ڏينهن شام جو سائين ظفر حسن جي گهر وياسين. هڪ پيري اسان جي وڃڻ جو مقصد اهو ٻڌائڻ هو ته بورڊ آف ڊائريڪٽرز ناهڻ جي سلسلي ۾ اسين ڪنهن سان ملي چڪا آهيون. اسان هن کي ٻڌايو ته تنوير جوٽيجو سان مليا آهيون ۽ هن ها به ڪئي آهي پوءِ هن پڇيو ته توهان گڏجاڻي ڪٿي سڏائي آهي؟ مون چيو ته اسان جي ذهن ۾ به گهر آهن. هڪ توهان جو ٻيو تنوير جوٽيجو جو. جنهن تي هن چيو ته تنوير جي گهر جي چونڊ ڪيو. هن وضاحت ڪئي ته هو گڏجاڻي پنهنجي گهر ۾ ڪرائڻ کان ڇو ڪيٻائي ٿو. ان حوالي سان هن هينيان به واقعا ٻڌايا.

ڪجهه سال اڳ مسٽر مدد علي سنڌي هڪ رسالو ڪڍڻ پئي چاهيو ۽ ان سلسلي ۾ منهنجي گهر تي گڏجاڻي رکي وئي. مسٽر مدد علي سنڌي انهيءَ جي پوئواري فون تي ڪندو رهيو ۽ اها سڄي ڪار گذاري وري سرڪار جو جاسوس ڪاتو رڪارڊ ڪندو رهيو. هنن هر شرڪت ڪندڙ کان پڇا پئي ڪئي ته گڏجاڻي ڪهڙي سلسلي ۾ آهي ۽ آخر ۾ مونکان به اچي پڇيائون ۽ تصديق ڪيائون. هن هڪ ٻيو واقعو راشد ميمڻ جي حوالي سان هن ريت ٻڌايو. ٻه سال اڳ مون وٽ رات جو سوا نائين وڳي راشد ميمڻ آيو ۽ چيائين ته منهنجي گهر ڪجهه جيئي سنڌ جا دوست ويٺا آهن. توهان سان ملڻ ٿا چاهين. مان ويس ۽ 2nd Top ليڊرن سان مليس. هڪ چانهه جي ڪوپ پيئڻ جيتري دير تائين ويٺو رهيس پوءِ گهر واپس آيس. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڊاڪٽر رفيعه جو مڙس مسٽر شيخ مليو ۽ چيائين ته منهنجي فوجي دوستن مونکي ٻڌايو آهي ته مسٽر ظفر حسن جيئي سنڌ جي اڳواڻن سان گڏجاڻيون ٿو ڪري.

پوءِ ظفر حسن چيو ته هيءُ سرڪاري گهر آهي ۽ مونکي هڪ خاص مقصد لاءِ الاٽ ڪيو ويو آهي. تنهنڪري ان ۾ مان ٻيون سرگرميون ڪيئن ٿو ڪري سگهان. هن وڌيڪ وضاحت ڪندي چيو ته توهان پلي غير رسمي طريقي سان اچو، ويهو ۽ ڳالهه ٻولهه ڪريو. باقي رسمي ۽ باضابطه طريقي سان اهو ڏکيو عمل آهي. هن اهو به ٻڌايو ته باقي هونئين جيڪڏهن ڊاڪٽر قادر مگسي، مسٽر پليجو يا آريسر به آيا ته ڪين عزت ڏٻي، ويهاربو، چانهه پاڻي پيياربو ۽ ڪچهري به ڪبي. باقي رسمي طريقي سان اصولي طور هن سرڪاري گهر ۾ مان ڪابه گڏجاڻي نٿو ڪري سگهان. هن اهو به چيو ته منهنجو پنهنجو گهر سوسائٽي ۾ نهي پيو. مهيني ٻن کان پوءِ اسين اتي رسمي گڏجاڻيون ڪري سگهنداسين. مون ذاتي طور تي ظفر حسن جي اصول پسندي ۽ صاف گوئي پسند آئي. منهنجي پراڻين ڊائرين ۾ به ظفر حسن سيد سان ڪيل ڪچهرين جون ڪيتريون ئي داخلائون آهن. مون هتي رڳو ٽن ڪچهرين جو ذڪر ڪيو آهي. هاڻي آءُ قلم کي روڪيان ٿو، چوته جي سپ ڊائري جون داخلائون هتي اتاريندس هي مضمون گهٽو ڊگهو ٿي پوندو. ان ڪري مضمون کي فل اسٽاپ ڏيان ٿو.

ان ڏينهن روزينه ۽ آءُ مهراڻ هوٽل ڪراچي ۾ رهيل هجون ته فون جي گهنٽي وڳي. هوٽل جي آپريٽر فون ملائڻ کان اڳ ۾ ڳالهايو، ۽ اردو ۾ چيائين توهان جي حيدرآباد کان ڪال آئي آهي، ملايان؟ مون ها ڪئي، فون تي رفيق منگي جو ڏک پريو آواز ٻُڌم، هو ٻڌائي رهيو هيو ته سائين ظفر حسن جي وفات جو ٻڌائي رهيو هو. روزينه منهنجي چهري جي تاثر کي ڏسي سمجهي وئي ته ڪا اڻ وٽندڙ ۽ ڏک جي خبر آهي. مون ڪيس سائين جي وفات بابت ٻڌايو، اسان ٻئي ڪيتري دير سائين جون ڳالهيون ڪندا رهياسين. هو سائين بابت ڳالهائيندي رهي. آءُ ٻڌندو رهيس. هن وٽ ڳالهيون ڳچ هيون، چوته هوءَ سائين جي شاگرديائي هئي. اسان کي سائين بابت ڳالهائيندي صبح ٿي ويو. اسان تڏي تي پهتاسين، ويڻلن سان ڏک ونڊياسين. تڏي تي بزرگن ڪا وڌيڪ نوجوان هئا.

آءُ ائين چوندس ته مون ۾ ڪي چڱا گڻ آهن ته انهن جي آبياري ۾ سائين ظفر حسن جو مکيه حصو آهي.

****

رفيق منگي

سائين ظفر حسن- هڪ گهڻ رخو شخص

اها 7- مارچ 1998ع جي شام هئي، ظفر جوڻيجو ۽ مان سائين ظفر حسن سان سندس ياءُ جي عبدالله ٽائون، قاسم آباد واري گهر، سائين سان ملڻ ويا هئاسين: دنيا جهان جون ڳالهيون، ادب، سياست، سنڌي سماج جا رويا، چا ڪرڻ گهرجي وغيره. تمام جاندار ڪچهري ٿي. سائين ظفر حسن مانيءَ لاءِ چيو ۽ اسان به ها ڪئي. ماني کائڻ مهل سائين ظفر حسن چيو اڄ بلڪل دل خوش ٿي. جڏهن به دل خوش ٿيندي آهي ته مان چانور گهڻا کائيندو آهيان. اڄ بلڪل مزو اچي ويو.

سائين کان موڪلائي گهر اچي وياسين. صبح ٿيو ته هڪ دوست فون ڪئي، خبر ائي. "مون چيو چاجي؟" سائين ظفر حسن وفات ڪري ويو. بلڪل خاموشي ونئي وئي. رات واريون ڳالهيون ياد اچي ويون.

سائين ظفر حسن سان اٽڪل ٽيرنهن چوڏهن سالن جو واسطو هو. انهيءَ واسطي ۾ هر قسم جا موضوع زيرِ بحث هوندا هئا. سائين ظفر حسن جي سنڌي سماج تي گهري نظر هوندي هئي، پاڻ پوليٽيڪل جاگرافيءَ جو استاد هو. گهڻيون ڳالهيون پريڪٽيڪل ڪندو هو. اها لڳ ڀڳ 1988ع واري زماني جي ڳالهه آهي ته مان اجان يونيورسٽيءَ ۾ داخل نه ٿيو هوس پر سائين سان ڪچهريون سندس گهر تي ۽ جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ ٿينديون رهنديون هيون. سائين ان دور ۾ به جيڪي به مشهور انگريزي، اردو ۽ سنڌي اخبارون هونديون هيون، اهي جاگرافيءَ ڊپارٽمينٽ ۾ گهرائي مختلف موضوعن تي ڪٽنگ ڪرائي فائيل نهرائيندو هو. مثال: سياست، پارٽين جا بيان، ماحوليات، رانديون، ليکڪن جا پروفائيل، سنڌ بابت مختلف ماڻهن ۽ پارٽين جي ليڊرن جا موقف وغيره.

اها فائلنگ نه سنڌ يونيورسٽي جي سينٽرل لائبريري ۾ ٿيندي هئي، نه وري سنڌ الاجيءَ ۾ ٿيندي هئي. پر هڪ معتبر ماڻهوءَ جي نظر مان نڪتل خبر جي نوعيت ۽ خبر بابت جاڻ هڪ ڄاڻو ماڻهو ئي ڪري سگهي پيو.

جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو هڪ ملازم انهن خبرن کي مختلف ڪيٽيگرين ۾ ورهائي پيسٽ ڪري فائيل ناهيندو هو. جيڪو هڪ مستقل مزاج وارو ڪم هوندو هو. سائين ظفر حسن جيستائين جاگرافيءَ ۾ رهيو، اهو ڪم جاري رکندو آيو . اهي فائيل مڻن نه پر ٽنن جي حساب سان موجود هوندا هئا.

ان سان گڏ هر موضوع تي انگريزي اخبار ڊان ۾ خط پڻ مستقل طور لکندو هو. جيڪي رڳو خط نه پر سنڌ بابت هڪ تمام مضبوط ۽ سمجهداري وارو موقف هوندا هئا. اهي خط پڻ هڪ تمام قيمتي خزانو آهن. خبر نه آهي ته اُهي هاڻي ڪٿي آهن. سندس دوستن ۽ خاندان وارن اگر انهن خطن کي ڇپرائڻ جو ڪو پلان نه ناهيو ته اهو سنو خزانو ضايع ٿي ويندو.

سائين ظفر حسن هڪ تمام سنو پبلشر پڻ هيو. طارق اشرف سان گڏجي سهڻي رسالو ۽ "پرفيڪٽ پرنٽرس" (جيڪا صدر ۾ اجوڪي انرجي سينٽر جي پنيان هئي) لڳائي هئي، جنهن ۾ هن پنهنجو تمام پرائيم لوڪيشن صدر وارو گهر ڪپائي پرفيڪٽ پرنٽرس لڳائي هئي. گهڻيون ڳالهيون ان بابت به ٻڌائيندو هو ۽ چوندو هو ته "اِهو منهنجي زندگيءَ جو وڏو پڇتاءُ رهيو آهي ته گهر ڪپائي بي گهر ٿي ويس ۽ سڄا پيسا پڻ ٻڏي ويا ۽ وڏو نقصان پهتو". سائين ڪجهه رسالن جي پبليڪيشن پنهنجي مختلف دوستن سان گڏجي ڪديون، مثال طور: "آرسي"، "ڌرتي"، "سماجي سائنسون"، ۽ آخر ۾ "عام جائزو" جيڪو حسينه سيد پبليڪيشن (سندس والده جي نالي سان منسوب) مختلف خبرن، مضمونن، فلمن ۽ ٻين موضوعن تي مشتمل هو. اهو اسان گڏجي ڪڍيو هو. انهيءَ مئگزين جي خاص ڳالهه اها هئي ته ڪارٽون، آرٽيڪل ۽ خبرون سڀ دنيا جي مختلف اخبارن، مئگزينن ۽ رسالن مان کنيل هئا. جيڪي عالمي معيارن تي مبني هئا. انهيءَ کي شايع ڪرائڻ لاءِ علي نواز گهانگهري تمام گهڻي مدد ڪئي هئي. مون ۽ علي نواز گهانگهرو اِهو ڪراچيءَ جي ڪنهن پريس مان ڇپرايو هو، جنهن ۾ هڪ معمولي غلطي نڪري پئي. پريس جو نالو نه هجڻ ڪري سائين رسالي رکي ڇڏيو. پوءِ اهو طئي ٿيو ته انهيءَ جو نپو نهرائي هلايون تا ۽ پوءِ "القادر پريس ڪراچيءَ مان ڇپيو" جو نپو لڳرائي جاري ڪيو ويو. سائين تمام گهڻو پرفيڪشنسٽ (Perfectionist) هئڻ ڪري، اِهي اڪثر نقصان ڪائيندو رهيو آهي.

سائين ظفر تمام سنو سياسي سمجهہ رکڻ وارو انسان پڻ هو. شهيدن جا ڏينهن اڪثر ياد هوندا هئس. مون کي ياد آهي نوڙهي ڦاٽڪ جي شهيدن جي قبرن تي هر سال پابنديءَ سان ويندو هو ۽ بلڪ اڳ پروگرام ٺاهي دوستن سان گڏ قبرن تي ويندو هيو. مان پڻ ڪيترائي ڀيرا سائين سان گڏ ڄامشوري ۾ دفن ٿيل شهيدن جي مزارن تي دعا لاءِ ويندو هوس. هڙتال جو سڏ جيڪو بہ ڏيندو هو ۽ هڙتال سنڌ بابت هوندي هئي تہ انهيءَ جي حمايت ڪندو هو. مون کي ياد آهي تہ جنهن ڏينهن ڪا پارٽي يا گروپ ڦيٿا روڪ هڙتال جو سڏ ڏيندو هو. سائين سڀ ڪم معطل ڪري پنهنجي گاڏي گئريج مان ئي نہ ڪڍندو هو. چاڪاڻ تہ هو نہ صرف انهيءَ جي حمايت ڪندو هو پر انهيءَ عمل ڪرڻ لاءِ پڻ پابند هو.

هڪ ڀيري ڪنهن پارٽيءَ ڦيٿا روڪ هڙتال جو سڏ ڏنو. سائين جي ڏيءُ بيمار ٿي پئي ۽ دوائن جي سخت ضرورت پئجي وئي. وڏو پريشان ٿيو ۽ چوڻ لڳو جيڪڏهن گاڏي ڪڍان ٿو تہ ڦيٿا روڪ جي پچڪڙي ڪندڙن ۾ شامل ٿيندس. وڏي پريشاني ۾ هو، پر چاڪاڻ تہ انساني زندگيءَ جو مسئلو هو ۽ ايمرجنسي هئي، ان ڪري پاڻ روڊن تان گذرندو نندين ۽ ڪچن رستن تان ٿيندو ايل. ايم. سيءَ مان دوائون وٺي آيو. انهيءَ لاءِ هو ڪيترا دفعا پشيمان هو تہ جيڪر ائين نہ ڪيان تہ سنو ٿئي ها. اِها سچي ماڻهوءَ جي سچائي ئي ٻڌائي ٿي.

سائين ظفر حسن کي گوريلا جنگ بابت تمام گهڻي سمجهہ پڻ هئي. دنيا جي گوريلا جنگ بابت ڪيترائي ڪتاب موجود هئس. چي گويرا بابت سڀ ڪتاب، ۽ هو چي منهہ جي ڊائري هن جو پسند جو ڪتاب هو ۽ اڪثر ائين چوندو هو تہ سنڌ ۾ هن جيترا گوريلا جنگ بابت ڪتاب ڪنهن ورلي پڙهيا هوندا يا اهڙن ڪتابن جي ڪليڪشن ڪنهن وٽ ورلي هوندي. ان وقت، هن پنهنجي دوستن سان ملي گهانا جي ڊاڪٽر نڪروما جو ڪتاب ”گوريلا جنگ“ ترجمو ڪرايو هو، جيڪو ان دور ۾ ڇپيو پڻ هو.

سائين ظفر حسن جون اٽڪل 32،33 ڊائريون آهن جيڪي ڍاڪن کان لکندو رهيو، انهن ڊائرين ۾ سچي تاريخ آهي .تاريخي واقعا ،سياسي ڏرين جا بيان ۽ انهن تي تبصرا، ڪتابن تي تبصرا، اخبارن جي خبرن تي تبصرا، پنهنجي مختلف واقعن تي احساس ۽ گهڻو ڪجهہ انهن ڊائرين ۾ آهي. اسان دوستن ملي ڪري هڪ ڊائري

ڇپائي پر وڌيڪ انهيءَ کي اڳتي وڌائي ڪونہ سگهياسين. سندس فيمليءَ انهيءَ جي اشاعت لاءِ پيسا پڻ ڏنا هئا ۽ اهو طئہ ٿيو هو تہ باقي حصا انهيءَ جي آمدني ڪانپوءِ ڇپايا ويندا. پر پوءِ اسان جي ڪوتاهيءَ جي سبب اهي ڇپجي نہ سگهيون، جنهن جو هر وقت ارمان رهندو آهي. سائين ظفر ڊائري لکڻ جي عادت يا فن انگريزن کان سکيو .

سائين چوندو هو تہ انگريز وڏا آرگنائزر آهن، هر ڪم وڏي رٿابنديءَ سان ڪندا آهن انهن ۾ ڊائري لکڻ بہ وڏو هڪ فن آهي. ڪنهن ليڪڪ جو مثال ڏيندو هو تہ هو ننڍي لاءِ کان ڊائري لکندو هو ۽ جڏهن کان ڊائري لکڻ شروع ڪيائين ان ڏينهن ڪانپوءِ هڪ ڏينهن بہ نہ گسايائين. اها وڏي ڪمٽمينٽ آهي، جيڪا انگريزن ۾ تمام گهڻي آهي. اسان سنڌين کي بہ ڊائري پابنديءَ سان لکڻ گهرجي، جنهن جي شروعات هن پاڻ کان ڪئي ۽ تقريبن 30 سالن تائين ڊائري لکندو رهيو. هو انهي کان متاثر ٿي اسان پڻ ڊائريون لکڻ شروع ڪيون جيڪا ڪافي عرصي تائين پابندي ءَ سان لکندا رهياسين. سائين ظفر حسن جي بقول تہ ڊائري لکندا رهندا تہ اها تاريخ جو حصو بڻجي ويندي، ۽ انهي تي ٿورڙي محنت ڪري سوانح حيات،تاريخ بابت، ادب ۽ ٻين شعبن تي ڪتاب بہ لکي سگهو ٿا.

سائين سنڌ سان محبت ڪندو هو ۽ بلڪ سنڌ کي نہ صرف لفظي طور تي ماءُ تسليم ڪندو هو، پر عمل جي پابندي سان ڪندو هو. 80 واري ڏهاڪي ۾ جنرل ضياء اهل قلم ڪانفرنس ڪوٺائڻ شروع ڪئي جنهن ۾ ملڪي سطح تي اديبن، شاعرن کي هر سال گهرايو ويندو هو .

پٺي کي ڦاهي اچي چڪي هئي ۽ ايم آر ڊي تحريڪ، عورتن تي پابندي، نذير عباسيءَ جو قتل ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا واقعا ٿي چڪا هئا جو ملڪ کان پري رهيو هو. خود مارشل لاءِ هڪ جمهوريت تي وار هيو ۽ ماڻهن جي شخصي آزاديءَ تي پابندي مڙهيل هئي. انهي دور ۾ ڪي اديب ۽ شاعر وجي اهل قلم ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا. ظفر حسن مطابق اها هڪ ويساه گهاتي مثل هئي. اديبن ۽ شاعرن کي انهيءَ خلاف اٿي بيهڻ گهرجي ها، نہ کي جنرل ضيا سان فوٽو ڪڍرائڻ گهرجن ها. هن اديبن شاعرن سان بائيڪاٽ جو رواج وڌو. جن اديبن ۽ شاعرن هن ”اهل قلم ڪانفرنس“ ۾ شرڪت ڪئي، انهن سان

بائيڪاٽ ڪيو، پنهنجيون دوستيون ختم ڪيون. سائين هر پروگرام ۾ ذاتي ملاقاتن ۾ بائيڪاٽن جو رواج وڌو، انهي تي حليم بروهي ظفر حسن تي “مسٽر بائيڪاٽي” جي نالي هڪ آرٽيڪل پڻ لکيو هو. اسان جڏهن ڊائري ڇپائي ته ان ۾ هن جي هڪ عزيز لاءِ هڪ ڳالهه لکيل هئي، جيڪو وڏو فيملي مسئلو بڻجي وئي. ٽائيم جي پابندي پڻ سائين جي تمام وڏي خوبي هوندي هئي .ڪڏهن ڪڏهن ته پنج ڏهه منٽ اڳ وڃي پروگرامن يا سيمينارن ۾ ملاقات لاءِ ويهندو هو. پاهر پنج ڏهه منٽ انتظار ڪري پوءِ وڃي ان ڪڏجاڻي ۾ شامل ٿيندو هو. مونکي ياد آهي ته ڪيترا ئي پيرا پروگرام ۾ وياسين، جيڪڏهن ڪير به پروگرام ۾ موجود نه هوندو هو ته پنج ڏهه منٽ پروگرام ۾ ويهي، اسين واپس ايندا هئاسين اهو پڻ هڪ احتجاج هوندو هو .

سائين ظفر حسن پي. ٽي. وي تي وينجهار پروگرام ڪندو هيو جيڪو سالن تائين هليو ڪجهه عرصي کان پوءِ سائين کي انهيءَ پروگرام تان هٽائي اسلم آزاد کي ذميواري ڏني وئي. اسلم آزاد پڻ وڏي ماڻهپي واري ۽ اخلاقي قدرن وري ڳالهه ڪئي. اسلم آزاد سائين ظفر حسن وٽ آيو ۽ چيائين ان پروگرام جي مونکي آفر ملي آهي، جيئن ته توهان اهو پروگرام ڪندا هئا. مان توهان کان اجازت وٺڻ آيو آهيان.سائين ظفرحسن، انهيءَ لاءِ سدائين اسلم آزاد جو ٿورائتو رهندو هو، ۽ چوندو هو ته هو وڃي اگر پروگرام ڪري ها ته مان ڪيس چا ڪري سگهان ها؟ اهو پي ٽي وي وارن جو مسئلو هو، پر هن وڏي ماڻهوءَ وارو رويو اختيار ڪيو. اسان جي پنهنجن ساٿين ۽ ماڻهن سان اهڙا رڪڻ گهرجن جيئن ماڻهن جا بنيادي اصول قائم رهن.

سائين ظفرحسن فلمون ڏسڻ جو وڏو شوقين هوندو هيو. انهيءَ دور ۾ جاري ٿيندڙ مشهور ۽ ڪلاسيڪل فلمون ڏسندو هو. مون کي ياد آهي ته سائين صدر واري “راجو وڊيو” واري جو ميمبر هوندو هيو. راجو اعليٰ قسم جون فلمون رکندو هو جيڪي ميمبرن کي ڏيکاريندو هو. سندس اها ڳالهه مقرر هوندي هئي ته اڪثر جمعي شام جو پنهنجي اڇي رنگ جي ٽويوٽا ڪار جنهن جو نمبر ياد پويم ٿو شايد 2727 هيو،(جنهن کي پوءِ نيرو رنگ ڏياريو هئائين) تي جامشوري مان نڪري پٺائي نگر مان مون کي ڪٽندو هو، پوءِ اسان راجو وڊيو واري وٽ ايندا هئاسين. اتان فلمون ڪٽي ڪڏهن حليم بروهي ۽ ڪڏهن سائين ولي رام ولي ته ڪڏهن سائين جي ياءُ جي گهر ڳالهه ٻولهه ڪندا

هئاسين.سائين اڪثر ڪري هالي ووڊ جون فلمون شوق سان ڏسندو هو ان جا وڏا اداڪار “گريگري پيڪ”، “انٿوني ڪوئين“ ڪيس بيحد پسند هوندا هئا.

مان جڏهن شاگرديءَ جي زماني ۾ سائين وٽ جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ ويندو هوس ته ڪجهه ڳالهين جو تمام گهڻو خيال رکڻو پوندو هو. جنهن ۾ صفائي سٿرائي جو خاص خيال رکڻو پوندو هو. چاڪاڻ ته پاڻ هڪ صاف شفاف توڙي خوش پوش شخص هوندو هيو. هو هرقسم جا مهانگا توڙي سادا ڪپڙا پر هميشه صاف سٿرا پائي نڪرندو هو. ڏاڙهي لاٽل، بوٽ چمڪيل هوندو هوس. سائين ظفرحسن اڪثر ڪري صاف رهڻ ۽ صفائي جو خيال رکڻ جون نصيحتون ڪندو هو.

مان جيستائين سنڌ يونيورسٽي جو شاگرد رهيس، تيستائين سائين سان سندس ڊپارٽمينٽ ۾ ملڻ ويندو هوس. هو ڊپارٽمينٽ ۾ ڪنهن به آيل مهمان کي چانهه نه پيئاريندو هو. ان لاءِ ڪير به سنڌس ويجهو هجي، فري هجي، پراڻو واقف هجي ان جي بدران ڊپارٽمينٽ جي پروٽوڪول جو خيال رکندو هو. هن جو چوڻ هوندو هو ته ”جيئن ته تون شاگرد آهين، ان ڪري جيڪڏهن مان توکي چانهه پيئاريندس ته پوءِ سمورن شاگردن کي چانهه پيئارڻي پوندي، جيڪو ڪم مان نه ٿو ڪري سگهان.“ پر سندس گهر ۾ هن جي آدرڀاءَ جا سمورا سانگ بدليل هوندا هئا. تمام گهڻو خيال ڪندڙ ميزبان هيو. مان اڪثر ڪري فون ڪري پوءِ سندس گهر ويندو هوس پر ڪڏهن ڪڏهن بنا فون جي پڻ وڃي نڪرندو هوس، جنهن تي پاڻ تمام گهڻو خوش ٿي چوندا هئا ته ”مهمان ان کي ئي چئبو آهي جيڪو بنا ٻڌائڻ جي اچي پهچي.“

سندس اصول تمام پختا ۽ پڪا هوندا هئا. مون کي ياد آهي ته 1993ع واري پ پ حڪومت ۾ سندس ويجها مائٽ ڪيترين ئي منسٽرين تي نافذ هئا ۽ سنڌي ادبي بورڊ سان سائين جي تمام گهڻي محبت هئي. سندس ادبي بورڊ واري سيڪريٽري شپ وارو دور هڪ تمام اهم دور ڪونيو ويندو آهي، پر مجال آهي جو ڪنهن کي سفارش ڪري وري سيڪريٽري شپ جي مقرري لاءِ چيو هجائون. اهي سڀ ڳالهيون نه صرف اديب، دانشور پر هڪ سمجهدار ماڻهو واريون آهين.

اسين دوست مختيار ملاح جي هن ڪاوش کي تمام گهڻو ساراهيون ٿا، جنهن هن هڪ گمنام ڪردار کي ٻيهر منظر تي آندو آهي.

****

حميد سبزوئي

سائين ظفر حسن جي ڊائري جو مختصر تعارف

سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو ڪهاڻيڪار، استاد ۽ محب وطن دانشور ظفر حسن سيد جي ڊائري سنڌس وفات کان پوءِ 2003ع ۾ شايع ٿي. اهو صرف پهريون جلد آهي، جنهن کي 1982ع کان 1984ع تائين صرف ٽن سالن جي ڊائري چئي سگهجي ٿو.

ظفر حسن سنڌ جو ساڃاهه وند اديب هو. اهو چوڻ ۾ وڌاءُ نه هوندو ته پنهنجي ٻولي، ثقافت ۽ وطن لاءِ سنڌس هڏ تمام گهڻن کان ڪرڪندو هو. هو سوچ، ساڃاهه جو ڪوڏيو هو ۽ پنهنجي خيالن توڙي ڪردار جي حوالي سان لکن ۾ پڌرو هوندو هو.

سنڌس ڊائري جيڪا آتم ڪٿا ۽ يادگيرين جو هڪ روپ آهي، ان ۾ هو ٻاروتڻ، ٻولي، تعليم، تربيت توڙي خانداني پس منظر ۽ روايتن بابت گهڻي قدر خاموش آهي. سنڌس ڪٿا حال ۽ مستقبل جي رٿائن ۽ ارادن جو محور آهي، جنهن ۾ ذاتي غرض کان وڌيڪ پنهنجي ٻولي، ادب، تاريخ جي چپائي ۽ وقار جي اڻ تڻ ، ڳڻ ڳوت پريل آهي.

هن پنهنجي ڊائريءَ جي ارپنا پنهنجي ماءُ جي نالي ڪئي آهي ۽ ان سان گڏ هڪ جملو به لکيو آهي ”امان، جيڪي چوندس سچ چوندس.“ ان قسم جو اولڙو سڄي ڊائري ۾ پسي سگهجي ٿو. جڻ هن باشعور سنڌين جي احتساب ۽ پڇاڻي ۾ پاڻ کي توڙي ٻين کي نيزي جي اڻيءَ تي بيهاري ڇڏيو آهي. اهڙي جرئت سنڌ ۾ فقط ظفر حسن ئي ڪري سگهي ٿو، چاڪاڻ جو مٽي جي موڙ جهڙا ۽ اکين جي روشني ٻٽيل اديب ته سنڌ ۾ گهڻا ئي آهن پر ظفر حسن سيد سنڌ ۾ اڪيلو ئي هو. اچو ته سنڌس ڊائري ۾ آتم ڪهاڻيءَ جو ڪجهه جائزو وٺون:

”پنهنجو جنم ڏينهن يا سال جو پهريون ڏينهن ظاهر ۾ ملهائڻ لاءِ خوشيون ڪرڻ لاءِ هوندو آهي، پر حقيقت ۾ اهو حساب ڪتاب (Stocktaking) جو به ڏينهن هوندو آهي. ماڻهو کي پنهنجي گذريل سالن جي افعالن جو حساب ڪتاب ڪرڻ کپي ته گذريل سال يا گذريل سالن

جو ڇيد (Assessment) ڪري اڳتي جي حياتي منظم نموني سان گذارڻ جي ڪوشش ڪري.“

۽ وري پاڻ سان مخاطب ٿي لکي ٿو ته ”مون کي وقت سان پنهنجو پاڻ سان هڪ صحتمند ويڙهاند ڪرڻي آهي، جيئن آئون هڪ سنو (Balance)يعني توازن رکي سگهان.“

سنڌي ٻوليءَ بابت پنهنجي ڳڻتي کي هن ريت ظاهر ڪري ٿو، ”سنڌي ٻوليءَ جي موضوع کان وڌيڪ اهم ٻيو ڪو به موضوع ڪونهي، سنڌ جو اهو اهم ترين مسئلو سنڌي ٻوليءَ کي جائز مقام ڏيارڻ آهي.“

جيئن حافظ شيرازيءَ جو شعر آهي ته حسن رڳو وارن، چهري تي ترن ۾ ناهي! پر ان حسن جون سوين علامتون آهن، جيڪي اڃا ظاهر ئي نه ٿيون آهن، ائين ظفر حسن جي ڊائري ۾ سنڌ، سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي قومي ايار بابت سوين بحث آهن، جن کي ڇيڙڻ ۽ نبيرڻ شايد اسان جي موضوع جي وس ۾ نه هجي، پر هڪ اصول تحت زندگي گهارڻ واري شخص جي حيثيت ۾ ان وٽ سڀ کان وڌيڪ اهميت منزل جي نه پر انهن اصولن جي آهي، جيڪي طئي ڪجن ۽ انهن تحت حياتيءَ جا ڏينهڙا گهارجن. توهان پاڻ ئي ڏسو: ”حياتيءَ جا واضح اصول به هجڻ کپن. هتي آئون اها ڳالهه واضح ڪري ڇڏيان ته ماڳ تي پهچڻ لاءِ اصولن تي پابند رهي ڪوشش ڪبي رهجي ڀلي دير لڳي، نيٺ ته ماڳ تي ماڻهو پهچي ويندو پر جي ماڳ ماڻهو نه به پهچي ته به اصولن تي پابند رهڻ به حياتيءَ جي حاصلات سمجهجي.“

مٿئين اصول تحت حياتي گهاريندڙ ظفر حسن سچ ته هن ڊائري ۾ لکيل پنهنجي هر هڪ لفظ سان سچو ۽ ڪردار جو پختو انسان هو ۽ شايد سنڌ جي انهن ٿورن انسانن مان هو، جيڪي روزانو پنهنجي ڪيل ڪمن جو جائزو وٺندا هئا يا روز نامچي ۾ درج ڪندا هئا.

هن جي يادگيرين واري ڊائريءَ جي پڄاڻيءَ وارا لفظ بيحد ڪارائتا ۽ دل جي ڦرهيءَ تي لکڻ جهڙا آهن. هو لکي ٿو ته ”ڪنهن به قوم جو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ پهريون شرط آهي منظم حياتي گذارڻ.“

****

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طارق قريشي

سيد ظفر حسن جو سنڌي ڪهاڻيءَ تي رهيل قرض

سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڪهڪشان جي هڪ جرڪندڙ ستاري سيد ظفر حسن کي ان لاءِ به نه ٿو وساري سگهجي ته سنڌ سان بي انتها پيار ڪندڙ ٿورڙن ليکڪن ۾ هو منفرد گفتار ۽ يگاني ڪردار جو مالڪ هئو. سندس ڪهاڻين جو اڀياس ڪرڻ کان اڳ، سندس بلند ڪردار ۽ باوقار شخصيت بابت ڪجهه سٽون شامل ڪجن.

سيد ظفر حسن جو ذڪر ٿيندو ته ان وقت جي اهم ليکڪن طارق اشرف، غلام نبي مغل جو به ذڪر ٿيندو جو طارق اشرف سنڌ ۾ 'سهڻي' رسالي ذريعي سياسي ۽ ادبي جاڳرتا جي تحريڪ هلائي رهيو هئو ۽ غلام نبي مغل به ساڻن ٻانهن ٻيلي هوندو هئو. ايئن ته فيروز ميمڻ جو ذڪر به ضروري آهي جو فيروز ميمڻ ۽ طارق اشرف گڏجي ادبي سفر ۽ اشاعت جو ڪم شروع ڪيو هئو. 'نيو فيلڊس پبليڪيشنز' فيروز ميمڻ شروع ڪئي هئي ۽ تمام گهڻا سنڌي ڪتاب ڇپرايا هئا. سيد ظفر حسن جي طارق اشرف ۽ غلام نبي مغل سان دوستي هوندي هئي. شروع شروع ۾ انهن سان ڪهاڻين بابت ڪچهريون ۽ مباحثا ڪندو هو. انهن ڏينهن جو ذڪر ڪندي، ظفر حسن پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ چيو هئو ته: "هڪ ڀيري طارق اشرف مون سان بحث ڪيو ته تون ڪهاڻين تي ايترو گوڙ ڪري ۽ ٻين کي رد ۽ صحيح ڪندو ٿو وتين. تون پاڻ ڇو نٿو ڪهاڻيون لکين." سيد ظفر حسن اهو چئلينج قبول ڪيو ۽ هن 'رهيل قرض' جي نالي سان 1966ع ۾ ڪهاڻي لکي جيڪا طارق اشرف جي ادارت هيٺ نڪرندڙ 'سهڻي' رسالي ۾ شايع ٿي هئي.

1966ع کان 1978ع تائين سيد ظفر حسن جيڪي ڏهه ڪهاڻيون لکيون، اهي ڪتابي صورت ۾ آڻي 'نيو فيلڊس پبليڪيشن' جي روح روان فيروز ميمڻ کي ڏنيون ۽ اهي ڪهاڻيون 1981ع ۾ سنڌي ادب جي خزاني ۾ 'رهيل قرض' جي ٽائيٽل سان شامل ٿي ويون. سيد ظفر حسن فقط هڪڙو ڪهاڻيڪار ڪونه هئو، پر هو هڪ مدبر قسم

جو ايڊيٽر ۽ پبلشر پڻ رهيو. 1970ع ڌاري حيدرآباد ۾ 'پرفيڪٽ پرنٽرس' قائم ڪيائين ۽ ڪيترائي ڪتاب ۽ ڪتابي سلسلا انڊلٺ، ڌرتي، آرسي، عالمي ادب، عام جائزو وغيره شايع ڪيائين. ان ئي پريس ۾ ٻيو ڪيترو ئي جاڳرتا ڏيندڙ ادب پڻ ڇپجندو هو.

سيد ظفر حسن کي همعصر ليکڪ ۽ ڪهاڻيڪار 'شدت پسند' سمجهندا هئا. ان جو سبب اهو هئو ته سيد ظفر حسن سنڌي ٻولي ۽ ادب سان بي پناهه پيار ڪندو هئو. هنن جي لکڻي هجي يا اقوال، ان ۾ اها ئي پرچار هوندي هئي ته سنڌي، پڙهو، سنڌي لکو ۽ سنڌي ڳالهايو. 1960ع جي ڏهاڪي ۾ سنڌي ٻولي ٻنهه نٽڪي ۽ ڌُتڙيل هئي. اڄوڪي دور وانگر سيٽلائيٽ چينل، سوشل ميڊيا ۽ اخبارون رسالا ڪونه هئا. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ ڏسبا هئا ته اهڙي خوشي ٿيندي هئي جڻ سويڊن يا ناروي ۾ ڪو سنڌي ڳالهائڻ وارو ملي ويو هجي. سيد ظفر حسن چوندو هئو ته اسان جا پڙهندڙ جيڪڏهن ٻين ٻولين جا ڪتاب پڙهندا ته سنڌي ڪتاب ڪيئن لکبا ۽ ڇپبا، يا جيڪڏهن سنڌي ليکڪ ٻين ٻولين ۾ ٽي وي ڊراما ۽ افسانا لکندا ته پرايون ٻوليون شاهوڪار ٿينديون، پنهنجي ٻولي ته غريب جي نياڻي وانگر پيرن اگهاڙي ئي رهندي. سيد ظفر حسن ڪراچيءَ يا حيدرآباد ۾ ڪجهه خريد ڪرڻ لاءِ ڪنهن دڪاندار وٽ ويندو هئو ته سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو هئو. غير سنڌي دڪاندار هن سان سنڌيءَ ۾ ڳالهه ڪان لاچاري ظاهر ڪئي ته سيد ظفر حسن ان دڪان تان سودو ئي نه وٺندو هئو ۽ چوندو هئو: منهنجي ديس ۾ رهين ٿو، منهنجي ٻولي نه ٿو ڳالهائين، آئون توکان ڇو ڪجهه خريد ڪيان؟ سيد ظفر حسن ان اصول جو اهڙو پڪو هوندو هئو جو ڪيڏو به نقصان ڪٽڻو پويس، پر ڪنهن به ڌارئي سان سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻي ٻولي ڪونه ڳالهائيندو هئو. سيد ظفر حسن چوندو هئو ته فرانس ۾ ڪنهن کي انگريزي ايندي به هوندي، تڏهن به توهان سان فرينچ ۾ ئي ڳالهائيندو. اهي سنڌي ئي آهن جو ڪٿي پنج ڇٽا هوندا ۽ ساڻن گڏ هڪڙو غير سنڌي ٻولي ڳالهائيندو ته هو پنج ڇٽا پنهنجي مادري ٻولي ڇڏي، غير سنڌيءَ سان سندس ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندا. سيد ظفر حسن جي ڪهاڻين جي انفراديت ۽ صداقت کي سمجهڻ لاءِ سندن شخصيت جي پروڙ هجڻ به ضروري آهي ڇاڪاڻ ته سيد ظفر حسن انهن باعمل ليکڪن منجهان هئو، جيڪي فقط گفتار جا غازي ناهن هوندا، پر اهي ڪردار جا ڌڻي

هوندا آهن. ليکڪ قبيلي جا اهي فرد پنهنجي تحرير کي تحريڪ ٻڌائيندا آهن.سيد ظفر حسن ٻہ انهن املهه ماڻڪ سنڌي ليکڪن منجهان هو، جن ۾ سنڌ وسندي آهي. هيءُ منهنجو ذاتي رايو آهي تہ جن ليکڪن کي مون اکين سان ڏٺو ۽ جن ۾ سنڌ پرستي سمايل هئي، يا جيڪي سنڌ ۾ مدغم هئا انهن ۾ طارق اشرف، ڊاڪٽر نجم عباسي، عطا محمد ڀنڀرو ۽ سيد ظفر حسن شامل هئا.

سيد ظفر حسن جي ڪهاڻين جي ڪتاب 'رهيل قرض' ۾ ڪل ڏهه ڪهاڻيون آهن. هن ڪتاب جي پهرين (۽ ٽائٽل) ڪهاڻي 'رهيل قرض' ۽ مجموعي جي ٽيون نمبر ڪهاڻي 'گناهه جو ڏڪُ' ٽيونجاهه ۽ چوونجاهه سال اڳ لکيون ويون هيون. هي ٻئي ڪهاڻيون ڪجهه هڪجهڙا درد رکن ٿيون. هنن ڪهاڻين ۾ موجود ڏيکاريل اهنج، سوين سالن کان سنڌ ۾ قائم ۽ دائم زرعي سماج جو هڪڙو ننڍڙو رُخ آهن. اسان وٽ جاگيرداري اڃان ٻہ آهي، اسين صنعتي دور ۾ داخل ئي ناهيون ٿيا. ڪهاڻي 'رهيل قرض' ۾ زميندار جي قرض ۾ ڦاٿل هاريءَ جي ڪهاڻي آهي، جنهن جي هڪڙي جوان نياڻي ٻہ آهي. مرزو نالي اهو هاري، اهڙو مقروض آهي جو هن جو قرض تڏهن لهي سگهي ٿو، جڏهن ڪو فصل ڀلو ٿئي. پر فصل ڀلو ڪڏهن ڪونہ ٿيو، جڏهن هڪ ڀيري ڀلو ٿيڻو هئو تہ مينهن وسي پيا.هاڻي مرزو هاريءَ جي مٺي تي هٿ اچي وڃن ٿا. زميندار جون ٻڇڙيون نظرون، مرزو هاريءَ جي نياڻيءَ تي لڳل آهن. اتفاق سان مرزو هاريءَ جي پٽ جو ايڪسيڊنٽ ٿي پيو ۽ مري ويو. ان جو نالي ماتر معاوضو مليس ٿو، مرزو پهرين تہ ننهڪار ڪيو پر جڏهن ايڪسيڊنٽ ڪندڙن تمام گهڻو لاچار ڪيو، تہ سوچ ۾ ٻڏي ويو، پوءِ اوچتو هن هٿ وڌائي نوٽ ڪڍي ورتا.ڪيس پنهنجو قرض ۽ ساران ياد اچي ويا. هاڻ هو پنهنجي عزت بچائي سگهندو. گهڙيءَ ڪن لاءِ هو سوچ ۾ ٻڏي ويو. هو پنهنجي پٽ دينوءَ کي وساري وينو. "چا غريب کي اوچتا پئسا ائين ئي ملندا آهن! هو جڏهن لاش ڪڍائي ڳوٺ پهتو، تہ روڄ لڳو پيو هو. قبر تيار هئي، پر هن جا ڳوڙها خشڪ ٿي ويا هئا. دينوءَ مهان قرباني ڏني هئي. شايد هن پنهنجي ڪٽنب جي عزت بچائڻ خاطر ئي جان ڏني هئي. هو ٽيجهو ڪري، راتو رات ٽپڙ ٻڌي ڳوٺ ڇڏي ويا. مرزي کي خبر هئي، تہ رئيس کي تقاوي جو تہ بهانو هو، هن جي من ۾ جيڪا هئي سا هو ضرور ڪري ها. پر جيڪڏهن بنا قرض جي پڄن ها، تہ وڏيرو مٿو ئي

وڃائي ڇڏي ها. جيستائين هڪ غريب هاريءَ وٽ جوان ڌيءُ آهي، تيستائين زميندار پنهنجو قرض ضرور اوڳاڙيندو. هن کي اها خبر هئي تہ هاريءَ وٽ تہ ڌيءَ ڄمندي رهندي اهو قدرت جو اٽل قانون آهي، پر هن ڌرتيءَ تي ڏاڍ سدائين رهندو اهو قدرت جو اٽل قانون ڪونهي، پر اهو ئي صدين کان غريب جو امير تي وري رهيل قرض آهي.

ڪهاڻي 'گناهه جو ڏڪُ' ۾ هڪ زميندار وٽ ڪولهي هاري خاندان وينل آهي، جن ۾ سورج نالي هاريءَ جي زال جيٺا، سهڻي ملوڪ مائي آهي، جنهن کي، زميندار، ڪمدار جي هٿان ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسائي ٿو. هڪ ڏينهن سورج کي جيٺا جي بي وفائيءَ جي خبر پئي ٿي، هو جيٺا کي ماري وجهي ٿو. ان کان اڳ جو سورج ڪولهي، پوليس ۾ پيش ٿئي ۽ زميندار سان زال جي لاڳاپن تان پردو کڻي، سورج کي بہ چپ چاپ ۾ ماري، درياهه ۾ لوڙهائي ٿو ڇڏي. هنن ٻنهي ڪهاڻين ۾ سنڌ جي هارين سان ٿيندڙ عقوبتون درج ڪيون ويون آهن. حقن جي انهيءَ لتاڙ جو ۽ انهن خلاف ٿيل مزاحمت جو ذڪر ڪرڻ بہ ضروري آهي. سنڌ ۾ ٻن طرحن جي لڏپلاڻ ٿي آهي، هڪڙو سوڪهڙي ۾ ۽ ٻيو ٻوڏن دوران. انهن قدرتي آفتن پويان، انساني غفلت جو عمل دخل رهيو آهي. اهڙي قسم جي عارضي لڏپلاڻ ڪندڙ ماڻهن کي انٽرنلي ڊس لوڪيٽڊ پيپل چيو وڃي ٿو. ڪجهه تاريخ جي جبر سبب بہ لڏپلاڻ ٿيندي آهي جنهن ۾ ڌرتيءَ ڌڻي، ڌرتيءَ ڌڪاڻان ٿي ويندا آهن. انهن سانحن ۽ المين ۾ پهرين آڪٽوبر 1988ع ۾ حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ ٿيل دهشتگردي ڀلا ڪنهن کان ٿي وسري سگهي. اوچتو ئي اوچتو ئي رهزن گهرن ۾ ڪاهي آيا، جهُڳا ساڙيا ويا، مردن کي ماريو ويو، نياڻين کي بي حرمت ڪيو ويو، معصوم ٻارن کي بي رحميءَ سان گوليون هڻي ماريو ويو. هڪ پيرو ڄڻ تہ ارغونن، ترخانن واري ڪاهه ٿي. ڏنيپل جسمن ۽ رهڙيل رُوحن سان ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ جيڪي سنڌي نڌڪا ٿيا، اهي وري پنهنجي انهن گهرن ۾ آباد ڪونہ ٿيا جتي هو صدين کان آباد هئا. حيدرآباد ۾ جيڪي قديمي پاڙا هئا، سي سنڌين کان خالي ٿي ويا ۽ اتان بي دخل ڪيل ماڻهن منجهان ڪيترا ئي خاندان، سحرش نگر نالي هڪ وستيءَ ۾ آباد ٿيا. هڪڙي ٻي مسلسل ۽ گهٽي نظر نہ ايندڙ لڏپلاڻ جيڪا 1990ع واري ڏهاڪي ۾ محسوس ڪئي وئي، اها سنڌ جي انهن زرعي غلامن جي هئي جيڪي

نسل در نسل زميندارن ۽ جاگيرون رکندڙن جي قبضي ۾ هئا. هنن کي قرضن ۾ اهڙو ته قابو رکيو ويو هئو، جو هنن جون پيڙهين جون پيڙهيون زميندارن جي نجي جيل ۾ گذارينديون هيون. اهڙو ڪيس، هئو ته سڄيءَ سنڌ ۾ پر خاص طور سنڌ جي ڏاکڻين حصي وارن ضلعن ۾ ته وڏي دپڙ دونئس هئي. هيومن رائيٽس جي ادارن، ترقي پسند پارٽي ۽ ڪٽي ڪٽي عدالتن طرفان اهڙن هارين کي زميندارن جي نجي جيلن مان آزاد ڪرايو ويو. اهي هاري سڄي ڪُٽنب سميت قيد هوندا هئا. زميندار هنن کي قرضن ۾ جڪڙي ويٺا هئا جو هو، ان ۾ سالن کان وٺي پيڙهبا رهيا هئا. نجي جيلن مان نڪتل (آزاد ڪرايل يا فرار ٿيل) هاري خاندان اڏيرو لال، هوسڙي، ماتلي، ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد جي آسپاس ڪليل ويران علائقن ۽ ميدانن ۾ ڪيمپون هڻي رهيا. انهن ۾ سنڌ جا اصلوڪا سنڌي يعني ڪولهي ۽ ڀيل گهڻائيءَ ۾ هئا. انهن جي هڪڙي وڏي ڪئمپ قادر نگر جي نالي سان سحرش نگر جي پر پاسي ۾ نهي هئي. ڌرتيءَ جي هنن اصلوڪن رهواسين (انڊيجينئس پيپل) جي هڪڙي هجرت ٿڌهن ٿي، جڏهن هو پنهنجو ملڪ ملير ڇڏي، ٻئراجي علائقن ۾ زميندارن جي ڪوٺن ۾ قابو ٿيا، ان کان وڌيڪ ٻي دربدري اها ٿي جو انهن قيدخانن مان نڪري، ڪئمپن ۾ رهيا. هارين جو خاندان سميت قيدي هجڻ، انهن جي لڏپلاڻ ۽ پوءِ رفيوجيز وانگر ڪئمپن ۾ رهڻ جو داستان ڪافي بعد ۾ ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نگار رزاق مهر پنهنجي هڪ سيريئل 'جياپو' ۾ به ڏيکاريو هئو. اها سيريئل پي ٽي وي تان 1990ع واري ڏهاڪي ۾ نشر ٿي هئي. پر ان کان به گهٽو اڳ يعني اڄ کان 54 ورهيه پهرين ان ظلم کي سيد ظفر حسن پنهنجي ڪهاڻين 'رهيل قرض' ۽ گناهه جو ڏڪُ' ۾ آشڪار ڪري ڇڏيو هئو. چوڻ جومطلب ته سيد ظفر حسن ئي اهو واحد ڪهاڻيڪار آهي، جنهن باباءِ سنڌ ڪامريڊ حيدربخش جتوئيءَ جي هاري حقدار تحريڪ جي پويان موجود محرڪ فڪشن جي صورت ۾ ڏيکاريا.

سيد ظفر حسن جي ڪهاڻين جي مجموعي 'رهيل قرض' ۾ ڪهاڻين جي ترتيب جي حساب سان ٻيو نمبر ڪهاڻي آهي 'سُوڪڙي' ۽ پنجين نمبر تي ڪهاڻي آهي، 'تڪي اُس، ٿڌِي ڇانوَ'. هي ٻئي ڪهاڻيون شهري سماج جون اهي ڪهاڻيون آهن جن ۾ سچي ۽ ٻي لوث دوستيءَ کي نروار ڪيو ويو آهي. پر ٻنهي ڪهاڻين جو ٿيم الڳ الڳ آهي.

ڪهاڻي 'سُوڪڙي' ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته ٽي دوست هئا، جن منجهان رشيد ٻنهه عام غريب طبقي جو، مشتاق ٿورو آسودو ۽ انور ٻنهه خوشحال آهي. رشيد جي شاديءَ تي ڪيس ٻنهي دوستن سوڪڙيون ڏنيون هيون. انور ڪيس وڏي رقم تحفي ۾ ڏني هئي ۽ مُشتاق هڪڙو سونو هار ڏنو هئو. اهو خوبصورت هار، رشيد جي زال ڪڏهن ڪڏهن پائيندي هئي ۽ رشيد کي پنهنجي زال جي ڳچيءَ ۾ اهو هار وڻندو هئو. اڳتي هلي هڪ ڏينهن انور جي شاديءَ جي تاريخ ٻڌجي وئي ته رشيد کي ڳڻتي اچي ٿي ته هو انور کي ڪهڙي سوڪڙي ڏئي، چاڪاڻ ته انور هن کي تمام وڏي رقم تحفي ۾ ڏني هئي. هن جي گهر ۾ مُشتاق جو سوڪڙيءَ ۾ ڏنل سونو هار اجا سُوڌو موجود هئو. وڏي ڏکيائي ۽ سان، بلڪ دل تي پٿر رکي، زال سان ڳالهه ڪيائين. هن جي زال به ڪا صدوري هئي جو ان رٽ جو خود من ئي من ۾ فيصلو اڳ ۾ ئي ڪري چڪي هئي. بهرحال رشيد، مشتاق جو ڏنل هار، انور کي شاديءَ ۾ سُوڪڙي طور ڏئي ٿو. ٻئي ڏينهن شاديءَ کان پوءِ انور وٽ سوڪڙين جو ڍڳ لڳو پيو هو، سوڪڙيون ڏسندي هن هڪ پئڪيٽ کوليو. ان مان هڪ سهڻو ڪيس نڪتو. ڪيس کوليندي ئي انور اچرج سان تڪڻ لڳو، ڪيس ۾ سونو نگن پريو هار جرڪي رهيو هو. اندر ڪارڊ تي لکيل هيو، "رشيد ۽ زرينا وٽان ڀاڀي لاءِ."

انور جي اچرج جو ڪارڻ اهڙي قيمتي هار جهڙي سوکڙي رشيد وٽان اچڻ نه هو. سندس اچرج جو ڪارڻ هو ته اهو ساڳيو هار، جيڪو هن پاڻ مشتاق کي شاديءَ ۾ ڏنو هو. هن ڪهاڻيءَ کي سيد ظفر حسن چرڪائي وجهندڙ جملن سان مڪمل ڪري ٿو:

"انور کي گمان به نه هو ته سندس ڏنل سوڪڙي، هن وٽ هڪ ڏينهن واپس اچي ويندي. هونئن به ڪو غريب ڪا سوڪڙي گهٽي دير تائين پاڻ وٽ سنڀالي رکي نه ٿو سگهي جو ته يا ته اها وڪڻي پوندي آهي يا وري سوڪڙي ڪري ٻئي هنڌ ڏيڻي پوندي آهي، مشتاق ۽ رشيد وري به ياڳوند هئا، هو سوڪڙي وڪڻڻ جي لاچاريءَ کان بچي ويا."

ڪتاب 'رهيل قرض' ۾ چوٿين نمبر تي ڪهاڻي 'پاڳ ـ نپاڳ' آهي جيڪا اڌ صدي اڳ لکي وئي هئي. ان زماني ۾ سنڌ جي آبادي ستر لک کن هئي ۽ اهو 1970ع جو سال آهي. هيءَ ڪهاڻي هن مجموعي جي شاهڪار ڪهاڻي آهي ئي آهي پر مونو لاگ (خود ڪلاميءَ واري) انداز ۾ لکيل هيءَ ڪهاڻيءَ سنڌي شاهڪار ڪهاڻين

جو نڪُ آهي. هن ڪهاڻيءَ ڪي ڪهاڻي نہ پر سنڌي سماج، سنڌي ثقافت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي واڌ ويجهه ۽ بقا جو روڊ ميپ چئجي تہ بہ وڌاءُ نہ ٿيندو. سيد ظفر حسن انهن باشعورَ دانشمند ليکڪن منجهان هئو، جن ڪي پنهنجي ڌرتي ۽ زبان سان ايڏو لڳاءُ هئو، جو هن ڪهاڻي ’ياڳ . نياڳ‘ ۾ نہ رڳو سنڌ جا اهم مسئلا سامهون آندا آهن، بلڪ انهن جا حل بہ ڏنا اٿائين. هيءَ ڪهاڻي ٻڌائي ٿي تہ:

هڪڙو وڏو پوتار آهي، جيڪو هميشہ حڪومتي ڌُر سان رهيو آهي، اهم مراعتون ۽ عهدا ماڻيندو رهي ٿو، پر هن جي ضمير کي ڪڏهن ڪڏهن ڪا جاڳ ٿئي ٿي، ان ڪيفيت ۾ هو ڇا ڇا ٿو ڪري، ڇا ڇا ٿو سوچي، پوءِ ڇا ٿو ٿئي؟ پر پيرائتي ڳالهہ تا ڪيون ۽ ڪهاڻيءَ کي منڍ کان ڪٿون ٿا. مونو لاگ ڪندڙ ڪردار پنهنجو تعارف ڪرائي ٿو جيڪو هن ريت آهي:

“آئون هڪ امير ماڻهو آهيان. زميندار بہ آهيان تہ وڏيرو پڻ. اسيمبليءَ جو ميمبر بہ چونڊبو آهيان. شوقين بہ آهيان تہ عياش بہ. “ٽنهي” قسمن جو شڪاري آهيان. جانورن جو، ماڻهن جو ۽ زائفائن جو. لکن جا قرض اٿم تہ ڪارخاني جا “ليسن” بہ اٿم، جي هر منڊ ۾ وڪٽيو لک ڪمايو وٺان. مطلب تہ مون ۾ ڪا اهڙي عادت ڪانهي، جا هڪ سنڌي زميندار ۾ نہ هجي. پر تڏهن بہ مان هڪ عام زميندار وانگر نہ آهيان. مون ۾ ۽ هنن ۾ رڳو هڪڙو فرق آهي. مون کي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مسئلن جي ٿوري گهڻي پروڙ آهي ۽ دل ۾ احساس بہ اٿم تہ سنڌ تي ڏکئي ۾ ڏکي مهل آهي، جي اسان هاڻي اڪيون نہ پٽيون ۽ ڪجهہ بہ نہ ڪيو سين تہ اسين فنا ٿي ويندا سون. اسان جي ٻولي ۽ ثقافت کي ڌاري ٻولي ۽ ثقافت جي وڏي مڇي ننڍيءَ مڇي وانگر ڳڙڪائي ويندي. اڄ هڪڙي رسالي جي ايڊيٽر کي گهرايو اٿم. هي ايڊيٽر هڪ پڙهيل ڳڙهيل نوجوان آهي. منجهس نہ رڳو جوش ۽ جذبو آهي، پر ڪم ڪرڻ جي لگن بہ اٿس. سنڌي ٻوليءَ جي چاڪري سندس حياتيءَ جو مقصد آهي. جڏهن پهريون ڀيرو مون سان مليو هو تہ ڏاڍي عجيب ڳالهہ ڪئي هئائين. چيو هئائين: ”سنڌي ٻولي جي چاڪري ۾ بہ منهنجي خود غرضي لڪل آهي. اڄڪلهہ جي سنڌي ٻولي غريب آهي تہ آئون بہ غريب آهيان، پر جڏهن سنڌي ٻولي شاهوڪار ٿيندي، ان ۾ هر موضوع تي هزارين ڪتاب نڪرندا ۽ سنڌ جي اسي لک ماڻهن ۾ ڪنهن ڪتاب جون هزار ڪاپيون نہ پر لک ڪاپين جو وڪرو

ٿيندو، تہ پوءِ آئون بہ امير ٿي ويندس. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ ائين ٿيڻ کان پهرين آئون بکون ڪٽي مري وڃان.“ سچ تہ هو بکون ڪاٽي پنهنجي ٻارن ٻچن کي تڪليف ۾ وجهي رسالو ڪڍي ٿو، ڇاڪاڻ جو ڪنهن سنڌي ادبي رسالي مان ڪمائڻ تہ نهيو، پر مور پئسا ڪڍڻ بہ وڏي ڳالهہ آهي پر تڏهن بہ هن کي سٺي مهل جو اوسيئڙو آهي. هو اچي ٿو ۽ آئون اٿي سندس آڌرياءُ ڪريان ٿو. هاڻي ڏسجي تہ اڌ صدي اڳ جڏهن سنڌي ماڻهو تعداد ۾ ستر لک هئا تہ بہ اسان جا ڪتاب هڪ هزار ڪاپيون ڇپجندا هئا، اڄ جڏهن سنڌ جي آبادي ستر ملين (ست ڪروڙ) کي پهتي آهي تہ بہ سنڌي ڪتاب هڪ هزار ڪاپين کان وڌيڪ ڪونہ ٿا ڇپجن. اڄ بہ اسان جي رسالي جو ايڊيٽر وسيلن جي اڻ هوند جو شڪار آهي، اڄ بہ اسان جي ٻولي هن ملڪ جي قومي ٻولين ۾ شامل ناهي. سيد ظفر حسن جي انهيءَ ڪهاڻيءَ کي اڳتي پڙهون ٿا جنهن ۾ سنڌي ليکڪن جي اڻ موٽ ۽ فدائي ڪردار بابت ٻڌائي ٿو:

”ڪو وقت هوندو هو تہ آئون انهن ساهتيڪارن ۽ شاعرن کي بيڪار نہ پر واهيات سمجهندو هوس. ۽ هنن سان ڳالهائڻ بہ شان کان گهٽ سمجهندو هوس ۽ سچ تہ اهو آهي تہ مون لاءِ تپيدار ۽ صوبيدار ئي سڀ ڪجهہ هئا، پر هاڻي اکيون کليون اٿم ۽ احساس ٿيو اٿم تہ اسان جي ٻوليءَ ۽ ثقافت جا رکوالا اهي لکاري ۽ فنڪار ئي آهن. اسان تہ ميمبري ۽ ليسنن تي سنڌ جا سودا ڪيو وجهون، پر هي مڙس ڦاهيءَ جي تختي تي پهچي بہ پنهنجي ڳالهہ تان نہ ٿا لهن. انهن جي ئي لکڻي آهي جن ملڪ ۾ سجاڳي آندي آهي. اهائي ڳالهہ آهي جو آئون هاڻي انهن جي ايتري عزت ڪريان ٿو ۽ ڪين اٿي ٻيهي ملان ٿو.“

هتي اهو ڏيان ڏيارڻ ٿو گهران تہ سيد ظفر حسن جي ٻوليءَ ۾ نج پڻو اوهان کي ضرور محسوس ٿيندو. سيد ظفر حسن انهن سچن قلمڪارن مان هئو، جيڪي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪارُ ۽ بگاڙ سهي ڪونہ سگهندا آهن. سيد ظفر حسن چوندو هئو تہ ٻين ٻولين جا ڌاريا لفظ تڏهن ڪتب آڻجن، جڏهن پنهنجي ٻوليءَ منجهان لفظ ڪٿي وڃن. اڄ ڪلهہ اخبارن ۾ ۽ ٽي وي ۽ ايف. ايم ريڊيو چينلز تي ٻوليءَ جي جيڪا حالت ڪئي وئي آهي، ان کي ڏسي سيد ظفر حسن جهڙن ڏاهن، استادن، عالمن ۽ ڪهاڻيڪارن جي کوٽ محسوس ٿي ٿئي. ’منهنجو دل ٿو چوي‘، ’موت اچي وئي‘، ’منهنجون ڪتابون نہ ٿيون لڀن‘، ’جيلون ڀرجي وينديون‘، ’چيتڙا اُڏي ويا‘، ’تمام ماڻهن کي دعوت ڏجي

تي` وغيره انهن مثالن منجهان خبر پئي ٿي ته جمع ـ واحد، مذکر ـ مونث جي به اسان جي ايڊيٽرن کي خبر ڪانه ٿي پئي. ٻيا به اکيچار مثال آهن. ٻوليءَ جو نج پٽو هڪ اهم گهرج به آهي، جو نج سنڌي لفظ سهڻا ۽ نهڪندڙ آهن، پر انهن جي جاءِ تي ڌاريا ۽ اڻ نهڪندڙ لفظ، ميڊيا تي ڪتب آندا ٿا وڃن، مثال طور:

جيتوڻيڪ جي جاءِ تي حالانڪ، جيڪڏهن جي جاءِ تي بشرطيڪ، گهٽ ۾ گهٽ جي جاءِ تي ڪم از ڪم، ننڍپڻ جي جاءِ تي بچپن، مينهن جي جاءِ تي بارش، پاڙي جي جاءِ تي محلي، وڻج واپار جي جاءِ تي تجارت، اڳيرائي جي جاءِ تي پيشقدمي، اڳڪٿي جي جاءِ تي پيش گوئي وغيره. مطلب ته سوين لفظ آهن جيڪي اسان وساري ۽ ميساري ڇڏيا آهن ۽ اهي لفظ اسان ماڻهن متروڪ (يعني ترڪ ڪيل) بڻائي ڇڏيا آهن. اچو ته وري سيد ظفر حسن جي شاهڪارڪهاڻي `ياڳ ـ نياڳ` جي ڪاڪ محل جو سير ڪيون جتي، پوتار ۽ ايڊيٽر جي ملاقات جو منظر شروع ٿيو آهي:

"مان ايڊيٽر سان خير عافيت ڪريان ٿو. هو ڳالهيون ڪندي، منهنجي اڳيان اخبار کولي ٿو ۽ منهنجو ڌيان اخبار جي هڪ خبر ڏانهن ڇڪائي ٿو. اخبار ۾ انهن ڪتابن جي لسٽ ڇپي آهي، جن کي انعام ڏنا ويا آهن. انهيءَ لسٽ ۾ ڪنهن به سنڌي ڪتاب جو نالو ڪونهي. آئون ڪائنس پڇان ٿو، "ڇا سنڌيءَ ۾ ڪوبه اهڙو سنو ڪتاب نه ڇپيو آهي جنهن تي انعام ملي سگهي!" آئون دل ئي دل ۾ سوچيان ٿو ته سنڌي لکاري ڪو سنو ڪتاب ته لکي نه ٿا سگهن باقي هر ڪو ادب جي چاڪري ڪرڻ تي سندرو ٻڌو بيٺو آهي. ۽ شڪايتون تنهن ڪان سواءِ پيا ڪن."

"نه سائين، اها ڳالهه ڪانهي. پر سنڌي ڪتابن تي انعام رکيل ئي ڪونهي." هو چوي ٿو.

اهو ٻڌي مان اچرج ۾ پئجي وڃان ٿو، ۽ نه رڳو سنڌي لکارين جي باري ۾ غلط تاثر قائم ڪرڻ تي دل ئي دل ۾ ڦڪو ٿيان ٿو، ته سنڌي سياستدان جي حيثيت سان اها به خبر ڪانه اٿم ته سنڌي ڪتابن تي انعام ئي ڪونه ڏين.

"ائين ته نالي ماتر سرڪار لاچار تي انعام ڏيڻ شروع ڪيو آهي، پر ڪمال آهي ته بئنڪن ۽ ڪارخانيدارن به انعام ورهائڻ شروع ڪيا آهن. پر سنڌيءَ ٻوليءَ کي انهن به نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي." هو

وضاحت ڪندي پنهنجي ڳالهه جو سلسلو جاري رکي ٿو. "بئنڪن ۽ ڪارخانيدارن ڪان سنڌي ڪتابن کي انعام ڏيارڻ کا ڏکي ڳالهه ڪانهي. اسان جي شاهوڪار سنڌين جا انهن بئنڪن ۾ اڪائونٽ آهن. هو بئنڪ وارن تي زور آڻي انعام ڏياري سگهن ٿا: ۽ جي بئنڪ وارا نهڪار ڪن ته مهم هلائي سنڌين جا انهن بئنڪن مان اڪائونٽ ڪيرائي ڇڏجن. پوءِ ڏسو ته ڪيئن نه ٿا بئنڪ وارا به سنڌي ڪتابن کي انعام ڏين."

پر ڪارخانيدارن جو ڇا ٿيندو؟

"ڪارخانيدار به سڌا ٿي ويندا. هڪڙو ڪارخانيدار، جيڪو ڪتابن تي انعام ڏئي ٿو، تنهن جو ڪپڙو سنڌ ۾ به گهڻو وڪامي ٿو: سنڌس هڪ ويمو ڪمپني به آهي. اسين اهو ڪپڙو وٺڻ ڇڏي ڏيون ۽ ويمي ڪمپنيءَ ڪان ويما نه ڪرايون ته ڏسون ته ڪيئن نه پوءِ هو به سنڌي ڪتابن تي انعام تو ڏي."

آئون سندس اهي ڳالهيون ٻڌي حيران ٿيان ٿو. مون کي به جوش اچي ٿو وڃي "ڇا اسين سنڌي اهڙا ويل آهيون، جو پنهنجي ٻوليءَ کي ائين وساري ويٺا آهيون." آئون اهو سوچيندي کيس چوان ٿو.

"ٻڌو، جيسين اسين اها مهم هلايون ۽ سنڌي ڪتابن کي سندن جائز حق وٺي ڏيون، تيسين توهان منهنجي پاران انعام جو اعلان ڪري ڇڏيو. آئون فلحال پنهنجي پاران هزار به هزار هر سال هڪ بهترين سنڌي ڪتاب تي ڏيندس، توهان ڳڻتي نه ڪريو، ٻه ٽي دوست ٻيا ڳڏجي ويا ته انعام ڏهن هزارن تائين به ڪري ڇڏينداسون."

هن جو منهن اهو ٻڌي ٻهڪڻ لڳي ٿو ۽ خوشي ضبط ڪندي چوڻ لڳي ٿو، "ته سائين، پوءِ هيئن ڪريو، ٻه هزار هڪ ڪتاب تي ڏيڻ بدران، هڪ هزار بهترين رچنائي ڪتاب تي ۽ هڪ هزار بهترين کوجنائي ڪتاب کي ڏيو. ۽ پوءِ جڏهن ڏه هزار انعام ڪري سگهو، ته پوءِ اهي پنجين پنجين هزارين جا انعام ڪري ڇڏجو."

هو بي انت خوش نظر اچي رهيو آهي. پاڻ به لکاري آهي شايد کيس ئي انعام جي آس هجي. مون کي هڪڙو ويچار اچي ٿو ۽ پڇي ٿو ويهانس "اوهان به ته لکاري آهيو، ٿي سگهي ٿو هن سال اوهان جي ئي ڪتاب تي انعام ملي، جي هن سال نه ته ايندڙ سال ئي سهي. ڪيئن؟" منهنجي لهجي جي ٽوڪ کي هو سمجهي ٿو وٺي.

"نه سائين، هينئر ته مون کي اها به سار نه رهي هئي ته آئون به ڪو

لکاري آهيان. مون کي انعام جي لالچ ڪانهي جيڪڏهن اوهان اهي انعام سچي سچي ڏيڻ لاءِ تيار آهيو، تہ آئون اوهان کي لکي ٿو ڏيان تہ جيستائين آئون جيئرو هوندس، تيستائين آئون انعام ڪونہ وٺندس. توهان پنهنجو وچن پاڙ جو، آئون پنهنجو!" آئون اها وراڻي ٻڌي حيران ٿيان ٿو. ڇا هو سچي پچي ايڏو بي غرض آهي. آئون سوچڻ لڳان ٿو "مون کي تہ هميشہ ڪو بہ ڪم ڪرڻ مهل پنهنجو مفاد آڏو رهيو آهي. پر هي شخص رڳو انهيءَ ۾ خوش آهي تہ ٻيلي ٻين لکارين کي فائدو ملي. سچ تہ هي عجيب شخص آهي ڪجهہ دير سانت رهي ٿي. آئون مطلب جي ڳالهہ تي اچي، نہ رڳو سانت پر هن جو تجسس بہ ٽوڙيان ٿو. "اوهان حساب لڳايو، پريس تي گهڻو خرچ ايندو؟"

هو هڪدم پنهنجو بريف ڪيس کولي، ڪي ڪاڳر ڪڍي مون ڏانهن وڌائي ٿو، آئون ڪاڳر وٺڻ بدران ئي ڪيس چوان ٿو، "توهان ئي ٻڌايو ڪل ڪيترو خرچ ايندو؟"

"هڪ ننڍي پريس لڳائڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ڏهہ هزار ڪپن."

ايتري ۾ نوڪر چانهن ڪٽي اچي ٿو ۽ اسان جي ڳالهہ جو سلسلو ٽٽي پئي ٿو. آئون اٿان ٿو ۽ ميز تان چيڪ بڪ ڪڍان ٿو ۽ ڪيس رقم لکي ڏيان ٿو. هو چيڪ وٺي ٿو ۽ هن جا هٿ ڏڪڻ لڳن ٿا، ۽ هو هڪڙو پيرو رقم پڙهي ٿو؛ هن کي ويساهہ ئي نہ ٿو اچي تہ ڪو سنڌي وڏيرو اهڙي ڪم لاءِ ڏهہ هزار رپيا ڏئي سگهي ٿو. هو ايترو تہ حيران آهي، جو ڪجهہ ٻول هن جي چپن تي اچي موٽي وڃن ٿا. وري همت ڪري ڳالهہ جي جاکوڙ ڪري ٿو. "سائين هي، هي سڀ روپيا پريس لاءِ ٿا ڏيو!"

آئون سندس گهٻراهٽ ڏسي لطف اندوز ٿو ٿيان. "ها توهان پريس هڻو، رسالا ڪڍو، ڪتاب ڇپارايو، منهنجو پريس سان ڪو لاڳاپو نہ هوندو. جي توهان پنهنجي مقصد ۾ سڦل ٿيا تہ مون کي خوشي ٿيندي پر هڪڙي ڳالهہ ٻڌو،جڏهن سنڌي ماڻهن کي پڙهڻ جو چاهہ ڪونهي تہ اوهان سنڌي ڪتاب ۽ رسالا وڪڻندو ڪيئن، فائدو ڪيئن ڪمائيندو؟"

هو مرڪ آڻيندي چئي ٿو، "سائين معاف ڪجو، آئون اوهان جي راءِ سان سهمت ناهيان. اوهان جي راءِ صحيح ڪانهي. اسان سنڌي پڙهندڙن کي ڏنوئي ڇا آهي. هڪ ٻہ سرڪاري رسالا، ٽي چار پارٽي بازيءَ جون شڪار اخبارون، ۽ سال ۾ اٺ ڏهہ ڪتاب، ٻيو ڇا؟ اسان پڙهندڙن کي پنهنجي پسند پٽاندڙ ڪتابن چونڊڻ جو وجهہ ئي ڪٿي ڏنو آهي. اسين

تہ هڪ رسالو ۽ بہ ڪتاب ڪڍي ڇئون ٿا، ٻيلي سنڌيءَ ۾ اٿو سو زوريءَ وٺو، وٺيو يا نہ وٺيو. اسان جو سرنديءَ وارو طبقو ڪتاب وٺي ڪونہ. غريب طبقي وٽ ايترو پئسو ڪونهي جو بيڪار اخبارون ۽ رسالا وٺي. سائين توهان ئي ٻڌايو تہ هو سنڌي اخبار جي قيمت ۾ ٻي ٻوليءَ جي اخبار ڇو نہ وٺي، جنهن ۾ گهٽيون خبرون، تصويرون ۽ دلچسپ ڳالهيون هونديون آهن. پر جي هو سنڌي اخبار وٺي تہ هن کي رڳو هڪ ٻئي لاءِ ڇپيل گاريون ٿيون نظر اچن، خبرون اڏگابريون، مضمونن ۾ رڳو سڪٽن ٻولن جو ذخيرو؛ سنڌ جي مسئلن ڏانهن ڌيان ئي نہ . هاڻي سائين، اوهان ٻڌايو تہ هڪ غريب سنڌي جيڪو رڳو هڪ اخبار وٺڻ جي حيثيت رکي ٿو، هو سنڌي اخبار ڇو وٺي.اها قرباني بہ غريب ڇو ڏي؟ اوهان تہ سنڌي ۽ ٻيون اخبارون بہ وٺي سگهو ٿا ۽ ائين تسڪين حاصل ڪريو ٿا، پر هو غريب پنڌرهن منٽن ۾ سڄي اخبار پڙهي پوءِ ڇا ڪري؟ ۽ رسالا بہ ائين آهن، هڪ سرڪاري رسالو ٿلهو موچارو نڪري ٿو پر مجال آهي جو وقت تي نڪري. باقي ٻيا پنهنجي سر، ڪتابي سلسلا ڪڍيو، مڙيئي ٻيا چاڪري ڪن. اتي بہ اها ساڳي اخبار واري ڪيفيت آهي. ٻين ٻولين جا رسالا سستا، سهڻا، باتصوير، وقت تي نڪرن ۽ اسان جا رسالا خشڪ، مهانگا ۽ بي وقت نڪرن، پوءِ پلا ڪٿان وڪرو ٿيندو؟ تنهن کان سواءِ پڙهڻ بہ هڪڙي هير آهي؛ جڏهن عام سنڌي پڙهندڙ ٻين ٻولين جا رسالا پڙهي ٿو تہ هن کي انهن جي هير ٿيو وڃي ۽ اهو پڙهندڙ، اسين سنڌي ڪتابن وارا هميشہ لاءِ وڃائي ٿا ڇڏيون. اها ئي ڳالهہ آهي جو رسالن ۽ اخبارن جي سرڪيوليشن وڌڻ بدران گهٽبي ٿي وڃي. اسان کي ڀرين مارڪيٽ ۾ هر موضوع تي سنڌي ڪتابن جو ذخيرو آڻڻ گهرجي؛ پڙهندڙ کي پنهنجي پسند جي چونڊ ڪرڻ ڏجي، ائين هن کي سنڌي پڙهڻ جو هيراڪ بنائجي پوءِ ڏسو تہ ڪيئن نہ ٿا سنڌي ڪتاب ۽ اخبارون وڪامن." هو مسلسل ڳالهائي رهيو هو ۽ آئون هن جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هوس. هن جون اهي ئي تہ ڳالهيون هيون ، جن مون تي ايڏو اثر ڪيو هو ۽ آئون هن کان انهيءَ ڪري متاثر هوس تہ هن وٽ ڪيتريون نہ نهريون دليلون ۽ رٿون هيون ۽ آئون هن کي چئي وينس، "هي پريس اوهان لڳايو، سڦل ٿيا تہ آئون اوهان کي اڳتي بہ مدد ڪندس، تہ جيئن اوهان سنڌي ۾ اهو ڪجهہ پيش ڪريو، جنهن سان سنڌي ٻولي وڌي ۽ ويجهي ۽ جڳ جي ڪنهن بہ ترقي يافتہ ٻولي سان

کلهو کلهي ۾ ملائي بيهي.“

هو وجي ٿو ۽ آئون پاڻ کي ڪجهه هلڪو ٿو محسوس ڪريان؛ ائين ٿو لڳي ته مون تي ڪو بار هو، جو لهي ويو. ڏهه هزار مون وٽ ته ڪجهه به حيثيت ڪونه ٿا رکن. رڳو گذريل اربع تي، يارنهن هزار ته ريس ۾ ئي هارائي آيو هوس. ڊپٽي ڪمشنر جي ڌي جي شاديءَ ۾ ٻارهن هزارن جا زيور سوکڙي ۾ ڏنا هئم. اهي ڏهه هزار ته رڳو هڪ رات ۾ ئي اڏائي ڇڏيندو آهيان. مون کي سار آهي ته گذريل سال هڪ اداڪارڻ تي جڏهن پندرهن هزار رپيا خرچ ڪيم تڏهن وڃي هن مس مس هڪ رات مون سان گذاري.“

هن ڪهاڻي پاڳ ـ نياڳ ۾ ساڳي ئي پوتار هڪڙي سنڌي فلمساز کي به گهرايو آهي . فلمساز سان ڪيل ڳالهه ٻولهه مان هڪڙو اقتباس پيش ڪيان ٿو:

پڇانس ٿو، ”توهان فلم جو تفصيلي بجيٽ ڪٿي آيا آهيو؟“

هو لفافو کولي ان مان ڪجهه ڪاغذ مون ڏانهن وڌائي ٿو آئون تفصيل پڙهان ٿو، سنگيت جو خرچ، اسٽوڊيو جو خرچ ، فنڪارن جو معاوضو ، پبلسٽيءَ جي ڪٽ، انهن تان نظر ڪندي ٽوٽل تي نظر پوي ٿي. هڪ لک پنجونجاه هزار رپيا! آئون پورو خرچ ڏسي حيران ٿيان ٿو ۽ هڪدم ڪائنس پڇان ٿو، ”ڇا توهان ايترا پئسا سنڌ مان ڪڍي ويندا؟ ڇا سنڌي پڪچر لاءِ ايتري مارڪيٽ آهي؟“

”ڇو نه سائين، ڪنهن ٻي ٻولي جي پڪچر هن کان ٻيڻي ڪمائي سگهي ٿي ته سنڌي ڇو نه ڪمائيندي. پر شرط اهو آهي ته سٺي هجي، ۽ جي فني لحاظ کان اعلیٰ هجي ته اسين ان کي دٻ ڪري، نه رڳو پنهنجي ملڪ جي ٻين حصن ۾ پر پرڏيهي ملڪن ۾ به هلائي سگهون ٿا. توهان تصور ڪريو ته ڪنهن انٽر قومي ميلي ۾ هڪ سنڌي فلم انعام کٽي ته پوءِ اسان جو ڪيترو نه ڳاٽ اوچو ٿيندو. آئون هن جي جوش تي مرڪي ڏيان ٿو، ”ميان، هتي ٻين ٻولين جي فلمن ئي انعام حاصل نه ڪيو ته سنڌي فلمون ڪٿان ڪنديون؟“

هن جو جوش اڃا به وڌي وڃي ٿو ”سائين ، اسان کي ڪمتري جو احساس ڇو ٿيڻ کپي، هندستان ۾ ڪروڙين روپين ۾ ٺهيل هندي فلمن جي ڀيٽ ۾، ٽن ڇئن لکن ۾ ٺهيل بنگالي فلمون سڄي دنيا ۾ فني لحاظ کان نه رڳو مشهور آهن، پر انعام پيون کٽين. جي بنگالي فلمون انعام کٽي سگهن ٿيون ته سنڌي فلمون به انعام کٽي سگهن ٿيون.“

سيد ظفر حسن جي هن شاهڪار ڪهاڻي ’پاڳ ـ نياڳ‘ ۾ پوتار هڪڙي ٻئي ڪردار سان به ڪنهن دعوت ۾ گڏجي ٿو، اهو هڪ سچو وطن دوست ۽ جاکوڙي سياستدان آهي، جيڪو سنڌي ماڻهن ۾ جاڳرتا پيدا ڪري رهيو آهي. ان ڪردار کي سيد ظفر حسن هن ريت چٽي ٿو:

”اڄ رات دعوت آهي. آئون به سوٽ بوٽ پائي دعوت ۾ پهچان ٿو. سڀني سان ملندو، وڃي هڪ جڳهه تي ويهان ٿو. منهنجون اکيون هڪڙي شخص کي ڳولي رهيون آهن. پر هو اڃا نه آيو آهي. پهرين ته سوچيو هوم ته ڪيس گهر وڃي ملان، پر همت نه ٿيم، مٿان سي آءِ ڊي ۾ نالو نه اچي وڃي. هو شخص سرڪار جي زبردست مخالفت ڪندڙ آهي، سدائين جيل ۾ هوندو آهي، پر مجال آهي جو پرواهه هجيس. هو اچي ٿو، سڀ ڪيس ملڻ لاءِ اٿي بيهن ٿا. سڀني مهمانن مان هن جا ئي ڪپڙا پراڻي اسٽائيل جا آهن. اهوئي جهوني زماني جو سوٽ ۽ چاليهه سال پراڻي ٽاءِ. هو سنڌ جي مشهور هستي آهي. هن جو اخلاق اعليٰ آهي، هن ڪڏهن به ڪو ڪڏو ڪم نه ڪيو آهي؛ هن ڪڏهن به ڇپ ڏيئي اسان وانگر ڦڙتي نه ڪاڏي آهي، هن سدائين ظلم جي خلاف جهاد ڪيو آهي. هن جي اڳيان ڪڏهن به ذاتي مفاد نه رهيو آهي. هو رڳو حڪومت جو جذباتي مخالف ڪونهي؛ رڳو گاريون ڏيئي نه ڄاڻي؛ هن وٽ ظلم جا انگ اکر آهن؛ ثبوت آهن؛ هر ظلم جو تفصيل آهي؛ هو اسان جو سچو ۽ صحيح معنيٰ ۾ اڳواڻ آهي، پر اسان نياڳن ڪڏهن به هن کي چونڊن ۾ سوپارو ٿيڻ نه ڏنو آهي. اسين حڪومت جا چمچا سندس دل ۾ ته عزت ڪندا آهيون پر ٻاهران حڪومت کي ڏيکارڻ لاءِ گاريون ڏيندا آهيون. آئون به سرندي سرندي هن جي ويجهو پهچان ٿو، ڊپ ٿو ٿئيم ته جي گهڻي دير ڳالهائيندوسانس ته مٿان منهنجا ئي چمچا ساٿي نه وڃي مٿي کن پرين ۽ منهنجا ترا ڪڍي ڇڏين. آئون سندس طبيعت جي باري ۾ پڇان ٿو ۽ هو مرڪي مون کان حال احوال وٺي ٿو. هن کان پهرين رڳو آئون سندس عزت ڪندو هوس پر اڄ جڏهن منهنجي ضمير جي ٿوري اک کلي آهي ته هو ائين لڳي رهيو آهي، ڄڻڪ فرشتو هجي. دل پيئي چئي: “اهو اٿئي اهو ماڻهو، جنهن سان تنهنجي سنڌ جو پاڳ لکيل آهي. ڪمال آهي تو هن کي پهرين نه سڃاتو!“ دعوت نه هجي ها ته آئون سندس پيرن ۾ ڪري پوان ها ۽ چوانس ها ته ”سائين اسين سڀ

تنهنجي پنيان آهيون.“ پر منهنجي ڪانئر دل ۾ اها همت ڪانهي. هو مرڪي مون ڏانهن نهاري ٿو ۽ پڇي ٿو ته آئون اڄڪلهه ڪيئن آهيان. آئون جواب ۾ ڪجهه چوان ٿو، پر سندس مرڪ ۾ اڄ عجيب چقمق جهڙي چڪ ڏسان ٿو، اڄ پهريون ڀيرو مون کي محسوس ٿئي ٿو ته سهڻي مرڪ رڳو سهڻي ونيءَ جي ئي نه ٿيندي آهي. ملوڪ ترين زالون پنهنجي ملڪ جون هجن يا ولائتي مدمون، لڳ ڀڳ سڀني قسم جي زالن سان ويجهو واسطو رهيو آهي ۽ سندن مرڪ هميشه لاءِ نه ته ڪجهه وقت مون لاءِ مخصوص رهي آهي. پر آئون دعوا سان چوان ٿو ته ڪابه مرڪ ايتري موهيندڙ نه هئي، جيتري هن شخص جي مرڪ آهي. هن مرڪ جي پويان آئون سنڌ کي مرڪندوڏسي رهيو آهيان ۽ اسين ڪيترا نه ظالم آهيون جو اسان ڪيس ڏک ڏيئي سندس مرڪ ڪسيندا رهيا آهيون. هو سنڌ جو اهڃاڻ آهي، اسان هن جي مرڪ نه پر سنڌ جو اهڃاڻ ڪسي ورتو آهي. منهنجي ويچارن جو سلسلو ٽٽي پئي ٿو. آئون پڇانس ٿو ”هن اليڪشن جون تياريون آهن ؟“

هن کان ٺهڪ نڪري وڃي ٿو، ”اليڪشن ۽ آئون !“

هن جي لهجي جو درد آئون محسوس ڪريان ٿو.

”آئون اليڪشن ۾ ڪٿي ٿو ڪٿان پر آئون جيڪڏهن ان وقت جيل ۾ به هوندس ته به فارم ضرور ڀريندس ، اهو منهنجو حق آهي.“

آئون ڪانئس هڪڙو سوال پڇان ٿو. مون رڳو اسيمبليءَ ۾ هڪ ڀيرو پاڻيءَ جي مسئلي تي ٻه ٽي بول چيا هئا، ته چوندو هئس مون سنڌ جو مسئلو پيش ڪيو آهي، انهيءَ ڪري مون کي ٻيهر به چونڊيو وڃي، چونڊن ۾ مون کي ڪٽرائڻ قوم جو فرض آهي. ”اوهان هيترا ڀيرا جيل ۾ ويا، هيترا مضمون لکيا، هيتريون تقريرون ڪيون، پر توهان چونڊن ۾ ڪڏهن سوڀارا نه ٿيا. اوهان کي ڪاوڙ ته ڏاڍي ايندي هوندي؟“

”اوهان غلط سمجهيو. آئون هي مسئلا ۽ هي تقريرون جو عوام جي آڏو ڪندو آهيان، اهو منهنجو فرض آهي ۽ منهنجو چونڊن ۾ بيهڻ جو مقصد به اهو هوندو آهي ته جيئن اهي مسئلا اسيمبليءَ ۾ پيش ڪري سگهان ته جيئن مسئلاحل ٿي سگهن. پر جيڪڏهن چونڊن ۾ سوڀارو نه ٿيان، ته انهيءَ جو مطلب اهو ڪونهي ته تقريرون ڪرڻ بند ڪري ڇڏيان يا مضمون نه لکان، منهنجو هڪ سنڌيءَ جي حيثيت سان فرض آهي ته ڪوبه ظلم يا مسئلو هجي ته ان کي سرڪار جي آڏو پيش ڪريان. چونڊن ۾ کٽڻ يا نه کٽڻ منهنجو مقصد ڪونهي.“

هن شاهڪار ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي ڪيئن ٿي آهي، اچو ته اهو ڏسون:

”توهان جو اسيمبليءَ ۾ وڃڻ ضروري آهي، هن ڀيري سنڌ جي بقا جو سوال آهي. اسان کي پنهنجا حق آئين ۾ ونڌا پوندا. توهان کي اليڪشن ۾ بيهڻو پوندو، توهان کي هينئر اهو پمفليٽ به پبلش ڪرائڻو آهي. توهان کي چونڊن ۾ بيهڻو پوندو. اهو منهنجو عرض ۽ سنڌ جو حڪم آهي، توهان کي مڃڻو پوندو.“

هو سانت سان پولار ۾ تڪڻ لڳي ٿو. هن جي سانت ۾ رضامندي آهي. منهنجي دل تکي تکي ڌڙڪڻ لڳي ٿي. دل مان آواز اچي ٿو ”هن تنهنجي آڇ قبول ڪري ورتي! هن تنهنجي آڇ قبول ڪري ورتي! هن تنهنجي آڇ قبول ڪري ورتي. ”مون کي ويساهه نه ٿو اچي ، مون کي محسوس ٿو ٿئي ته منهنجا سڀ گناهه ڌوپجي ويا آهن. مون تان غداري جو داغ ميٽجي ويو آهي، ڇئني پاسن کان پڙاڏي ۾ ڇٽڪ آواز پيو اچي. هو اليڪشن کٽي ويو آهي. هن ڀيري کٽي ويو آهي. آواز وڌندو وڃي ٿو. ڇيڪات جو آواز اچي ٿو. دري هوا جي زور تي ٺڪاءُ ڪري بند ٿئي ٿي ۽ منهنجي ڪرسي پٽ تي ڪري پوي ٿي ۽ آئون ڪپڙا ڇنڊي اٿي ٿو ويهان.اتر کان سياري جي ٿڌي هوا لڳي رهي آهي. سج سامهون گهر جي پويان لڪي چڪوآهي. آئون اکيون مهٽي رهيو آهيان، سامهون امان بيٺي آهي . ڏک ته ڪونه لڳئي؟“ هوءَ پڇي ٿي: ”ويني ويني ڪري پئين.“

آئون ڦڪو ٿي مرڪي ٿو ڏيان. ”ڏک ته ڪونه لڳو، پر اها هڪڙي ئي آرام ڪرسي هئي سا به ڀڄي پيئي.“ بابا جي يادگيري هئي.

امان ٽوڪ ڀرئي لهجي ۾ چوي ٿي، ”چڱو ٿيو ته اها ڪرسي ڀڄي. ماڻهو رات جو خواب ڏسن ۽ تون هن ڪرسي تي ليٽيو ليٽيو ڏينهن ڏني پيو خواب ڏسين. خبر اٿئي گيهه به ختم ٿي ويو آهي ، اٽو به ڪونهي ، اڄ رات ماني ڪيئن پچندي؟“

”اٽو ته پاڙي مان ئي ڪٽي ونو ، باقي گيهه اوڌر تي ونيو ٿو اچان.“

امان چپ چاپ وٽو آٽي تي ڏئي. ويچاري ڪابه شڪايت نه ٿي ڪري. ”هن حالت تي هري ويئي آهي.“

آئون وٽو وٺي ٻاهر ويندي ويندي امان کي چوان ٿو: ”امان ڪيترا به اسين غريب جو نه سهي، پر اسين اهو ڪجهه سوچي سگهون ٿا، جو امير به سوچي نه ٿا سگهن. امان، هي پير، وڏيرا ۽ زميندار ڏاڍا نياڳا اٿو، جو هو ڪجهه ڪرڻ ته نهيو، پر ڪجهه سوچي

بہ نہ ٿا سگھن. آئون ڀاڳن وارو آهيان، آئون وڏو ماڻهو آهيان.“ ائين چئي آئون ٻاهر وڃڻ لڳان ٿو. پويان امان جو آواز اچي ٿو، ”تنهنجيون اهي ابتيون ڳالهيون مون کي تہ سمجهہ ۾ نہ ٿيون اچن.“
”الائي ڇا پيو سوچين!“
امان جو پلا ڪهڙو ڏوهہ، امان کي ڪهڙي خبر تہ آئون ڇا سوچي رهيو هوس.

هن شاهڪار ڪهاڻيءَ جو وائنڊ اپ اهو ٻڌائي ٿو تہ موقعي پرست طبقي منجهان وطن فروش تہ پيدا ٿيندا آهن، پر ڪنهن وطن دوست جو پيدا ٿيڻ هڪ خواب آهي. اهو خواب پنجاهہ سال پهرين بہ خواب هئو ۽ اڄ 2020ع ۾ بہ اهو ديواني جو خواب بڻجي ويو آهي. حقيقت فقط اها آهي جيڪا سنڌ جي پيڙهيل ماڻهن کي ۽ ان اڪثريت کي جنِ لاءِ هاڻ سفيد پوشيءَ جو ڀرم برقرار رکڻ بہ ممڪن ناهي رهيو، اهي هن ڪهاڻيءَ جي ڪردار وارو ويچار ڪن ٿا:
”ڪيترا بہ اسين غريب ڇو نہ سهي، پر اسين اهو ڪجهہ سوچي سگهون ٿا، جو امير بہ سوچي نہ ٿا سگهن. امان ، هي پير ، وڏيرا ۽ زميندار ڏاڍا نياڳا اٿو، جو هو ڪجهہ ڪرڻ تہ نهيو ، پر ڪجهه سوچي بہ نہ ٿا سگهن.“
‘رهيل قرض’ ۾ ڇهين ڪهاڻيءَ جو ٽائيٽل آهي ‘عيد جي خرچي’. غريب ملازم جي ننڍڙي نياڻي ساران کي عيدالفطر جو انتظار آهي، جو ان ڏينهن تي هوءَ پاڻ کان ٿوري وڏي عمر جي پاءُ مڦو سان گڏجي وڏي صاحب جي گهر ويندي آهي، جتي وڏي صاحب ۽ ان جي بنگلي تي آيل مهمانن کان کين عيد جي خرچي ملندي آهي. وڏي بيتابيءَ سان عيد جي چنڊ ڏسڻ جو انتظار ڪري ٿي. سيد ظفر حسن عيد جي چنڊ ڏسڻ جي منظر کي ڪيڏي نہ گهرائيءَ سان بيان ڪري ٿو:
”اڄ اوڻٽيهين نہ ٽيهين تاريخ هئي ۽ رمضان جو مهينو اڄ پورو ٿي رهيو هو. گهر گهاٽن وارا ڇتين تي چڙهيو چنڊ ڳولهڻ جي جاکوڙ ڪري رهيا هئا تہ غريب غربو هيناڻين تي روڊ تان چنڊ ڏسڻ ۾ لڳو پيو هو.“

جيترو جيڪو امير هوندو اوترو ئي هو مٿان چنڊ ڏسندو ۽ جيترو جيڪو غريب هوندو اوترو ئي هو هيٺان چنڊ ڏسندو .اهو ئي چنڊ ڏسڻ جو عام دستور آهي.
هن ڪهاڻيءَ ۾ ساران وٽ ڪوڙ سوال آهن، اهي سوال تہ ذري گهٽ هر

ڪهاڻيءَ ۾ آهن. سڀني ڪهاڻين ۾ موجود اهي هڙئي سوال اسان جي سماج جي اڻ برابريءَ کي عيان ڪن ٿا. ٻڌائين ٿا تہ اڌ صدي اڳ بہ سنڌ جا سنڌ ساڻا هئا ۽ اڄ بہ اسان جا مسڪين مارو ماڻهو حيات نہ، ڪو عذاب گذاري رهيا آهن. ساران ڪهڙا سوال ڪري ٿي:
”ابا ! سڀاڻي عيد پڪ ٿيندي نہ ! چنڊ نہ ڏسجي پوءِ بہ؟“ ساران وري اتاوليءَ مان پڇيو.
”پٽ، سڀاڻي عيد آهي، اصل پڪ سان، چنڊ نہ ڏسجي تہ بہ عيد آهي، سمجهيئي! هوڏانهن عربستان ۾ تہ بہ ڏينهن اڳ عيد ٿي بہ ويئي.“
”اهو وري ڪيئن؟ چنڊ تہ اڄ ڏسبو، پوءِ اتي عيد ڪيئن ٿي؟“ ساران اچرج ۾ پيءُ جو منهن تڪڻ لڳي ، پريان ماڻس اهي ڳالهيون ٻڌي رهي هئي، ۽ هوءَ ساران جي سوال جي وراڻي ڏيڻ کان رهي نہ سگهي.
”اتي عربستان ۾ مڪو مدينو آهن نہ، اتي الله جي حڪم سان چنڊ اڳ ڏسڻ ۾ ايندو آهي.“
”هان بابا ؟“ ساران ماڻس تي ويساهہ نہ ڪندي ، پيءُ کان پڇيو.
”ها بابا الله جي حڪم سان هن کان بہ وڏا ڪم پيا ٿين.“
”اهو ڇو، پلا؟ سون رڳو شاهوڪار ٿا وٺي سگهن، پلا اهو سون اسين ڇو نہ ٿا وٺي سگهون ؟“
”ان ڪري جو اسين غريب آهيون ۽ سون نہ ٿا خريد ڪري سگهون؟“
”پوءِ پلا اسان غريب ڇو آهيون؟“
”ان ڪري جو الله سائين اسان کي غريب ٺاهيو آهي.“
”الله سائين ائين پلا غريب ڇو ٺاهيا آهن؟“
”بابا بہ وڏيري وانگر زمينون وٺندو؟“
”وڏيري زمينون خريد ٿوروئي ڪيون آهن، اهي تہ سندس پيءُ وٽان مليون آهن.“
”۽ هن جي پيءُ وٽ اهي زمينون ڪٿان آيون؟“
”اهي زمينون الله سائين ڏنيون هوندن.“
”الله سائين ڇو ٿو ڪري پلا؟!“
”الله سائين جي مرضي آهي.“
”الله سائين جي اهڙي مرضي ڇو ٿيندي آهي؟“
”امان ڪونہ پئي ڇيو تہ الله سائين جي ڳالهين جي وچ ۾ نہ پئبو آهي، اهو وڏو گناهہ آهي ٻڌئي ڇري!“
سوال ڪجهہ ڳرا هئا. الله سائين اهڙن سوالن جا جواب ڏيڻ لاءِ

ساران کي پاڻ وٽ گهرائي ورتو. هيءَ ڪهاڻي پڙهندي، اکين ۾ لڙڪ اچي وڃن ٿا. هن ڪهاڻيءَ جي وائنڊ اپ تي تبصرو نہ ڪجي، بلڪ ان کي پڙهندڙن لاءِ بچائي رکجي جو، هن ڪهاڻيءَ ۾ موجود درد جي مڌ جو پيالو، پري بزم بدران، خلوت ۾ پيئڻ ئي موافق ٿيندو. اهو ئي سبب آهي جو هڪ ٻي ڪهاڻي جيڪا هن ڪتاب ۾ نمبر پنجين تي آهي، جنهن جو ٽائٽل آهي 'تڪي اُسَ ٿڌي ڇانوَ'، ان جو مختصر بيان ڪيو ويو جو اهڙيون ڪهاڻيون ٻڌبيون نہ بلڪ پڙهبيون آهن.

ستين ڪهاڻي 'پنهنجوپنهنجو غرض' جي عنوان سان آهي. هن ڪهاڻيءَ جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي. جيڪڏهن هن ڪهاڻيءَ کي ڊراماٽائيز ڪجي تہ هڪ شاهڪار لانگ پلي ٿي سگهي ٿو. پر جي پڪچرائيز ڪجي تہ جيڪر هڪ ڪمال جي آرٽ مووي بہ ٿي پوندي. هن ڪهاڻيءَ ۾ ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ آيل هڪ نواب جو داستان آهي. نواب جو حليو، ڏيک ويک اهڙو تہ چٽيو ويو آهي جا حقيقت نگاريءَ کان بہ بنهہ ڪا مٿانهين شيءِ محسوس ٿي رهيو آهي. نواب صاحب جي جاهہ ۽ حشمت کي پڙهندي پڙهندي خبر پئي ٿي تہ نوابي جا بنياد نوسربازيءَ تي رکيل آهن. هن ڪهاڻيءَ مان محسوس ٿئي ٿو تہ سيد ظفر حسن وٽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ جو مُشاهدو هئو. سماج جي گهٽڻ شعبن تي نظر هئس ۽ بي شمار ماڻهن سان مليو آهي. هن جي نظر عقابي هئي جو عام هاريءَ، مزدور ۽ پگهاردار طبقي جي ماڻهن کان وٺي سياستڪارن، صنعتڪارن ۽ سرمائيدارن کي بہ گهرائي سان ڏسي چڪو هئو. سندس ڪهاڻين ۾ غريب طبقي جي ڏکن ۽ تڪليفن جو شدت سان احساس موجود آهي. هن ڪهاڻيءَ تي وڌيڪ تبصرو نہ ڪبو. پڙهندڙن کي گذارش آهي تہ هو سيد ظفر حسن جي هيءَ ڪهاڻي 'پنهنجو پنهنجو غرض' ضرور پڙهن ۽ اکرن سان فلمايل آرٽ مووي ڏسن. ڪين اهو ضرور احساس ٿيندو تہ هنن اها ڪهاڻي اڳ ۾ ڇو ڪونہ پڙهي. هتي اهو ذڪر ڪرڻ بہ ضروري آهي تہ فڪشن (ناول ۽ ڪهاڻين) کي سماج جي غير سرڪاري (ان آفيشئل) تاريخ چيو ويندو آهي. اسين جيڪڏهن ان جملي کي هڪ وڏاءُ يا مبالغو بہ تصور ڪيون، تہ بہ اهو ضرور مڃڻو پوندو تہ ناول ۽ ڪهاڻين ۾ مستند تاريخ جا ريفرنس ضرور نظر ايندا آهن. ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ سنڌين جون ملڪيتون ۽ جائدادون (دعوائن) ڪُوڙن ڪليمن ۾ ڪيئن پناهہ گير ٿي ايندڙن کي مال غنيمت طور ڏنيون ويون ۽ پوءِ

جيڪي ٿيو، سو اهو تہ اسان جا شهر، اسان کان ڦرجي ويا. هجرت ڪري ايندڙن کي ڪليمن ذريعي ڪيئن ورسايو ويو، ان بابت ٻيا بہ ڪيئي حوالا آهن پر پرويز مشرف جي ڪتاب "ان دي لائين فائر" ۾ بہ ڄاڻايل آهي تہ سندس ڪٽنب کي نهر والي حويلي جي عيوض ڪراچيءَ ۾ ملڪيتون مليون. هن ڪهاڻيءَ يعني 'پنهنجو پنهنجو غرض' مان هڪڙو ٽڪرو پڙهي پاڻ اڳئين ڪهاڻيءَ تي ڪچهري ڪيون ٿا:

"سندس گهر، گهر نہ هو پر محل هو. ڪنهن هندو سيٺ جو ڪيس الاٽ ٿي مليو هو. اهو محل هن ڪليم پري حاصل ڪيو هو. خانداني ماڻهو پري کان پڌرو، ڪالهوڪي لنچ ۾ محل جي شاندار سجاوٽ ڏسي حيران ٿي ويو هوس. آئون شايد هن پاسي ڪافي عرصي کان پوءِ آيو هوس. سندس محل شهر جي اهڙي پاسيري حصي ۾ آهي، جو اتان لنگهڻ بہ ڪونہ ٿئي. محل جي اندر تہ آئون اڄان بہ گهٽي وقت کان پوءِ آيو هوس. آخري پيرو مان تڏهن ويو هوس، جڏهن نواب صاحب عيد ميلادالنبيءَ جو جلسو ڪيو هو. ٻين تہ وڃي بنگلن تي بنگلا الاٽ ڪرايا هئا پر نواب صاحب هڪ ئي گهر تي صبر ڪيو هو."

'رهيل قرض' ڪتاب ۾ سيد ظفر حسن جي اٺون نمبر ڪهاڻي آهي، 'حياتيءَ جي ٿِهہ رقمي'. هن ڪهاڻيءَ ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ حيدرآباد ۾ رهندڙ هڪ قابل پر بيروزگار گريجوئيٽ کي ڪنهن سرڪاري کاتي مان انٽرويو ڪال وارو ليٽر اچي ٿو، اهو ليٽر هن کي عين ٽائيم تي مليو آهي. تغلق هائوس يعني سنڌ سيڪريٽيرئٽ ۾ هن کي صبح جو انٽرويو تي پهچڻو آهي. چوويهن ڪلاڪن کان بڪايل هن نوجوان جي کيسي ۾ ڏوڪڙ بہ ناهن. وڏن ڪشالن کان پوءِ هو ڪراچيءَ بہ پهچي ٿو. هاڻي انٽرويو واري جاءِ تي يعني تغلق هائوس ڪيئن پهچي. اٽڪل سُجهيس ٿي تہ ٽيڪسي ۾ ويندو. گيٽ تي لهي، ٽيڪسي واري کي چوندو تہ بہ ٽي منٽ انتظار ڪر، مان اجهو ٿو واپس اچان ۽ ايئن چئي، اندر وڃي الوپ ٿي ويندس. ٽيڪسي وارو انتظار ڪري ٿڪجي پوندو ۽ هليو ويندو. هن خوبصورت ڪهاڻيءَ جو انت پڙهي انگريزي فقرو 'آئرني آف سچوئيشن' ياد اچي ٿو وڃي. جنهن کي اردوءَ ۾ چئبو آهي 'شومئي قسمت' يا 'قسمت جي ستم ظريفي' ۽ سولي سنڌي ۾ چئبو آهي 'تعدي' يا 'جُٽ'. اچو تہ ڪهاڻِي 'حياتيءَ جي تہ رقميءَ جو ٽيل پيس (آخري ڇيڙو) پڙهون ٿا:

هن ملڪ ۾ ماڻهن جي سراسري ڄمار چوٽيهه ورهين تائين آهي. ۽ ٿي سگهي ٿو ته انهيءَ ڄمار کان به اڳ مري وڃي يا انهيءَ کان به وڌيڪ ڄمار ٿئي پر مسئلو ڄمار گهٽجڻ ۽ وڌڻ جو نه آهي مسئلو نوڪريءَ جو آهي. چوٽيهن مان چوويهه ويا باقي بچيا ڏهه. انهيءَ حساب سان انٽرويوئن جو ڪل ڳاڻيٽو ته ڳولي سگهجي ٿو، پر نوڪري ملڻ جو نه ۽ نوڪري به هڪ ايڪس فيڪٽر آهي جيڪو سلجهي پوي ته سڀ مسئلا سلجهي وڃن.ڪيسي ۾ هڪ پئسو به نه. ڪراچي جهڙو ڏارين جو شهر، چوويهن ڪلاڪن جو بڪايل، هٿ ۾ ڏگرين جو لفافو جنهن جي کولڻ جي نوبت به نه آئي هئي. هو لڏندو ۽ لمندو ، ٿاٻڙجندو ، دروازي کان ٻاهر نڪري هيڏانهن هوڏانهن واڻڻ وانگر نهارڻ لڳو. ڪراچيءَ جون ڏگهيون اوچيون عمارتون، ٽرئفڪ جي پيهه پيهان ۾ به هو پاڻ کي اڪيلو برپٽ منجهه محسوس ڪرڻ لڳو. "انگي حساب جي ته رقمي جو جواب صحيح ڪيڻ جو اهو مطلب ته ڪونهي ته هو حياتيءَ جي ته رقميءَ جو جواب به صحيح ڪيدي سگهي ٿو. حياتيءَ جو نصاب ڪو انگي حسابن جو ڪتاب ڪونهي." هو سوچڻ لڳو ۽ هو انهيءَ سوچ ۾ منجهيل ٻڌتر ۾ بينو هو ته هن جي ڪنن تي ڪو آواز پيو. ڪنهن ڪيس اڙدو ۾ چيو: "سائين وڏيرا، ڏاڍي دير لڳائي ڇڏيو!" هن ڪنڌ ورائي آواز تي نهاريو. سامهون ساڳيو ٽئڪسي وارو بينو هو."

ڪهاڻيءَ جي اختتام وارن جملن مان ڪهاڻيءَ جي خوبصورت پڄاڻيءَ کان علاوه تاريخ جي ان دور جي جهلڪ ڏسي سگهجي ٿي ته اسان لاءِ ڪراچي ڇڻ پرائو شهر هوندو هئو.' ڪراچي جهڙو ڏارين جو شهر... ڏگهيون اوچيون عمارتون ٽرئفڪ جي پيهه پيهان ۾ به هو پاڻ کي اڪيلو برپٽ منجهه محسوس ڪرڻ لڳو...' هنن جيءُ جهوريندڙ جملن کان پوءِ اهو به ڏيکاريو ويو آهي ته ٽيڪسي ڊرائيور به ٻي ٻولي ٿو ڳالهائي. هيءُ هئا 1960 ۽ 1970ع وارا ڏهاڪا ۽ سنڌي ماڻهو پنهنجي ئي شهرن ۾ ايلينئيٽڊ (ويڳاڻا ڪيل) هئا. پر ان کان وڌيڪ هڪ تاريخي تلخي اها به آهي ته ڪراچيءَ ۾ غير سنڌين ڪنهن سنڌي سياستدان کي اليڪشن ۾ ووٽ ڪونه ڏنا. هن ڪهاڻيءَ 'حياتيءَ جي ته رقمي' ۾ ان ڳالهه جو اشارو هن ريت ٿيل آهي:

"يار معاف ڪجانءِ تنهنجو نالو لسٽ ۾ ڪونهي. مون ته اڳيئي چيو هو مانءِ."

الائي چو ايڏي ٻم ڳولي وانگر ڪرندڙ خبر به هن تي ڪو اثر نه ڪيو هو پڇي وينو، "ڪر خبر پنهنجا گهٽا، پراوا گهٽا؟"

"به پنهنجا به پراوا." هن وراڻيو.

"سنڌن ڪواليفڪيشن؟"

هن جي سوال جي انداز مان ظاهر هو ته هو ڏارين متعلق پڇي رهيو هو.

"ٻئي ٿرڊ ڪلاس، پر ٻنهي جون سفارشون پنهنجن کان به ڳريون هيون. بابا هتي ڪراچيءَ ۾ ووٽ ونٽا آهن."

"اهي ته هونئن ئي ڪونه ملندن، ڪٽي سڄي ڪراچي سوني ڪري ڇڏين."

هو اٿيو، موڪلائيندو، ڳرين وکن سان هوري هوري لڏندو لمندو ڏاڪڻ تان لهڻ لڳو. الائي چو هن کي تغلق هائوس جي نالي سان فيروز شاهه تغلق ياد آيو، جنهن سنڌ کي لٽي برباد ڪيو هو.

ڪهاڻيءَ جي آخري جملن ڪهاڻيءَ کي سدا بهار يعني 'ڪلاسڪ' بڻائي ڇڏيو آهي. اڄ به اسان جي روڊن رستن ۾ گهٽين تي اهڙا نالا آهن جو اسين ته پنهنجي پُرکن کان شرمسار آهيون. اسان جي وڏن سدائين ٻاهران ڪاهون ڪري ايندڙن، لٽيرن ۽ رهزنن سان مهاڏو اٽڪايو، ديس جي دنگن ۽ ننگن تان نثار ٿيا. ڪڏهن يُونانين سان ته ڪڏهن ايرانين سان، ڪڏهن عربن سان ته ڪڏهن ارغونن ۽ ترخانن سان، ڪڏهن پورچوگيزن سان ته ڪڏهن انگريزن سان، اسان جي اجداد جي ويڙهه ٿي، جن انهن جنگين ۾ سر ڏنا. اسان انهن شهيدن جي نالن کي ته ڪڏهن ياد ڪونه ڪيو، پر پنهنجي ڳوٺن جا، شهرن جا، گهٽين ۽ روڊن جا نالا رکي ڇڏيا، سڪندر آباد، قاسم آباد، محمود آباد، زيب النساءِ اسٽريٽ، بن قاسم ٽائون، شاهراهه عراق، حسرت موهاني روڊ، نواب مهابت خان روڊ، نشتر روڊ، بابر روڊ، (امر جليل جي ڪهاڻين وارو) بارينس اسٽريٽ جيڪو هاڻي جميلا اسٽريٽ ٿي ويو آهي وغيره. مطلب ته راجا ڏاهر روڊ،جيئن سينا روڊ، هيمون ڪالاڻي اسٽريٽ، امر ڀڳت ڪنور رام اسٽريٽ جو ڪونهي؟ رام باغ کي آرام باغ جو ڪيو ويو آهي؟ ڇا ان سڀ ڪجهه ٿيڻ کان پوءِ اسان سنڌين جي وڏڙن جون آتمائون آسمانن منجهان اسان ڏانهن حيرت مان ڪونه تڪينديون هونديون ته اسان هيءُ ڪهڙو ڪانئر اولاد پيدا ڪيو، جو اسان ماءُ پيءُ کي ڪُهي مارينڌڙ عربن ۽ ايرانين جا نالا هنن کي مقدس ٿا لڳن. اسان

جا وڏڙا اسان تي ڦٽڪار وجهي چوندا هوندا تہ: هنن چندن ڌرم بدلايو، ان ۾ خرابي ناهي. مسلمان سڏايائون، سو بہ چڱو ڪم، پر سنڌيت تہ نہ ڇڏين ها، جو سنڌيت اهو اڪيلو جرم آهي، جنهن ۾ اسين وڏڙا بہ لُٽجندا ۽ قتل ٿيندا رهيا آهيون ۽ هي اسان جا پوئنير بہ تباھ برباد ٿي رهيا آهن، سو هنن کي الائي جي احساس چو ڪونهي. سيد ظفر حسن رودن رستن تي پراوا ۽ اوپرا نالا لکڻ جي دانهن پنهنجي ڪهاڻي ’رات جنهين جو ماڳ‘ ۾ بہ ڪئي آهي، جيڪا ’رهيل قرض‘ جي نائون نمبر ڪهاڻي آهي، جنهن تي پاڻ اڳيان تبصرو ڪنداسين پر جنهن موضوع تي پاڻ ويچار وندي رهيا آهيون، ان جي مطابقت ۾ ڪهاڻيءَ ’رات جنهين جو ماڳ‘ جو هڪڙو اقتباس پيش ڪرڻ وقتائتو ٿيندو:

وڪٽوريا روڊ هاڻ اسلامي نالو حاجي عبدالله هارون روڊ تان ٿيندا ڪلفٽن روڊ تي مرسڊيز ، ٻين گاڏين کي اوورٽيڪ ڪندي ، ڪلفٽن تان ساڳيءَ رفتار ۾ لنگهڻ لڳي، جتي سنڌي حاڪم (ان وقت پيپلس پارٽي حڪومت)، سنڌ جي محبت ۾ سنڌي ڪتاب ۽ رسالابند ڪري هالا ڪاشيءَ جون سرون لڳايون هيون. ڪلفٽن برج اڪرنديئي ڪار هاڻي خيابان اقبال تان پي ويئي. اقبال جي نالي تي پي.اي.سي.ايڃ سوسائٽي ۾ هڪ روڊ اڳ ۾ ئي آهي، پر رڳو هڪڙي روڊ تي نالو نهي نہ ٿو. هوئن بہ جيڪو رعب ”خيابان“ لفظ ۾ آهي اهو ”روڊ“ ۾ ڪونهي. هونئن تہ هڪ ڪالوني گلشن اقبال بہ آهي. وس پڇين تہ ڪراچيءَ جي هر روڊ ، هر ڪالوني جو نالو ڪنهن نمومي اقبال تي رکي ڇڏين! باقي لطيف جو نالي ڪراچي ۾ ڳوليو نہ لڀندو. لطيف جي نالي کي ڳولڻ اصل ۾ ”ملين ڊالر ڪئسچن“ آهي !“

مٿي ڏنل اقتباس پڙهيوسين، اهو ’رهيل قرض‘ جي نائون نمبر ڪهاڻي ’رات جنهين جو ماڳ‘ جو ئي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ اوباش ماڻهن جي دوستي ڏيکاري وئي آهي. اهو بہ ڏيکاريو ويو آهي تہ اهي اوباش، امير گهراڻي جا آهن، باوجود تہ سڀ الگ الڳ ٻوليون ڳالهائيندڙ آهن جهڙوڪ پنجابي، اردو ۽ سنڌي پر ترجيحون، مفاد ۽ شوق ساڳيا اٿن، سو ٻنان پيد ياوَ جي گڏجي رنگ رليون ملهائيندا آهن. انهن سان گڏ هڪڙو غريب دوست بہ هوندو آهي پر وقت اچڻ تي ان کي مکڻ مان وار وانگر ڪڍي ٻاهر ڪندا آهن. هڪ پيري عياشيءَ لاءِ پنجن ڄڻن گڏجي، ڪنهن غريب ڇوڪريءَ کي گهرايو هئو. جنهن کي بعد ۾ گاڏيءَ مان زوريءَ لاهي شهيدن جي يادگار وٽ ڦٽو ڪيو

ويو هئو، ڪرڻ ڪان پوءِ اها ڇوڪري زخمي ٿي پئي، مري يا بچي، سا هنن پرواھ نہ ڪئي ۽ هليا ويا. مختصر اهو تہ انهن اوباشن ٻئي پيري ٽن ڇوڪرين کي ڦاسايو، گاڏيءَ ۾ انهن ڇوڪرين کي ويهارڻ کان پوءِ ُڪٽل ۽ سچي دوست جي جاءِ ڪونہ بچي. اميرن سان جُڙيل ان غريب دوست کي هڪدم ڊراپ ڪرڻ جو فيصلو ٿي ويو. ان جو منظر ڪهاڻيءَ ۾ هن ريت آهي:

”هاڻي ڪم نهڻ جا وڏا آثار ٿي نظر آيا، پر هي ٿي ڄڻا هئا ۽ هو بہ ڄڻيون، پر انهيءَ حساب جي پاسي ظاهري طرح تہ ڪنهن جو ڌيان نہ ويو هو، پر وڏيري نواز جي من ۾ اها آنڌ مانڌ نظر پئي آئي. نيٺ ان جو اظهار ڪرڻ لاءِ نذير ڪٽل سان هوريان پاسيرو ڳالهائڻ لڳو. ”يار نذير تون ڊراپ ڪري وڃ، ڏس نہ يار، ظاهر ۾ ڪم ڦاٽل آهي، اڄ مفت ۾ ڪم پيو نهي، خوش ٿي ويندو ڪتي جو پٽ، پاڻ تہ گڏيا پيا آهيون.“ اهو بہ ڳالهہ جو انداز آهي تہ جنهن جو ڪم ڪرڻو هجي ان کي گار سان ڳالهائجي تہ جيئن اڳلو جنهن جو ڪم نہ پيو ٿئي اهو انهن هڪ ٻن گارين مان خوش ٿي وڃي. ”يار سچ پڇين تہ هيءَ پرمٽ نہ ملي ها تہ هن ظاهرڪي ٽڪان بہ نہ ها. هاڻي جي پئسا نہ ٿا ملن تہ پوءِ ڪار ڇٽي ۽ پرمٽ بہ پاڻي ۾.“ وري ٻنا وراڻي جي پاڻ ئي اڳتي چوڻ لڳو: ”صدر ۾ لاهي ڇڏيندوسانءِ ڪيئن نيڪ رهندو نہ .“ نذير لاءِ ڪا چوڻ نہ هئي. جيڪي غريب، اميرن جي آسري پلبا آهن، انهن کي اهڙو ايمان برداشت ڪرڻو پوندو آهي ۽ پوءِ ڪٽي ڇوڪرين جو مامرو چو نہ هجي. هڪ هڪ گهڙي هاڻي ٽڪائيندڙ ٿي لڳي ۽ نذير نواز جي ڳالهہ مڃڻ تي ٻڌل هو.

”پر يار نواز! هڪڙو وڏي پيس تہ چا، ڪالهہ تہ پنج ڄڻا هئاسون ۽ هوڏانهن ڪالهہ هئي بہ هڪڙي!“ نذير ڪٽل اڃا بہ آسرو نہ ڇڏيو هو.

”اوهو يار کهڙيون ٿو ڳالهيون ڪرين. هوءَ پرائيويٽ هئي. پنج چا ڏھ هجن ها تہ بہ خير هو. پر يار هي تہ خانداني آهن. شوقين ٿيون لڳن. انهن کي رنڊين سان نہ پيٽ خدا جي واسطي! آئون پاڻ پيو سوچيان تہ راجا کي ڪيئن ٿارجي. خبر پوندس تہ ايئن معشوق هٿ آيا تہ دل ۾ ڪندو. ڪالهوڪو سڄو خرچ بہ تہ هن پريو هو.“

... هو جناح اسپتال جي ٻاهر اوسيئڙي ۾ بيٺا هيا. وڏيري نواز، نذير کي سمجهائي ڇڏيو هو. سمجهائي چا اڻ سڌي طرح حڪم ڏيئي ڇڏيو هو تہ واٽ تي لهي وڃي.... ايتري ۾ سامهون ٻئي ڇوڪريون واپس

پئي آيون پر هن پيري هنن سان ٽين ڇوڪري به هئي. ۽ نذير جو منهن ٻهڪي اٿيو ۽ هاڻي هن جو ڪم به ٿيڻ ڇڪو هو. ”واهه يار ٿي معشوق!“ نذير کان رڙ نڪري ويئي.

”واهه استاد، واهه جو ڪم ٿي ويو. راجا جو ڪم به ٿيڻ ويو. اڄ ڇا ياد ڪندو راجا جو ٻچو، هڪ ڏينهن ۾ ئي قرض لاهي ڇڏيومانس، وياج سميت.“ نواز، راجا جو نالو وٺي نذير جي آس تي پاڻي وجهي ڇڏيو.

هو ٽيئي ڄڻيون پوئينءَ سيٽ تي اچي وينيون ۽ هي ٽيئي اڳيان ٿي وينا ۽ ڪار رواني ٿي وئي. ڪار ڦري شارع فيصل تي آئي.

”نذير چيف منسٽر هائوس وٽ لهندين نه؟“ نواز نذير کان پڇيو.

نذير ڪو جواب نه ڏنو. نذير واٽ تي هڪ ٻول به نه ڳالهايو ۽ هو ٻئي ٽنهي ڇوڪرين سان هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪندا رهيا. چيف منسٽر هائوس جي پر واري روڊ، ڊاڪٽر ضياالدين احمد روڊ، جنهن جو اڳوڻو نالو ڪچهري روڊ هو، اتي اچي نواز ڪار بيهاري ۽ نذير در کولي ڪار مان لهڻ لڳو چپ چاپ بنا نهارڻ جي. ”چڱو يار پو رات جو ملنداسون.“ نواز، نذير جي دل رکڻ لاءِ چيو، پر نذير ڪو ڌيان نه ڏنو. نذير هڪ ٻه وکون هليو ته پويان نواز سڏ ڪيو، ”نذير اچي هي اخبارون، متان رات جو بور ٿين.“ نذير اڌوگابريءَ دل سان اخبارون ورتيون ۽ ڪار چيڪاٽ ڪندي روانو ٿي وئي.

سيد ظفر حسن جي ڪهاڻين جي مجموعي ’رهيل قرض‘ جي ڏهين ۽ آخري ڪهاڻي ’ڪِني پاڻيءَ جو تلاءُ‘ آهي. هن ڪهاڻيءَ جو اپياس ڪرڻ کان پهرين هڪڙو ٽوٽڪو ٻڌائڻ چاهيندس:

هڪڙي سائڪئاٽري هاسپيٽل ۾ هڪڙو مريض (جنهن کي عام طور تي چريو سمجهيو ويندو آهي) وڻ تي چڙهي ويو. ڊاڪٽر، گارڊز، هاسپيٽل جو ميڊيڪل سپرنٽنڊنٽ، سڀ گڏجي ويا. مريض کي چيائون ته هيٺ لهي اچ، پر مريض لهڻ کان پڙُ ڪڍي بيٺو. ڏاڍو سمجهايائون، منٿون ۽ ايلاز به ڪيائون، مريض هيٺ لهي ئي ڪونه پيو. شام ٿي وئي. پر ۾ هڪڙي وارڊ جي دريءَ مان هڪڙو ٻيو مريض (چريو) اها صورتحال ڏسي رهيو هئو ۽ چئي رهيو هئو ته ”مون کي ٻاهر ڪڍو ته مان ٿو ان وڻ تي چڙهيل سان ڳالهايان ۽ کيس لهڻ تي مجبور ڪيان.“ پر هن غريب جي ڪنهن به نه ٻُڌي. ڊاڪٽر، گارڊز، هاسپيٽل جو ميڊيڪل سپرنٽنڊنٽ، سڀ گڏجي مريض کي سمجهائڻ لڳا، پر مريض هيٺ لهڻ جو نالو ئي نه پيو وٺي. رات ٿي چڪي هئي. ميڊيڪل سپرنٽنڊنٽ

عملي کي پرپرو وٺي ويو ۽ عملي سان صلاح ڪيائين. اسٽاف اها تجويز ڏني ته گارڊ مريض کي گن ڏيکاري ۽ ڊيڄاري ته ممڪن آهي ته هو وڻ تان لهي اچي. ان ريت گارڊ کي هدايت ملي ته هو پنهنجي گن ڏيکاري مريض کي ڊيڄاري. گارڊ ايئن ئي ڪيو. مريض تي گن تاڻي،سڌي ڪندي کيس ڌمڪي ڏنائين ته ’هيٺ لهي اچ، نه ته گولي هڻندوسانءِ.‘ مريض (چرئي) گريبان کولي، ڇاتي کولي وراڻيو، ’گولي هڻندين ته ڀلي هڻ، مون کي پرواهه ناهي.‘

هاڻي ڇا ٿئي، نه لٿ ڪو ڪم ڪيو، ۽ نه ڪو ڄٽِ ئي ڪم آئي.پر ۾ هڪڙي وارڊ جي دريءَ مان اهو تماشو ڏسندڙ ٻئي مريض (چرئي) هڪ ڀيرو وري رڙ ڪئي ته ’مون کي ٻاهر ڪڍو ته مان ٿو ڳالهايانس ۽ لاهي ٿو ڏيکاريانوَ.‘

ڊاڪٽر، گارڊز، هاسپيٽل جو ميڊيڪل سپرنٽنڊنٽ، سڀ جيڪي صفا ڏئي وٺي بيٺا هئا. تن سوچيو ته ڀلا هن چرئي کي آزمائي ٿا ڏسون، من لاهي وجهيس. سو، هن کي وارڊ مان ڪڍي آيا. هن فرمائش ڪئي ته هن کي هڪڙو ڏاڙهي کُوڙڻ وارو بليڊ ڏنو وڃي. کيس شيو ڪرڻ وارو بليڊ ڏنو ويو. هن چرئي بليڊ هٿ ۾ جهلي، وڻ تي چڙهيل چرئي کي ڏيکاريندي چيو، ’اڙي او، هيءُ منهنجي هٿ ۾ بليڊ آهي، جي شرافت سان وڻ تان لهين ٿو ته نيڪ، نه ته مان بليڊ سان وڻ کي ڪپيان ٿو، ڦهڪو ڪري ڪرندين، مٽڪو ڀڄي پوندئي.‘

وڻ تي چڙهيل چرئي، گهٻراهٽ وچان رڙ ڪئي، ’اڙي جهل جهل تڪڙ نه ڪر، وڻ نه وڍ، مان هيٺ لهان ٿو.‘ڪجهه ئي لمحن ۾ وڻ تي ويٺل چريو لهي آيو. ڊاڪٽر ڏوراپو ڏنس، ”مون توکي چيو ته مٺائي کارائيندومانءِ، تو منهنجي ڳالهه ڪونه مڃي.“

ميڊيڪل سپرنٽنڊنٽ به ڌڪاري لهجي ۾ چيس، ”مون توسان ڪراچي گهمڻ جو واعدو ڪيو، تو منهنجي ڳالهه به ڪونه مڃي.“

گارڊ چيس، ”اڙي توکي مون گولي هڻڻ جي ڌمڪي ڏني، تو مٿان ان دڙڪي جو به اثر ڪونه ٿيو.“

اسٽاف مان ڪنهن پڇيس، ”توکي هڪڙي چرئي، رڳو بليڊ ڏيکاري ڊيڄاريو ته لهي اچ، نه ته وڻ کي ٿو وڍيان، ته اهو ٻڌي هڪدم لهي آئين، سو ڇو؟“

چرئي چيو، ”مٺائي کارائڻ جو ڏٿو، گهمڻ جو واعدو ۽ گوليءَ جي ڌمڪي سڀ مون لاءِ ڪُوڙ هئا. پر وڻ وڍڻ جي ڌمڪي فقط سڪٽي

ڏمڪي ڪونہ هئي، هو واقعي وڻ وڏي ڏيکاري ها، ڇو تہ هو ڇريو آهي. ڇريو ڪجهہ بہ ڪري سگهي ٿو... مان پاڻ ڇريو آهيان، مون کي خبر آهي تہ ڇريو وڻ وڏي ڏيکاري ها."

هن سڄي ٽوٽڪي مان مون کي جيڪو سبق مليو، اهو آهي تہ: ڪجهہ ڪري ڏيکارڻ لاءِ ڇريائپ جو هجڻ ضروري آهي. نارمل ماڻهو اديب رضوي وانگر ڪڏني ٽرانسپلانٽيشن جون اسپتالون ٺوري نہ رائيندو، عبدالستار ايڌي ٺورئي ٺيندو. جنهن وٽ ڇريائپ هوندي اهو ئي منصور، سرمد، بلاول، شاہ عنايت ٿيندو.... ڇريائپ، ديوانگي ۽ جنون ئي ايجادون ۽ دريافتون ڪرائيندو آهي، سيسٽائن چيپل جي ڇت جا نقش چٽڻ لاءِ مائڪل اينجلو ٽيڏو پوندو آهي. پنهنجي زندگيءَ جا مزا ۽ سک ڇڏي، ٻين جي خدمت ڪرڻ ڇريائپ ئي تہ آهي.

'ڪني پاٽيءَ جو تلاءُ' جي ڪهاڻي رمون ڇرئي جي ڪهاڻي آهي. رمون ريل جي پٽڙيءَ جي ڀرسان مسڪينن جي جهڳين واري هڪ ڪچي وسنديءَ ۾ رهندو آهي.وسندي ڪهڙي آهي، ان جو منظر ڏسون ٿا:

رات جو مينهن پيو، رهيل ڪسر بہ پوري ٿي وئي. هڪڙو هيٺالو، ٻيو جهوپڙيون، ٽيون سيارو، باقي مينهن رهيل هو، اهو بہ آڌي رات جو اچي ڪڙڪيو. صبح جو ٻونهين نہ ڏکي، مٿان وري پوڙهن جي ڪنگهہ ۽ ڪانگهارا ۽ ٻارن جا ڪيڪرات، جهڙي قيامت! پر جي قيامت بہ هڪ ڏينهن جي هجي، تہ ماڻهو ڊڄي بہ، جتي ڏهاڙي قيامت هجي، تہ پوءِ ڪهڙي سڌ تہ قيامت ڪڏهن آئي، ڪڏهن ويئي،اتي قيامت تي بہ کِل اچيو وڃي. مينهن گند کي ڦلاري وڌو آهي. اڳي تہ رڳو تلاءَ جي ڏپ نڪ ساڙيندي هئي، هاڻي تہ گهٽي گهٽي، جهوپڙي جهوپڙي ڏپ ٿي وئي آهي: پر نڪ اهڙو تہ بي نڪو آهي، حرام جو سڙي! ٽيهن سالن کان نڪ اهڙي جو اهڙو، ويتر وڌيڪ تکو ٿي ويو آهي. ڪتو بہ ايئن ڊونڊي کي نہ تاڙي، جيئن ماڻهوءَ جو نڪ. اهڙي زندگي گذاريندڙن ۾ رمون ڇريو ڪهڙو ڪردار آهي، ان جي جهلڪ ڏسون ٿا:

"هو بہ گپ ۽ گند مان لچ لچ ڪندو، گپ هاڻا پير ڪٽي تلاءَ جي ڪپ تي اچي وينو آهي. پريان ريل جا پٽا چلڪندا ڏسڻ ۾ پيا اچن. گندي ناليءَ جو پاڻي اٿلي تلاءَ ۾ پئجي رهيو آهي ۽ انهيءَ گندي ناليءَ جي سرن ٻڌل ڪپ سان واٽ آهي جتان ماڻهو هلي، ريل جا پٽا اُڪري، پڪي رستي تي پهچندا آهن ۽ اتان ٽڙي پکڙي وڏي شهر ۾ الوپ ٿي

ويندا آهن. هو انهيءَ سرن ٻڌل ڪپ پريان واٽ جي ٻوڙن منجهہ، اڏ لڪل اڏ پڌرو نظر اچي رهيو آهي.

"اڙي ڪير آهين، هتي ڇا پيو ڪرين؟ ڪجهہ تہ ڌيان ڪر. نياڻيون نماڻيون پيون لنگهن، پرپرو نہ ٿو وڃي جهنگ جو خيال..." ڪو آواز مٿان واٽ تان اچي ٿو.

"۽ توهان سڀ صبح جو قطار ڪريو وڃيو ويهو، او هن پٽي واري پاسي ۽ ريلن جون ريلون لنگهيو وڃن، اوڏي مهل لڄ ڪانہ ٿي اچيو؟!"

"اڙي رمون تہ ڪونہ آهين؟ لخلانت ٿئي."

هو بہ ٻوڙن مان هٿ ٻاهر ڪڍي جواب ۾ پوندو ٿوگهروڙي.

"اڙي ڇريا ! ريل گاڏي وارن کي ڪهڙي خبر تہ ڪير وينا آهن، توکي تہ اسين سڃاڻون ٿا نہ.""

"سڃاڻو ٿا تہ پوءِ ڇا؟ بي حيائي تہ مڙيئي بي حيائي."

"اڙي هي معامرو سڃو سڃاڻڻ ۽ نہ سڃاڻڻ جو آهي."

"سچي!"

"ٻيو نہ تہ وري، ماڻهوءَ کي رڳو پڪ ٿئي تہ فلاڻي هنڌ کو ڪونہ ٿو سڃاڻيس تہ اصل ليڪو ئي لنگهي وڃي."

"اهو ڪيئن؟"

"اهو تون نہ سمجهندين، تون تہ آهين ڇريو. واقفن ۾ هجين يا اڻواقفن ۾، ڪندين اهوئي جيڪو من ۾ ايندءِ."

هن رمون ڇرئي کي ماستر نالي هڪ ڪردار ٻڌايو تہ جيڪڏهن وسنديءَ ۾ موجود ڪني پاٽِيءَ جو تلاءُ لَٽجِي وڃي تہ پوءِ مينهن پوڻ جي باوجود، وسنديءَ ۾ پاڻي ڪونہ ايندو ۽ غريبن جا ڀُونگا ٻُڏڻ کان بچي ويندا. بس پوءِ رمون ڇريو، ڪني پاٽيءَ جي تلاءَ کي لَٽڻَ ۾ ڏينهن رات هڪ ڪري ٿو ڇڏي. هن ڪهاڻيءَ جو انت ڪهڙو ٿو ٿئي، ان لاءِ پڇاڙيءَ وارو ٽڪرو پڙهون ٿا:

رات وري ڏاڍو مينهن پيو آهي. ماڻهن رات جاڳي گذاري آهي پر پاڻي جهوپڙين ۾ گهڙڻ بدران پنتي تلاءَ ڏي وڃي رهيو آهي. صبح جو ماڻهو پنهنجيون جهوپڙيون پونگيون، ٽڪرا ٽپڙيون لڳائي ٻلائتيون پيا ڪن. هي پهريون ڀيرو آهي جو پاڻي جي ايڪڙ ٻيڪڙ ڊٻن ڪانسواءِ پاڻي ڪٿي بہ بيٺل نظر نہ ٿو اچي.

ماڻهو هوريان هوريان تلاءَ جي چوڌاري جمع ٿيندا ٿا وڃن . تلاءَ ٽمٽار

لڳو پيو آهي ۽ ٽلاءُ جو ڪنو پاڻي گٽر ۾ پئجي ان کي ابتو وهائي رهيو آهي پريان بنگلن ڏانهن. ٽلاءَ جي بچيل سچيل مٿاڇري پاڻي ۾ ٻوڙن جي پويان رمون جو لاش لڙو آهي. لڳي ٿو هن سڄي رات ويهي ٽلاءَ کي لٽيو آهي. هر ڪنهن جي اکين ۾ ڳوڙها آهن. آڪاس تي اجا ڪارا ڪڪر ڇانيل آهن پر هاڻي ڪنهن کي مينهن جو ڊپ هراس ڪونهي.

سيد ظفر حسن جي ڪهاڻين ۾ جتي قومي ۽ طبقاتي اڻ برابريءَ جو احساس ڏياريل آهي، اتي ان ظلم جي خلاف مزاحمت جا طريقا به ٻڌايل آهن. سيد ظفر حسن انهن ليکڪن منجهان هئو، جيڪي رڳو مسئلا ناهن ٻڌائيندا، پر انهن مسئلن کي منهن ڏيڻ جا گس به ڏيندا آهن ته انهن گسن تي هلڻ جي همت به بخشيندا آهن.منهنجو خيال آهي ته 'رهيل قرض' کي بيهر ڇپرائجي، جو ته سنڌ ۾ هينئر ڪهاڻي پڙهندڙ ۽ لکندڙ، ڪهاڻيءَ سان تمام گهڻو پيار ڪرڻ لڳا آهن. هيءُ ڪتاب (رهيل قرض) اهڙن شائقن لاءِ ڏاڍو لاڀائتو ٿيندو، خاص طور انهن لاءِ جيڪي ڪهاڻي لکڻ جو شوق رکن ٿا. سيد ظفر حسن جو 'رهيل قرض'، هڪ اهڙو رهيل قرض آهي، جيڪو مان سدائين پنهنجي سر تي ڪنيل سمجهندو آهيان، جو ته ڪچي وهيءَ ۾ ان ڪتاب مون کي پختو سوچڻ جي سگهه ڏني هئي. هن ڪتاب جون ڪهاڻيون مون ۽ منهنجي امان گڏ پڙهيون هيون تڏهن مان ستين درجي ۾ پڙهندو هئس ۽ فاشسٽ جنرل ضياءَ جي مارشل لا خلاف سڄي سنڌ ۽ خاص طور منهنجو دادو، ايم آر ڊي جي تحريڪ جو جوالا مُکي بڻيل هئو، اهو سال 1983ع هئو.

****

عبدالمجيد قريشي

سنڌ جو سچو هڏ ڏوکي

ظفر حسن سيد

سائين ظفر حسن سيد جڏهن 1970ع ۾ پرفيڪٽ پرنٽرز، 474 صدر حيدرآباد ۾ قائم ڪئي، اتي منهنجو اُستاد عبدالحميد قريشي فورمين ٿيو، آئون به نئون نئون ”خادم وطن“ اخبار ويجهو سوسائٽي چوڪ تي ايڊيٽر ۽ مالڪ اخبار محترم لطف الله دل جي ”خادم وطن“ اخبار مان سنڌي ڪمپوزنگ جو ڪم سکيو هئس. جيئن ته مهنجو اُستاد محترم عبدالحميد سائين جي پريس ۾ فورمين ٿيو ته مون کي به 1971ع ۾ پرفيڪٽ پرنٽرز صدر ۾ ڪمپوزيٽر (سنڌي ڪتابن جي هينڊ ڪمپوزنگ) لاءِ گهرايو. مون پنهنجي اُستاد جي حڪم ۽ وڌيڪ ڪم سکڻ جي شوق جي تڪميل لاءِ پرفيڪٽ پرنٽرز ۾ سنڌي ڪمپوزنگ لاءِ بهتر ادارو سمجهندي سروس شروع ڪئي.

سائين ظفر حسن سيد سان اتي ملاقات ٿي، سائين انتهائي سهڻا ۽ پرڪشش شخصيت جا مالڪ هئا، سائين جو پُر وقار اسٽائيل ان وقت جي سپر اسٽار محمد علي فلم اسٽار سان ڪجهه ڪجهه شبيهه ملندي هئي. سائين جا خوش گفتار ۽ ڌيرج مزاج ۽ وڏن ۽ ننڍن کي عزت ڏيڻ سائين جو نصب العين هو، جهڙي صورت سهڻي هئي اهڙي ئي سهڻي سيرت جا مالڪ هئا. آئون سائين سان وڌيڪ رابطي ۾ ان لاءِ هوندو هئس جو سائين پنهنجو سنڌي ۾ ميگزين ”ڌرتي“ ڪڍيو، ان جي ڪمپوزنگ آئون ڪندو هئس. سائين جي مزاج مطابق ته اکرن ۾ بيجا ”ڊئشون“ ۽ بيجا ”اسپيس“ وغيره پسند نه ڪندا هئا.

آئون به جيئن ته هڪ شاگرد جي حيثيت ۾ هئس ته سائين جي اداري کي پنهنجو ادارو سمجهندي سائين جي هدايتن کي سهڻي نموني دل سان هندائيندو هئس، پوءِ منهنجي ڪمپوزنگ جو معيار بهتر ٿيندو رهيو. سائين جي دوستن جي ڪتابن جي ڪمپوزنگ ۽ ٻيو جيڪو ڪم ايندو هو جيئن ته عبدالجبار جوڻيجو جو ڪتاب

”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ ۾ رسول بخش انڙ وڪيل ۽ سائين جو گڏيل رسالو ”پروڙ“ ۽ ولي رام ولڀ جو ڪتابي سلسلو ”آرسي“ پڻ آئون ڪمپوزنگ ڪندو هئس. قابليت ۽ خدمت جي جذبي سان ڪم ڪندو هئس، تنهنڪري سائين جي Good Books ۾ آئون سرفهرست هئس. اتي آئون اهو چوندس ته الله سائين وٽ محنتي ۽ مالڪن جي اداري ۾ مخلصي سان ڪم ڪندڙن جي محنت رائيگان نه ويندي آهي. الله سائين مون کي به پنهنجي پريس ”لاهوت آرٽ پرنٽرز ۽ بختاور پريس“ قائم ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. ان ڪان علاوه ماهوار ”عوامي اُمنگ“ ميگزين ۽ ويڪلي ”اُمنگ اخبار“ پڻ قائم ڪرڻ ۾ وڏيون آسانيون ۽ معاشري ۾ وڏو مان ۽ مرتبو عطا فرمايو آهي. سن ستر جي ڍاڪي ۾ سائين سائيڪل تي به ايندو هو ۽ پوءِ جلد ئي نئين ڊاٽسن ڪار گرين ڪلر جي پڻ ورتي جيڪو منهنجو فيورٽ ڪلر هو. ڪجهه وقت ڪان پوءِ خبر پئي ته سائين سنڌ يونيورسٽي ۾ اُستاد جا فرائض پڻ سر انجام ڏيئي رهيا آهن ته جيئن سنڌ جي غريب شاگردن جي سهٽي نموني تربيت ڪئي وڃي. منهنجو ايمان آهي ته انسان نيڪ نيتي ۽ ايمانداريءَ سان محنت ڪري ته ان جو ڦل الله پاڪ ان کي ضرور ڏيندو.

ظفر حسن سيد وڏي احساس وارا ۽ ڪنهن جي تڪليف ڏسي نه سگهندا هئا. جڏهن آئون سائين ظفر حسن سيد جي يونيورسٽي واري بنگلي ۾ ”عوامي اُمنگ“ ميگزين لاءِ مشورا ڪرڻ ويندو هئس، ميگزين ليٽ ٿيڻ جو سبب معلوم ڪيو، مون سائين کي حقيقت حال ٻڌائي ته: مون سال 1982ع ۾ ڪراچي جي اردو اسپيڪنگ فيملي مان شادي ڪئي آهي جيڪا حيدرآباد رهڻ کي ترجيح نٿي ڏي ! سائين چيو ته: ”آئون توهان جي فليٽ تي ايندس ۽ توهان جي Wife کي سمجهائيندس.“ سائين رابعه اسڪوائر، گاڏي کاتو حيدرآباد ۾ منهنجي فليٽ تي ۽ آيا منهنجي Wife کي ڏسندي ئي چيو ته: آپ تو اتنی سمجدار ہیں، آپ کو تو سمجھانے کی ضرورت ہی نہیں، آپ حیدرآباد میں رہیں- سائين جي هنن بن لفظن ڪري Wife ڪراچي رهڻ جو رينگٽ ڇڏيو. وڌيڪ سائين جي خاطر تواضع لاءِ گهر ۾ موجود بوتل مان Fiesta Orange جو شربت ناهي پيش ڪيو ته سائين فورا فرمايو: ”مجيد منهنجا ٻار به Fiesta Orange پسند ڪندا آهن، توهان ته 17 هين گريڊ جي آفيسر واري زندگي گذاري رهيا آهيو“ مونکي وڏي خوشي ٿي، سائين جو اهو وڏو پن هو جو هن

هڪ پنهنجي پريس جي سابقه ورڪر کي پنهنجي برابر سمجهندي تعريف ڪئي.

اُهو ئي سبب آهي جو اڄ سائين جو هونهار شاگرد (جاگرافي ڊپارٽمينٽ) محترم مختيار ملاح منهنجي پراڻي ڪلائينٽ منصور قادر جوڻيجو جيڪو ميڊم حميده کهڙو جا ڪتاب سال 1986ع ۾ منهنجي ”لاهوت آرٽ پرنٽرز“ مان ڇپائيندو هو، ان ڪان منهنجو فون نمبر وٺي مون کي Approach ڪيو ته: ”خبر پئي آهي ته توهان سائين ظفر حسن جي ويجهو رهيا آهيو، آئون سائين تي ڪتاب شايع ڪري رهيو آهيان توهان مهرباني ڪري ڪجهه مواد سائين جو ڏيو.“ اها منهنجي لاءِ وڏي اعزاز ۽ خوش قسمتي جو باعث هو ته سائين ظفر حسن سيد جهڙي شخصيت جي ويجهو آئون ناچيز سمجهيو ويندو آهيان. سائين ظفر حسن سيد جي بهترين دوست آغا شهاب الدين (رائيٽر/سابق سيڪريٽري لوڪل گورنمنيٽ سنڌ) جو رائٽ هيند HDA جو ملازم غلام حسين ميمڻ 8 مارچ 1998ع تي مون کي فون ڪري چيو ته: ”الله پاڪ خير ڪري ظفر حسن جي وفات جي خبر ٻڌي آهي توهان مهرباني ڪري معلوم ڪري ٻڌائيندا.“ مون به حيرت مان غلام حسين ميمڻ کي چيو ته آئون هڪ ڏينهن اڳ سائين ظفر حسن سان ملي آيو هئس پاڻ بلڪل نيڪ ناڪ هئا، الله پاڪ خير ڪندو وري به آئون معلوم ڪريان ٿو. مون اوڏي مهل ئي مون فون ڪيو ته سائين جي نياڻي روئڻ هارڪي لهجي ۾ ٻڌايو ته سائين گذاري ويا آهن. پوءِ مون غلام حسين ميمڻ کي فون ڪري ٻڌايو ته واقعي سائين گذاري ويا آهن ۽ آئون فورن ڄامشوري واري گهر تي پهتس ته تڏو وڇايل هو. اتي پير آفتاب شاهه جيلاني ۽ سائين جا دوست، رائيٽر ، اديب ۽ ڪليگ وڏي تعداد ۾ موجود هئا. سندس تدفين اباڻي ڳوٺ قطب شاهه لڳ موسيٰ ڪٽياڻ ٽنڊو ڄام ۾ ڪئي وئي.

بهرحال سائين ظفر حسن سيد منهنجا بهترين اُستاد ۽ محسن هئا، مون جڏهن ماهوار ”عوامي اُمنگ ميگزين“ ڪڍڻ جو پروگرام ناهيو ۽ ان جي آفيس جي افتتاحي تقريب جو اهتمام ڪيو ته سائين کي ميگزين جي مهورت ۽ خاص مهمان ٿيڻ لاءِ گذارش ڪئي پاڻ قرب جا قدم پري آيا. پر پوءِ مون سان حال اوريو ته: ”مجيد توهان ڪيڏي نه اُڪير ۽ اُميد سان مون کي دعوت ڏني، جي آئون نه اچان ها ته توهان کي ڪيڏو نه ڏک ٿئي ها، پر ڏسندڙن ٻيو پهلو ڏنو ۽ مون تي تنقيد

ڪئي ته ظفر حسن سيد هڪ اهڙي ميگزين جي مهورت ڪئي آهي جنهن جو ڪجهه حصو ”اردو“ جو پڻ آهي.

سائين ظفر حسن سيد جو وڏو وڙ ۽ احسان چئبو ته مون جهڙي ادنيٰ شخص لاءِ پاڻ ڪي تنقيد جو نشانو بڻايو. آئون زندگيءَ ۾ سائين ظفر حسن سيد جو نهايت دعاگو ۽ احسان مند رهندس، الله پاڪ در دعا آهي ته: سائين ظفر حسن سيد کي جنت الفردوس ۾ اعليٰ مقام عطا فرمائي __ (آمين)

حيدرآباد

7 سيپٽمبر 2020ع

****

ڊاڪٽر ڪرم علي رستماڻي

عظيم ڪهاڻيڪار ظفر حسن سيد

سائين ظفر حسن شاهه سان منهنجي ملاقات ضياءَ جي مارشل لا واري وقت سائين جي سنڌ يونيورسٽي واري سرڪاري بنگلي تي هڪ شام جو ٿي، سائين کي عرض ڪيم ته اسان ايل. ايم.سي ڄامشورو مان پرياٽ پبليڪيشن جي نالي سان مئگزين ڪڍي رهيا آهيون. اوهان جي رهنمائي جي ضرورت آهي، سائين صاف چيو ته ”بابا رسالي ۾ جيئي سنڌ جي خلاف ڪوبه مواد نه هلندو، اهو اوهان کي قبول هجي ته رهنمائي ڪندس.“ مون سائين جو شرط مڃيو، رسالو اسان ڪڍيو، سائين ظفر حسن شاهه کي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان عشق جي حد تائين جنون هو. پاڻ سنڌ جي انهن ٿورن اديبن، ليکڪن مان هو جن ضياءُ الحق جي مارشل لا واري وقت اهل قلم ڪانفرنس ۾ اسلام آباد شرڪت ڪرڻ کي گناهه ڪبيرا تصور ڪندي ان ڪانفرنس جو بائيڪاٽ ڪيو، جن اديبن شاعرن ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي، سائين ظفر حسن شاهه انهن کي قومي غدار سمجهندي اُنهن سان ملڻ ۽ هٿ ڏيڻ لاءِ ڪنهن وقت تائين تيار نه هو، سيد ظفر حسن شاهه جو هڪ تاريخي انٽرويو منهنجي دوست همسفر گاڏهي ۽ مون ڪيو، جيڪو سنڌ سجاڳ ۾ سائين جي وفات کان اڳ ۾ ڇپيو.

ظفر حسن شاهه سرڪاري ملازم هوندي قومي تحريڪ کي نظرياتي طرح ويجهو رهيو، پاڻ جاگرافي ڊپارٽمينٽ سنڌ يونيورسٽي ۾ استاد ۽ هيڊ آف دي ڊپارٽمينٽ هو، سيد ظفر حسن شاهه جون ڪهاڻيون مون مئٽرڪ جي زماني ۾ پڙهيون، صاف سٿرا ڪپڙا، نفيس بدن، رنگ جو گورو، قد بت پورو، اڇا چانديءَ جهڙا وار، خوبصورت چهري تي چشمو، لائيٽ گرين گاڏيءَ ۾ اڪثر پينٽ ۽ شرٽ سان منهنجي ڪلينڪ جي سامهون روڊ تان گذرندا هئا، همسفر گاڏهي ۽ مون سائين جو جيڪو انٽرويو ڪيو هو ان دوران سائين ٻڌايو هو ته سنڌي ٻوليءَ جون اخبارون ۽ رسالا ڪيتري وقت کان ڪونه پڙهان، انگريزي اخبار پڙهندو آهيان. سائين ظفر حسن شاهه ٻڌايو هو

ته مون پنهنجي لئبرريءَ جا هزارين ڪتاب ڪلچر ڊپارٽمينٽ کي وڪرو ڪيا آهن، سائين ظفر حسن شاهه سان ملي مون کي اهو معلوم ٿيو ته هي ماڻهو نهايت سچو، ايماندار، وطن دوست انسان هو، جن محض پنهنجي انفرادي سچائيءَ سان سنڌ ۽ سنڌي زبان ۽ سنڌي قوم جي خدمت ڪئي. سائين ظفر حسن شاهه سنڌي ادبي سنگت جو باقاعده عهديدار رهيو ۽ سنڌي ادبي سنگت سنڌ يونيورسٽي ڪالوني جو يونٽ سيڪريٽري آخري وقت تائين رهيو. سائين پنهنجي راءِ نهايت بي باڪيءَ سان ڏيندو هو.

سائين ظفر حسن شاهه وفات کان ڪجهه وقت اڳ مجيد قريشيءَ طرفان جاري ڪيل رسالو ”عوامي اُمنگ“ جو افتتاح ڪيو هو، اهو ڏسي مون کي حيرت ٿي ته سائين ظفر حسن شاهه ڪهڙي رسالي جو افتتاح ڪيو جيڪو سنڌي ۽ اردو ۾ گڏيل طرح شايع ٿيل هو. اها مجيد قريشيءَ جي ڪاميابي آهي، جنهن سائين ظفر حسن شاهه کان گڏيل رسالي جو افتتاح ڪرايو.

مون سائينءَ جون لکڻيون پڙهڻ چاهيون، ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو، سائين شمشير الحيدري، علي بابا ۽ ٻين دوستن سان رابطي ڪرڻ جي باوجود سائينءَ جو ڪوبه مواد ملي نه سگهيو آهي، سائين ظفر حسن مادر علمي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هزارين شاگردن کي جاگرافي بابت ۽ سنڌ بابت وطن دوستيءَ جا سبق پڙهايا. اڄ هُو جسماني طور تي موجود نه آهي، ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته سائين ظفر حسن شاهه جون لکڻيون سهيڙي هڪ ڪتاب جي صورت ۾ ڇپائڻ گهرجن، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي چڱن ڀلن اديبن کي سائينءَ جي لکڻين جي ڪابه ڄاڻ نه آهي. وطن دوست اديب، قلم ڪار ۽ شاعر ايستائين رهندا جيستائين چنڊ ۽ ستارا رهندا.

(ماهوار ”عوامي امنگ“، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

****

ربنوازناريجو

ظفر حسن جون يادون

سنڌ جي ارڏي ليکڪ سائين ظفر حسن سيد تي لکڻ وقت لفظ سات ڇڏي ٿا وڃن ۽ قلم ۾ جنبش ٿي اچيو وڃي ۽ هٿ ڏڪڻ شروع ڪن ٿا، دل ڌڙڪڻ لڳي ٿي. اکين ۾ ڳوڙهن جي برسات ازخود شروع ٿئي ٿي ۽ ذهن ۾ ڪيترائي موضوع اڀري اچن ٿا. فيصلو نٿو ڪري سگهجي ته هن جي ڪهڙي پهلوءَ تي لکجي، ڇو ته هن خاموش مجاهد جا ڪيترائي رخ آهن. غريبن سان همدرديون شاگردن جي مالي مدد اديبن جي مدد مطلب ته ظفر حسن جي شخصيت تي لکڻ مون جهڙي ناقص ماڻهوءَ کان مٿي آهي، پر ان هوندي به ڪجهه عقيدت جا گل نڇاور ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندس.

ظفر حسن هڪ انسائيڪلو پيڊيا ۽ ڊڪشنري هو. هي هڪ خاموش مجاهد پنهنجي مورچي تي بيٺل ۽ پنهنجي اصول تي قائم رهندڙ چانديءَ جيان چمڪندڙ ۽ سفيد وارن واري ماڻهوءَ جهڙو هو، جهڙو ٻاهران سهڻو ۽ اجرو تهڙو وري اندر جو صاف ۽ شفاف ۽ اهڙو وري سخي ۽ غريبن جو همدرد. مون کي هڪ ڏينهن ياد ٿو اچي ته مرحوم راهي صاحب کي دل جو دورو پيو ته ظفر حسن پهريون ماڻهو هو جنهن ڪيس اسپتال پهچايو ۽ ان جي مالي مدد ڪئي، ان کان پوءِ گهر پهچي ٽي هزار ڪٽي اچي مونکي ڏنا ته هيءَ رقم جلدي راهي صاحب کي پهچاءِ ۽ وڌيڪ حال احوال معلوم ڪري مون کي ٻڌاءِ ته ان جي لاءِ وڌيڪ ڪوشش ڪري سگهجي ته جيئن هن کي وڌيڪ تڪليف ۽ نقصان کان بچائي سگهجي.

ظفر حسن شل نه ڪنهن غريب ماڻهو جو ٻڌي ته هن کي بيماري جي حالت ۾ اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو آهي، ٻڌڻ شرط ئي اسپتال هليو ويندو هو ۽ ڊاڪٽرن سان ملي ان لاءِ معلوم ڪندو هو ۽ ان جي خرچ ۽ دوائن جي لاءِ ڪجهه رقم ڏئي چپ چاپ هليو ويندو هو. ان کان پوءِ آءٌ جڏهن سائين ظفر حسن جي تڏي وينو هوس ته هڪ نوجوان چوڪر روئندي چيو ته هاڻي منهنجي ٽيوشن جي في ۽ پڙهائي

جو خرچ ڪير ڏيندو ؟ نالي جي پڇا ڪرڻ تي خبر پئي تہ ان جو نالو عمران خان هو. ان مان معلوم ٿو ٿئي تہ غريبن جي ٻارن جون مالي مددون بہ ڪندو رهندو هو. مطلب تہ اهڙا ڪيترائي ٻار هوندا جن جي مدد ڪندڙ ظفر حسن جهڙي انسان جي گولا ۾ ٻار هاٽي ڪنهن ٻئي در واجهائيندا يا وري تعليم جهڙي زيور کان محروم رهجي ويندا. ظفر حسن جي موت ڪيترن ماڻهن کي بي يارو مددگار ڪري ڇڏيو آهي، اهڙا ماڻهو مرڻا ناهن صدين تائين زنده رهندا.

(ماهوار "عوامي امنگ"، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

****

سندرچانڊيو

سنڌ جو دلير ۽ باضمير اديب: سائين ظفر حسن

سائين منهنجا، چون ٿا تہ اديب، ٽن قسمن جا هوندا آهن: هڪڙا اديب لکندا آهن صرف ان ڪري تہ انهن کي تخليقي عمل جي ڪري شهرت ملي، ٻيا اديب لکندا آهن تہ لکڻ جي عيوض ڪين ڪو معاوضو ملي ۽ ٽيان اهڙا اديب هوندا آهن جيڪي قومن جي مسئلن، ڏکن سورن، ثقافت ۽ تاريخي ورثي کي اجاگر ۽ زنده رکڻ سان گڏ بي ضمير ماڻهن جي وجود کي جهنجهوڙڻ لاءِ لکندا آهن ۽ منهنجي خيال ۾ اهو صحيح اديب هوندو آهي. اهڙو ادب تخليق ڪندڙ سائين ظفر حسن سيد بہ هڪ آهي جيڪو نہ صرف باضمير اديب رهيو آهي پر ان سان گڏ بااصول ۽ سنڌ جو دلير ۽ غيرتمند اديب رهيو آهي.سائين ظفر حسن سيد وقت جو پابند ۽ سنڌي قوم جي حقن جي جياپي لاءِ هن سڄي زندگي جنگ وڙهي. سندس زندگي جا ڪئين يادگار تاريخي واقعا رهيا آهن. هڪ دفعي سائين ظفر حسن سيد جن ڪراچي کان اسلام آباد پي. آءِ. اي ذريعي سفر ڪري رهيا هئا ان موقعي تي سائين ايئر سفر ڪري رهيا هئا، ان موقعي تي سائين ايئر هوسٽس کي چيو تہ اخبارون ڪٺي اچ جڏهين هوءَ اخبارون ڪٺي آئي تہ ان ۾ صرف اردو ۽ انگريزي جون اخبارون موجود هيون. ان تي سائين ظفر حسن سيد پنهنجو احتجاج رڪارڊ ڪرائيندي چيو تہ مونکي سنڌي اخبار گهرجي جنهن تي جهاز جي عملي چيو تہ سنڌي اخبار اسان نہ گهرائيندا آهيون ان تي سائين ظفر حسن سيد چيو تہ جيستائين مونکي سنڌي اخبار پڙهڻ لاءِ نہ ملندي ان وقت تائين مان پنهنجو سفر ڪراچي کان اسلام آباد تائين بيهي ڪندس ۽ ان سان گڏ پي. آءِ. اي خلاف اها شڪايت پڻ بالا آفيسرن تائين ڪندس تہ سنڌي اخبارون جهازن ۾ چونہ گهرايون ٿيون وڃن. اهو ئي سبب آهي جو ان ڏينهن کان پوءِ سنڌي اخبار پي .آءِ اي جي جهازن ۾ گهرائڻ شروع ڪئي ويئي.

سائين ظفر حسن سيد هڪ قومپرست اديب هئڻ سان گڏ بااخلاق، باضمير ۽ نفيس طبيعت جا مالڪ هئا. مونکي ته سندس ڪارايل ڪيڪ جا اهي ٽڪرا اڄ به ياد آهن جيڪي ڪجهه ڏينهن اڳ هن پنهنجي هٿن سان وڏي مونکي ۽ انعام شيخ کي کارايا، پر ڪهڙي خبر ته موت جا فرشتا هن کي ايترو جلدي اسان کان جدا ڪري ويندا ۽ پوءِ مون جهڙي ناچيز کي هيڏي جبل جهڙي دلير ۽ جوشيلي عظيم انسان تي هي سٽون لکڻيون پونديون. سائين ظفر حسن سيد لاءِ هي سٽون ڪافي نه آهن. ان جي يادگيرين کي تازي ڪرڻ لاءِ سندس فن، فڪر ۽ شخصيت جي حوالي سان ڪي سيمينار ڪرائڻ گهرجن، هن جي مڙني ادبي تخليقن کي گڏ ڪري ڪتاب شايع ڪرڻ گهرجن. ظفر حسن سيد جي نالي کي ادبي اڪيڊميون، لائبريريون ۽ سنڌ يونيورسٽي ۾ ”ظفر حسن سيد چيئر“ قائم ڪري سائين جي ادب ۽ سنڌي ٻولي جي خدمتن جي اعتراف طور خراج عقيدت پيش ڪرڻ بهترين ڪم ٿيندو. سائين ظفر حسن سيد اڄ به سنڌ ڌرتي، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي قومپرست اديب هئڻ جي ڪري سنڌي اديبن ۽ سنڌي عوام جي دلين ۾ زنده آهي ۽ زنده رهندو. سندس اوچتو وڇوڙو پوري سنڌي قوم لاءِ هڪ الميو آهي. ان تي جيترو افسوس ڪجي گهٽ آهي.

(ماهوار ”عوامي امنگ“، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

****

شاهنوازجلباڻي

سائين ظفر سان گهاريل ڪجهه ساروڻيون

آءُ شاگرديءَ واري دؤر جون جيڪڏهن ساروڻيون ساريان ٿو ته جاگرافيءَ ڊپارٽمينٽ جي هڪ شخص جو چٽو عڪس منهنجي ذهن ۾ اچي ديرو ڪري ٿو، اهو عڪس سائين ظفر حسن شاهه صاحب جو آهي، جنهن کي مرحوم چوڻ جي سڪت پاڻ ۾ نه ٿو پايان. اُنهيءَ شخصيت مونکي ايترو ته متاثر ڪيو جو وري ڪڏهن اهڙي شخصيت اڄ تائين نظر ئي ڪونه آئي آهي. سائين جي شخصيت جهڙيون خوبيون ٻئي ڪنهن شخص ۾ نظر ڪو نه آيون اٿم.

1990ع جو دؤر هو، منهنجي جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ داخلا ٿي. ان ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين سائين ظفر حسن شاهه صاحب هئا. ائين سائين جن سان سڌو سنئون رابطو شروع ٿيو. جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو شاگرد هجڻ سان گڏوگڏ آءٌ شرارتي ۽ ڪامريڊي دنيا ۾ به رهيس. ان دؤر ۾ ڪلاسن جا بائيڪاٽ، سياسي جهيڙا ۽ پڙهائي ۾ خلل گهڻا رهندا هئا. سو مون به ڪافي دفعا ڪلاسن جا بائيڪاٽ ڪرايا، ڪڏهن ڪلاسن کي تالا هڻي امتحان ملتوي ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. جڏهن اها خبر سائين جي ڪن تي پئي ته مونکي گهرايائين پر ڪو به دڙڪو يا ڪاوڙ جو اظهار ڪونه ڪيائين. صرف لفظن جي اهڙي ته مار ڏنائين جو سبق اڄ تائين ياد آهي.

سائينءَ جن جو ڳالهائڻ جو انداز مانيٽو پر شخصيت جو اهڙو ته رعب ۽ دٻدٻو هوندو هُو جو ڪنهن ٻئي ڊپارٽمينٽ جي شاگرد جي همت ڪانه ٿيندي هئي ته جاگرافي ۾ اچي ڏاڍائي ڏيکاري يا ماحول خراب ڪري. سائين ظفر حسن شاهه صاحب جن سنڌ ڌرتيءَ سان تمام گهڻي محبت ڪندا هئا. پاڻ هميشه سنڌي ٻولي ڳالهائيندا هئا پوءِ ڀلي شاگرد اردو ڳالهائڻ وارو ڇو نه هجي. پاڻ هميشه ٻولي سان پيار جو اظهار سنڌي ٻولي ڳالهائي ڪندا هئا. ۽ ٻين کي سنڌي ڳالهائڻ جي تلقين به ڪندا هئا. وقت جي پابندي جي جيڪڏهن ڳالهه ڪريان ته اُن دؤر ۾ ڪوبه استاد اهڙو منهنجي نظر مان نه گذريو جيڪو وقت جو پابند هجي. پر سائين ظفر حسن شاهه صاحب ڪڏهن به ڪلاس ۾ پهچڻ

books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com

۾ دير نہ ڪئي. هميشہ ليڪچر هال ۾ وقت کان پهريائين پهچندا هئا.
پڙهائڻ جو انداز ايترو تہ سنو هوندو هُين جو ڪوبہ شاگرد ڪلاس ڇڏڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪندو هو، جو تہ سائين جن جي ليڪچر ڏيڻ ڪانپوءِ هر ڳالهہ اهڙي تہ ذهن نشين ٿي ويندي هئي جو نوٽس ٺاهڻ جي ضرورت ئي نہ پوندي هئي.

1992ع جي جنوريءَ جي پهرين تاريخ هئي. اسان شاگردن بورڊ تي نئين سال جون واڌايون لکيون يعني (Happy New Year) سائين ظفر حسن صاحب جيئن ئي ڪلاس ۾ داخل ٿيا تہ بورڊ پڙهيائون پوءِ اصل ڪلاس ڇڏي نئين سال تي ليڪچر ڏنائين.اهو سمجهايائين تہ نئون سال خوشيون ملهائڻ لاءِ ڪونہ هوندو آهي. پر نئون سال تہ اسان کي ياد ڏياري ٿو تہ زندگيءَ مان هڪ سال گهٽ ٿيو. ٻيو تہ گذريل سالن ۾ ڪيل غلطيون ۽ ڪوتاهيون نئين سال ۾ نہ ورجايون.

استاد جي حيثيت سان مهربان ۽ انصاف پسند ايترا هوندا هئا. جو جيڪڏهن ڪنهن شاگرد کي پاس ٿيڻ لاءِ ڪجهہ مارڪن جي ضرورت هوندي هئي تہ اوتريون ئي مارڪون پوري ڪلاس کي وڌائي ڏيندا هئا. تعليمي سلسلي ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن جي سفارش ڪونہ قبول ڪندا هئا.

سائين ظفر حسن شاهہ صاحب جن کي شارٽ ڪٽ کان هميشہ چڙ هوندي هئي. پاڻ سدائين سِڌي رستي تي هلڻ جي تلقين ڪندا هئا. پوءِ اهو روڊ رستو هجي يا زندگيءَ جو پيچرو.

1995ع ۾ اسان پاس آئوٽ ڪري يونيورسٽيءَ کي الوداع چيو . پوءِ سائين جن سان ملاقات تمام گهٽ رهي. سائين جن جي رهائش سنڌالاجي جي پرسان بنگلي ۾ هئي. 8 مارچ 1998ع جو مونکي سائين نبي بخش سيال صاحب جيڪي سائين جن جا پاڙيسري هئا جي گهران فون آئي تہ سائين ظفر حسن شاهہ صاحب جن هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا آهن.

اسين شاگرد لڏو، سائين جن جي ڳوٺ تدفين ۾ شريڪ ٿياسين. الله تعاليٰ کان دعاگو آهيان تہ سائين جي مغفرت فرمائين ۽ کين جنت جو اعليٰ مقام عطا فرمائين، آمين.

اڄ سائين ظفر حسن شاهہ اسان جي وچ ۾ موجود نہ آهن پر سندس سوچ، فڪر، دوستاڻي طبيعت ۽ خاص طور تي شاگردن کي سڌي راهہ تي رکڻ جو انداز هميشہ ياد رهندو.

****

رمضان شورو

ظفر حسن: سنڌي ٻوليءَ جو عاشق ۽ کرو شخص

”رباني صاحب جي آفيس ۾ گهڙياسين تہ هو ڏاڍي قربائتي نموني مليو، سڀني دوستن سان ملڻ ڪانپوءِ رباني ميز جي خاني مان هوائي جهاز جي ٽڪيٽن جو هڪ ٿهو ٻاهر ڪڍيو ۽ هڪ ٽڪيٽ ڳولي امداد حسيني ڏانهن وڌائيندي چيو تہ: امداد، هي تنهنجي اسلام آباد ۾ ضياء صاحب جي سڏايل اهل قلم ڪانفرنس جي ٽڪيٽ آهي، بابا هلڻ جي تياري وٺ .“

امداد ڪرسيءَ تان اٿي بيٺو ۽ چيائين، ”مان نہ هلندس.“

”چو نہ هلندين.“ رباني جو منهن ڪاراٽجي ويو. سڀ دوست امداد ڏانهن آفرينيءَ سان نهارڻ لڳا.

”نہ هلندس، معنيٰ نہ هلندس، ان ۾ ڪنهن حيلي حجت جي گنجائش ناهي.“ غلام رباني ڦڪائي سان ٽڪيٽ ميز جي خاني ۾ رکي ڇڏي.

اسان سان گڏ موجود ظفر حسن،رباني ڏانهن قهري نگاهن سان نهاري رهيو هو.“

هي اهي لفظ آهن، جيڪي سرڳواسي لڇمڻ ڪومل جو ”وهي ڪاتي جا پنا“ جي عنوان سان پنهنجي لکيل آتم ڪٿا جي ٽيهنهين صفحي ۾ لکيا آهن.

هتي هنن لفظن جي ذڪر ڪرڻ جو مقصد غلام رباني آگري صاحب کي گهٽ ڪري ڏيکارڻ يا سندس ضيائي مارشل لا سان سڱابندي ياد ڏيارڻ ناهي، پر اصل ۾ ذڪر ان شخصيت جي اصول ۽ رويي جو ڪرڻو آهي، جنهن کي اسين سڀ ظفر حسن جي نالي سان ڄاڻون سڃاڻون ٿا، جيڪو پنهنجي اصولي موقف تي ڄمي بيهندو هو ۽ اصولي موقف جي ڀڃڪڙي تي ڪنهن کي بہ معاف نہ ڪندو هو.

سنڌ جي هن گهڻ پاسائين انسان حيدرآباد جي ويجهو پنهنجي ئي ڏاڏي سيد ثابت علي شاهہ جي آباد ڪيل وسنديءَ ۾ سيد نظر علي شاهہ جي گهر ۾ 1937 جي آگسٽ مهيني جي ان تاريخ تي جنم ورتو،

جنهن تاريخ تي نيڪ ڏهن سالن کان پوءِ پيارو پاڪستان وجود ۾ آيو. هن پرائمري تعليم واڙڪي وسيءَ جي پرائمري اسڪول مان ورتي، ظفر حسن چوندو هو تہ ڪيس ان اسڪول ۾ پڙهڻ تي فخر آهي، پر هاڻي واڙڪي وسي واسي توڙي هن اسڪول جا استاد ۽ شاگرد چون ٿا تہ هن اسڪول کي اهو اعزاز حاصل آهي تہ هن ۾ ظفر حسن پڙهيو.

ظفر حسن هڪ ئي وقت استاد، ڪهاڻيڪار، مضمون نگار، ڊائريسٽ، مرتب، ايڊيٽر، پبلشر ۽ نقاد هو. ظفر حسن انهن سيني پهلوئن تي ڳاڻيٽي مطابق نہ پر معيار تحت ڪم ڪيو، هن "پرفيڪٽ پريس" نالي پنهنجو پبلشنگ ادارو بہ قائم ڪيو، جنهن ۾ هن ڪيترن ئي ليکڪن جا ڪتاب ايڊٽ ڪري ناهي سنواري ڇپيا، پرفيڪٽ پريس سائين محمد عثمان ڏيپلائي جي پريس کان پوءِ ٻي پريس هئي جيڪا سياسي مسئلن تي پمفليٽ ۽ اشتهارن کان سواءِ ترقي پسند ادب بہ دليري سان ڇاپيندي هئي، هن مرحوم طارق اشرف سان سهڻي ۽ ولي رام وليپ سان گڏجي "آرسي" رسالا ڪڍيا، جن جي معيار جي ساک هر پڙهيو لکيو ماڻهو ڏئي ٿو، هن "ڌرتي" ۽ "انڊلٽ ڊائجسٽ" جاري ڪيا، ڪجهہ عرصو سائنسي مواد تي مشتمل رسالي سائنس لاءِ بہ ڪم ڪيو.

سائين ظفر حسن ادب جي دنيا ۾ اچڻ جي شروعات ڪهاڻي لکڻ سان ڪئي، سندن ڪهاڻين جو مجموعو "رهيل قرض" جي عنوان سان 1981 ۾ ڇپيو.

ظفر حسن سنڌي قوم ۽ سنڌي ٻوليءَ سان بيحد عشق ڪندو هو، سائين جي ايم سيد کان پوءِ مون اهڙو عشق صرف ظفر حسن ۾ ڏٺو، هن وڏو عرصو اردو ٻوليءَ کان بائيڪاٽ ڪري ڇڏيو هو جو هو سمجهندو هو تہ سنڌي ٻوليءَ جو وڏ ۾ وڏ استحصال ڪندڙ ٻولي اردو آهي، چوندو هو تہ جڏهن بہ سنڌي قوم کي ترقي وٺرائڻ يا سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻولي بڻائڻ لاءِ ڪا تحريڪ هلي تہ ان کي اردو ٻوليءَ ۽ اردو دانن ئي نقصان رسايو آهي، ظفر حسن چوندو هو تہ اسان جي لکيل پڙهيل نوجوانن کي پنهنجي انگريزي بہ سڌارڻ گهرجي، جيئن انهن کي ڪنهن امتحان يا انٽرويو وغيره ۾ اردو ٻوليءَ جو سهارو نہ وٺڻو پوي.

آمر جنرل ضياالحق سنڌ جائي ذوالفقار علي ڀٽو کي ڦاهي ڏيڻ کانپوءِ پاڪستان جي اديبن، شاعرن، ليکڪن ۽ دانشورن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ اڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد پاران اهل قلم

ڪانفرنس جو هڪ سلسلو شروع ڪيو، ان ڪانفرنس ۾ سنڌ جي ڄاتل سڃاتل اديبن، شاعرن نہ صرف شرڪت ڪئي پر پنهنجا سٺيا ۽ انتظامي عهدا بچائڻ لاءِ ٻين کي بہ مختلف ڏپ ڏئي شرڪت ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي، ظفر حسن نہ صرف انهن جي مخالفت ڪئي پر انهن جو سماجي بائيڪاٽ ڪندي، انهن سان ڪنهن بہ قسم جي ڏيتي ليتي ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو سلسلو بند ڪري ڇڏيو، اهو سلسلو سڄي زندگي جاري رکيائين ۽ پنهنجي اصول تي ڪڏهن بہ مصلحت نہ ڪيائين.

("افيئر" رسالو، 25 فيبروري 2015ع تان ڪنيل)

****

سائين ظفر حسن

مان سائين ظفر حسن جي شاگردياڻي رهي آهيان، سائين بابت ڪيترين ئي ڳالهيون آهن، جيڪي جڏهن لکڻ ويٺي آهيان ته يادن جو هڪ سلسلو ذهن ۾ شروع ٿيو آهي. مون کي ياد ٿو پوي ته جڏهن داخلا وٺي مارئي هاسٽل ۾ رهڻ لڳس ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل ڇوڪرين سان واسطو پيو ۽ ڪچهريون ٿيون ته انهن شروعاتي ڪچهرين ۾ پهريون سوال هيءُ هوندو هو ته ڪهڙي ڊپارٽمينٽ ۾ داخلا ورتي اٿئي؟ پوءِ ائين ساهيڙين جا ٽولا نهيا پوءِ ڪي پنڌ ڪئمپس وينديون هيون ته ڪي بس جو انتظار ڪنديون هيون، عام طرح سياري ۾ مارئي هاسٽل کان وي سي هائوس، پوءِ ڪئمپس ڏانهن ويندڙ ٻه رستا علامه آءِ. آءِ. قاضي وارو ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽ وارو رنگي ٻه رنگي ٿي پوندو هو ۽ رستي ۾ ٿهڪڙا ٿهڪڙا هوندا هئا، پر اونهاري ۾ گهڻو ڪري بس جو انتظار ٿيندو هو.

مون کي ياد آهي ته اسان سيني تي سنجيدگي تاري ٿي ويندي هئي. جڏهن ڊپارٽمينٽ ويجهو ايندو هيون سين ته مون کي انهن ڏينهن جون يادگيريون چٽيون آهن ته جڏهن مون مارئي هاسٽل جي هڪ سينئر کي وڏي اعتماد سان ٻڌايو ته منهنجي داخلا جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ ٿي آهي ته هن تڪڙ ۾ چيو ته اڙي ڦاسي وئينءَ؟ وراڻيائين ته توهان جو چيئرمين ظفر حسن آهي. ان وقت منهنجا ڊپارٽمينٽ ۾ شروعاتي ڏينهن هئا مون کي خبر ڪانه هئي ته چيئرمين ڪير آهي؟ ٻئي ڏينهن مون معلوم ڪيو ته واقعي اسان جي ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين ظفر حسن آهي هاڻي مون لاءِ سوال هو ته مان ڦاسي ڪيئن ويس؟ مون مارئي هاسٽل جي سينئر کان انهيءَ سوال جو جواب معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر جواب هڪڙو ئي هو ته سائين سخت ماڻهو آهي، پر انهيءَ سخت هجڻ جي وضاحت ڪنهن وٽ به ڪانه هئي. انهن ئي شروعاتي ڏينهن ۾ منهنجي واقفيت هدايت ناريجو سان ٿي جيڪا مهنجي ڪلاس فيلو هئي ۽ مزي جي ڳالهه اها هئي ته منهنجي روم پاٽنر به ان ئي ڊپارٽمينٽ جي هئي فخر النساءِ اسان ٽئي هاسٽل ۾ خوب گلا ڪندا هئاسين جڏهن گڏ ويهي شام جو چانهه پيئندا هئاسين.

هڪ ته مان اڳ ئي لکي آئي آهيان ته ڊپارٽمينٽ ايندي ئي اسان سنجيده ٿي ويندا هئاسين. شايد احترام هو، شايد ڊپ هو، پر هاڻي پانيان ٿي ته اهو ڊپ هو انهيءَ ڊپ واري ڪيفيت ۾ جڏهن ڊپارٽمينٽ پهچبو هو ته پهرين، دعا اها هوندي هئي ته ڊپارٽمينٽ جي گيٽ کان ڪاريڊور ۽ پوءِ المارين جي ديوارن سان اسان جو نهيل گرلس ڪامن روم تائين ڪٿي سائين ظفر حسن نه گڏجي.

هتي مان هي ڳالهه واضح ڪيان ته ان وقت اسان جي ڊپارٽمينٽ ۾ گرلس ڪامن روم نه هيو پوءِ اسان 4 ڇوڪرين مان نجمه سومرو، هدايت ناريجو، فخر النساءِ ۽ درخشه ڇئي ڇئي نيٺ اهو ڪامن روم نهرايو هو، جتي ٻه ويهڻ جو ڪو خاص انتظام نه هيو. ٿوري عرصي کان پوءِ اهڙو اتفاق به ٿيو جو هفتي ۾ هڪ ٻه دفعا سائين ظفر حسن کي ڪار مان لهندي ڏسبو هو يا ڪلاس ۾ ايندي ته مون اهو به نوٽ ڪيو ته هن جي چهري تي سنجيدگي هوندي هئي، هن وقت آءٌ ياد ڪيان ٿي ته اها سنجيدگي ڏاڍي پر وقار هوندي هئي ۽ انهيءَ کي چار چنڊ سائين جي ڊريس ۽ سفيد وار لڳائيندا هئا. آهستي آهستي اسان سائين کي ڏسي رستو مٽائڻ جي بجاءِ بيهڻ لڳاسين ته اڇي ته سلام ڪيون، پوءِ ڏٺوسين ته سائين سلام به ڪري ٿو ۽ سلام ورائي به ٿو، مسڪرائي ٿو ۽ کلي به ٿو. مون کي ياد آهي ته سائين جو سفيد وارن کي هيرو جي انداز سان هٿ ڦيرڻ ۽ پر اعتماد قدمن سان ڏاڪڻ چڙهڻ ڪيترو نه شاندار ۽ باوقار هوندو هو. پر پوءِ به سائين وٽ وڃڻ ۽ ملڻ جي اسان کي همت ڪا نه ٿيندي هئي. سائين وٽ وڃڻ لاءِ ڪونه ڪو سبب يا ڪم هجڻ ضروري هو. اسان جي هڪ ٻه ڪلاس فيلو کي سائين جي آفيس مان گهڻو ڪري ايندي ويندي ڏسندا هئاسين، پوءِ خبر پئي ته هو رائيٽر آهن ۽ سائين وٽ ڪا نه ڪا لکڻي يا مضمون ڏيکارڻ لاءِ ويندا آهن. انهن ڏينهن ۾ سائين جي آفيس کان پهرين ايڊمنسٽريٽر جي آفيس هئي جتي هڪ ٽيبل تي ڪيترين ئي مارڪ ٿيل اخبارون پيون هونديون هيون، پوءِ آفيس جو اسٽاف ميمبر انهن مارڪ ٿيل خبرن کي ڪٽي پنن تي چنبڙائي پوءِ فائيل ڪندو هو. هڪ ڏينهن مان سوچيو ته ڏسان سائين ڪهڙيون خبرون ڪٽنگ لاءِ مارڪ ٿو ڪري، مون ڏٺو ته مجموعي موضوع ته سنڌ هو پر اڪثر فائيل ٿيل ڪٽنگ سنڌي ٻوليءَ بابت هيون. مونکي خبر ناهي ته اهي فائيل يا اهي ڪٽنگ هاڻي هٿيڪيون به آهن يا نه؟ ائين ڊپارٽمينٽ ۾

رهندي اسان جي سائين سان ايندي ويندي ملاقات ٿي ويندي هئي، پر سائين جي آفيس ۾ شاگردن جي رش ان وقت ٿيندي هئي جڏهن امتحانن جا فارم ڀرجندا هئا اسين سڀ شاگرد هڪ ٻئي جي مدد سان فارم ڀريندا هئاسين ته متان ڪا ڀل چُڪَ نه ٿئي مون کي ياد آهي ته هڪ ڀيري مان فارم ڪٽي ويس ته انگريزي ٻولي جا انيشل جيئن مسٽر ۽ مسز لکيل هئا انهن کان پوءِ ڊائيسٽ لائينون هيون، جتي مون پنهنجو نالو لکيو هو، سائين چيو ته بابا هيءُ آب ليڪ کان اڳ ۾ مسٽر ڪٽيو پوءِ ٻڌايائين ته آب ليڪ جي معنيٰ يا آهي ان ڪري ڇوڪرن کي مسٽر واري انيشل ڪٽڻ گهرجي. ڇوڪرين کي مسز جا انيشل تي ليڪ ڏئي ڪاٽڻ گهرجي اهڙي طرح فارم ۾ ڇپيل سڀ ڪالم سائين ڀرائيندو هو. هو چوندو هو ته ڪوبه ڪالم يا سوال خالي نه ڇڏيو، جيڪڏهن ڇپيل سوال توهان سان لاڳاپيل ڪونهي ته پوءِ انهيءَ هنڌ تي ليڪ ڏيو. پر خالي نه ڇڏيو، جاگرافي ۾ پڙهندي اها عادت اهڙي ته پڪي ٿي وئي جو جڏهن ٻارن جي داخلائن جا فارم ڀريم ته ڪڏهن به فارم ۾ نامڪمل هئڻ جو طعنو ٻڌڻو ڪونه پيو.

مون کي ياد آهي ته سائين چوندو هو ته جاگرافي جي شاگردن جا مختلف ڊپارٽمينٽ ۽ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۾ جمع ڪرايل فارم نامڪمل يا اڻ پورا هجڻ جي بنياد ڪڏهن به رد نه ٿا ٿي سگهن. هڪ ڀيري سائين پاڻ به ٻڌايو ته ڪيس هڪ واقفڪار جيڪو سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۾ نوڪري ڪندو هو، ان ٻڌايو ته اها عام ڳالهه ٿي پئي آهي ته فارم پورو ڀريل آهي ته پڪ اهو اُميدوار جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو پڙهيل آهي، پوءِ ڀلي بيچلر پاس ڪري ٻئي ڊپارٽمينٽ هلي ويو هجي، هوءَ به اها سچي ڳالهه آهي ته جاگرافي ڊپارٽمينٽ جا شاگرد فارم ڀرڻ چڱي طريقي سان سکي ويندا آهن. مون کي ياد آهي ته جڏهن مون ڊرائيونگ لائسنس جو فارم ڀريو هو ۽ لاڳاپيل آفيسر کي ڏنوهو ته هن حسب عادت بال پين هٿ ۾ کنئي ۽ غلطي ڳولڻ لڳو يا اڻ پورو هجڻ جي خيال کان پڙهڻ لڳو. عين ان وقت مون چيومانس ته توهان صحيح ڪيو، فارم ۾ ڪابه غلطي ڪانهي پوءِ به هن پورو پڙهي ۽ چيائين هيءُ پهريون فارم آهي جيڪو پورو ڀريل آهي، هن ويچاري کي ڪهڙي خبر ته اسان جي تربيت ڪنهن ڪئي آهي.

مون کي ياد ٿو پوي ته هڪ ڀيري سائين جي جنم ڏينهن جي موقعي تي اسان ڪجهه شاگردن ڦوڙي ڪري هڪ ڊائري ورتي ۽ ڏاڍي

سني نموني پيڪ ڪري سائين جي آفيس وياسين. مون کي ياد آهي ته اسان سالگرهه کان هڪ ڏينهن پوءِ ويا هئاسين. پهريان پٽيوالي جي هٿان نياپو ڪرايوسين ته شاگرد ملڻ ٿا چاهن. ٿوري دير بعد سائين ساڳئي پٽيوالي معرفت اندر سڏايو، اسان سائين کي تحفو ڏنو ۽ هيپي برٿ ڊي وش ڪيو. ان ڏينهن سائين اسان کي چانهه پياري ۽ اسان سان خوب ڪچهري ڪئي ۽ تحفن ۽ عام رواجي ڀليڪار بابت ڳالهايائين. مان هتي ڪجهه ڳالهيون ورجائينديس ته پاڻ چيائين ته سالگرهه يا ڪنهن به موقعي تي تحفا مهانگا نه پر اهڙا ڏجن جيڪي استعمال ۾ آڻي سگهجن. ائين ڪرڻ سان هڪ ته تحفي وٺندڙ کي خوشيءَ سان گڏ کي قدر فائدو به ٿيندو. پوءِ اسان کي مخاطب ٿي چيائين ته ڏسو جيئن توهان ڊائري آندي آهي اها ڪتب آڻي سگهجي ٿي. انهيءَ ڏينهن اسان کي اهو به چيائين ته ڀلي طور طريقا اسان جي سنڌي ثقافت جو حصو نه آهن پر پوءِ به اهي اسان کي قبولڻ گهرجن ۽ انهن کي اڳتي وڌائڻ گهرجن جنهن ۾ سالگرهه به اهم آهي ان ڏينهن تي هڪ ٻئي کي تحفا ڏجن ڇوته ان سان سماجي ڳانڍاپو مضبوط ٿئي ٿو. هڪ ٻئي لاءِ احترام وڌي ٿو. ان ڪانپوءِ اهو به ٻڌايائين ته شادي غمي ۾ به هڪ ٻئي ڏي وڃجي، تمام ضروري آهي. توهان به هڪ ٻئي لاءِ تحفا وٺو ڪوشش ڪيو ته هڪ ٻئي کي ڪتاب ڏيو، ان ڏينهن مون سائين ظفر حسن کي ڏاڍو شفيق ڏٺو. هن اسان کي ائين پئي سمجهايو جيئن ڪو وڏو پنهنجن ٻارن کي سمجهائيندو آهي، اسان جنهن مهل اٿياسين چيائين ته بابا توهان جي مهرباني. اڳتي هلي منهنجون ساهيڙيون بيچلر کان پوءِ ڊپارٽمينٽ ڇڏي ٻئي طرف هلي ويون. مان هڪ اڪيلي هوندي هيس، هڪ ڏينهن پٽيوالو اخبارن جو بنڊل ڏيئي ويوته مان پريشان ٿي ويس ته شايد سائين اڄ اخبارون مارڪ ڪرڻ لاءِ مون ڏي موڪليون آهن پر پوءِ پٽيوالي ٻڌايو ته سائين اخبارون اوهان کي پڙهڻ لاءِ ڏنيون آهن متان اوهان اڪيلي بور ٿيو، ان ڏينهن مان ڏاڍي خوش ٿي هيس ته سائينءَ کي ڊپارٽمينٽ ۾ ڇوڪري هجڻ ۽ ان کي مصروف رکڻ جو ڪيترو نه فڪر آهي. ايئن سال گذرندا ويا، هاڻي مان ڪڏهن ڪڏهن سوچيندي آهيان ته خبر نه آهي ته انهن شاگردن ۽ دوستن سائين جو اهو تعارف ڇو ڪرايو هو ته هو سخت استاد آهي حالانڪ مون ڪين ڏاڍو سٻاجهڙو ۽ همدرد استاد ڏٺو. هو هر هنڌ هر وقت استاد هجڻ جو فرض نڀائيندو هو.

****

پروفيسر ظهير احمد ڪلهوڙو

رهيل قرض جي موٽ

منهنجي اُستاد ”سائين ظفر حسن سيد“سان منهنجو تعلق جاگرافي ڊپارٽمينٽ، سنڌ يونيورسٽي ۾ داخلا وٺندي ئي (1992ع) ٿيو. جيڪو سائين جي زندگيءَ جي آخري گهڙين (مارچ 1998) تائين جاري رهيو. سائين جادوئي شخصيت جو مالڪ، خوبصورت، پر وقار، جاه جلال، رعبدار، نفاست ۽ شفقت سان ڀرپور، بااصول، تعليم ۽ تربيت ڏيڻ جو نرالو ۽ انوکو انداز رکندڙ هي شخص سچ پچ ته هڪ آدرشي انسان هو جيڪو دنيا جي ڪنهن نامور يونيورسٽي جو پرفيڪٽ پروفيسر لڳندو هو. سائين جو ڪتاب ”رهيل قرض“، منهنجي ڪتابن پڙهڻ واري شوق جي ڪري، ڊپارٽمينٽ ۾ داخلا وٺڻ کان اڳ پڙهيل هيو. پرمون سائين کي جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ پروفيسر طور پڙهائيندي ۽ چيئرمين طور ڊپارٽمينٽ جي ڪاروونهوار جي سرپرستي ڪندي ڏٺو. سائين پنهنجي ذات ۾ پرفيڪٽ پروفيسر ۽ پرفيڪٽ منتظم هو.

سائين سان ڪلاس روم ۾، جاگرافي جي ليڪچرس دوران ڪڏهن ڪڏهن سماج جي مختلف پهلوئن جي موضوئن تي بحث ٿيندا هئا ۽ ايئن سائين سان منهنجي ويجهڙائپ وڌندي وئي ۽ پوءِ جڏهن بي.ايس.سي جي رزلٽ آئي ته اسان جي پوري ڪلاس مان صرف آئون اڪيلو پاس ٿيو هيس. جنهن سبب به شايد سائين مونکي گهڻو پائيندو هو. هڪ دفعي سائين مونکي پنهنجي آفيس ۾ گهرائي مون کان ڪجھ ذاتي ۽ ڪجھ پڙهائي متعلق معلومات ورتي، جنهن ۾ مون پنهنجي ننڍپڻ ۾ بابا سائين کان ٻڌاٽي جي انگي حساب ۽ ايچ.وي.اٿول آلجبرا جي سکڻ جو پڻ ذڪر ڪيو. جنهن تي سائين منهنجي والد صاحب بابت پڇيو ته بابا ڇا ڪندا آهن؟ جڏهن مون پنهنجي بابا سائين جو تعارف ڪرائي ٻڌايو ته منهنجا بابا سائين پروفيسر آهن ته سائين هڪدم مونکي چيو ته اوهان جي تعليم ۽ تربيت بهتر انداز سان ٿڌهن ئي ٿيل آهي. ۽ ايئن سائين سان ويجهڙائپ اجان وڌندي وئي، ڪجھ

ڏينهن کان پوءِ سائين مونکي وري پنهنجي آفيس ۾ گهرائي هڪ ڊگهي ڪچهري جي آڇ ڪئي، جيڪا ڊپارٽمينٽ کان ٻاهر هجي . جنهن جا اصول به سائين پهريان ئي طئي ڪري ٻڌايا ته پاڻ ڊپارٽمينٽ کان ٻاهر ڪنهن هوٽل تي چانهن پيئنداسين ۽ هڪ ڊگهي ڪچهري ڪنداسين پر اصول اهو رهندو ته گاڏي سائين جي هوندي، هوٽل منهنجي مرضي جي ۽ چانهن جو بل به مونکي (ظهير) ڀرڻو پوندو. جيڪا آفر مون دل سان قبول ڪئي. هتي اهو به ٻڌائيندو هلان ته هي اُهو ٽائيم آهي جڏهن سائين ظفر صاحب ڊپارٽمينٽ جا چيئرمين نه هئا. پاڻ ان وقت جي وائيس چانسلر ڊاڪٽر نذير مغل سان ڪنهن اصولي اختلاف تي سائين چيئرمين شپ ڇڏي ڏني هئائون. ايئن سائين ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ هوٽل تي، ڊپارٽمينٽ کان ٻاهر واري اها نرالي پهرين ڪچهري تقريبا ٻن ڪلاڪن تائين هلندي رهي، جنهن ۾ سماج جي مختلف موضوعن کان علاوه عشق جو موضوع به بحث هيٺ رهيو. ايئن سائين سان منهنجي ويجهڙائپ اجان گهري ۽ گهاٽي ٿي ويئي. پوءِ سائين سان ڪچهريون ٿينديون رهيون.

سائين بحيثيت استاد پنهنجي ذاتي پسند يا ناپسند تي ڪڏهن به ڪنهن شاگرد کي فائدو يا نقصان نه ڏنو. امتحاني ڪاپين جي چڪاسڻ کان وٺي مارڪن ڏيڻ ۽ رزلٽ ٻڌائڻ تائين به سائين جو بااصول انداز هوندو هو.سائين پنهنجي سبجيڪٽ جي رزلٽ جي عارضي ڪاپي ڊپارٽمينٽ جي نوٽيس بورڊ تي لڳرائيندا هئا. ۽ ان رزلٽ شيٽ تي نوٽ لڳل هوندو هو ته جيڪڏهن ڪنهن شاگرد کي پنهنجي مارڪن متعلق يا ڪنهن ٻئي ڪلاس فيلو جي مارڪن متعلق ڪو خدشو يا شڪايت هجي ته هڪ هفتي اندر، سائين جي آفيس ۾ اچي پنهنجي ڪاپي ۽ ٻئي جي ڪاپي کي پڻ ڏسي بحث مباحثو ڪري سگهي ٿو. ايئن اسان سائين سان پنهنجي ۽ ٻين جي ڪاپين کي ڏسي بحث مباحثو ڪري هڪ ٻه مارڪون وڌرائي به ويندا هئاسين.

امتحانن جي ٽائيم تي جنهن هال ۾ امتحان ٿيندو هو، سائين ان امتحاني ڪمري ۾ پن ڊراپ خاموشي ڪرائيندو هو. امتحاني هال ۾ ڪنهن به ٽيچر ۽ ليڊي ٽيچر کي ڪنهن به اهڙي بوٽ يا سينڊل پائڻ جي اجازت نه هوندي هئي، جنهن سان ٺڪ ٺڪ جو آواز اچي. اسان شاگردن لاءِ به اهو ئي اصول هوندو هيو ته اسان به اهڙي قسم جو ڪو بوٽ نه پائي اچون جيڪو آواز ڪري. امتحان دوران ڳالهائڻ ته پري، پر

چر پر جي آواز نڪرڻ تي به سخت قسم جي پابندي هوندي هئي.

ڪلاس ۾ سائين ليڪچر دوران اسان شاگردن کي ڪڏهن ڪڏهن مختلف موضوعن تي پنهنجا خيال ٻڌائيندو هو. هڪ دفعي ليڪچر دوران امتحان ۾ ڪاپي ڪرڻ جو موضوع ڪليو. مختلف ڳالهين کان ٿيندي سائين اها ڳالهه ٻڌائي ته مان صرف اوهان کي نه بلڪ پنهنجي اولاد کي به اها ئي تربيت ڏيندو آهيان ته امتحان ۾ ڪاپي ڪرڻي ناهي. رڳو ان وقت نه جڏهن ڪاپي ڪرڻ ئي نه ڏني وڃي، بلڪ جڏهن سڀ ٻار ڪاپي ڪندا هجن پر پوءِ به اوهان کي ڪاپي ناهي ڪرڻي. ان جو عملي نمونو جڏهن سائين جي ڌيءَ انٽر جو امتحان نذرٿ ڪاليج ۾ ڏئي رهي هئي ته ان وقت جو امتحاني عملو اهو ڏسي حيران ٿي ويو ته امتحاني هال ۾ نفسانفسيءَ جي ماحول ۾ گهڻا ئي ٻار ڪاپي ڪري رهيا هئا مگر هڪ ڇوڪري بغير ڪنهن ڪاپي ڪرڻ جي، هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ جي پنهنجو پيپر ڪري رهي هئي، اهو منظر ڏسي، جڏهن ان ڇوڪريءَ کان سندس تعارف پڇيو ويو ته خبر پئي ته سائين ظفر حسن صاحب جي نياڻي هئي، سائين جي تربيت جو عملي نمونو ڏسي پورو امتحاني عملو دنگ رهجي ويو. ان وقت اها ڳالهه يونيورسٽي ۽ ڪاليجن ۾ تمام گهڻي مشهور ٿي هئي. سائين اسان کي اهو به ٻڌايو ته منهنجن ٻارن کي هارمونيم وڄائڻ جو شوق پڻ آهي، جنهن لاءِ سائين هڪ ٽيوٽر رکيو آهي جيڪو سائين جي ٻارن کي روزانه شام جو هارمونيم وڄائڻ سيکاريندو آهي.

اهڙي طرح اسان سائين جا ڪلاس وٺندي وٺندي، ايم.ايس.سي جا امتحان ڏنا ۽ رزلٽ جو انتظار ڪرڻ لڳاسين، جڏهن ايم.ايس.سي جي رزلٽ آئي ۽ مان جڏهن اها رزلٽ پنهنجي ڊپارٽمينٽ جي نوٽيس بورڊ تي ڏسڻ ويس ته اهو ڏٺم ته اها به بي.ايس.سي جي رزلٽ کان مختلف نه هئي يعني هن دفعي به مان صرف اڪيلو ئي پاس ٿيل هيس. اڃان مان اتي بيٺو ئي هيس ته ڊپارٽمينٽ جو پٽيوالو آيو ۽ مونکي چيائين ته سائين ظفر صاحب اوهان جي پڇا ڪئي هئي ۽ چيائين ته اگر ظهير نظر اچي ته مون ڏانهن موڪلجوس، مون سائين جي اهڙي نياپي تي سائين جي آفيس ڏانهن قدم وڌايا. سائين جي آفيس جي دروازي تي بيهي اجازت وٺڻ کان پوءِ اندر داخل ٿيس ۽ سلام ڪيم، سائين مونکي ويهڻ لاءِ چيو ۽ جيئن ئي مان ويٺس ته سائين پنهنجي مخصوص ۽ طنزيه انداز سان مون سان افسوس ڪندي چيو ته مان

اوهان جي ڏک ۾ برابر جو شريڪ آهيان ڇو جو اوهان امتحان ۾ پنهنجي پوري ڪوشش ڪئي ته اوهان سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ٿيو پر پوءِ به اوهان فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي ويا. مان شرمندگي کان ڪنڌ جهڪائي سوري چيو، ڇو ته مونکي ياد آيو ته فائينل ۾ سائين جو هڪڙو پيپر مون بلڪل به سنو نه ڪيو هو. ۽ ان ۾ سائينءَ مون کي پاسنگ مارڪون 33 ڏنيون هيون. هتي مان اهو به ٻڌائيندو هلان ته منهنجن چئني سالن جي ۾ اگر ڪنهن سبجيڪٽ ۾ وڌ ۾ وڌ مارڪون آهن ته اهو سائين ظفر صاحب جو سبجيڪٽ آهي، ۽ اگر ڪنهن سبجيڪٽ ۾ گهٽ ۾ گهٽ مارڪون به آهن ته اهو به سائين ظفر صاحب جو ئي آهي.ايتري ۾ سائين گهنڊي وڄائي ۽ چانهن جي ٻن ڪوپن جو چيو. چانهن آئي. سائين هڪ ڪوپ مون ڏانهن وڌايو، مان حيران رهجي ويس. ڇو جو سائين پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪنهن شاگرد کي پنهنجي آفيس ۾ ڪڏهن به چانهن نه پياريندو هو. خير سائين مونکي چيو ته اڄ اوهان ايم.ايس.سي پاس ڪري چڪا ۽ آفيشلي هاڻي اوهان منهنجا شاگرد ناهيو رهيا، سو مان اوهان کي پنهنجي آفيس ۾ چانهن پياري سگهان ٿو.

هڪ به ڏيک پيئندي مون ڏٺو ته ٽيچرس آفيسز جي ڪاريڊور مان گذرندي ڊپارٽمينٽ جي هڪ ليڊي ٽيچر ميڊم نرگس بلوچ مونکي سائين جي آفيس ۾ مون کي چانهن پيئندو ڏسي، فورن ڪاريڊور ۾ رڪجي واپس مڙندي حيرانگيءَ ۾ سائين جي آفيس ڏانهن آئي ۽ سائين کان اجازت گهري اندر اچي حيرانگي مان ڏسندي اڃان ڪجهه پڇڻ تي هئي ته ايتري ۾ سائين ڳالهه کي سمجهندي چيو ته مس بلوچ هاڻي ظهير پنهنجو شاگرد ناهي رهيو سو مان ظهير کي پنهنجي آفيس ۾ چانهن پياري سگهان ٿو. ايتري ۾ ٽين چانهن به اچي وئي. جيڪا ميڊم نرگس لاءِ هئي .هتي مان اهو به ٻڌائيندو هلان ته اڳتي هلي ان ليڊي ٽيچر مس نرگس افروز بلوچ سان منهنجي شادي ٿي.

سائين جي هڪ بهترين ايڊمنسٽريٽر هئڻ جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن ڊپارٽمينٽ جي چيئرمين ٻاران ڪو به سرڪيولر يا اهڙو ليٽر جيڪو انتظاميه ڏانهن اماڻڻو هجي ته سائين ڪلارڪ کي پين ۽ پني سان پنهنجي آفيس گهرائي پاڻ ڊڪٽيٽ ڪرائيندو هيو. ڪمال جي انگريزي ۽ ڪمال جي ڊڪٽيشن:فل اسٽاپ، ڪاما، سيمي ڪولن، انورٽيڊ ڪاماز، بريڪيٽ مطلب پوري ڊڪٽيشن

ياد ۽ اڳيان ڪلارڪ لکندو ويندو. پوءِ وري اهو ليٽر ڪلارڪ ٽائپ ڪري سائين جي ٽيبل تي رکندو...سائين ان ليٽر کي پڙهندو ۽ جيڪڏهن ڪا غلطي هوندي ته ان کي درست ڪري وري ٻيهر ٽائيپ ڪرايو ويندو تنهن کان پوءِ وڃي اهو آفيشلي رڪارڊ جو حصو ٿيندو هو. اڄ جي دور ۾ اهڙي پروقارڊڪٽيشن سان آفيشل ليٽر لکرائڻ جو ڪمال ڀريو انداز سنڌ يونيورسٽي ۾ ملڻ مشڪل آهي. اسان شاگردن جي مختلف فارم انرولمينٽ، امتحاني فارم ڀرڻ کان پوءِ سائين کان چيئرمين طور صحي وٺڻ وارو مرحلو به ڪمال جو هوندو هو. هڪ هڪ لفظ جي اسپيلنگ چيڪ ڪرڻ، فارم جي هر ڪالم کي مڪمل طور تي ڀرڻ اسان سائينءَ کان سکيو. ان وقت جي يونيورسٽي انتظاميه جنهن ملازم جي آفيشل ڪم ڪار جي تربيت ڪرائڻ مقصود هوندي هئي ته ان ملازم جي ٽرانسفر جاگرافي ڊپارٽمينٽ ڪئي ويندي هئي.

سائين جي بهترين ايڊمنسٽريشن ۾گهٽي عرصي تائين رهندي مون ڊپارٽمينٽ ۾ ٻه ٻيا ملازم به ايئن ئي پنهنجي شعبي ۾ پرفيڪٽ ڏٺا جن جو هت ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو. هڪ ڊپارٽمينٽ جو پٽيوالو اسلم جنهن کي مان ”پرفيڪٽ پٽيوالو“ سڏيندو هئس، جيڪو جاگرافي ڊپارٽمينٽ مان ئي رٽائر ٿيو. ۽ هن وقت هن دنيا ۾ اسان سان گڏ موجود ناهي. ٻيو ڪلارڪ نور محمد لغاري جيڪو به ”پرفيڪٽ ڪلارڪ “ نظر ايندو هو.

سائينءَ سان گڏ گذاريل ڊپارٽمينٽ جون پڪنڪون به يادگار آهن. بس جي اندر ڪنهن شاگرد کي سگريٽ ڇڪڻ جي اجازت نه هوندي هئي پر مزيدار ڳالهه ته جيڪڏهن بس جو ڊرائيور يا ڪلينر سگريٽ ڇڪيندڙ هوندو ته جڏهن هو سگريٽ ڇڪڻ چاهي ته بس کي روڪي سائيڊ تي بيهاري ۽ پوءِ بس کان ٻاهر وڃي سگريٽ ڇڪي اچي ۽ پوءِ اچي بس هلائي.. سائين جي هوندي بس ۾ سگريٽ ڇڪڻ جي منع هوندي هئي. جڏهن پڪنڪ تي جاگرافي ڊپارٽمينٽ کي وڃڻو هوندو هيو ته يونيورسٽي انتظاميه پريشان ٿيندي هئي ته بس جو ڊرائيور اهڙو موڪلڻو پوندو جيڪو سگريٽ ڇڪيندڙ نه هجي يا سگريٽ ڇڪڻ جو روزو رکڻ اچيس. اها ڳالهه يونيورسٽي جي ان دور جي آفيشل رڪارڊ جو حصو آهي.

سائين جو اصول پسندي ۽ ايمانداري جو اندازو ان مان لڳايو

ته 90 جي دور ۾ پگهارن جا بل مينيوئلي ڀريا ويندا هئا ۽ جيڪي استاد يونيورسٽي جي ڪالوني ۾ رهندا هئا ته انهن جي گهر جو ڪرايو، بجلي جي بل جي ڪٽوتي ۽ اگر ان استاد وٽ ايئرڪنڊيشن آهي ته هر ايئرڪنڊيشن لاءِ فڪس رقم ڪٽي ويندي هئي ان وقت سائين جي گهر ۾ ٻه ايئرڪنڊيشن هئا. سائين ايمانداريءَ سان ٻن ايئرڪنڊيشنز جا پئسا پهنجي پگهار مان ڪٽرائيندو هو. مان ذاتي طور ان وقت به ڪوڙسارن اهڙن پروفيسرن کي سڃاڻيندو هيس، جن جي گهر ۾ ٻه ٽي ايئرڪنڊيشن موجود هوندا هئا، پر انهن هميشه سرڪاري رڪارڊ ۾ هڪ ايئرڪنڊيشن ڏيکاري ۽ هڪ ئي ايئرڪنڊيشن جا پئسا پنهنجي پگهار مان ڪٽرائيندا هئا. بلڪ سائين لاءِ ڪجهه نازيبا جملا به چئي ڇڏيندا هئا. ان وقت پي.ٽي.ويءَ تان گورنمينٽ جي هڪ ايڊورٽائيز ايندي هئي ته شام 6 وڳي کان رات 9 وڳي تائين ايئرڪنڊيشنز جو استعمال گهٽ ڪيو ته سائين فڪس بل ڀرڻ باوجود ان ڳالهه تي سختيءَ سان عمل ڪندا هئا ۽ انهي ٽائيم تي ايئرڪنڊيشن نه هلائيندا هئا.

ڪليگ طور سائين کان مان تمام گهٽ عرصي ۾ تمام گهڻو ڪجهه سکيو. ڪلاس ۾ پڙهائڻ، امتحاني پيپر تيار ڪرڻ، شاگردن جون ڪاپيون چيڪ ڪرڻ، مارڪون ڏيڻ، پنهنجي ڊيوٽي ايمانداري سان ادا ڪرڻ، مطلب ته سائين جي شخصيت مونکي تمام گهڻو متاثر ڪيو ۽ سائين سان ايئن گڏ گذاريندي منهنجي ذات ۽ شخصيت ۾ به سائين جو رنگ ۽ اثر ٿيو.

سائين جي شخصيت لاءِ آخر ۾ بس ايترو چوندس ته مان سنڌ يونيورسٽي ۾ بطور ريسرچ ايسوسيئٽ 4 سال پڙهايو آهي. مهراڻ يونيورسٽي ۾ بطور وزيٽنگ ٽيچر 18 سال پڙهايو آهي، ۽ ڪاليج سائيڊ گورنمينٽ آف سنڌ ڪراچي ۽ حيدرآباد جي ڪاليج ۾ 19 سالن کان تدريس سان وابسته آهيان. مطلب ته نومبر 1997 کان وٺي اڄ تائين يونيورسٽين ۽ ڪاليجن ۾ پڙهائيندي پڙهائيندي مون کي الائي ڪيترن اهڙن پروفيسرن سان گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو جيڪي آمريڪا، يورپ، ملائيشيا، چين مطلب دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان پي.ايڇ.ڊي هئا ۽ اپگريڊ ٿيڻ کان پوءِ 21 اسڪيل تي به پهتا مگر سائين ظفر حسن صاحب واري نفاست، وقار، اٿڻ، ويهڻ، هلڻ، ڳالهائڻ، ڪپڙن پائڻ جو ڍنگ، تعليم، تربيت ڏيڻ وارو انوکو ۽ نرالو انداز، نفاست ۽

پر وقار بيهڪ مون پري پري تائين نہ محسوس ناهي ڪئي. تقريباً 5 سالن جي جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ شاگردي جي دور کي پوري ڪرڻ کان پوءِ مون پنهنجي هر استاد کان پنهنجن گذاريل 5 سالن بابت ڊائري تي رايا ورتا هئا، جنهن ۾ سائين ظفر حسن سيد صاحب جا پنهنجي هٿ اکرن سان ڊائري ۾ لکيل مون وٽ موجود آهن. هو عجيب انسان هو، هو سمپورڻ اُستاد ۽ منتظم هو ۽ سندس سحر پري شخصيت جي مٺيا جي سڳنڌ صدين تائين سماج کي واسيندي رهندي.

****

ڊاڪٽرنورچانڊيو

سائين ظفر حسن هڪ شفيق استاد

زندگي ۾ مان ڪڏهن اهو تصور نہ ڪيو هو تہ مونکي ڪو اهڙو اعزاز بہ ملندو جو مونکي سائين ظفر حسن سيد جي شخصيت تي لکڻ جو موقعوملندو. ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي مان بي ايس سي ڪرڻ کان پوءِ 1993۾ هڪ شاگرد جي حيثيت سان مان سنڌ يونيورسٽي ۾ داخل ٿيس ۽ منهنجي لاءِ فخر جي ڳالهہ هئي تہ مان پنهنجي ڳوٺ مان پهريون شاگرد هيس جنهن کي سنڌ يونيورسٽي يا ملڪ جي ڪنهن بہ يونيورسٽي ۾ داخلا جو شرف مليو. لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي استادن جي خواهش تي، مان پنهنجي لاءِ جاگرافي شعبي جي چونڊ ڪئي. ڳوٺ ۾ مون کي ڪجهہ ماڻهن پروفيسر ظفرحسن سيد لاءِ غائبانہ طور تعارف ڪرايو هيو. ڊپارٽمينٽ ۾ پهرين ڏينهن منهنجي ملاقات سائين جن سان نہ ٿي سگهي ڇاڪاڻ هو ڪافي مصروف هئا. ٻئي ڏينهن تي مونکي صبح سان پهريون ڪلاس شروع ٿيڻ کان اڳ سائين پنهنجي آفيس ۾ گهرايو، ڇا تہ سحر انگيز شخصيت هئي! ان پهرين ملاقات منهنجي مٿان سائين جن جي شخصيت جو تمام گهرو اثر ٿي پيو ۽ ان کان پوءِ ملاقاتن جو سلسلو هلندو رهيو. مونکي لکڻ ۽ پڙهڻ جو تمام گهڻو شوق هئڻ جي باوجود بہ احساس ڪمتري مان ڪڏهن سائين جن جي اڳيان اهو تاثر نہ ڏنو تہ مان بہ ڪو لکڻ پڙهڻ جو عادي آهيان.

سائين ظفر حسن سيد هڪ باضمير انسان هو، ان وقت سندس باري ۾ اهو مشهور هو تہ سندس سخت اصولن سبب اڪثر ڪري اڪيلائي پسند ڪندو آهي. ڊپارٽمينٽ ۾ شاگرن جي لاءِ بہ ڪجهہ قانون رکيل هيس، مثال طور تي ڊپارٽمينٽ ۾ شور ڪرڻ، ڏاڍيان آواز ۾ ڪلام ڳائڻ ۽ عام هوائي چپل پائي ڊپارٽمينٽ ۾ هلڻ مشڪل هوندو هيو.

ان دور ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ ڪامريڊي راڄ عروج تي هوندو هو ۽ سائين ظفر حسن سيد لاءِ اهو وڏو چئيلنج هو جو سندس ڊپارٽمينٽ ۾ ان وقت جا مشهور ڪامريڊ پڙهندا هئا؛ انهن ڪامريڊن مان اڄ ڪلهه ڪجهه قومي ۽ صوبائي سياست ۾ حصووٺي رهيا آهن. ان وقت ۾ ڪامريڊن لاءِ اهو مشهور هو ته هو بنا ڪنهن سٺي مطالعي جي به سٺيون مارڪون کڻڻ ۾ ڪامياب ٿيندا هئا، مگر انهن ڪامريڊن جو اهو فارمولو اسان سائين جي اڳيان ناڪام ٿيندي ڏٺوسين، جيتوڻيڪ انهن سڀ حيلا پڻ هلايا، جيڪي هڪ ڪامريڊ کي هلائڻ کپندا هئا.

مونکي چڱي طرح ياد آهي ته ٻئي سيميسٽر کان پوءِ يونيورسٽي ۾ مالي ڪمزوري سبب مون لاءِ وڌيڪ پڙهڻ ممڪن نه پئي لڳو ان کان پوءِ عبرت اخبار ۽ ٻين اخبارن جا چڪر پڻ لڳايم مگر تجربو نه هجڻ ڪري ڪم نه ملي سگهيو؛ مان پنهنجي دوستن، جن ۾ نور احمد ڪتري جيڪو منهنجو ڪلاس فيلو ۽ روم پارٽنر پڻ هيو ۽ ڪوثرعباسي جيڪو زولاجي ۾ پڙهندو هو انهن کي ٻڌائي چڪو هيس ته منهنجو وڌيڪ يونيورسٽي ۾ پڙهڻ ممڪن ڪونهي؛ جڏهن اها خبر سائين ظفر حسن کي پئي ته هن مون کي پنهنجي آفيس ۾ گهرائي سموري ماجرا پڇي ۽ مان سمورو قصو ٻڌايو؛ سائين حيرت مان ڏسندي چيو ته ياد رک تون پنهنجي گهر ۽ ڳوٺ وارن جي اميد آهين.

سائين جي انهن لفظن مون ۾ جڻ همٿ پيدا ڪئي ۽ پهرين سيميسٽر ۾ سٺيون مارڪون اچڻ کان پوءِ مونکي ٻڌايو ويو ته يونيورسٽي اوهان کي قرض حسنا ڏيڻ جو ليٽر موڪليو آهي. مون کي خبر ئي نه پئي ته اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ٿيو، مگر مونکي اڄ به پڪ آهي ته ان جي پويان سائين ظفر حسن جو هٿ هيو.

مونکي چڱي طرح ياد آهي ته يونيورسٽي ۾ ڪجهه مسئلو هئڻ ڪري ڪجهه ڏينهن يونيورسٽي کي موڪل ڪئي وئي؛ مان ريلوي جو ڪنسيڪشن فارم وٺي جڏهن سائين جن جي آفيس ۾ پهتس ته جيئن فارم صحي ڪرائي ريل جي ڪرايي ۾ رعايت وٺان، چاڪاڻ ته ان وقت سائين ظفر حسن سيد ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين هو. فارم سائين جي اڳيان رکيو، سائين فارم کي ڏسڻ کان پوءِ مون ڏانهن ڪاوڙ منجهان ڏٺو ۽ فارم ۾ موجود غلطين ڏانهن اشارو ڪندي چيو ته آفيس مان ٻاهر وڃي فارم کي درست ڪري اچو. مان ٻاهر وڃي

پوري ڪوشش ڪئي ته ڪا غلطي نه ڪيان ۽ ٻيهر فارم درست ڪري حاضر ٿيس، مگر هن دفعي سائين جن ناراضگي جو وڌيڪ اظهار ڪيو ۽ آفيس ۾ ويهڻ لاءِ چيو. بابا تون ڳوٺاڻو آهين، سڀاڻي جيڪڏهن ڪو اوهان وٽ ڪا رسيد يا راهداري ٺاهرائڻ اچي ته پوءِ اوهان ڪيئن ڪندو؟ هي ڏس اوهان هڪ فارم ۾ ڪيتريون غلطيون ڪيون آهن؟ سائين جي ان قسم جون نصيحتون اڄ مونکي پنهنجي پريڪٽيڪل زندگي ۾ شديد ياد اچن ٿيون.

****

پروفيسر سوجو مل ميگهواڙ

اي ڌرتي!

منهنجي پياري استاد جي پارت اٿئي.

اها بي رحم صبح منهنجي لاءِ نائين مارچ هئي. جنهن جو مان صبح سوير اٿي اجيت ڪمار سان گڏ باغ ۾ ورزش ڪري واپس گلن مان خوشبوءِ ۽ خوشي چورائي واپس گهر آيس. پوءِ يونيورسٽي ويس. دل ئي دل ۾ سوچيم ته اهي خوشيون مان پنهنجي دوستن ۾ ورهائيندس پر وقت ويري ۽ خوشين جو قاتل بڻجي مون کي مايوسيءَ جو پاڪر پيتي ڇڏيو. جيئن مان ڊپارٽمينٽ پهتس ته ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ڳاڙهن ڳلڙن جهڙن ڳلن تي لڙڪ بي مندائتي بارش وانگر وهائيندي ڏسڻ ۾ آيا. مان اهو عجيب منظر ڏسي حيران ٿي ويس. منهنجيون خوشيون هوا ۾ غم جي گرم ڦڙا ڦڙا تي اڏامي ويون جڏهن پڇڻ سان خبر پئي ته سائين ظفر حسن شاهه کي موت اسان کان پري ڪٽي ويو. جيڪو ڪڏهن واپس موٽي نه ايندو. اها خبر ٻڌي منهنجي پيرن هيٺان ڄڻ زمين ڇرڻ لڳي، مان رڙ ڪري چيو:

اي موت مئا شل موت اچئي،
تو ڪهڙا ماڻهو ماريا.

سائين هڪ حساس دل رکندڙ خوش مزاج ۽ کلڻو ملڻو انسان ۽ بي انتها فياض دل هو. جنهن جي ڳالهين مان هميشه پنهنجائپ ۽ سچائي پريل هوندي هئي. سائين ظفر حسن گهڻي وقت کان جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين پڻ رهيو. پر سائين جي اوچتي مرتئي سان سنڌ يونيورسٽي ۾ هڪ خال پيدا ٿي ويو. جيڪو ڪير به پري نٿو سگهي. سائين جي انتقال تي هر شاگرد رنو هوندو ۽ چپن تي اياز گل جون اهي سٽون ياد ايندیون:

توکان ٿيندي ڌار، ڪلندي ڪلندي يار لڙڪ لڙي پيا لار ڪري.

جيئن ريٽزل پوليٽيڪل جاگرافي جو ابو هو، پيٿاگورس مئٿميٽڪس جو ابو هو، نيوٽن فزڪس جو ابو هو. جنهن تي مان

چوندو هوس سائين ظفر حسن ”هيومن جاگرافي“ جو ابو آهي. سائين سان جڏهن مان آفيس ۾ ڪچهري ڪندو هوس تڏهن ٽائيم جي خبر ئي نه پوندي هئي ته ڪيئن گذري ويو. شايد ٽائيم جي اسپيڊ تيز ٿي ويندي هئي. سائين مون کي هميشه اها انگريزي ۾ نظم ٻڌائيندو هو جنهن جو ترجمو آهي ته:

جڏهن توهان پڙهو ٿا،
ته اهو ڏهه سيڪڙو ياد رهي ٿو،
جڏهن توهان ٻڌو ٿا
ته اهو ويهه سيڪڙو ياد رهي ٿو،
پر جڏهن اهو توهان هٿ سان ڪريو ٿا،
ته اهو نوي سيڪڙو ياد رهي ٿو.

اهو فطرت جو فيصلو آهي ته ماڻهو مري ويندا پر انهن جا ڇيل لفظ گلن جيان هوا جي هندوري ۾ رقص ڪندا آهن ۽ پوءِ پنهنجي حسن ۽ خوشبوءِ ڪان پاڻ ئي نثار ٿي ڇٽي پوندا آهن ۽ پوءِ اس انهن کي اونداهي ۽ چاندوڪي جو ڪفن پارائي لاشن جي رستن تي گهليندين آهن ۽ انهن جي خوشبوءِ جو پيام آسمان ۾ پکڙجي ويندو آهي.

سائين ظفر حسن هڪ استاد سان گڏ هڪ ارڏو ليکڪ، ڪهاڻيڪار ۽ دانشور هو. جنهن پنهنجي سڄي زندگي سنڌي ٻولي لاءِ وقف ڪري ڇڏي. مرحوم ادبي حوالي سان ڪيئي سال سنڌي ادبي سنگت سنڌ يونيورسٽي جي شاخ جو سيڪريٽري هو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جو پڻ سيڪريٽري رهيو هو. هن ڪيترن ئي مئگزينن ۾ ايڊيٽر طور ڪم ڪيو. هو تماهي مهراڻ جو ايڊيٽر رهيو. انهي کان سواءِ ڌرتي، تماهي آرسي ۽ سنگت پبليڪيشن ۾ مرتب طور ڪم ڪيو. سائين مرحوم ڪيترائي سال (پي.ٽي.وي) پروگرامن وينجهار ۽ نئين ٿهي جي ڪمپيئرنگ جو ڪم سرانجام ڏيندو هو.

مان هڪ شاگرد جي حيثيت سان سائين جي ڪنيل جنازي کي قبول نه ڪيو هو. جيئن هر ماءُ پنهنجي اولاد جي موت کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيندي آهي ته ڪو هن جو پٽ مري ويو آهي. جيڪڏهن تسليم ڪري ته اها ماءُ نه آهي. توڙي اهو جنازو اڳيان پيو هجي. ها مان سمجهان ٿو، ته سنڌي ادب جو اهو جنازو اڳيان پيو آهي پر انهي جا تخليڪار تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن ته سائين ظفر حسن مري چڪو آهي.

منهنجي ڊپارٽمينٽ وارا سڄاڻين ٿا ته اهو ڪلاس ۾ اڪيلو ڪو ٽئگور جو ناول يا شيڪسپيئر جو ڊرامو پڙهندو هوندو پر اڄ انهن جو اندازو صحيح نه هو ته مان اڄ سائين جا ليڪچر ۽ جملا دهرائي رهيو هوس سائين ڪلاس ۾ ايندي چوندو هو ته ميگهواڙ صاحب! اڄ ڪوٽ ڪونه ڏوتل آهي، ڪڏهن چوندو هو ته اڄ ڏاڙهي ڪونه لاٿل آهي. يا اڄ ڪتاب ٿورا ڪنيا اٿئي، ڇا مارڪيٽ ڪلهه بند هئي ڇا؟

اڄ اهو منهنجو پيارو استاد پري وڃي قبر ۾ پير پاتا آهن. جنهن کي الله جنت ڏئي. اي استاد! مان سمجهان ٿو ته ٻه مٽي لٽل، تنهنجي تازي قبر مان اڃا مٽي جي مهڪ ايندي هوندي. تنهنجي قبرستان مٿان پيل ڳاڙهن گلن جون پنکڙيون اڃان ڪومايون نه هونديون ۽ اڃا ٻه تنهنجي سراندي ڪان اگر بتيون ٻرنديون هونديون، هر سرد رات جي تنهائي ۾ مان تنهنجي ياد ۾ آيل ڳوڙهن جي پاڙي تي الوداع جوهي هائيڪو لکي موڪلي رهيو آهيان.

****

پروفيسر رضوان گل

ڪهاڻيڪار، ايڊيٽر، پبلشر ۽

آدرشي استاد - ظفر حسن سيد

سنڌ يونيورسٽي جي جاگرافي شعبي ۾ داخلا وٺي بي. ايس. سي پهرين سال جا ڪلاس اٽينڊ ڪرڻ شروع ڪيا هئا ته جيون هڪدم تبديل ٿي ويو هو نئون ماحول، نوان دوست، نئون شهر، اهو شهر جنهن جي هوائن روح کي تازگي بخشي اندر ۾ هڪ اتساهه پيدا ڪري ڇڏيو هو، انهن ئي شروعاتي ڏينهن جي هڪ صبح جو هلڪي گرين رنگ واري چرڪندڙ ٽويوٽا ڪرولا گاڏي جاگرافي ڊپارٽمينٽ جي مُک دروازي جي سامهون اچي بيٺي هئي، جيڪو شخص گاڏيءَ مان لٿو منهنجون نظرون بيساخته سندس پرڪشش شخصيت تي ڄمي ويون هيون مونکي ياد آهي ان وقت مان ڊپارٽمينٽ جي لان ۾ ويٺو هوس ۽ ان ئي وقت ڪويل ٻه ڪوڪو ڪري پنهنجي موجودگيءَ جو احساس ڏياري رهي هئي. چمڪندڙ بوٽ، پينٽ ۽ شرٽ جي ڪنٽراسٽ واري ٿاءِ پهريل ڊگهي قد وارو شخص جنهن جي اکين جي آڏو نظر جي عينڪ لڳل هئي. اڃا وار ٻه سندس شخصيت جي سونهن وڌائي رهيا هئا... ڇا ته رعبدار انداز ۾ ڊپارٽمينٽ ۾ سندس انٽري ٿي. مون محسوس ڪيو ته هن جي گاڏي بيهڻ سان ئي اسان جا سينيئر شاگرد هيڏي هوڏي گم ٿي ويا. اندازو ٿيو ته پڪ سان هي اسان جي ڊپارٽمينٽ جو ڪو سينيئر پروفيسر آهي. مان ان ئي لمحي تڪڙا تڪڙا قدم کڻندو سندس پويان آيس... ڪاريڊور مان ٿيندو هو هڪ آفيس ۾ داخل ٿي ويو.

مون پٽيوالي ڪان پڇيو ”هي سائين ڪير آهي؟“

پروون مٿي چڪيندي چيائين ”توکي خبر ناهي! هي سائين ظفر آهي، ڏاڍو سخت ماڻهو آهي،“ ان ڏينهن مان سائين ظفر حسن کي پهريون ڀيرو ڏٺو هو. سندس پهريون تعارف ئي دل ۾ دهشت ويهاريندڙ هو.

ڪجهه ڏينهن گذريا ته مان ڊپارٽمينٽ جي هر وقت خالي پيل نوٽيس بورڊ کي ”وال مئگزين“ طور استعمال ڪرڻ لاءِ ان وقت جي

چيئرمين پروفيسر محمد رفيق ڏناٽيءَ کان اجازت ورتي جنهن منهنجي گهڻي اصرار ڪرڻ تي نوٽيس بورڊ جو اڌ حصو وال مئگزين طور استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي. هي 1996 جي ڳالهه آهي، تڏهن فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ ۽ جاگرافي ڊپارٽمينٽ جي بلڊنگ ۾ هوندو هو. انهن کي هڪ ونگ مليل هوندي هئي پر ان ونگ ۾ هڪ ڪلاس جاگرافي شعبي جي حوالي به هو. مون وال مئگزين شروع ڪيو. پهرين دفعي سان ئي ڏاڍو سينگاري سنواري ڪجهه شعر ڪجهه نثري ٽڪرا ڪجهه چونڊ لکڻيون رنگين آرٽ ڪارڊن تي سجائي نوٽيس بورڊ جي اڌ حصي تي لڳايون، مٿان وڏن اکرن ۾ ”هفتيوار جيو وال مئگزين“ ۽ هيٺان ڪنڊ ۾ ايڊيٽر: رضوان گل به لکيو. ٻن ڪلاڪن کان پوءِ پٽيوالو آيو ڪلاس ۾ اچي پڇيائين:

”رضوان گل ڪير آهي ان کي سائين منصور ابڙو سڏي ٿو.“

منهنجي پيرن ۾ وڄي ساهه پيو ... پهريون سوال جيڪو هڪدم ذهن ۾ آيو ته اِهو سائين منصور ابڙو وري ڪو نئون استاد آيو آهي ڇا؟ ... اڳ ۾ ته ناهي ٻڌو... مان اٿي بيٺس، پٽيوالي چيو:

”اچو مون سان گڏ“ ڪلاس مان ٻاهر نڪرڻ سان ئي پڇيو مانس:

”ڪير آهي سائين منصور ابڙو؟“ ٿورو اڳتي وڌي چيائين:

”هي آهي سائين“ مان اڳتي وڌي سائين سان مليس جيڪو وال ميگ تي لڳايل لکڻين کي دلچسپيءَ سان ڏسي رهيو هو.

”هي وال ميگ توهان شروع ڪيو آهي؟“ چپن تي هلڪي مرڪ آڻيندي پڇيائين.

”جي ها سائين بلڪل مان شروع ڪيو آهي چيئرمين صاحب کان اجازت ورتي آهي“ مون وضاحتي انداز ۾ وراڻيو.

”ڪٿان جا آهيو؟“

”سر لاڙڪاڻي جو آهيان.“ مان ٿورو پراعتماد ٿيندي ٻڌايو.

”زبردست ڪم ڪيو اٿوَ، توهان جي شاعري ته پڙهي ورتي مون، خوبصورت آهي، ٻيو ڇا لکندا آهيو؟“

”سر! هفتيوار ڪالم لکندو آهيان، هڪ روزاني جاڳو ۾ ٻيو ڪڏهن هلال پاڪستان ۽ ڪڏهن عوامي آواز ۾.“

”مان منصور عالم ابڙو آهيان، هٿ وڌائيندي دوستاڻي انداز ۾ پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيائين فائن آرٽس ۾ اسسٽنٽ پروفيسر

آهيان.“

”طارق عالم ابڙو توهانجو ڇا ٿئي؟ طارق عالم جو ناول ”رهجي ويل منظر“ مان ڪالهه ئي پڙهي پورو ڪيو آهي.“ مان هڪ ساهي ۾ چئي ويس، سائين مرڪي ٻيهر هٿ هٿ ۾ ڏئي چيو ”منهنجو ننڍو ڀاءُ آهي، توهان پلي ڪلاس اٽينڊ ڪري پوءِ مون سان ملجو.“ پوءِ مسلسل منصور عالم سان ڪچهريون ٿينديون رهيون عمر جي وڇوٽيءَ باوجود پاڻ ٻئي دوست بڻجي ويا سين فري وقت ۾ مان ساڻس گڏ وڃي ويهندو هوس پوءِ علم ادب ۽ آرٽ کان وٺندي هاسٽل ۽ ڪئمپس جا قصا به ڪٽندا هيا سين ته سياست کان وٺندي ان دور ۾ ٿيندڙ ادبي جهيڙن تي به ڳالهائيندا هئاسين.

ٻن ڏينهن کان پوءِ جڏهن ”جيو وال ميگ“ تي سائين ظفر حسن جي نظر پئي ته ساڳي ريت پٽيوالو آيو مان ڪلاس اٽينڊ ڪري ٻاهر پاڻيءَ واري اليڪٽرڪ ڪولر جي پر ۾ بيٺو هوس ته مونکي سڏيندي چيائين:

”ابا رضوان گل سائين ظفر حسن ياد ڪيو اٿئي لڳي ٿو خير ناهي تنهنجو.“

ٿورو گهٻرائجي ويس قميص جا ڪالر ناهيندو مٿي ڪيل ڪفن کي هيٺ ڪري بٽڻ بند ڪندو سائين جي آفيس جي دروازي تي پهچي سائين کان اندر اچڻ جي اجازت ورتي. ڪجهه لکي رهيو هو ڪنڌ مٿي ڪري چيائين ”جي“ چيم ”سائين مان رضوان آهيان توهان سڏ ڪرايو هو.“

هٿ جي اشاري سان اندر اچڻ لاءِ سڏيائين. بيٺو رهيس. سائين ٻه ٽي سٽون لکي پوريون ڪيون. پوءِ ڪنڌ مٿي ڪري ساڳي ريت هٿ اشاري سان ويهڻ لاءِ چيائين. اسڪاءِ بليو رنگ جي شرٽ ۽ ملٽي ڪلر ٽاءِ پاتل هيس. سائين منصور عالم ابڙي وارو ساڳيو سوال ڪيو:

”ڪٿان آيا آهيو؟“

”سائين لاڙڪاڻي کان.“ مان ڌيمي لهجي ۾ وراڻيو.

”وال ميگ لاءِ الڳ ڪنهن ڪارنر ۾ بورڊ لڳرايو رفيق کي چئو. نوٽيس بورڊ ڊپارٽمينٽ جي مختلف نوٽيسز لڳائڻ لاءِ آهي.“

”ٺيڪ آهي سر“ چئي مان اٿي بيٺس. چيائين: ”ويهه، سٺو ڪم ڪيو، ٻيو ڪير اٿوَ ساٿ ۾؟“

”نه سائين ٻيو ڪوئي به ناهي. مان آرٽس فيڪلٽي ۾ ڏسي آيو هوس

اتان خيال آيو تہ پنھنجي ڊپارٽمينٽ ۾ بہ شروع ڪجي وال ميگزين، ان سلسلي ۾ سائين منصور عالم ابڙي بہ ڏاڍو اتساھ ڏنو آھي“.

”لاڙڪاڻي شھر ۾ ٿا رھو يا ڳوٺ؟“

”شھر ۾ سائين! منھنجو بابا ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ سنڌيءَ جو ائسوسيئيٽ پروفيسر آھي، ڊاڪٽر بشير احمد شاد شاعر بہ آھي. سنڌيءَ ۾ پي ايچ ڊي آھي، مان پاڻ بہ شاعري ڪندو آھيان، ڪھاڻيون ۽ ڪالم بہ لکندو آھيان.“ سائين جي ھڪ سوال جي جواب ۾ پنھنجو تعارف بہ ڪرائي ويس.

”ڊاڪٽر شاد سان ڊاڪٽر درمحمد وٽ ملاقات آھي.“ سائين جي ھر وقت سنجيدھ رھڻ واري مک تي ٻاجھ واري مُرڪ تري آئي.

پوءِ لاڙڪاڻي جي ادبي سرگرمين بابت مون کان حال احوال ورتائين. لڳ ڀڳ ويھ پنجويھ منٽ گذري ويا. ٻاھر نڪتس تہ منھنجا دوست منھنجي انتظار ۾ بيٺل ھئا تہ آخرڪار ڪھڙو مسئلو ٿي ويو جو سائين ظفر جھڙي سخت پروفيسر جي آفيس ۾ وڃي ساڍس اڌ ڪلاڪ تائين ڪچھري ڪري آيو آھيان. ٻاھر اچي مان وڏي فخر سان کين ٻڌايو تہ سائين وال ميگ جي سلسلي ۾ ميٽنگ ڪئي آھي ۽ ڏاڍو خوش آھي.

ان پھرين ڪچھري ۾ مون تي اجا تائين اھا ڳالھ مڪمل واضح نہ ٿي سگھي تہ ڪو سائين پاڻ بہ وڏو اديب ۽ ڪھاڻيڪار آھي البتہ سنڌس ڳالھين مان ايترو اندازو ضرور ٿيو تہ سائين بہ اديب آھي. لڳ ڀڳ مھينو پوءِ مان جڏھن سينٽرل لائبريري ۾ وينو ھوس تہ منھنجي ھڪ دوست سراج جيڪو آرٽس فيڪلٽي ۾ سنڌي شعبي ۾ پڙھندو ھو ۽ ڪھاڻيون پڙھڻ جو ڏاڍو شوقين ھو ڳالھين ڳالھين ۾ اھو ٻڌايائين تہ ”توھان جي ڊپارٽمينٽ ۾ جيڪو اچن وارن وارو سائين آھي نہ اھو اِھو ساڳيو ظفر حسن اٿئي جنھن جي ڪھاڻي ”سوڪڙي“ پڙھائي ھئي مانءِ.“

مان حيران ٿي ويس ساڳئي وقت بيحد خوش بہ ٿيس تہ واھ واھ ھيڏو وڏو ڪھاڻيڪار اسان جي شعبي ۾ استاد آھي ۽ اھو بہ اطمينان ٿيو تہ جاگرافيءَ جا سينيئر پروفيسر اديب بہ آھن سوبہ اھو استاد جنھن جي شخصيت جي جاذبيت کان مان پھرين ڏينھن کان متاثر ھوس. سائين ظفر حسن نہ صرف ڪھاڻيڪار پر ھڪ ئي وقت بھترين ايڊيٽر ۽ پبلشر ھئڻ کان علاوھ سنڌي ادبي بورڊ جھڙي اھم اداري جو

سيڪريٽري پڻ رھي چڪو ھو. سائين ظفر حسن جو پروفائيل انھن ئي ڏينھن ۾ ڪنھن اخبار ۾ ڇپيل انٽرويو ۾ پڙھيو ھيو، جنھن مان اھا بہ سڌ پئي تہ سائين ڪھاڻي لکڻ کان اڳ ڪھاڻيءَ جو وڏو نقاد ھو، ان ئي انٽرويو ۾ سائين ٻڌايو ھو تہ:

”ھڪ ڏينھن طارق اشرف مونکي چيو ھو تہ تون ڪھاڻيءَ تي ايترو ڳوڙ ٿو ڪرين ٻين ڪي صحيح ۽ رد ٿو ڪندو وتين تون پاڻ ڇو نہ ٿو لکين ڪھاڻي! نيٺ ڪھاڻي لکيم ۽ پھرين ڪھاڻي ”رھيل قرض“ جي نالي سان 1966 ۾ ”سھڻي“ رسالي ۾ ڇپي.“ بعد ۾ نيو فيلڊس وارن سنڌس ڪھاڻين جو مجموعو ”رھيل قرض“ جي نالي سان ڇپرايو.

ظفر حسن گھڻ پڙھيو ۽ ذھين ماڻھو ھو جنھن وٽ ڪيترائي نوان آئيڊياز ھوندا ھئا، انھن مان ھڪ تجويز اھا بہ ھئي تہ عالمي ادب مان چونڊ لکڻيون ترجمو ڪري انھن کي ڪتابي صورت ۾ ڇپايو وڃي. ان ڪم ۾ ساڻس گڏ ولي رام ولڀ بہ ھو. عالمي ادب جي سلسلي جي فقط ھڪ ڪڙي ڪتابي صورت ۾ ڇپجي مارڪيٽ ۾ آئي جنھن ۾ انتھائي ڪارائتيون لکڻيون ترجمو ڪري ڇاپيون ويون. اھو سلسلو جاري رھي ھا تہ يقينن اجا ڪيتريون ئي عالمي لکڻيون سنڌي ادب جي پڙھندڙن تائين پھچن ھا.

سائين ظفر حسن روزانو ڊائري لکندو ھو جنھن ۾ نہ صرف پنھنجي اندر جي وارتا پر ان دور جي سياسي ۽ سماجي حالتن جي حوالي سان بہ پنھنجي راءِ لکندو ھو. سنڌس لکيل اھي ڊائريون پڻ ھڪ دور جي سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي تاريخ جو اھم باب آھن. انھن ڊائرين جو ڪجھ حصو ”ظفر حسن جي ڊائري“ جي نالي سان ولي رام ولڀ ۽ ظفر جوڻيجي سھيڙي ڪتابي صورت ۾ ڇپايو آھي. سائين ظفر حسن جي ڪھاڻين جو مجموعو ”رھيل قرض“ جي نالي سان نيو فيلڊس پبليڪيشن طرفان 1981 ۾ ڇپايو ويو.

سائين ظفر حسن پنھنجي لکڻين ۾ سنڌيت جو قائل ۽ سنڌ جو عاشق سنڌي ٻوليءَ سان پيار ڪندڙ ليکڪ ھو پر مونکي حيرت ان وقت ٿي جڏھن مان سائين ظفر حسن جي بنگلي جيڪو مارئي ھاسٽل واري روڊ تي بلڪل شروعات ۾ جتي ھاڻي يونيورسٽي جي وڏي گيٽ ٺاھي وئي آھي ان جي پر ۾ ھو، ڪنھن ڪم جي سلسلي ۾ ويو ھوس تہ سنڌس گھر وارو ماحول سنڌي تہ ڇا پر انگريزي اسٽائيل پي لڳو...

مما پپا ڏيڊ چوندڙ ٻار... شايد سندس پائرن جا ها جيکي گھٽي قدر سائين سان گڏ بنگلي ۾ رهندا ها، پلي نسل وارا ڪتا بہ پاليل هئا، حيرانگي تڏهن بہ وڌي وئي جڏهن سائين جي گھر ۾ ٻار هڪ ٻي سان اردو ۾ ڳالهائي رهيا هئا، شايد سندس پرسان واري گھر ۾ رهندڙ اردو ڳالهائيندڙ هئا. اهو سبب هو جو انهن جي ٻارن سان سائين جن جا ٻار بہ اردو ڳالهائي رهيا هئا.

سائين ظفر ٽائيم جو پابند هوندو هو. ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ٻڌائيندو آهي تہ "ظفر حسن ۽ مونکي هڪ پروگرام ۾ صدر ۾ خاص مهمان طور وڄڻو هو. ٽائيم رکيل هو 5 وڳي جو اسان ٻئي ٺيڪ 5 وڳي پنڊال ۾ داخل ٿيا سين خالي ڪرسيون پيل هيون، ان وقت ڪرسيون صاف ڪندڙ همراهہ ٻڌايو تہ منتظمين هاڻي پنڊال تيار ڪري گھر ڏانهن تيار ٿيڻ لاءِ ويا آهن، اسان سندن اڌ ڪلاڪ تائين انتظار ڪيو پوءِ مان ۽ ظفر اسٽيج تي چڙهي ويناسين لائوڊ اسپيڪر هلرائي ظفر خاص مهمان طور تقرير شروع ڪئي ڪجهہ ماڻهو پنڊال ۾ اچي ويا ان ڪانپوءِ مان صدارتي خطاب ڪيو. منتظمين بہ اچي ويهي رهيا، ائين اسان ٻنهي پنهنجون تقريرون ڪري جيترا وينل ها انهن ڪان تاڙيون وڄرائي اسٽيج تان لهي آيا سين."

سائين ظفر جيتوڻيڪ باظابطہ اسانکي ڪو بہ سبجيڪٽ نہ پڙهايو پر ابتدائي ڏينهن ۾ ڪجهہ ڏينهن سائين اسان کي تعارفي ليڪچر ڏنا اهي ليڪچر فقط جاگرافيءَ جا ئي نہ پر فلسفي، سياسي اٿل پٿل، سماجي معاملن کان ويندي زندگيءَ جي روز مرهہ وارن موضوعن تي مشتمل هئا. جيتوڻيڪ سائين جونيئر ڪلاس نہ وٺندو هو پر اها اسان جي خوش قسمتي هئي جو هن اسان جا ابتدائي ڪلاس ورتا ۽ اهو ئي سبب هو جو مون ڊپارٽمينٽ تبديل نہ ڪرايو، نہ تہ مونکي ڪمپيوٽر سائنس ۾ داخلا وٺڻي هئي ان دور ۾ ڪنهن بہ ڊپارٽمينٽ مان ٻي ڊپارٽمينٽ ۾ وڃڻ لاءِ ٻنهي شعبن جي چيئرمين کان فقط اين او سي وٺبي هئي. جاگرافيءَ جو جيڪو بنيادي تعارف ۽ فزيڪل جاگرافيءَ جي چيپٽرس جو جيڪو تعارف سائين ظفر ڪرايو اهو ٻڌي جاگرافيءَ سان اهڙي لنئون لڳي وئي جو اڄ تائين ان سحر مان نہ نڪتاسين. حسين ماٿريون، جُھڙ، آبشار، شفاف پاڻيءَ ۾ ليٽڙيون پائيندڙ ننڍڙيون پٿريون، زلزلا، ميدان ۽ جبلن جي وچ مان ور وڪڙ ڪري ايندڙ درياهہ چا تہ منظرڪشيءَ سان ڀرپور ليڪچر هئا جهڙو

ڪوئي ڪهاڻيڪار ڪهاڻيءَ ۾ منظر نگاري ڪندو هجي. سائين تہ هو ئي ڪهاڻيڪار. سائين ڊپارٽمينٽ جي ڪاريڊور ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي بہ پٺي چپل سان ڏسي وٺندو هو تہ ڪيس سڏي چنڊ پٽيندو هو ۽ وارننگ ڏيندو هو تہ ٻي ڀيري بہ پٺي چپل پائي ڊپارٽمينٽ آيو آهين تہ ٻاهر ڪڍي ڇڏيندو ماڻ. مونکي ياد آهي تہ هڪڙو مولوي هوندو هو اسان کان سينيئر هو ان کي ان معاملي تي ڏاڍو چيائين پر هن جو بہ قسم کنيل هو آخر تائين چپل ۾ ئي ايندو رهيو. ظفر حسن جي ڳاڌيءَ تي ڪو هٽ ڦيري يا ٽيڪ ڏئي بيٺو هجي پوءِ ان جو خير ناهي جي پڇڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو تہ ٺيڪ نہ تہ اهڙا دڙڪا ڪائيندو جو منجهند جي ماني ڪونہ هلندس. ڊپارٽمينٽ جي ورانڊي ۾ هو اسان کي بيهاري پڇندو هو "هي شرٽ ۽ پينٽ ڪيئن پائي آيو آهين؟ آهي ڪو ٻنهي ۾ ڪنٽراسٽ؟" چوندو هو "ڪهڙي بوٽ تي ڪهڙا جوراب پائڻ گهرجن ۽ ڪهڙي شرٽ تي ڪهڙي ٽاءِ ... اهو توهان يونيورسٽيءَ جي شاگرد هئڻ باوجود بہ نہ ٿا ڄاڻو تہ پوءِ ڪٿي وڃي سڪنڊئو ڪير ٻڌائيندو اهي ڳالهيون توهان کي؟ پينٽ شرٽ تي بيلٽ نہ پاتل هوندو تہ سائين ان کي بيهاري سمجهائيندو هو "بابا هر شيءِ جو پنهنجو ڊيڪورم هوندو آهي، ائين بس ڳوٺ مان نڪري ٿا اچو پائڻ ۽ ڪائڻ جا بہ ڪي آداب هوندا آهن اهي هتان سکي ويندئو تہ سڄي زندگي ڪم ايندوَ."

سائين ظفر حسن سان اسان تمام ٿورو وقت گذاريو پر هن جاگرافيءَ سان گڏ اسان کي جيڪي زندگيءَ جا سبق سيکاريا سي اڄ تائين ڪم اچي رهيا آهن پل تہ هو ٻين لاءِ هڪ چيڙاڪ پروفيسر هجي پر مون سميت الائي ڪيترن شاگردن لاءِ هڪ آدرشي استاد هو جنهن جي شخصيت جا سڀ رخ پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪائيندڙ هئا، هو جاگرافي شعبي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرار طور اپائنٽ ٿيو ۽ شعبي جي چيئرمين جي ڪرسيءَ تي ويهي بہ علم جي آبياري ڪيائين. اهڙا استاد جيڪي حقيقي رهنما بہ هجن سي جيون جي هر لمحي ۾ ياد رهن ٿا. سائين ظفر حسن جي سموري زندگي جستجو ۾ گذري، ورچي ويهڻ سندس مزاج ۾ ئي شامل نہ هو. شايد اهو 1998 جو سال هو اسان معمول موجب هاسٽل کان نڪري اچي ڊپارٽمينٽ پهتا سين تہ سائين جي وفات جي خبر ملي جيڪا خبر اسان جي لاءِ ڪنهن وڄ ڪرڻ کان گهٽ نہ هئي.

****

مختيار احمد ملاح

ظفر حسن سيد جو

سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار

سيد ظفر حسن جو سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾ تمام وڏو ڪردار آهي، جيڪو شايد اڄ جي نوجوان اديبن جي ڄاڻ کان اوجهل آهي. هو ڪهاڻيڪار، خاڪا نويس، مضمون نگار، نقاد، ايڊيٽر، پبلشر، مترجم ۽ ادب پرور شخص هو. وچ ۾ 1977ع کان 1979ع تائين سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري به ٿي رهيو. سندس سموري زندگي لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ گذري. سندس هن وقت تائين به ڪتاب ”رهيل قرض“ (ڪهاڻيون 1981ع) ۽ ”ظفر حسن جي ڊائري“ (2003ع) شايع ٿيل آهن، جڏهن ته اڃان سندس ڪيترو اهڙو مواد آهي، جنهن کي گڏ ڪري شايع ڪرائي سگهجي ٿو، مثال طور: سندس ڪهاڻين جو ڪليات (طبعزاد ۽ ترجمو ڪيل)، سنڌي رسالن ۽ اخبارن ۾ مضمون، آرٽيڪل ۽ اخباري خط ۽ 30 کن ڊائريون، ڊان اخبار ۾ انگريزيءَ ۾ لکيل آرٽيڪل ۽ ايڊيٽر جي نالي تي لکيل خط وغيره. ادبي دنيا ۾ سندس خدمتن جا الڳ الڳ پهلو آهن، جن کي مختصر نموني هيٺين ريت پيش ڪري سگهجي ٿو:

بحيثيت ڪهاڻيڪار

سيد ظفر حسن جو سنڌي ڪهاڻيءَ جي ترقيءَ ۾ تمام اهم ڪردار آهي، جيڪو نقادن جي اپياس هيٺ نه آيو آهي. سندس سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ٽن قسمن جو يوگدان آهي. پهريون بحيثيت ڪهاڻيڪار، ٻيو هن”آرسي“، ”ذرتي“، ”عالمي ادب“، ”سهڻي“ جهڙا شاندار رسالا جاري ڪيا، جن ۾ معياري ڪهاڻين کي شامل ڪري هڪ نئين ٽريند کي متعارف ڪيو، ٽئين طرف ڪهاڻين تي تنقيد جي حوالي سان به هن تمام وڏو ڪم ڪيو. معياري افسانوي ادب کي سنڌي ٻوليءَ ۾ مٿين رسالن جي معرفت آندو. انهن تنقيدي لاڙن جي ڪري هو خود به هڪ ڪهاڻيڪار ٿي اڀريو.

سندس پهرين ڪهاڻي ڪاليج مخزن ”قليلي“ ۾ 1955ع ڌاري شايع ٿي هئي. پر باقاعدي لکڻ جي شروعات 1964 کان ڪيائين، جڏهن سندس ترجمو ڪيل ڪهاڻي”قصو حاتم طائيءَ جي لاهور اچڻ جو“ ”سارنگ“ رسالي ۾شايع ٿي. پاڻ سهڻي رسالي سان به منسلڪ رهيو، جو ته سندس اڪثر ڪهاڻيون سهڻي رسالي ۾ شايع ٿيون. ظفر حسن پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ ڪهاڻين جي لکڻ بابت چيو ته ”هڪ ڏهاڙي طارق اشرف مون سان بحث ڪيو ته تون ڪهاڻين تي ايترو گوڙ ۽ ٻين جي ڪهاڻين کي رد ۽ صحيح ڪندو ٿو وتين. تون پاڻ چو نه ٿو لکين. نيٺ ڪهاڻي لکيم.“ سندس همعصر ڪهاڻيڪارن ۾ ماڻڪ، علي بابا، عبدالقادر جوڻيجو، عبدالحق عالماڻي، شوڪت حسين شورو، ممتاز مهر، مشتاق احمد شورو، مدد علي سنڌي، نور گهلو، نور الهدیٰ شاهه، خير النساءِ جعفري، حليم بروهي، غلام رسول ڪلهوڙو، ابراهيم خشڪ، ولي رام ولڀ، بيدل مسرور ۽ ٻيا ڪيترائي اچي وڃن ٿا. جيتوڻيڪ ظفر حسن جا ڪيترائي همعصر ڪهاڻيڪار جدت پسند لاڙن هيٺ وجودي فڪر، شعور جي وهڪري، ماورائي حقيقتن واري لاڙن تحت ڪهاڻيون لکي رهيا هئا، پر ظفر حسن سماجي پسمنظر ۾ روايتي انداز ۾ شاندار ڪهاڻيون لکيون.

ظفر حسن شروعات ۾ لوڪ ڪهاڻين کي نئين انداز ۾ لکڻ سان ڪئي. هن لوڪ ڪهاڻين کي دور جديد مطابق نهڪائي لکيو. ان سلسلي ۾ سندس ڪهاڻيون ”انڌي ۽ منڊي جي نئين ڪهاڻي“، ”زخمي ڪتي جي نئين ڪهاڻي“، ”شينهن ۽ ڪُئي جي جديد ڪهاڻي“، ”ٽن نڱن جي نئين ڪهاڻي“، ”ٻاندر ۽ ٻلين جي جديد ڪهاڻي“، ”سهي ۽ ڪڇون جي جديد اصلي ڪهاڻي“ وغيره اهم آهن. اهي سيئي ڪهاڻيون ماهوار سهڻي ۾ شايع ٿيون.

ظفر حسن جي مشهور ڪهاڻي ’رهيل قرض‘ جي نالي سان 1966ع ۾ سهڻي ۾ ڇپي. اڳتي هلي ظفر حسن ڪهاڻين ڪانسواءِ ڪل ٽوڪ، اخباري ڪالم، خاڪا، مضمون، ڊائري ۽ تنقيد به لکي. سندس چونڊڪهاڻين جو مجموعو 1981ع ۾ ’رهيل قرض‘ جي نالي سان ئي ڪتابي صورت ۾ نيو فليڊس طرفان شايع ٿيو، جنهن ۾ ظفر حسن جون 10ڪهاڻيون شامل آهن. انهيءَ ڪتاب تي تبصرا نه صرف سنڌ جي رسالن ۾ شايع ٿيا هئا، پر ان وقت جي آل انڊيا ريڊيو سروس جي سنڌي پروگرام ۾ به ان تي تبصرو پيش ڪيو ويو هو، جيڪا پنهنجي

دور ۾ وڏي مان ۽ مرتبي لائق ڳالهه هئي. هن ڪتاب ۾ جي فهرست ۾ ظفر حسن هر ڪهاڻيءَ جي لکڻ جو سن ڄاڻايو آهي. مثال طور ”رهيل قرض“ (1966ع)، ”سوڪڙي“ (1967ع)، ”گناهه جو ڍڪ“ (1967)، ”ياڳ نياڳ“ (1970ع)، ”تکي اس تڏي چانو“ (1970ع)، ”عيد جي خرچي“ (1973ع)، ”پنهنجو پنهنجو غرض“ (1975ع)، ”حياتيءَ جي ٽه رقمي“ (1977ع)، ”رات جنهين جو ماڳ“ (1977ع) ۽ ”ڪني پاٽيءَ جو ٽلاءُ“ (1978ع) شامل آهن. اهو دراصل سندس چوند ڪهاڻين جو مجموعو آهي، جيڪي هن 1978ع تائين لکيون هيون، اهڙي طرح ڪي اڳ جون لکيل ۽ ڪي پوءِ جون لکيل ڪهاڻيون ۽ ڪي ترجمو ڪيل ڪهاڻيون هن ڪتاب ۾ شامل نه آهن. سندس سمورين ڪهاڻين جو تعداد مشڪل سان 25 کن ٿيندو. پاڻ جيترو به لکيو اٿائين، اهو موضوع ۽ اسلوب بيان جي لحاظ کان شاندار آهي. ظفر حسن، سنڌي ادب ۾ هڪ سماجي حقيقت نگار ڪهاڻيڪار آهي. هن عشقيه ۽ رومانوي ڪهاڻين جي بجاءِ سنڌ جي سماجي، سياسي، معاشي ۽ لساني مسئلن تي ڪهاڻيون لکيون. سندس ڪهاڻيون سنڌي سماج جي مختلف پهلوئن تي وشني وجهن ٿيون.

سندس ڪهاڻي ”رهيل قرض“ سنڌي ادب جي شاهڪار ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ سنڌ جي سماجي ۽ اقتصادي مسئلي کي چٽيو ويو آهي. هاريءَ کي زميندار کان کنيل قرض لاهڻ جي وڏي ڳڻتي آهي، ان کي لاهڻ لاءِ ڳڻتيءَ ۾ الله جي آسري آسمان ۾ اکيون وجهي وينو آهي. فصل سنو ٿئي ٿو پر تمام گهٽي مينهن وسڻ جي ڪري فصل تباهه ٿي وڃي ٿو. ٻئي طرف هاريءَ جو پٽ موٽر هيٺان اچي مري وڃي ٿو، جنهن ڪري کيس موٽر مالڪ هڪ هزار ڏئي ٿو تنهن مان هو پنهنجو قرض چڪائي ٿو. اهڙي طرح سندس سون جهڙي پٽ جو موت هن جي قرض لاهڻ جو سبب بڻجي ٿو.

سندس ٻي شاهڪار ڪهاڻي ”حياتي جي ٽه رقمي“ جڻ هر بيروزگار نوجوان جي ڪهاڻي آهي، جنهن کي حيدرآباد کان ڪراچي تائين وقت سر پهچي انٽرويو ڏيڻ ”ٽه رقمي“ جو حساب بڻجي پوي ٿو. هو چوي ٿو ته ”وقت ۽ مفاصلا طئي ڪرڻ ته حساب جي لحاظ کان فرض ڪري سگهجن ٿا، پر کيسا خالي يا پيٽ خالي واري حالت ۾ فرض ڪري نٿو سگهجي.“

سندس هڪ ڪهاڻي ”مرجهايل گل جي سوڪڙي“ تي تبصرو

ڪندي ادل سومرو لکي ٿو ته ”اها اهڙي ته پرپور احساساتي ڪهاڻي آهي، جنهن کي پڙهندي اکين ۾ آلاڻ سبب منهنجي آڏو لفظ ڏنڌلا ٿي ويا. اها ليکڪ جي وڏي ڳالهه آهي جو هن جي لکڻيءَ ۾ سمايل ڪيفيت جو اثر پڙهندڙ جي دل تي ٿئي ۽ پنهنجي وس ۾ نه رهي.“

سندس ڪهاڻي ”ياڳ نياڳ“ مختلف رسالن ۾ مختلف نالن سان شايع ٿيل آهي، مثال طور سهڻي رسالي ۾ ”خوش نصيب بد نصيب“ جي نالي سان ۽ هڪ ٻئي رسالي ۾ ”ڪامياب ۽ ناڪام“ جي نالي سان شايع ٿيل آهي. هيءَ هڪ ڪٽل پر ذهني سالميت واري شخص جي جي سوچن جو عڪس آهي، جنهن کي پنهنجي ذهني سوچ سياڳ ۽ بلندي محسوس ٿئي ٿي ۽ کيس پنهنجي اڳيان امير، پير، وڏيرا ۽ زميندار نياڳا ٿا محسوس ٿين، جيڪي سندس نظر ۾ بي حس آهن ۽ قوم جو درد محسوس نه ٿا ڪري سگهن.

هن پنهنجي ڪهاڻي ”عيد جي خرچي“ گل ڦل وارن جي فرمائش تي خاص طور تي ٻارن لاءِ لکي هئي. هن ڪهاڻيءَ ۾ معصوم ٻارن جي جذبن جي عڪاسي ڪيل آهي، خاص طور تي عيد جي خرچيءَ ۾ عيد واري موضوع ۽ مسئلي کي اثرائتي نموني پيش ڪيو ويو آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ معصوم ٻارڙي عيد جي خرچيءَ لاءِ سکي تي وڃي، چو ته هڪ امير جي موٽر هن جي پاءُ کي ڪچلي تي وڃي. ظفر حسن صاحب موضوع کي ڪهاڻيءَ جي مواد سان مڪمل لاڳاپيل ڏيکاريو آهي، ٻولي عام فهم، بياني ۽ ڪهاڻيءَ جو دورانيو مختصر آهي.

اهڙي طرح سندس ڪهاڻيون ”غربت جي هيٺائي“ ۽ ”اميري غريبي“ ڏاڍي جون ڪهاڻيون آهن. ”گناهه جو ڍڪ“ ۽ ”رات جنهين جو ماڳ“ منفرد ۽ شاندار ڪهاڻيون آهن. ظفر حسن جي ڪهاڻين ۾ جيتوڻيڪ شاعراڻو رس چس نه آهي پر انهن جا موضوع، سنڌي سماج جا موضوع آهن، جن ۾ وڏاءُ نه آهي، بلڪ حقيقت پسنديءَ تي مبني آهن. هو هڪ اهڙي سماج جو خواهشمند آهي جنهن ۾ هر شيءِ پنهنجي وقت ۽ اصول تحت ٿئي. ڏاڍ نه هجي، ڏهڪاءُ نه هجي، استحصال نه هجي. هو آدرشي آهي. سندس ڪهاڻين جي ٻي خوبي اها آهي ته انهن جي ٻولي نيٺ سنڌي ۽ حالتن ۽ ڪردارن مطابق آهي. ظفر حسن جي ڪهاڻين کي نقادن نظرانداز ڪيو آهي، حقيقت ۾ سندس ڪهاڻيون جمال ابڙي ۽ نسيم کرل جي ڪهاڻين سان پيٽڻ جي لائق آهن.

بحيثيت ڊائري نويس

ڊائريءَ لاءِ سنڌيءَ ۾ ”روزنامچو“ مناسب لفظ آهي، جيڪو ڊائريءَ جي خصوصيت کي ظاهر ڪري ٿو. ڊائريءَ ۾ عام طور تازن آزمودن کي لکيو ويندو آهي يا اهو به ممڪن آهي ته ڪڏهن ڪڏهن گهڻو اڳ ٿيل واردانن يا مليل آزمودن تي وري نظر ثاني ڪئي وڃي. ليڪن آتم ڪٿا ۾ سڄي ماضيءَ تي نسبتي طور وڌيڪ بلوغت ۽ ڳنڀيرتا جي گنجائش آهي. ڊائريءَ ۾ انفراديت هوندي آهي.ڊائريءَ ۾ ليکڪ جي من تي پيل اثر ان ڏينهن ئي لکت جو روپ حاصل ڪن ٿا. انهيءَ ڪري ئي ڊائري ليکڪ جي شخصيت جي اظهار جو سڀ کان وڌيڪ سنڌي (Authentic) ماڌيم آهي.

ظفر حسن، روزانه جي بنياد تي ڊائري لکندڙ هو. هو پنهنجي دوستن ، اديبن ۽ شاگردن کي به ڊائري لکڻ جي تلقين ڪندو رهندو هو. هن ڊائري جي لکت کي جدت بخشي. هن پنهنجي ڊائريءَ ۾ قومي ۽ سماجي مسئلن کي سمايو آهي. هڪ دفعي، ظفر صاحب پاڻ ٻڌايو هو ته، هڪ ڏينهن پاڻ پنهنجي ڊائري کڻي پوري سنڌ يونيورسٽي جي چوڌاري چڪر لڳائي آيو ۽ پٿين تي جيڪي ڪجهه لکيل هو، اهو سڀ پنهنجي ڊائري ۾ نوٽ ڪندو ويو. ان سروي ڪرڻ سان کيس معلوم ٿيو ته سياسي، سماجي، مذهبي ۽ ٻيون ڏريون ديوارن تي لکي ڇاجي گهر ڪن ٿيون ۽ سنڌن سوچڻ جو انداز ڪهڙو آهي. سيد ظفر حسن ڪيترون ڊائريون لکيون، جن جو تعداد 30 کان به مٿي آهي. پر انهن مان صرف هڪ ڊائري ”ظفر حسن جي ڊائري“ جي عنوان سان سندس وفات کان پوءِ ولي رام ولڀ ۽ ظفر جوڻيجي 2003ع ۾ شايع ڪرائي. هن ڊائريءَ ۾ ظفر حسن پنهنجي مرحوم والده کي ڏاڍو ياد ڪيو آهي ۽ هر ڳالهه ۽ هر واقعي ۾ ان سان ئي ڳالهائي رهيو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته ڊائري ڪٿي ڪٿي Dramatic Monologue آهي. هن ڊائري ۾ ظفر حسن ذاتي زندگيءَ جي احوالن کان علاوه سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ تعليمي مسئلن کي به انتهائي سچائي سان پيش ڪيو آهي. ان سان گڏوگڏ مسئلن جا حل به ٻڌايا آهن. سائين ظفر جون ڊائريون سياسي تمام گهڻيون آهن. ضرورت آهي ته سندس سڀئي ڊائريون شايع ڪرايون وڃن.

بحيثيت نقاد

ظفر حسن، جتي هڪ بهترين ڪهاڻيڪار ۽ ڊائري نويس هو اتي هڪ بهترين نقاد به هو. سندس تنقيدي خط، اپياس، مهاڳ ۽ مضمون اڄ به سندس اعليٰ تنقيدي حوالن کي پيش ڪن ٿا.سيد ظفر حسن مختلف دورن ۾ علمي، ادبي ۽ ثقافتي اهميت وارين تحريڪن ۾ سڌي ريت ۽ اڻ سڌي ريت هٿ ونڊائيندو رهيو آهي، ”سهڻي“، ”ڏرتي“ ۽ ”آرسي“ وغيره رسالن ۽ ڪتابي سلسلن جي جاري ڪرڻ ۾ سندس ئي ڪوششون رهيون آهن. سندس ”تنقيد“ کي نظرانداز نه ڪري سگهجي. سندس تنقيدي خط مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا رهيا، جن ۾ هن ڪيترن ئي ڪتابن تي تبصرا ۽ تنقيدون پڻ ڪيون.ظفر حسن جي تنقيدي خطن، اخباري ۽ رسالن وارن تبصرن کي اڃان تائين ڪنهن ترتيب کو نه ڏني آهي، سندس تنقيدي ڪم خاص طور تي عملي تنقيد جي ذمري ۾ اچي ٿو، جنهن ۾ تبصرا اهميت رکن ٿا، جن ۾ هي اهم آهن: ”ويرون لهرون“ (غلام رسول ڪلهوڙو، سهڻي، جنوري 1970ع)، ”ڏوراپو“ (سهڻي، فيبروري ، مارچ 1970ع)، ”مهراڻ شاعر نمبر“ (سهڻي مارچ کان مئي 1970ع)، ”رت سڄو رت ڦڙا“ (علي بابا، سهڻي مارچ کان مئي 1970ع)، ”ته ماهي ٻيجل“ (سهڻي مارچ کان مئي 1970ع)، ”چار مقالا“ (محمد اسماعيل عرساڻي، سهڻي سيپٽمبر 1970ع)، ”نئين زندگي سنڌ نمبر“ (سهڻي سيپٽمبر 1970ع)، ”سهڻا ٿوهر“ (ڪهاڻيون غلام قادر سومرو، سهڻي اپريل 1971ع)، ”لهر لهر زندگي“ (ماهتاب محبوب جا خاڪا مهراڻ 1-1986ع) وغيره اهم آهن. انهن کان علاوه، ظفر حسن ڪيترن ئي ڪتابن جا مهاڳ لکيا، جن ۾ انهن ڪتابن جو جهڙوڪ تنقيدي جائزو ورتل آهي، اهڙن ڪتابن ۾ غلام نبي مغل جي ڪهاڻين جي ڪتاب ”سٿ ستر اسي“، انعام شيخ جي مضمونن جي ڪتاب ”سونهن، عشق ۽ سنسار“، طارق عالم ابڙي جي سفرنامي ”لندن تنهجا ڪيڏا روپ“ وغيره اهم آهن. ظفر حسن، سنڌي ادبي سنگت جي پليٽ فارم تان تنقيدي ويهڪن ۾ به حصو ورتو، جنهن ۾ هن معياري تنقيدن جي روشنيءَ ۾ نوجوانن کي تنقيدي نظرين کان آگاهه ڪيو ته سنڌي ادب ۾ تنقيد جا ڪهڙا مسئلا آهن. ظفر حسن سهڻي ۽ ٻين رسالن ۾ بين الاقوامي شهرت يافته ليکڪن جا خاڪا به لکيا آهن ته سنڌ جي مشهور اديبن جي باري ۾ به ڪي مضمون لکيا آهن. اهڙي طرح، ظفر حسن جڏهن سنڌي ادبي بورڊ

جو سيڪريٽري رهيو ته اشاعت هيٺ ايندڙ ڪتابن جا مختصر مهاڳ يا پبلشر نوٽ لکيا، جيڪي پڻ تنقيدي حوالي کان خالي ڪو نه هوندا هئا.

ظفر حسن جي تنقيدي پرک به شاندار هئي. سنڌي ٻوليءَ جي نامور ڪهاڻيڪاره ثميره زرين لاءِ لکيو هئائين ته "ثميره پنهنجي ڪهاڻين جي ڪردارن وانگر، دل جا سور سانڍيندي پوڳيندي پاڻ به ڪهاڻي بڻجي ويئي. پنهنجي سادگي ۽ نماڻائيءَ سان سامهون بيني آهي ۽ سنڌس چپن تي اها لازوال مرڪ آهي ۽ پڇي رهي آهي "ڪيئن! وٺيو منهنجي نئين ڪهاڻي!."

ظفر حسن ادبي محفلن ۾ گهٽ ويندو هو، اگر ويندو هو ته مڪمل تياري ڪري ويندو هو. 16 آگسٽ 1996ع تي ماهتاب محبوب جي ناول "خواب، خوشبو، چوڪري" جو مهورت سنڌس گهر ۾ پاڪستان ٽيليويزن جي ڊائريڪٽر عبدالڪريم بلوچ جي هٿان ٿيو. جنهن ۾ ڪيترن ئي اديبن شرڪت ڪئي هئي، ان موقعي تي ظفر حسن مهمانن تي سخت اعتراض ڪندي چيو هو ته اسان جا اديب تياري ڪري نه ٿا اچن، ان ڪري هتان هتان جي ڳالهه ڪري ڪم ٽپائين ٿا. ان کان علاوه ظفر حسن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي چيو هو ته "مون پهرين به اها ڳالهه ڪئي هئي ته سنڌي ۾ نثر نويس ڪونهن، تنهن تي ڪيترائي دوست ڪاوڙجي پيا هئا، پر منهنجي چوڻ جو مقصد نيڪ نيتيءَ تي ٻڌل هو ته جيستائين اهي ناول نه لکندا، تيستائين اهي نثر نويس ناهن. چو ته ناول ڪنهن به قوم جي ذهني سوچ جي ڀرپور عڪاسي ڪري ٿو."

بحيثيت ڪالم نويس

ظفر حسن مختلف اخبارن ۾ ڪالم به لکندو رهيو، جيڪي انگريزي ۽ سنڌي اخبارن ۾ شايع ٿيا. اخبارن ۾ خاص طور تي پاڻ "ڊان" ۾ انگريزي ڪالم لکندو هو. ته ماهي جرنل "سنڌ ڪئارٽرل" (Sindh Quarterly) ۾ به تفصيلي پيپر لکندو هو. 1975ع واري سال ۾ آفتاب اخبار ۾ هفتيوار ڪالم لکيائين. 1977ع ۾ مولا بخش ڪوسي جي ايڊيٽرشپ ۾ ڪتابي سيريز "سهائي پبليڪيشن" ۾ به ڪالم لکيائين. "عوامي آواز" ۽ "ڪاوش" اخبارن ۾ سندس ڪالم شايع ٿيل آهن، پر سندس ڪالم نگاري مستقل ڪا نه هئي. پاڻ سياسي معاملن،

سماجي مسئلن ۽ راندين بابت خط ۽ ڪالم لکندو هو. اهي ڪالم اڄ تائين ترتيب هيٺ اچي نه سگهيا آهن. اگر سائين جا ڪي شاگرد يا اديب دوست ڪوشش ڪندا ته هڪ سني ڪتاب جو اضافو ٿي سگهي ٿو.

بحيثيت سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ

شيخ اياز جي وائيس چانسلريءَ واري دور ۾ ظفر حسن کي غلام رباني آگري جي جاءِ تي سنڌي ادبي بورڊ جو نئون سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو، چو ته آگري صاحب کي يونيورسٽيءَ جو پرو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو هو. ظفر حسن پهرين فيبروري 1977ع تي پنهنجي عهدي جي چارج سنڀالي ۽ نومبر 1979ع تائين ان عهدي کي سنڀاليو. سنڌس عهدي سنڀالڻ تي ان وقت جي گل ڦل لکيو هو ته "مسٽر ظفر حسن شاهه، سنڌ جو نوجوان اديب آهي. سنڌس روشن ذهن خيالن مان اها توقع رکي سگهجي ٿي ته هو صاحب نه رڳو پنهنجي خداداد صلاحيتن سان سنڌي ادبي بورڊ جي معيار ۽ ڪارڪردگيءَ کي اڳتي وڌائيندو، پر گل ڦل رسالي کي به زماني جي حال ۽ ٻارن جي گهر مطابق ترقي ڏيارڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏيندو. اسين صاحب موصوف کي سنڌس نئين عهدي لاءِ دلي مبارڪباد پيش ڪريون ٿا." (ماهوار "گل ڦل"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، فيبروري 1977ع)

ظفر حسن جي اچڻ سان بورڊ جي حالت ئي تبديل ٿي وئي، چو جو ظفر حسن هڪ پابند ماڻهو هو، جيڪو هر شيءِ پابنديءَ ۽ رٿابنديءَ سان ڪندو هو. وقت تي اچڻ، وڃڻ، آفيس جو ڪم ڪرڻ وغيره. ان ڪرڻ سان بورڊ ٻين جي ملازمن کي به پابند ٿيڻو پيو، جنهن جي ڪري بورڊ جا ڪي ملازم ظفر حسن سان ناراض رهندا هئا. اگر ڪو ملازم دير سان پهچندو هو ته آفيس ميمو سنڌس ٽيبل تي اڳي ئي پيو هوندو هو. ظفر حسن، بورڊ ۾ پيل پراڻا ڪم اڪلائڻ شروع ڪيا، ۽ گهڻي وقت کان انتظار ۾ پيل ڪتابن جي اشاعت جو ڪم شروع ڪيو. ظفر حسن جي دور ۾ ٻارن جي رسالي "گل ڦل" تي گهڻو ڌيان ڏنو ويو. هن پاڻ به ٻارن لاءِ لکيو ته ٻين اديبن کان به ٻارن لاءِ لکرايو. ٻاراڻي ادب جي مشهور اديب اڪبر جسڪاڻيءَ کي ظفر حسن جي دؤر ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ لائبريرين مقرر ڪيو ويو ۽ بعد ۾ ٻارڙن جي ماهوار رسالي "گل ڦل" جو اسسٽنٽ ايڊيٽر ۽ 1987ع ۾ ايڊيٽر مقرر ڪي ويو. اهڙي طرح، مهراڻ رسالي ۾ به بهترين

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

آنديون، مواد تي خاص ڌيان ڏنو ويو، بر وقت رسالي جي اشاعت ٿيڻ لڳي. ظفر حسن پاڻ مهراڻ جي ايڊٽ ۽ چونڊ جي معاملن ۾ دلچسپي رکندو هو ۽ پاڻ به رسالي جي لاءِ ريگيولر لکڻ لڳو. اهڙي طرح خواتين جي رسالي ”سرتيون“ ۾ به سڌارا آندا ويا. سندس دور، بورڊ جي تاريخ ۾ انتظامي طور تي هڪ بهترين دور هو.

بحيثيت مترجم

ظفر حسن هڪ تخليقي اديب هو، پر سندس خيال هو ته جڏهن اسان پاڻ معياري ادب تخليق ڪري نه سگهون، تڏهن دنيا جي شاهڪار ادب جا ترجما ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ڪيون ۽ پنهنجي ٻوليءَ جي ادبي ترقي ڪيون. پاڻ ڪجهه ڪهاڻيون پڻ ترجمو ڪيائون. هڪ ڪهاڻين جو ڪتاب ”عالمي ادب“ ترتيب ڏئي شايع ڪيائون. حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ ڪافڪا جي ناول ”دي ٽرائل“ جو ترجمو ڪري رهيو هو، جيڪو اڌورو سندس فيملي وٽ موجود آهي.

سياسي پمفليٽ

ظفر حسن جو سياسي شعور انتهائي بلند هو. هو سنڌ جي سياسي مسئلن تي سڌي يا اڻ سڌي طرح تحريڪن ۾ شامل هوندو هو. ان ڏس ۾ هن ڪيترائي پفليٽ پڻ لکيا، جيڪي هو پاڻ سرڪاري نوڪري هئڻ جي ڪري ٻين جي نالن تي، يا بغير ڪنهن نالي جي شايع ڪرائيندو هو. هڪ پمفليٽ سنڌي ٻوليءَ جي 1972ع واري قانون جي باري ۾ بغير ڪنهن نالي ڏيڻ جي شايع ڪرايو هئائين، جيڪو بعد ۾ ڪنهن ٻئي جي نالي سان هڪ ڪتاب ۾ شايع ٿي ويو. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ان پمفليٽن کي ڳولهي ڪري، سائين ظفر جي نالي سان شايع ڪرايا وڃن.

سنڌي ٻوليءَ بابت ڪتاب

ظفر حسن سنڌي ٻوليءَ جي معاملي ۾ انتهائي جذباتي هوندو هو ۽ ان سلسلي ۾ ڪنهن به قسم جو رڪ رڪاءُ برداشت نه ڪندو هو. ظفر حسن سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏيارڻ لاءِ باقاعده هڪ مهم هلائڻ جو حامي هو. انهيءَ ڪري پاڻ ۽ پنهنجي ڪن دوستن سان گڏجي ”سنڌي ٻولي سٿ“ جو بنياد وڌائين، پر اها فعال ٿي نه

سگهي. ظفر حسن پنهنجي مختلف ڊائرين ۾، مضمونن ۾، انٽرويوز ۾، ادبي محفلن ۾ تمام گهڻو لکيو ۽ ڳالهايو آهي. ان کان علاوه، سنڌي ٻولي جي ترويج لاءِ پڻ پاڻ پتوڙيو ۽ انگريزي اصطلاحن ۽ ٽرمينالاجيز کي سنڌي اسلوب ڏيڻ لاءِ پڻ ڪوششون ورتيون. سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾سندس سموري مواد کي اگر گڏ ڪجي ته هڪ الڳ ڪتاب ٿي سگهي ٿو.

ٽي. وي ڪمپيئر

ظفر حسن جي شخصيت انتهائي خوبصورت ۽ وڻندڙ هئي. هر وقت بهترين ڪپڙن ۾ ملبوس رهندو هو، اهڙي طرح ڳالهائڻ ۾ به محتاط ۽ تکي توري ڳالهائيندو هو. پاڻ پاڪستان ٽيليويزن سان سلهاڙجي ويو جتي هو ادبي پروگرام (وينجهار) منجهه ڪمپيئر طور ڪم ڪندي نظر آيو. هو پروگرام جي رڪارڊنگ ڪرڻ جي سلسلي ۾ هر هفتي ڄامشوري کان ڪراچيءَ ويندو هو. سندس پروگرام مڪمل ادبي هوندو هو، جنهن ۾ هو نالي وارن اديبن سان بحث ۽ مباحثا ڪندو هو. ان کان پوءِ ”پرک“ پروگرام ڪيائين. سندس بيمار ٿيڻ کان پوءِ اها ذميواري اسلم آزاد ڪورائيءَ جي پلئه پئي. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي پڻ ڪيترن ئي پروگرامن ۾ حصو ورتائين.

بحيثيت پبلشر

ظفر حسن جي سڃاڻپ نه رڳو هڪ ڪهاڻيڪار واري رهي، پر هو هڪ سٺو ايڊيٽر ۽ پبلشر پڻ رهيو. پاڻ 1970ع ڌاري حيدرآباد ۾ ”پرفيڪٽ پرنٽرس“، 474 صدر حيدرآباد ۾ قائم ڪيائين، جتان ڪيترائي ڪتاب ۽ ڪتابي سلسلا ”انڌلڻ“، ”ڌرتي“، ”آرسي“، ”سهڻي“، ”عالمي ادب“، ”عام جائزو“ وغيره ڪڍيائين. ان ئي پريس ۾ ٻيو به ڪيترو ئي سنڌي انقلابي ساهت پڻ ڇپجندو هو، جنهن جو ذڪر پاڻ هنن لفظن ۾ ڪيو اٿائين ”پرفيڪٽ پريس منهنجي پنهنجي هئي. ان تي 8-10ڪيس به ٿيا هئا. ممتاز ڀٽو (ان وقت سنڌ جو وڏو وزير) هڪ ڀيري ڪوٺڙي ۾ ترسيو ۽ حڪم ڪيائين ته ان پريس جي پرنٽر/مالڪ کي شام تائين حاضر نه ڪيو ته سيني جو خير ناهي. ان وقت اتي ”تحريڪ“، ”ملير ڊائجسٽ“، ”اڳتي قدم“ ۽ ٻيا اصل ۾ جيڪو به انقلابي پرچو توڙي ادب هو، اهو اتي ڇپجندو هو.“

اهو اعزاز بہ ظفر حسن کي حاصل آهي تہ هن، سنڌي ادب جي تاريخ کي سهيڙڻ لاءِ ڪوششون ورتيون ۽ اشاعت ڪرائي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ چيو تہ ”منهنجي روبرو ظفر حسن، حيدرآباد جي هڪ ماڻهوءَ کي ادبي تاريخ لکڻ لاءِ چيو. هن اڳ ۾ ڪجھ نہ ڪجھ لکيو بہ هو. هڪدم چيائين تہ اها مون وٽ لکي پئي آهي. سپاٽي ڪٽي ايندس، پوءِ اهو سپاٽي جو سلسلو هليو. شايد آگسٽ 1972ع کان وٺي جنوري 1973ع بہ اچي پهتو. نيٺ 1973ع ۾ سپاٽي جو راڳ آلاپبو رهيو. همراهہ واندو هجي تہ لکي، آءٌ انهن آسرن جو اکين ڏٺو شاهد هوس. آخر هڪ ڏينهن چيائين تہ، ”برسات جو پاڻي ڪبٽ ۾ هليو ويو آهي. سپاٽي ڪبٽ کوليندس پوءِ ڏسون.“ ان کان پوءِ بہ ٽي مهينا ٻيا بہ گذري ويا. نيٺ هڪ ڏينهن مون ظفر حسن کي چيو: ”شاهہ صاحب ڏھ مهينا آسرن ۾ گذري ويا آهن. هاڻي همراهہ سان هڪ هڪاڻي ڪريو. جي ادبي تاريخ لکي ئي ڪونہ اٿس تہ آءٌ هن مهيني (اپريل 1973ع) کان ڪم شروع ڪريان.“ شاهہ سمجهي ويو ۽ ڪيس سچ پچ تہ هڪ ڏينهن خوشخبري ملي تہ اها ادبي تاريخ مينهن ۾ بلڪل ڳري ويئي. اتان منهنجي من ۾ ولوڙ پئي تہ هي ڪم ڪجي. اپريل مئي 1973ع ۾ آءٌ وئڪيشن ۾ ڳوٺ (پير فتح شاهہ تعلقي بدين) ويس. پي ايچ. ڊي ٿيسز ۽ ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ جي ڪم ۾ جنبي ويس، بہ باب ٿيسز جا ۽ هيءَ ادبي تاريخ لکي ورتم. يونيورسٽي موٽيس تہ مسودو ظفر حسن جي اڳيان رکيم تہ ٺهڪ ڏيندي چيائين، سپاٽي جو ڪم اڄ ٿي ويو! پوءِ ٻن مهينن ۾ ظفر جي پرفيڪٽ پرنٽرس صدر حيدرآباد، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ ڇاپي ورتي ۽ جولاءِ 1973ع ۾ بازار ۾ اچي وئي.“ ماهتاب محبوب جي ڪتاب ”پرهہ کان پهرين“ پڻ پرفيڪيٽ پريس مان 1973ع ۾ شايع ٿيو هو. ظفر حسن جي اها پريس ۽ پبلشنگ ڪڏهن ڏيمي تہ ڪڏهن تيز هلندي رهي. سنڌ جي علمي ادبي شهر موري مان 1976ع ۾، ڪجھ اديبن ۽ ادب دوستن ”باک اشاعت گهر“ جي نالي سان هڪ علمي ادبي سلسلو شروع ڪيو هو، جنهن طرفان ڇھ پرچا نڪتا. هنن پرچن جو مرتب مشهور اديب نذير قاضي هو.هي ڪتابي سلسلو پرفيڪٽ پرنٽرس مان ڇپجندو هو. اهڙي طرح طارق عالم جو ناول ”رهجي ويل منظر“ بہ پهريون پيرو ظفر حسن ئي ”حسينا سيد پبلشرز“ پاران ڇپائي، طارق عالم کي سنڌي ادب ۾ صحيح معنيٰ ۾ متعارف ڪرايو. راهي چنا جو پهريون

شعري ڪتاب ”هينئڙو هيرڻ پن“ حسينا سيد پبليڪيشن پاران ظفر حسن ڇپائي پڌرو ڪيو.

ادبي رسالا ۽ ايڊيٽرشپ

ظفر حسن هڪ سٺو ايڊيٽر ۽ پبلشر پڻ رهيو. پاڻ 1970ع ڌاري حيدرآباد ۾ ’پرفيڪٽ پرنٽرس‘ قائم ڪيائين ۽ ڪيترائي ڪتاب ۽ ڪتابي سلسلا جاري ڪيائين، پر ڪيترن ئي سلسلن ۾ سندس صلاحڪاري، ۽ مالياتي مدد بہ شامل هوندي هئي، ان سلسلي ۾ شايع ڪيل ڪجھ ڪتابي سلسلن جو مختصر تعارف پيش ڪجي ٿو:

سهڻي:

1960ع جي ڏهاڪي ۾، طارق اشرف ۽ غلام نبي مغل، ڪوڪر پاڙي حيدرآباد ۾ هڪ پرنٽنگ پريس جو بنياد رکيو. انهيءَ سان گڏ ’اداره ادبِ نو‘ پڻ قائم ڪيو. هن اداري جو پهريون ادبي ڪتاب ’پهريون قدم‘ جي نالي سان نڪتو، پوءِ ”سهڻي پرنٽرس پريس“ ڇپائيءَ لاءِ تيار ٿي وئي تہ ڪهاڻين جو ٻيو ڪتاب ”ٻيو قدم“ نالي ڇپجي منظر عام تي آندو ويو. ان کانپوءِ غلام نبي مغل ۽ طارق اشرف جي ڪهاڻين جو گڏيل ڪتاب: ’نئون شهر‘ ۽ ’سونهن، پٿر ۽ پيار‘ هڪ ئي جلد ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. انهيءَ ساڳئي عرصي ۾ غلام نبي مغل جو ترجمو ٿيل فرينچ ليکڪ پيري لوئيءَ جو ناوليٽ ’عورت ۽ پيار‘ ۽ شمشير الحيدريءَ جي شعرن جو مجموعو ’لاٽ‘ (1962ع) پڻ شايع ٿيا. ان وچ ۾ ظفر حسن سهڻي پريس جي ڪافي مالي مدد ڪئي ۽ ان جي ڇپائيءَ ۾ ساٿ ڏنو. فيبروري 1966ع ۾ طارق اشرف ’اداره ادبِ نو‘ ختم ڪري، ’سهڻي ڪتابي سلسلو ’جاري ڪيو ۽ ماهوار سهڻي مخزن لاءِ ڊڪليريشن جو فارم ڀريو، جيڪو سرڪار منظور نہ ڪيو، جنهن ڪري سهڻي ڪتابي سلسلي شايع ڪرڻ جو اهتمام ڪيو ويو ۽ ان ڪتابي سلسلي جي مرتبن ۾ طارق اشرف سان گڏ غلام نبي مغل، نظير شيخ ۽ منظور قريشي شامل هئا. ڪجھ وقت کانپوءِ غلام نبي مغل ۽ منظور قريشي ڪن مجبورين سبب ’سهڻيءَ‘ کان ڌار ٿي ويا ۽ نظير شيخ جو ساٿ طارق اشرف سان ٻارهين نمبر ڪتابي سلسلي تائين رهيو ۽ بعد ۾ هن کي بہ ڪن مجبورين هيٺ سهڻيءَ جو ساٿ ڇڏڻو پيو. جڏهن تہ ناميارو ڪهاڻيڪار نسيم ڪرل

يارهين ڪتاب ڪان ۽ ظفر حسن ٻارهين ڪتاب ڪان 'سهڻي' سٽ ۾ طارق اشرف سان شامل رهيا.

ڌرتي:

1974ع ۾ ظفر حسن پنهنجي ادارت هيٺ ماهوار "ڌرتي" ڪتابي سلسلو شروع ڪيو، جنهن جو پهريون پرچو مارچ 1974ع ۾ نڪتو. اهو نج ادبي پرچو هو. جنهن ۾ ڪهاڻيون، شعر، مضمون ۽ ٻيو مواد شامل هو. ظفر حسن، ڌرتي پبليڪيشن جا ڏهه اصول مقرر ڪيا، جن تحت اهو پرچو هلڻو هو، جن ۾ چيل هو:

ڌرتي جومقصد سنڌي ادب ، فن ۽ سڀيتا پيش ڪرڻ آهي.

ڌرتي جو مقصد سهڻو، صحتمند، پراميد ۽ تعميري مواد پيش ڪرڻ آهي.

ڌرتي جو مقصد ترقي پسند ۽ انقلابي ادب پيش ڪرڻ آهي.

ڌرتي جومقصد سنڌين لاءِ نئين سوچ، نوان ويچار پيش ڪرڻ آهي.

ڌرتي جو مقصد سنڌين کي محنت، ڪوشش ۽ جدوجهد لاءِ همٿائڻ آهي.

ڌرتي جو مقصد پراڻين، منفي ۽ غير انقلابي روايتن جو خاتمو آڻڻ آهي.

ڌرتي جومقصد پراڻين، صحتمند ۽ مثبت روايتن جي پنيرائي ڪرڻ آهي.

ڌرتي جو مقصد نين، ڪارآمد اصولي روايتن کي جنم ڏيڻ آهي.

ڌرتي جو مقصد ڌارين قومن ۽ زبانن مان ڪارآمد مواد ۽ عمل جا نمونا پيش ڪرڻ ۽ انهن تي هلڻ جي ترغيب ڏيڻ آهي.

ڌرتي جومقصد سنڌي ادب، فن ۽ سڀيتا کي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچائڻ آهي.

'ڌرتي' جو ٻيو پرچو اپريل ۽ مئي جو گڏي ڪڍيو ويو. 'ڌرتي' جا ٽوٽل پنج پرچا نڪري سگهيا. پنجون پرچو ڊگهي عرصي ڪانپوءِ جنوري 1986ع ۾ شايع ڪيو ويو، جنهن جو مرتب عبدالرحمٰن سيال هو. انهي ۾ ظفر حسن جو نالو اعزازي صلاحڪار طور شامل آهي. اهي سڀ پرچا ڊبل ڊيمي سائيز ۽ فور ڪلر ٽائيٽل سان هڪ سئو کان به مٿي صفحن تي مشتمل آهن.

اندلٽ:

ظفر حسن شاهه ڪيترائي تجربا ڪيا ، انهن مان هڪ "اندلٽ ڊائجسٽ" جو اجراءُ پڻ هو. بقول سائين ظفر حسن جي "اندلٽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ اهم ترين موڙ هو." هيءُ ڊائجيسٽ ٽنڊوڪي ڪاموري غلام محمد ميمڻ جي سرپرستيءَ ۾ 1974ع ۾ جاري ٿيو. جنهن جو ايڊيٽر مشتاق حسين شورو هو ۽ صلاحڪار بورڊ ۾ ظفر حسن آخر تائين شامل رهيو. هي ڊائجيسٽ اردو ماهوار ڊائجسٽن جي طرز تي هر ڪهاڻيءُ جي منڍ ۾ فتاح هاليپوٽو جا ناهيل پين اسڪيچ به شامل ڪيا ويندا هئا. انهيءَ ڊائجسٽ جا 6 شمارا شايع ٿيا جيڪي يادگار حيثيت رکن ٿا.

پروڙ:

ظفر حسن هميشه نوان نوان تجربا ڪندو هو. سندس خواهش هئي ته هڪ اهڙو رسالو جاري ڪري، جيڪو مستقل بنيادن تي هلندو رهي. ان سوچ سان پاڻ هڪ رسالو "پروڙ" 1973ع ۾ جاري ڪيو، جيڪو سياسي قسم جو هو. بهرحال، هي رسالو هلي نه سگهيو.

عالمي ادب:

ظفر حسن جو زرخيز ذهن سدائين سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ نت نيون رٿائون پيو گهڙيندو هو. عالمي ادب به انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، جيڪو وليرام ولڀ سان گڏجي جلد وار ڪڍڻ جو پروگرام رٿيائين. انهيءَ ۾ سيهوڳي عالمي ادب مان چونڊ لکڻين کي ترجمو ڪري شايع ڪرڻ جو ارادو هئس. انهي جو پهريون پرچو ڊيمي سائيز ۾ جنوري 1978ع ۾ شايع ٿيو. جيتوڻيڪ انهيءَ جو اهوفقط هڪئي جلد ڇپجي سگهيو، پر اهو هر لحاظ کان چونڊ معياري عالمي لکڻين جو مجموعو هو. پرچي جي واقفيت ڏيندي مرتب لکيو ته "سنڌي ٻولي ۾ دنيا جي سيهوڳي تخليقي ادب کي هڪ هنڌ گڏ ڪري جلد وار پيش ڪرڻ جي هيءُ پهرين جاکوڙ آهي. هن کان پهرين جيتوڻيڪ ڪهاڻين جا ڳٽڪا ۽ ائنٿالاجيون الڳ روپن ۾ شايع ٿينديون رهيون آهن، پر باقاعده هن ڪتاب وانگر سهيوڳي عالمي ادب کي سهيڙڻ جي پهرين وک آهي."

آرسي:

هيءُ ڪتابي سلسلو ظفر حسن ۽ ولي رام ولڀ پاران 1983ع کان جاري ڪيو ويو هو، جنهن جو پورو نالو ‘سهيوڳي ساهت ۽ ڪلا جي آرسي ’هو. هن ڪتابي سلسلي ۾ نون توڙي پراڻن اديبن جون ڪهاڻيون، شاعري، انٽرويو، سفرناما، ڪالم، آتم ڪهاڻيون، ليکڪن جا تعارف، انعام يافته ڪتابن جا وچور ۽ ان دور ۾ چپجندڙ ادب جي اپياس تي مشتمل مواد شايع ڪيو ويندو هو. هن ڪتابي سلسلي جا چار کان وڌيڪ شمارا نڪتا، جن ۾ اعليٰ درجي جو علمي ادبي مواد ڇاپيو ويو. هن ڪتابي سلسلي سنڌ اندرشعوري ترقيءَ ڪي هٿي وٺرائڻ سميت نون لکندڙن لاءِ نوان موضوع نمايان ڪيا. رسالي ۾ شايع ٿيندڙ مواد معيار جي لحاظ کان پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن ڪتابي سلسلي جي پهرين ڪڙيءَ ۾ ‘شروعات’ جي سري سان ظفر حسن ۽ ولي رام ولڀ لکي ٿو ته: اسان اظهار جي محدود دائرن کي ڪشادو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيئن ’آرسي ‘جي هن فورم تي سڄاڻ ذهنن جي تخليقن کي سگهه سان پيش ڪري سگهجي. اسان انهن تخليقي صلاحيتن جا ڳولهائو آهيون، جيڪي لاڙن، سوچن، جديد فارمن ۽ ٽيڪنيڪن جا ڏس ڏين ٿيون.“

هن ڪتابي سلسلي جي پهرين ڪڙي 1983ع ۾ ڇپي جنهن ۾ 300 صفحا هئا، ٻي ڪڙي 300 صفحا ۽ ٽين ۽ چوٿين ڪڙي 303 صفحن تي 1985ع ڌاري آرسي پبليڪيشن حيدرآباد پاران ڇپجي پڌريون ٿيون. 2013ع ۾ آرسي رسالي ۾ شايع ٿيل ڪهاڻين جي چونڊ تي مبني ”آرسي ڪهاڻيون“ ڪتاب شايع ٿيو، جنهن جي مرتب طور ظفر حسن ۽ ولي رام ولڀ چاڻايل هو.

عام جائزو:

عام جائزو پڻ مٿين ڪتابي سلسلن وانگر ظفر حسن جي ذهن جي تخليق آهي. جنهن جي جاري ڪرڻ جي پسمنظر جو ذڪر ڪندي هو لکي ٿو ته ”ڪافي وقت کان منهنجي ذهن ۾ اهو ويچار پئي رهيو آهي ته اهڙو ڪتابي سلسلو يا رسالو ڪڍجي، جيڪو جڳ ۾ ٿيندڙ اهم واقعن ۽ مسئلن جي باري ۾ معلومات ڏيندو هجي ۽ اهي اهم واقعا ۽ مسئلا سماج سان واسطو رکندڙ هجن ته جيئن نئين سماج جي مجموعي طرح تبديل ٿيندڙ شڪل ۽ ان جي پسمنظر ۾ ان کي

متحرڪ ڪندڙ قوتن جي خبر پئجي سگهي ۽ اهڙي طرح اسان جي قوم ۾ اها سڄاڳي پيدا ٿئي، جيڪا آئون پنهنجي نقطه نظر کان سمجهان ٿو ته ضروري آهي.... ٻي ڳالهه اها آهي ته هن ڪتاب ۾ جيڪا معلومات ڏني ويئي ِآهي، سا روزاني اخبار مان ورتل آهي ۽ اها به پاڪستان جي انگريزي روزاني اخبار مان ورتل، يعني ته اسان جي سنڌي اخبارن اها معلومات پنهنجي اخبارن ۾ سنڌي عوام تائين نه پهچائي. ان ڪري مون کي خيال آيو ته جيڪو ڪم سنڌي اخبارن کي ڪرڻو آهي، اهو ڪم اسان جون سنڌي اخبارون ته نه ڪري سگهيون آهن ۽ اهو نقطو اسان جي سنڌي اخبارن جي ايڊيٽرن تائين پهچائڻ ۽ انهن کي قائل ڪرڻ مون لاءِ اجائي ڪوشش ٿيندي، جو آئون سنڌي اخبارن جي ايڊيٽرن کي اها ڳالهه سمجهائڻ ۾ سڦل نه ٿي سگهندس. ان ڪري مون سوچيو ته اهو ڪتابي سلسلو/رسالو مون کي ئي برپا ڪرڻو پوندو.“

ماهوار سائنس:

سنڌ يونيورسٽي جي ڪجهه علم دوست پروفيسرن ۽ شاگردن 1970ع واري ڏهاڪي ۾ ”سنڌ سائنس سوسائٽيءَ“ جو بنياد وڌو. سنڌ سائنس سوسائٽيءَ جو سڀ کان اهم ڪارنامو، سائنس رسالو جاري ڪرڻ هو، جنهن جو مقصد سنڌ جي عام ماڻهن ۽ شاگردن ۾ سائنسي شعور پيدا ڪرڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي ادب جي کوٽ کي پورو ڪرڻ هو. ”سائنس“ جي نالي سان جنوري 1971ع ۾ رسالي جو پهريون پرچو سنڌالاجيءَ شايع ڪرائي پڌرو ڪيو. جنهن جو ايڊيٽر ڊاڪٽر ممتاز علي قاضي، جڏهن ته اسسٽنٽ ايڊيٽر سيد ظفر حسن ۽ غلام مرتضيٰ پٺي هئا. اڳتي هلي ظفر حسن ٿوري عرصي لاءِ سائنس مئگزين جو به ايڊيٽر رهيو ۽ ان جي معيار کي برقرار رکيائين. ظفر حسن جيتوڻيڪ بنيادي طور تي جاگرافيءَ جو پروفيسر هو، جنهن ڪري هن جا ڪجهه مضمون جاگرافيءَ بابت هن جرنل ۾ شايع ٿيا.

سماجي سائنس جرنل:

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ظفر حسن ۽ پروفيسر اعجاز قريشي گڏجي سماجي سائنس جي موضوع جي سنڌي ٻوليءَ ۾ مواد جي کوٽ کي محسوس ڪندي سماجي سائنس نالي جو هڪ جرنل ڪڍڻ شروع

ڪيو، جنهن ۾ ايڪنامڪس، سماجيات، پوليٽيڪل سائنس ۽ ٻين شعبن متعلق مضمون شايع ڪيا ويندا هئا. هن قسم جو مثال سنڌ جي سماجي تاريخ ۾ هڪ اهم حيثيت رکي ٿو. هن جرنل جا ڪل ٽي پرچا نڪري سگهيا.

ظفر حسن جن ٻه ادبي تنظيمن سان وابسته رهيو، انهن جي ڪردار تي مثبت تنقيد ته ڪندو هو، پر ڪڏهن به ڪنهن جي ٻه ڌر ڪو نه ٿيندو هو. ادبي جهيڙن کان پاسو ڪندو هو ۽ پاڻ کي نيوٽرل رکندو هو. سندس اڳيان ڪنهن ليکڪ جي ڳالا ڪبي ته هو هن ليکڪ جو ڪو نه ڪو سنو پهلو ٻڌائيندو هو. ڪيترن ئي اديبن جي مالي مدد به ڪندو هو. سائين غوث علي شاهه جي دور ۾ جڏهن ڪراچيءَ مان ڪيترائي سنڌي ميڊيم اسڪول بند ٿيا، ان تي ظفر حسن سيد، جتي ڪٿي احتجاج ڪندو هو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ٻين صوبن جي اميدوارن کي پي.ايڇ.ڊي ۾ داخلائن جي سلسلي ۾ به سائين ظفر حسن ڪافي احتجاج ڪيا.

سندس سموري حياتي لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ گذري. پاڻ علم ۽ ادب جي هر شعبي ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيائون. سندس اصول پرستي، سنڌ سان جنون جي حد تائين محبت هئي جو سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻي ٻولي ۾ ڳالهائڻ به خراب محسوس ڪندو هو. ادبي دنيا ۾ پرنٽنگ، پبلشنگ، ڪهاڻي، تنقيد، ڊائري، خاڪا نويسي، مضمون نگاري وغيره ۾ سندس اهم ڪردار آهي. رٽائرمينٽ کان پوءِ سندس تمام وڏا پروگرام هئا ته هو هڪ عاليشان پبلشنگ هائوس قائم ڪندو، جنهن مان معياري ڪتاب گهٽ قيمت تي شايع ٿيندا، پر افسوس جو حياتيءَ ساڻس وفا نه ڪئي ۽ اهي سمورا منصوبا رهجي ويا. ظفر حسن هميشه، ان ڳالهه جي تائيد ڪندو رهيو ته پبلشر ۽ سرڪاري ادارا، اديبن کي ڪتابن جو اجورو ادا ڪن ۽ سرڪاري لائبريرين ۾ سنڌن ڪتاب خريد ڪيا وڃن.

****

سائين ظفر حسن جي باري ۾ مختصر رايا

محمد ابراهيم جويو:

سنڌي ادبي سٽ جيڪو پوري سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل آهي جن جي قلم جي ڪلا کي سنڌ ڌرتيءَ جا چار ڪروڙ عوام پڙهن ۽ سمجهن ٿا پر افسوس اهو آهي جو سرڪاري انگن اکرن ۾ انهن چار ڪروڙن مان سنڌين کي گهٽائي سوا ٻه ڪروڙ ڪيو ويو آهي. انهيءَ ساري قوم جو عاشق هو ته ظفر حسن سيد هو. هن کي سنڌي قوم ۽ سنڌي ٻولي کان سواءِ ٻي ڪا ٻه شيءِ نظر نه ايندي هئي. هو يارن جو يار هو غريبن جو غمخوار هو. پنهنجي اولاد ۽ پنهنجي خاندان سان ،پنهنجي ذميدارين کان ڪڏهن غافل نه هوندو هو.

مان ظفر حسن کي گهڻو سڃاڻا. ساڻس منهنجي ويجهڙائپ ٻين کان گهٽ رهي آهي. مون ايڏي ساري گڏ رهڻ واري زندگي جي سفر ۾ ڪوئي اهڙو ماڻهو ڪونه ڏٺو جنهن کي سيد ظفر حسن کان شڪايت هجي ته هن مون سان نه نباهيو آهي. اگر ڪنهن سان سندس اختلاف ٿيا به هوندا ته اُهي اصولن جي بنياد تي ٿيا هوندا. سيد ظفر حسن جڏهن سنڌي ادبي بورڊ ۾ سيڪريٽري ٿي آيو ته هن سنڌي ٻولي جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ آنجهي مانجهي هڪ ڪري وڌندو رهيو. پر ٽڪو ڪڏهن به ڪونه. بورڊ جي آفيسرن کان وٺي پٽيوالي سان سندس ورتاءُ شفيقانه رهيو. تڏهن ته اڄ تائين بورڊ جو ڪوبه ملازم سندس نالو ڪڻندو آهي ته وات گلاب ٿي ويندو اٿس. ظفر حسن جي ذات ۽ ڏانءُ تي ڪيترو ڳالهايان. ڇا ڳالهايان. هو سنڌي ٻولي جي تاريخ جو حصو آهي تمام وڏو ماڻهو آهي. سنڌي ماڻهن جو ڏک درد رکندڙ ماڻهن جي لسٽ ناهبي ته ظفر حسن سڀني کان مٿاهون ۽ سر بلند نظر ايندو. (ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

پيرسيد آفتاب شاهه :

ظفر حسن سيد "استاد" جي حيثيت سان ۽ "سنڌي ادبي سنگت" جي پليٽ فارم تان نوجوانن جي سني تربيت ڪرڻ ۾ ڪافي حد تائين ڪامياب ٿيا. سنڌ يونيورسٽي جاگرافي ڊپارٽمينٽ، چيئرمين آف فيڪلٽي جي حيثيت ۾ رٽائر ٿيا. رٽائرمينٽ کان پوءِ اعزازي طور تي اسٽوڊنٽس کي ليڪچر ڏيندو هو. ظفر حسن سان منهنجو رشتو پاءُ جيان هو. هو انتهائي نازڪ ۽ نفيس طبع جا مالڪ هئا. سنڌي قوم سان انتهائي محبت وارو جذبو رکندا هئا. سنڌي لکڻ پڙهڻ کي ترجيح ڏيندا هئا. سنڌ يونيورسٽي ۾ ليڪچر شپ وٺڻ جو اهم مقصد هئن ته سنڌ جي غريب نوجوانن جي بهتر طريقي سان تربيت ڪري سگهجي. ظفر حسن کي سنڌي ادب سان تمام گهٽو لڳاءُ هو. ظفر حسن "ڌرتي" رسالو، "آرسي" ۽ "پروڙ" جهڙا رسالا شايع ڪيا. پاڻ هميشه صاف سٿرا Well dressed رهندا هئا. اسان سمجهون ٿا ته ظفر حسن سيد جون تخليقون ۽ ڳالهيون "مشن" طور اسان لاءِ ڇڏي ويا آهن. (ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

غلام رباني آگرو :

سيد ظفر حسن سان منهنجي پري کان دعا سلام چاليهارو کن ورهيه اڳ جي هئي. صحيح معنيٰ ۾ ميل ملاقات تڏهن ٿي، جڏهن پاڻ سنڌي ادبي بورڊ ۾ سيڪريٽري ٿي آيو ۽ مان يونيورسٽيءَ ۾ پرو وائيس چانسلر مقرر ٿيس. ظفر حسن ڪلڻو، خوش مزاج منو ماڻهو هو، ڪيس سنڌ، سنڌي بولي ۽ ادب سان صحيح معنيٰ ۾ محبت هئي. سائين بورڊ ۾ جيڪو عرصو رهيو، ان ۾ هن بورڊ جي ايمانداريءَ ۽ محنت سان ڪئي. دعا آهي ته رب پاڪ کيس جنت الفردوس ۾ جاءِ ڏي. (ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

پروانو ڀٽي :

سائين ظفر حسن تمام پلوڙ ۽ پيار ڪندڙ انسان هو. مونکي افسوس آهي جو حياتي هن سان ساٿ نه ڏنو. منهنجي گذارش آهي ته سائين ظفر جي لکيل مواد کي گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ آڻجي ڇاڪاڻ ته کنهن به اديب کي ياد رکڻ جو بهترين اعزاز اهو آهي ته ان

جي تخليقن کي هڪ هنڌ جمع ڪري ڇپرائي امر ڪيو وڃي. سندس ٻارڙا پبلڪ اسڪول ۾ پڙهندا هئا. انهن کي جڏهن ڏسڻ ايندو هو ته مون ڏانهن ڇورائيندو هو ته اڇي مٽي واري کي ڇئو ته اڇي مٽي وارو يار آيو اٿئي. سائين ظفر حسن سنڌ جي تاريخ جو هڪ حصو آهي جيڪو هميشه امر بنجي رهندو. (ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

قاضي خادم

ظفر حسن هميشه صاف سٿرو ۽ ٽپ ٽاپ رهندو هو. چوندو هو ته سوٽ ۽ ٽاءِ فيشن بدلجڻ جي ڪري نه بدلائڻ گهرجي، چو جو قريو گهريو ساڳيو فيشن وري اچي نڪري ڪڏهن ٽري پيس ته ڪڏهن ٽو پيس، ڪالر سوڙها ته ڪڏهن ويڪرا، ڪڏهن پانچا سوڙها ته ڪڏهن ويڪرا، ٽنهنڪري سوٽن کي بچائي رکجي، فيشن مان نڪتل ڪپڙو وري به فيشن ۾ اچي ويندو. هن جي ڪار به هميشه ڊوتل پوتل هوندي هئي، ڪڏهن مون هن جي ڪار جو ٽائر ميرو نه ڏٺو. ڪي دوست چوندا هئا ته ڇا ظفر حسن ڳاڏي غاليچي تي تو هلائي جو ٽائر تي مٽي ئي ڪا نه ٿي چڙهيس. شوق به عجيب و عريب. لکڻ جو شوق، ڪرڪيٽ جو شوق وري مٿان پيانو وڄائڻ جو شوق، جيڪو هن حليم بروهيءَ کان پوءِ آغا احد جان کان پئي سکيو. وري اعليٰ درجي جا ڪتاب ۽ ادب شايع ڪرڻ جو شوق ٿيس. "پرفيڪٽ پريس" قائم ڪيائين. "آرسي" پرچو ڪڍيائين، معياري ادب جي همت افزائي نه ٿيڻ جي ڪري مايوس ٿي ويو. سندس زندگيءَ جي ڪهاڻي به عجيب هئي. هڪ دفعي سول اسپتال ۾ "امز" سان ملايائين، جيڪا اتي داخل هئي ۽ پنهنجي خاندان جو ذڪر ڪندي، مون کي چيائين ته ان تي ڪجهه لک. مون به ريڊيو تي 13 قسطن جي سيريل لکي ۽ پاڻ به اها ٻڌائين ته ڏاڍو خوش ٿيو.

پنهنجي خوش دليءَ ۽ خوش طبعيءَ جي باوجود ٿورو وهمي هو.جڏهن هن کي دل جو هلڪو لوڏو آيو هو ته ڏاڍو پريشان گذارڻ لڳو. هڪ دفعي آءُ ۽ تنوير عباسي هن سان جاگرافي شعبي ۾ ملڻ وياسين، جتي هو استاد هو. تنوير هن کي پريشان ڏسي چيو، "ير اسان به دورا پوڻ کان به ڪو نه ٿا ڊڄون ۽ تون آهين جو هڪ جهٽڪي ۾ منجهي پيو آهين!". اهو ٻڌي مرڪي ڏنائين.

پروفيسر ڪي .ايس ناگپال :

ڪي ماڻهو مڻيادار ٿين جهڙا هنج . ساڻن ملي جيءَ کي قرار ملي. تعليم، ادب ۽ انس سان پريل اهڙي هڪڙي شخصيت هئي سائين ظفر حسن چئرمين شعبو جاگرافي يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو .اها 1973 _ 74 جي ڳالهه آهي آءُ انگريزي ۾ ماسٽرس ڪندو هيس ۽ شاعري جي شوق ۾ ڪجهه ڪاغذ ڪارا ڪندو هوس . ان دور ۾ بزرگ اديبن مان حميد سنڌي، امداد حسيني ۽ ظفر حسن سان ڏيٺ ويٺ ٿي ته ڏاڍي پاڀوهه مان پيش ايندا هئا. منهنجون سٽون به رسالن ۾ سهيڙيندا هئا ۽ ادبي سنگت ۾ به گهڻو ڪجهه سکڻ لاءِ ملندو هو. ڏرتي نالي رسالي ۾ لکڻ لاءِ ظفر صاحب نيند ڏني. چا ته رسالو هو ۽ ان ۾ ڇپجندڙ ادب جو ته جواب ئي نه هو. وڏي جفاڪشي ۽ محنت سان ظفر حسن ڪم ڪري ٻين رسالن کان ڌرتي کي ممتاز ڪيو. پاڻ اورچائي سان ڪم ڪرڻ جا عادي ها. ميٺ محبت محنت ۽ سچ چوڻ جو سندن پنهنجوڏانئ هو. سنڌي زبان سان پيار ان تي فخر ۽ اوچي ڳاٽ واڪاڻ ڪرڻ سندن خاص سڃاڻپ هئي. ان ڏينهن ۾ ڪراچي ۾ ڪو سنڌي به سنڌي سان مارڪيٽ ۾ سنڌي ڳالهائڻ کان لنوائيندو هو، اتي ظفر صاحب دڪان تي چڙهي دڪاندار کان سنڌي ۾ سودو گهرندو هو ۽ بحث به سنڌي ۾ ڪندو. دڪاندار جڏهن معذرت ڪندو هوس ته چوندو هوس سنڌ ۾ ڪاروبار ڪيو ٿا ته سنڌي ته سکو نه ته گراهڪ ڀڄي ويندو. اهو ماڻڪ هو سائين ڏکو،سهڻو، سيبتو ڳالهائڻ مان دل نه ڀربي هئي. دل ڪندي هئي ته بس ڳالهائيندو رهي. اهڙي تز صاف سلوٽي سنڌي ٻوليندو جو اهي ٻول اڄ به ڪنن ۾ ٻرن ٿا. بس هو هاڻ ساروڻين ۾ زنده آهي. اياز گل موجب "يادگيريون سنڀال" ته هن وچوڙي ۾ ڪم پيون اچن.

اخلاق انصاري :

سائين ظفر حسن جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين هو. نفيس، حسين، شريف، پيار ڪندڙ هو. مان اڪثر منجهند جو جاگرافي ڊپارٽمينٽ ۾ عالم ابڙي وٽ وڃي ويهندو هوس، هو اتي ڪارڊيوگرافر هو. نقشا ٽريس ڪندو هو. سائين، نه صرف مون پر هر شاگرد کي اتساهه ڏيندو هو ته پڙهو، لکو، وڌو ترقي ڪيو. نه صرف ڊپارٽمينٽ ۾ پر يونيورسٽيءَ جي بس، باغ ۽ رستن تي لکيل هوندو هو ته سنڌي

پڙهو، سنڌي ڪتاب وٺو. سائين سنڌي ادب، سنڌي ٻوليءَ ماءُ کي انتها پيار ڪندو هو.

جڏهن ته منهنجي اندر ان سان اختلاف هو ته نه صرف سنڌي پر ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪو به ڪتاب پڙهجي پر سائين، ان معاملي ۾ سخت هو " نه سنڌي ٿيا هو." مان آخري سال جي آخري ڏينهن ۾ سائين ظفر حسن سان ملڻ جاگرافي ڊپارٽمينٽ ويس.

سائين موڪلائڻ آيو آهيان.

ڇو؟

فائينل ٿي وئي.

واه واه.

سائين اجازت ڏيو.

ائين نه وڃبو نه نه... بابا، اصل نه، رات جي ماني مون وٽ کائو. رات جي مانيءَ تي طارق عالم سان گڏ، ظفر حسن سان ادب، ڪهاڻين ناولن، قومپرستي تي ڳالهايو . جيڪو مون کي هاڻي تفصيل سان ياد نه ٿو اچي.

منصور قادر جوڻيجو :

مان شاگردي واري زماني ۾ سائين سان گهڻو وقت گڏ رهيس. سائين سدائين مون جهڙن نوجوانن کي چوندو هو ته نئين ٿهيءَ جا ليکڪ اردو اخبارن کي ڇڏي ڊان اخبار پڙهن. هڪ دفعي مون سائين کي پنهنجو لکيل ڪتاب اردو ۾ جناح پور ڪتاب ڏيکاريو، جنهن ۾ مون 40 ثبوتن جي روشنيءَ ۾ اهو ڪتاب لکيو هو. سائين چيو ته مواد سٺو آهي پر ڪتاب اردو ۾ لکيو اٿئي. ان ڪري اِهو ڪتاب مونکي نه گهرجي ڇئي واپس ڪري ڇڏيائين. سائين مون جهڙن غريب شاگردن جي مدد به ڪندو هو. هو مونکي ٽي سو روپيه ماهوار پگهار ڏيندو هو. منهنجو ڪم اهو هوندو هو ته مان ڊان اخبار جون خبرون ۽ مضمون ڪٽي رکندو هوس. ظفر حسن سنڌي ادبي سنگت جي پليٽ فارم تان به سنڌي ادب جي وڏي خدمت ڪئي.

(ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

نذر علي سيد (ظفر حسن جو فرزند):

هڪ ڏينهن جو واقعو آهي.آئون اويس پٽو، اسان جي

گهر جي پويان سندس گهر آهي ۽ منهنجو دوست آهي. اسان گڏجي اتي ڪرڪيٽ راند ڪندا هئاسين. بابا چوندو هو ته ڪڏهن به ٻاهر وڃو ته چپل نه پائي وڃجو، بوٽ، سينڊل جورابن سان پهريل هجي ته بهتر. راند جي مهل جو گرائونڊ جا PT شوز هجن ته سٺو. هڪ ڏينهن بابا ڪراچيءَ ويل هو، آئون سستيءَ ۾ چپل پائي راند جي خيال سان نڪري ويس. اصل ۾ آئون آهيان بالر، اها چپل مون کي تڪليف ڏئي رهي هئي. مون اويس کي چيو ته تون پنهنجي چپل مون کي ڏي.ان سان مون کي بالنگ ۾ آساني ٿي. راند جيئن ئي ختم ٿي، بي خياليءَ ۾ اويس جي چپل پائي گهر هليو آيس. بابا انهيءَ ڏينهن ڪراچيءَ مان شام جو ساڍي ستين انين وڳي اچي ويا. بابا 9 وڳي واريون خبرون مس نه ڪندا هئا. بابا مون کي پراڻي چپل سان ڏٺو پر ڪجهه نه چيو. خبرون ڏسڻ کان پوءِ پڇيو ته“پٽ مون جيڪي ٻه ڏينهن اڳ سينڊل وٺي ڏنا هئا، اهي ڪٿي آهن؟ ۽ ڪنهن جي چپل پائي آيا آهيو؟. مون چيو بابا اها چپل اويس جي آهي”. بابا پڇيو ته “اها ڪيئن آئي هتي”؟. اتي آئون ڦاسي پيس ۽ سچ ڳالهائڻو پئجي ويو. چيم ته آئون اويس وارن جي گهر ويو هئس ته چپل بدلجي وئي آهي.

بابا چيو توهان چپل سان ٻاهر ويا ڇو؟ مون چيو ته سستي ۾ غلطي ٿي وئي. بابا چيو ته “اها سستي توهان کي ڪڏهن نقصان پهچائيندي”. بابا چيو ته “توهان سينڊل پايو، چپل ٿيلهي ۾ وجهو، اها به ٻي ٿيلهي نه هجي پر ڪاري ٿيلهي هجي، جنهن سان خبر نه پئي ته توهان چپل کڻي پيا وڃو”. آئون اويس کي هن جي چپل ڏئي آيس ۽ پنهنجي چپل کڻي آيس. پوءِ بابا ڏاڍي پيار سان مون کي سمجهايو ته، آئون به حيران ٿيس ته منهنجي غلطيءَ باوجود بابا ڏاڍي پيار سان سمجهايو. مطلب ته بابا اسان سان دوستن وانگر محبت ۽ شفقت سان رهندا هئا.

(ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

گلبدن جاويد (ايڊيٽر سرتيون ميگزين):

سائين ظفر حسن سيد هڪ اهڙو سچو ۽ مخلص انسان هو، جنهن ڪڏهن به پنهنجي قول ۽ فعل ۾ فرق نه ڪيو. سائين سنڌي ٻوليءَ لاءِ جيڪي خدمتون سرانجام ڏنيون اٿن، اهي هميشه ياد رکيون وينديون. سندس ذات جي هڪ خاص ڳالهه اها هئي ته پاڻ هميشه

نون لکندڙن کي اتساهيندا رهندا هئا. هن ڳالهه ۾ بلڪل وڌاءُ نه پئي ڪريان ته جڏهن مان سندس وفات کان پوءِ سندس گهر ويس ته مون کي سندس ڪمي ائين محسوس ٿي جيئن ڪو روحاني رهبر وڇڙي ويو هجي. سچ پچ به ظفر حسن اسان جو ذهني اڳواڻ هو.

(ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

محمد عرس چانڊيو:

گهڻو وقت اڳ اسان کي خبر ملي هئي ته ڪنهن سنڌي پروفيسر تي حملو ٿيو آهي. اسان اها ڳالهه جيئن ئي ٻڌي سائين سان ملڻ وياسين. ان ڏينهن کان وٺي سائين ظفر حسن سان منهنجي نيازمندي شروع ٿي وئي. سائين ظفر حسن سيد سنڌي قومي سٿ ٺاهي مونکي ۽ حفيظ قريشي کي ان جي اڳواڻي سونپي ۽ هدايت ڪئي ته سنڌي ماڻهن جي توهان کي پارت هجي ۽ سائين جو چوڻ هو ته توهان هن تنظيم کي سنڌ سطح تائين اجاگر ڪريو ته جيئن سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي ٻولي جي حفاظت ٿي سگهي. پر افسوس جو سائين ظفر حسن سيد جو خواب تعبير ٿيڻ کان اڳ سندس حياتي ساٿ ڇڏي وئي ۽ اهو اسان کان وڇڙي ويو. پر سندس تنظيم ۽ سندس لگن اسان وٽ يادگار طور باقي رهجي ويو آهي.

(ماهوار عوامي امنگ، مارچ-اپريل 1998ع تان ورتل)

نوٽ: ڪجهه مهينا اڳ سائين ظفر حسن جي حوالي سان 14 جولاءِ 2020ع تي ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ صاحب پنهنجي گل حيات انسٽيٽوٽ جي فيس بوڪ وال پيپر تي لکيو ته “روشن خيال ليکڪ سيد ظفر حسن جي ولادت ٿي”. ان تي ڪو شخص آئجا جٽ (شايد فرضي نالي سان) سائين ظفر جي شخصيت تي وار ڪندي ڪافي شخصي تنقيد ڪئي. ان جي جواب ۾ جيڪي رايا آيا، اهي هتي ڏجن ٿا:

آئجا جٽ:

مان سيد ظفر حسن کي 1970ع کان سڃاڻان ٿو ۽ ظفر حسن پاڻ کي سيد سڏائيندو هو ۽ عام ماڻهن کي امتي سڏيندو هو ۽ انهن کان نفرت ڪندو هو. سندس شادي بنگالي فيمليءَ مان ٿيل

هئي. سندس بنگالي زال به پاڻ کي سيد سڏائيندي هئي ۽ عام ماڻهن
کان نفرت ڪندي هئي. اسڪول جي بس ۾ ٻي ڪنهن عورت سان گڏ
نه ويهندي هئي ۽ چوندي هئي ته اسان سيد توهان امتي آهيو.

پروفيسراعجازقريشي:

هو هڪ بهترين انسان هو، ان لاءِ ڪوڙ نه هٺو. هو
هڪ انسان دوست هو، جيڪو حليم، مهربان ۽ پيار ڪندڙ شخص هو.
هن ڪڏهن به سنڌ يونيورسٽي جي ملازمن لاءِ ورتل زمين جي خلاف
ڪيس داخل ڪو نه ڪيو هو. اها خبر مون کي ان ڪري به آهي ته مان
ان سوسائٽيءَ جو پهريون منتخب صدر هئس.

ڊاڪٽرعلي اڪبرڍڪڻ:

ظفر حسن هڪ سچو سيد هو ۽ سنڌ جو
وفادار پٽ ، ليکڪ ۽ يونيورسٽيءَ ۾ ڄاڻو استاد هو. هن کي هميشه
سنڌي ماڻهن جي خدمت جو اونو هوندو هو. هو حيدرآباد ۾ سرڪاري
ڪوارٽر ۾ رهندو هو، جنهن سامهون منهنجي چاچي مرحوم احمد علي
ڍڪڻ جو گهر هوندو هو. منهنجي ساڻس اتي اڪثر ملاقات ٿيندي هئي
۽ 1971ع کان 1973ع، منهنجي پي.ايچ.ڊي دوران سنڌ يونيورسٽيءَ
۾ملاقاتون ٿينديون هيون.سائين ظفر کي اڪثر سنڌي ماڻهن جي
اقتصادي ترقي ۽ تعليم جي واڌاري جي ڳڻتي هوندي هئي. مون اڄ
تائين اهڙو وفادار نه ڏٺو آهي، جيڪو قومي جذبي سان ايترو سرشار
هجي.

دستگيرڀٽي:

شاندار ۽ سچو استاد ۽ وفادار دوست جنهن پاڻ کي
ڪڏهن به سيد نه لکيو ۽ نه سڏايو. بهترين شخصيت جو مالڪ، هڪ
ڏاهو دانشمند اسان کان جوانيءَ ۾ ئي وڇڙي ويو!

ڊاڪٽرتنويرجوڻيجو:

ادا ظفر حسن هڪ بهترين شائائتو رک رکاءُ وارو
انسان هو ۽ اسان جي خوش نصيبي هئي جو يونيورسٽيءَ جي
شروعاتي دور کان وٺي اسان کي سندس ساٿ ۽ تربيت ملي. ڪامن

روم ۾ باقاعدگيءَ سان ايندو هو. ان وقت سماجي سائنس جو سنڌيءَ
۾جنرل شايع ڪرڻ شروع ڪيائون ۽ اسان سڀني تي لازم هو ته
پنهنجي سبجيڪٽ تي مضمون لکون ۽ "ڌرتيءَ" لاءِ ڪهاڻيون لکڻ به
لازم هو. اسان سڀ ادا ظفر حسن جو تمام گهڻو احترام ڪندا هئاسين.
ادي قمر جو تعلق صدر جي شيخ ڪٽنب سان هو. ڊاڪٽر رفيا شيخ جي
ماسي نهايت مهذب ۽ بااخلاق خاتون هئي. ادا ظفر حسن عملي طور
ذات پات جو قائل نه هو. سندس پيڻ ۽ نياٽي غير سيدن ۾پرڻيل هيون.
سندس نهن عبدالقادر جوڻيجو جي ڌيءَ آهي. ادا ظفر حسن سنڌ ۽
سنڌي ٻولي سان شديد محبت ڪندڙ انسان هو. اڄ به سندس پيروڪار
سندس نقش قدم تي هلن ٿا ۽ ساڻس بيپناهه محبت ڪن ٿا.

ثريامخدوم:

آئجاجت جا سائين ظفر جي باري ۾ تاثرات مڪمل
ڪوڙ تي ٻڌل آهن، جيڪي بي بنياد، حسد ۽ ساڙ تي ٻڌل آهن. سنڌ
يونيورسٽي جي سوسائٽيءَ جي باري ۾ اعجاز قريشي صاحب واضح
ڪري چڪو آهي، جنهن لاءِ مون کي چوڻ جي ضرورت نه آهي. مان
سائين ظفر ۽ سندس ڪٽنب سان تمام ويجهي هوندي هئس. ٻئي زال
۽ مڙس تمام معتبر شخص هئا. انهن ڪڏهن به اهڙو رويو نه ڏيکاريو
ته اهي ٻين کان بهتر آهن. سندس گهرواري بهترين سنڌي ڳالهائيندي
آهي ۽ بهترين شخصيت جي مالڪ آهي. سائين ظفر جو سنڌ ۽ سنڌي
ٻوليءَ لاءِ ڪردار تحسين جوڳو آهي. هو هڪ ليکڪ، ايڊيٽر ۽ گهڻو
ڪجهه هو. هو پنهنجي ضمير مطابق انتهائي مخلص شخص هو. اسان
جي عظيم شخصيتن، جيڪي هن دنيا ۾ نه رهيون آهن، انهن خلاف
زهر آلود رويو بند ڪيو وڃي".

خالده نسرين:

سر ظفر حسن جهڙو ڏسڻ ۾ شائائتو هو اوترو ئي
اسان لاءِ مانائتو پڻ هو. تنهن زماني ۾ اسان جو فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ
۽ جاگرافي ڊپارٽمينٽ هڪ ئي عمارت ۾ هوندا هئا. اسان پنهنجن
استادن کان سدائين سندس ساراهه ئي ٻڌي. پهريون پيرو منهنجا دوها
سنڌن ئي "ڌرتي رسالي" ۾ ڇپيا هئا. سر ظفر تنهن زماني ۾ نئين
ٿهيءَ جي لکڻ وارن جي تمام گهڻي همٿ افزائي ڪئي . ڪيترن ئي

شاعرن ۽ اديبن سندس ادبي نرسري مان سرجي ادبي کيتر ۾ اوچو مقام ماڻيو آهي . الله کيس جنت ۾ جايون عطا ڪري.

عبداللطيف لغاري :

سائين ظفر حسن سيد منهنجو محسن، منهنجو ڳوٺائي، بااصول زندگي گذاريندڙ، سنڌ سان عشق ڪندڙ، بهترين تخليقڪار، جنهن پنهنجي سموري حياتي اصولن جي پاسداري ڪندي گذاري. مونکي اهو ڏينهن ڪڏهن نہ وسرندو جنهن ڏينهن سائين منهنجي ڳوٺ واڙڪي وسي آيو هو ۽ اسان ڪيترائي ڳوناڻا ساڻس گڏجي پرائمري اسڪول ڏسڻ ويا هئاسين، جتي پاڻ ابتدائي تعليم حاصل ڪئي هئائون، ٻڌايائون تہ سندن والد محترم سائين نذر شاه ڪين گهوڙي تي اسڪول وٺي ايندا هئا.سندن خيال هو تہ رٽائر ٿيڻ ڪان پوءِ پاڻ سندن ڳوٺ "ڪانڙي" ۾ هڪ ادارو قائم ڪرڻ گهرن ٿا، جتي لائبريري، ثقافتي پروگرام ۽ ٻيون ذهني اوسر جون تقريبون ڪرايون ويندون. افسوس ۽ اسان جي علائقي واسين جي بدبختي جو سائين اجا اداري لاءِ پيڙهون ئي مس ڪوٺايون هيون تہ پاڻ دل جي دؤري سبب اسان ڪان ۽ سنڌ ڪان وڇڙي ويا. (فيس بوڪ تان ڪنيل)

****

Prof. Qamar Zafar Hassan

ZAFAR HASSAN SHAH AS A HUSBAND

)May Allah Subahatallah place his soul in superior class of Jannah. Amen)

Zafar Hassan Shah as a person, as husband was thoroughly gentle man. He was quite aware of keeping his relations with his mother, sisters and brothers and with his wife and children. Though he looked serious, but he was jolly, humorous person and was friendly in his domestic life. He never bossed for the sake of bossing of course where it was needed he did.

With all his engagements at University and Adabi (Literary) life, he was family oriented person and used to give his precious time to children and wife going out, playing games, watching TV, listening radio and enjoying, always has his meals with the family. In food, he liked everything never made any fuss.

He was very organized person, and preferred to do most of his personal work himself and wanted his children to have same habits like him. He was a disciplined person, rising early, walking, and doing things in time and honest, regular in his job.

He was respecting to elderly persons, his father's friends paying visits. He liked children very much and was very popular they loved him a lot.

In the end, I would like to say "He was loving, caring, respectful and friendly with me". There is much more to write about him.

****

Shaikh Aziz

ON THE DEATH OF ZAFAR HASSAN SYED

Sindhi Literature has suffered another loss within a short period with the death of writer, critic and former Secretary of the Sindhi Adabi Board, Syed Zafar Hassan. He died of heart failure in Hyderabad on Sunday at the age of 61.

Zafar Hassan was an eminent critic, but also wrote short stories. Besides, he edited many magazines, including Mehran Quarterly. He taught at the University and played major role in the setting up of Sindhi Adabi Sangat.

Zafar Hassan was born on August 14, 1937, at Hyderabad. His family was well-known for imparting education for many generations. Schooled at Hyderabad and after doing his masters from Sindh University, Zafar developed an aptitude for writing at an early age. He began with short stories in the late 1950s. Then he contributed to the establishment of Sindhi Adabi Sangat, the organization devoted to promoting modern trends.

In the 1960s when Sindhi literature was undergoing a qualitative change under the political influence of the One Unit, Zafar Hassan voiced social and economic issues through short stories, critical notes and papers. He also became associated with a number of organizations devoted to publishing anthologies and other works to promote Sindhi literature. Among them were "Aarsi" and "Dharti" were quite popular. He even set up a printing shop in 1970 that helped many writers in bringing out their works.

As a writer, he was committed to the progressive movement and believed in social realism. Consciously staying away from slogan- mongering, he believed in upholding honesty, heard work and objectivity. Sometimes this bold and objective criticism was not liked by many contemporaries; nonetheless, he did not deviate from his path and worked with total

Mazharul Haq Siddiqui

NOTED SHORT STORY WRITER AND INTELLECTUAL SYED ZAFAR HASSAN

The Vice Chancellor University of Sindh Mazharul Haq Siddiqui has urged upon the intellectuals and writers to create qualitative literature to guide youth and to reform the society. He was presiding over a function to mark the 9th Death Anniversary of noted short story writer and intellectual Syed Zafar Hassan on Wednesday. The programme was organised by Sindhi Adabi Sangat Sindh University Colony in collaboration with Institute of Sindhology at Pir Hissamuddin Rashdi Auditorium.

Sindh University Vice Chancellor paying rich tribute to Professor Zafar Hassan was unique human and a person of high qualities. Siddiqui said that in creative literature there is no writer of caliber of Zafar Hassan and added that it is dire need that writings as well as stories must be republished so that young writers benefit from it.

He said that Zafar Hassan always makes efforts through writings, lectures and speeches to reform society and added that he was a good reformer being creative writer. He said that as University faculty Professor Zafar Hassan was an excellent teacher, research, scholar and gave high importance to Geography. He said that being a university teacher Zafar Hassan encouraged young students to study not only subject but also literature of different times.

Dean Faculty of Social Sciences Dr Rafia Ahmed Shaikh, short story writer and sociologist Dr Tanveer Junejo, Professor Ghulam Hussain Khaskehli. Waliram Walabh eulogised Syed Zafar Hassan's personal his qualities as a man, as a teacher and as a friend.

) Business Recorder 29th March 2007)

****

our literary journal from the Perfect Printers, Saddar Hyderabad, opposite to the Cantonment Police Station, and it was a risky proposition.

This press was owned by Zafar Sahib and was the centre of radical publications on myriad of fiery topics under the sun, magazines, digests , pamphlets and ultra-left Marxist hetrodoxical, subterranean underground nationalistic tracts not acceptable by other timid and sissy proprietors who were hopelessly commercial and rank opportunists. Madad Ali Sindhi was the Editor of the die-hard nationalist monthly "Agate Qadam" and would regularly bring out this out rightly courageous think tank type incendiary matter from this press of higher ethical values of patriotic valour. All this activity was witnessed by us at our press Perfect Printers ,while we also saw the oppressive gagging happening simultaneously during the repressive Black days of Home Secretary Muhammad Khan Junejo when the ruling Islamic socialist party had imposed a blanket ban on more than two hundred books of Sindhi literature including the monthly Suhni edited by great Tariq Ashraf. This later episode is a shameful denial of freedom of expression in the aftermath of Amar Jaleel's short story "Sard lash jo safar".

Zafar Shah would regularly visit his press in the afternoon, take proper daily account from his loyal manager Aslam Laghari, exchange pleasant greetings with me and then discuss urgent literary political matters with Madad Ali Sindhi in my presence. This was the frank and humane philosophical perspective of his non-conformist personality who talked openly without fear or favour. A thoroughbred gentleman he was, who unlike many of his literary hypocrite contemporaries invariably spoke truth. He had one face and never indulged in double speak. His fearlessness, analytical and intellectual rational demeanour made me grow fond of him gradually and we started taking long walk from his press to now extinct Prem Park opposite Hyderabad Gymkhana. His command over English like his bosom friend Haleem Brohi was indeed impressive though he soberly admitted that he could not qualify CSS after two attempts, due to

dedication. Even during Gen. Zia's rule, he did not compromise on the principles and refused to participate in the so-called "Intellectuals Conferences".

As a teacher at university, Zafar Hassan was considered to be a dedicated guide to the students. During his last day, he concentrated on his research and writing.

****

Courtesy to Daily Dawn, March 10, 1998))

Gul Muhammas Umrani

ZAFAR HASSAN, THE RENAISSANCE MAN OF SINDHI LITERATURE

Zafar Hassan Shah was my ideal since University days of B.A Hons /MA when I was working as Associate Editor of Ariel, the annual research journal of Department of English, University of Sindh in the years 1971and 1972.Prof Dr. K.M. Larik was the Editor and Prof Amena Khamisani was the Chairperson. I had been frequently coming across Prof. Zafar Hassan mostly at his favorite haunt of newspaper stands at Gadhi Khata, Hyderabad with his close friend and a well-dressed companion Dr. Mubarak Ali of General History Department who had just returned from East Germany. Zafar Hassan was very good looking person and was more polished, sophisticated, well-mannered and smartly dressed, always in the custom tailored suit and a matching tie, stylishly carrying an expensive leather brown brief case. My real intimate friendship blossomed with him subsequently at my initiative, when I persuaded madam Khamisani to let me print

certain reasons, may be, I think due to intelligence agency reports. He said it was English Essay, first time, and then English General which caused this debacle .Thank God he stayed in University to inspire so many like us and led the brilliant valiant battle against stupidities of Vice Chancellors and literary ninkompoops.

After my joining University in February 1973, we became good colleagues and had more frequent meetings at his Latifabad No.6 residence where he had a mammoth enviable collection of books mostly in English on World literature and on his professional subject Political Geography. His writings on his academic discipline are now scattered and his short stories in Sindhi were also selectively translated by him in English .One of his favorite short story on the curse of feudalism he read in English in a small selected literary conclave at old campus canteen in 1973, where I was also present and it was presided over by Amar Jaleel. Latter he, according to our mutual friend Hyder Bhurgri of Islamabad had developed very strong antipathy and antagonistic feelings against Jaleel and broke off social relations with him due to his Hilal e Pakistan columns. Likewise Zafar Hassan was extremely emotional on certain issues of ethnic language, with reference to speaking in Urdu. He would not talk in Urdu in reaction to language riots against Sindhi Language bill passed by Sindh Assembly in 1973. Though he had steadfastly adopted this non -compromising boycott Urdu attitude, many members of his family especially his in-laws, and old friends of Saddar including Haleem Brohi frequently spoke Urdu. I had read his scathing review of "Shair Number" in Suhni and would openly disagree with his very tough personal almost vitriolic language against a particular school of Poetry led by the Sarwari Jamaat and the Makhdum clan. These strange pedagogic weird eccentricities grew sharper with the passage of time and age and this is perhaps one of the reasons that he could not succeed in sustaining and perpetuating his splendid literary critical magazines which depended only on a few devoted faithful friends. His last venture was "Aarsi" and for this he happily met me at Kotri where I happened to be serving as

Additional District Magistrate in 1990 after my two years stay at USA. He was indubitably a self-respecting writer and did not ask for any financial support but as my moral duty I managed an advertisement from Wazir Ali Industries. He felt obliged. Shortly thereafter unfortunately a nondescript dysfunctional comrade was arrested on the complaint of the then Vice Chancellor by the Rangers and I was a duty magistrate. He was very much annoyed with me and thus snapped our social talk and would not reply to my frequent telephone calls. This was the End. Actually my absence abroad had estranged him and he had also become more involved in the complicated students affairs on the battlefield campus. A better understanding of this entire unfortunate phenomenon is provided by his posthumous Diary which speaks volumes about the various sensitive issues of Sindhi youth troubling our educational system which nobody could solve from the redoubtable intellectual Sayyid Ghulam Mustsfa Shah to great poet laureate Shaikh Ayaz. The Diary is very his last testament and needs second and third volumes as promised by his dear son. Hyper sensitivity metamorphed and accentuated to depressive psychosomatic cynical attitudes towards many old friends and it alas affected his health .Such a cool headed guide, philosopher and friend like him discarded many writers who had earned awards from the establishment, civil and military. Zafar Hassan was right in his reactive wrath but it appeared a little overwhelming for him too and he died in his early sixties, which was rather a sad premature departure for his family, admirers and readers.

Man of Zafar Hassan's literary calibre is a rarity as he was an honest, upright teacher, sensitive writer afflicted spiritually with the national enslavement predicament, wanted exposition of hypocrisy of the feudal lords of literary grand circus, aspired earnestly for imbibing the best of world literature through standard quality translations. He believed in the best and looked for such creditable companions which he could hardly gather like Vali Ram Valbh. Many a time we had planned to bring out magazines on the pattern of Time, Newsweek and Readers Digest. He browsed even Urdu Sunday magazines to get some ideas about our utopian would be

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

magazine. He despite his anger against speaking Urdu would get Shama Delhi, Besween Sadi and Film Fare from Dubai. He was the ultimate aesthete who could not survive without the best of the best in any language, anywhere in the world. His best gift to me in 1973 when I joined as lecturer in English Department was inimitable Readers Companion to World Literature I am still using this indispensable reference book every day.

Zafar Hassan's contribution to Sindhi short story may not be as tremendous as that of Jamal Abro, Rabbani, Nasim Kharal, Ghulam Nabi Mughal and Amar Jaleel but his incisive critical acumen and insight-ful searing evaluation more often than not, is his perpetual legacy and golden heritage of abiding worth and unending value. His brown brief case was a magic Zanbeel (bag) of umpteen kaleidoscopic variegated books, literary journals and he would liberally distribute and share his riches amongst the thirsty seekers of knowledge, while on his way to his home at Madad Ali's. Eccentric and whimsical he was, as all great thinkers and writer tend to be. His first and last passion was Mother Sindh which he served as a true son of the soil. He was both a voice of sanity and a crusader against Pirs, Mirs and obscurantism of tribal decadent society. Things persist as he left them.

*

****

Prof. Mohammad Rafique Dhanani

Zafar Hassan Syed — Popularly known as “Shah Sahib”

Shah Sahib was on deputation in Sindhi Adabi Board, Jamshoro as Secretary of the Board, when I joined as lecturer of Geography Department in June 1978.

I came to know about him as a big personality of the department. He used to come to the department once or twice in a week to teach Economic Geography to M.Sc Students.

I was very much impressed, when I met him there for the first time in the department. He was well dressed. He talked to the Chairman of the department in Urdu, as he used to talk in Urdu with Urdu speaking Teachers of the department only.

He was advocate of Sindhi Language, as he talked in Sindhi with other colleagues and common people. If a person couldn’t speak Sindhi he used to talk in English.

I remember one incident, when I travelled with him in his car, with his Urdu speaking relative his relative talked to him in Urdu. Shah Sahib replied in English. As his relative was educated and fluent in English so he immediately switched over to English conversation.

In 1978, Shah Sahib asked me to engage practical classes of the students. At that time, I was not fluent in Sindhi. I used to explain the practical in English and in Urdu. The Students were asking me their questions and observations in Urdu. One day, Shah Sahib advised me since the most of the students are Sindhi, therefore, the student should be explained in Sindhi instead of Urdu.

I observed him as a very neat and clean personality. Many people used to call him as a “Prince”. He was very kind and helpful to needy people. He helped many people morally as well financially.

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

I found him as a loving and caring father for his four sons and daughters. He used to take his sons to tuition centre in Hyderabad. He was as caring that he used to wait for hours sitting in car till they returned back after finishing their class.

He was a good administrator and a good teacher. He used to explain the topic in detail the courses he taught. His most favourite subject was Political Geography. He also taught Economic Geography, Human Geography, and Philosophy of Geography to final year students.

Shah Sahib was a man of diversity. He was more "Adeeb" than "Geographer". There were many books and articles in "Sindhi Literature" at his credit. He was very famous in literary circle.

His date of birth is 14th August, 1937. He retired from Service on attaining age of Superannuation on 13th August, 1997. He wanted to quit teaching after retirement. But I requested him to continue teaching being well conversant with above mentioned subjects. On my request, he continued teaching till his death in March, 1998, due to cardiac failure.

Shah Sahib never compromised with any ones wrong doing. He used to observe performance of his colleagues in the department and wanted them to be practical and punctual in their duties.

I was the junior most colleagues in 1978 and became Chairman of the department in December, 1996. However, he always helped me in running the affairs of the department.

He built his own house in the Sindh University Cooperating Housing Society. But unfortunately couldn't move there due to his unexpected death in March, 1998.

With these few lines I stop here.

These lines are some "Memories with Shah Sahib".

****